

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

НЕНАД Б. ИВАНОВИЋ

РЕЧНИК САНУ И ЊЕГОВА УЛОГА
У ЛЕКСИЧКОЈ СТАНДАРДИЗАЦИЈИ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА
(СА ИСТОРИЈСКОГ И
ЛЕКСИКОГРАФСКОГ АСПЕКТА)

Докторска дисертација

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

NENAD B. IVANOVIĆ

DICTIONARY OF THE SERBIAN ACADEMY
AND ITS ROLE IN THE LEXICAL STANDARDIZATION
OF THE SERBIAN LANGUAGE
(HISTORICAL AND
LEXICOGRAPHIC ASPECTS)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Ментор:

Др Мирослав Николић, редовни професор,
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Др Стана Ристић, научни саветник,
Институт за српски језик САНУ у Београду

Др Рајна Драгићевић, ванредни професор,
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Датум одбране: _____

РЕЧНИК САНУ И ЊЕГОВА УЛОГА У ЛЕКСИЧКОЈ СТАНДАРДИЗАЦИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
(СА ИСТОРИЈСКОГ И ЛЕКСИКОГРАФСКОГ АСПЕКТА)

РЕЗИМЕ

У овој докторској дисертацији се истражује утицај *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, као најзначајнијег пројекта савремене српске лексикографије, на процес стандардизације српског језика у 19. и 20. веку. Овако конципирана тема замишљена је као основ за истраживање веза између методологије израде тезаурусних речника и одговарајућих нивоа дескриптивног нормирања који са њима стоје у вези.

У раду полазимо од представе о Речнику САНУ као делу које свестрано обрађује лексички фонд српског језика и садржи специфичан систем лингвистичких знања о његовој форми и функцијама. У складу са том представом, овај речник сагледавамо кроз два аспекта: 1) *историјски*, као подухват прикупљања репрезентативног корпуса књижевног и народног језика 19. и 20. века и процес формирања емпиријских увида о лексичком систему на основу тог корпуса, и 2) *лексикографски*, као пројекат обраде и системског представљања лексике према нивоима њене реализације. Циљ нам је био да у детаљном опису историјата Речника САНУ истакнемо филолошко-лингвистичке принципе који су се показали пресудни за његову стандардолошку улогу у језику, као и да, на основу тих принципа, укажемо на конкретна системска решења у његових 18 до сада објављених томова која су се показала релевантна за стандардизацију теоријског описа српског језика.

Због комплексне природе теме која обухвата и широк временски оквир истраживања, рад је подељен на две целине. Таква организација условила је избор методолошких поступака у анализи.

Први део дисертације, под називом *Историјски аспекти стандардизације српског језика у Речнику САНУ*, представља историјску студију о заснивању и развоју модерне српске лексикографије у другој половини 19. и првој половини 20. века. Периодизација припремног рада на речнику САНУ изведена је кроз шест етапа, које обухватају време од 1847. године (када се јавља прва идејна концепција речника) до 1959. године (када из штампе излази његов први том). У оквиру сваке етапе представљене су идеје које диктирају развој савремених лексикографских метода, и оцртани портрети појединаца који су те методе засновали и интегрисали у рад на речнику. Опис поменутих активности смештен је у контекст историјских догађаја који су се показали кључни за

лексикографску и уопште за друштвено-хуманистичку делатност Српске академије наука у овом периоду.

Овај део нашег рада заснован је на бројним изворима: необјављеној архивској грађи о Речнику САНУ (извештаји, преписка и сл.), рукописним материјалима (збирке и пописи речи), као и на штампаним документима који прате његову израду (огледне свеске, годишњи извештаји о раду и сл.). Поједини извори се по први пут помињу или цитирају у овом раду. Њиховим сагледавањем као јединствене тематске целине, дошли смо у могућност да припремни рад на Речнику САНУ представимо у форми детаљног историјата идеја о саставу лексичког система и природи тезаурусног речника који га обрађује.

Као засебна целина у оквиру првог дела тезе налази се и поглавље под насловом: „Лексичка грађа Речника САНУ: историјат, формирање, организација“. У овом поглављу се бавимо анализом лексичке грађе за Речник САНУ служећи се корпусно оријентисаним методама.

Општи модел структурираности речничких извора на прелазу из 19. у 20. век поставили су С. Новаковић и А. Белић. Ослањајући се на представу српског језика као међусобног односа два идиома, *књижевног* и *народног*, они су целокупну грађу за речник поделили на две главне целине: *штампане изворе* и *збирке речи*. У оквиру сваке целине развијан је засебан систем класификације и оцене извора према начелима њихове лексичке диференцијалности.

Описани модел послужио нам је као оквир за даљу анализу речничке грађе у истом духу. Полазећи од Белићевог система анотације штампаних извора према жанровским одликама, анализирали смо 3.665 штампаних извора (књижевних и стручних дела) на основу којих се данас израђује Речник САНУ. Резултате смо представили у дијаграму који показује сву сложеност тематских, функционално-стилских и других односа у корпусу штампаних дела која улазе у састав речника. Поред овог, у раду је изложен и преглед збирки речи у речничкој грађи, дат у форми дијалектолошких карата које показују распрострањеност извора народног језика према ареалима штокавског говорног подручја.

Циљ истраживања које смо извели у првом делу дисертације био је да шест етапа припремног рада на Речнику САНУ представимо као кључан историјски чинилац у процесима обликовања и истраживања лексичког фонда савременог српског језика. С овим у вези, настојали смо да изворе на основу којих се израђује Речник САНУ прикажемо као корпус текстова који је уређен и репрезентативан за српски језик у целини. Истовремено, били смо у прилици и да пружимо општу слику жанровске, територијалне и хронолошке разуђености његове грађе.

Други део дисертације, под називом *Лексикографски аспекти стандардизације српског језика у Речнику САНУ*, садржи преглед и анализу лексикографских поступака који стоје у непосредној вези са стандардизацијом граматичког описа српског језика. На избор граматичког нивоа навела нас је његова историјска утемељеност у Речнику САНУ, која је указала да у савременој српској лексикографији постоји дубока веза између методологија семантичког описивања речи и њихове граматичке категоризације.

Природу те везе утврдили смо на следећи начин. Из корпуса 18 објављених томова Речника САНУ у дигиталном облику издвојили смо делове речничких чланака (дефиниције са пратећим примерима) који описују граматичке категорије у семантичкој употреби. У обзир су узимани сви случајеви овог типа који су испуњавали следеће услове: 1) да се граматичке категорије налазе у полисемантичкој структури речи (односно, на формалном плану у дубини речничког чланка), 2) да те категорије, природом своје реализације, мотивишу промену значења речи, и 3) да су сви анализирани случајеви поткрепљени најмање са по једним примером из стандардног језика.

Прикупљену грађу смо поделили према базичним типовима граматичких категорија: *врстама речи и граматичким категоријама у ужем смислу*. Затим смо, у оквиру сваке категорије, прелаз од основног значења лексема према њиховим секундарним (граматички мотивисаним) значењима интерпретирали као концептуалну промену која укључује однос између семантичког садржаја речи и општег значења категорије у којој се та реч налази. Тако је нпр. употреба *именица у прилошкој служби* интерпретирана кроз различите видове односа између њихове *појмовне и детерминативне вредности*, а употреба *придева у (не)одређеном виду* кроз различите видове односа између *квалификативних и идентификативних функција* и сл. У раду је узимано у обзир и то да поменута концептуална промена чини саставни део механизма полисемије, попут метафоре, метонимије, специјализације значења и сл.

Имајући све ово у виду, можемо тврдити да је у другом делу дисертације примењен комбиновани метод: на основном нивоу, грађа је представљена описом различитих видова семантичко-концептуалних односа између значења лексеме и њене граматичке категорије, док је, на нивоу организације, грађа идентификована путем механизма полисемије у чијим оквирима се реализују ти односи.

Резултати овог истраживања могу се поделити на *теоријске и примењене*. На *теоријском* плану, они указују на то да је потребно профинити инструменте граматичке анализе тако да обухватају и ноције међукаатегоријалности, општег значења граматичких категорија, њихове прототипичне употребе и сл. Са друге стране,

примењени резултати су везани за систематизовање лексикографског описа речи према моделима лексичке категоризације, као и за његово богаћење дефиницијама оријентисаним ка прагматици.

Крајњи циљ истраживања које смо извели у другом делу дисертације био је у томе да оцртамо модел језичког описа који би се ослањао на репрезентативни корпус савременог српског језика, а у методолошком смислу би објединио достигнућа модерне дескриптивне лексикографије, теоријске лингвистике (посебно из домена граматичке семантике) и граматикографије.

Кључне речи: *Речник САНУ, развој српске дескриптивне лексикографије, београдска лексикографска школа, стандардизација српског језика, граматичка категоризација речи и полисемантичка структура, метајезичке константе, интегрални опис језика.*

Научна област: *лингвистика, србистика*

Ужа научна област: *лексикографија са лексикологијом и семантиком*

DICTIONARY OF THE SERBIAN ACADEMY AND ITS ROLE IN THE LEXICAL STANDARDIZATION
OF THE SERBIAN LANGUAGE
(HISTORICAL AND LEXICOGRAPHIC ASPECTS)

SUMMARY

This doctoral dissertation explores the *Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts*, as the most significant venture in contemporary Serbian lexicography, and its impact on the process of standardization of the Serbian language in the 19th and the 20th century. Set within this framework, the dissertation is aimed to provide the basis for the examination of the relationship between the methods for compiling thesaurus-type dictionaries and the corresponding levels of descriptive norm.

The dissertation is based on the view regarding the *Dictionary of the Serbian Academy* as an authoritative reference work with an extensive treatment of the Serbian lexical stock and a specific set of linguistic distinctions related to their form, meaning and function. Following that view, we approached the analysis of the Dictionary from two aspects: 1) *historical*, regarding it not only as a vast project of building a representative corpus of Serbian literary and vernacular language of the 19th and the 20th century, but also as an evolution of empirical findings concerning the lexical system based on the corpus, and 2) *lexicographic*, viewing it as a presentation of a systematic lexicographic treatment of lexis according to levels of linguistic realization. In presenting the historical development of the *Dictionary of the Serbian Academy*, our purpose was to bring to light the philological and linguistic tenets which have proved to be crucial for its role in the standardization of the Serbian language, as well as to point to particular systematic procedures applied in the existing eighteen volumes, which have shown themselves to be relevant to the standardization of the theoretical description of the Serbian language.

Due to the complexity of our subject of research, as well as to a considerable historical time span involved, the dissertation has been divided into two Parts. Such conception also conditioned the selection of methodological procedures to be applied in the analysis.

Part One, under the title *Historical aspects of the standardization of the Serbian language in the Dictionary of the Serbian Academy*, presents a historical account of the development of Serbian lexicography in the second half of the 19th and the first half of the 20th century. The preparatory work on the *Dictionary of the Serbian Academy* underwent six stages, during the period starting from 1847, marking the original conception of the Dictionary, to 1959, which saw the publication of Volume One. Within each stage, we have identified the ideas

governing the development of contemporary lexicographic methods, and we have also outlined the portraits of the shapers of the Dictionary – distinguished linguists who had established those methods and integrated them into the process of compiling the Dictionary. The description of the above-mentioned milestones in the making of the Dictionary has been placed within a larger historical context of events that have eventually proved critical for the lexicographic work in particular and for the functioning of the Department of Social Sciences and the Humanities of the Serbian Academy of Sciences and Arts in general.

This part of the dissertation is based on a variety of source materials: unpublished archive material pertinent to the *Dictionary of the Serbian Academy* (reports, correspondence, etc.), hand-written materials (word collections and word lists), as well as printed documents concerning the compilation of the Dictionary (the so-called “preliminary notes”, annual reports, etc.). Moreover, some of the sources have been mentioned or cited for the very first time in this dissertation. Viewing all these types of sources as a unified whole enabled us to present the preparatory work on the *Dictionary of the Serbian Academy* in the form of a detailed history of ideas regarding both the composition of the lexical system and the structure of the descriptive dictionary.

The first part of the dissertation also includes a chapter entitled *Lexical source material for the Dictionary of the Serbian Academy: historical overview, cumulation, composition*, which presents the analysis of lexical source material for the Dictionary from the corpus-oriented perspective. Namely, a general structural model of dictionary sources was established at the turn of the 20th century by S. Novaković and A. Belić. Following the tenet whereby the Serbian language comprises two main idioms, *literary* and *vernacular*, they divided the source materials for the Dictionary into two distinct types: *printed sources* and *word collections*. Within each type, a specific system of classification and evaluation had been developed according to principles of lexical differentiation.

The outlined model underlies an in-depth analysis of the dictionary sources carried out in this part of the dissertation. On the grounds of Belić’s system of annotation of printed material according to genre, we have examined 3,665 printed sources (literary and scientific works), which represent the material for the compilation of the Dictionary to this day. Our findings have been presented in the form of a diagram demonstrating the full complexity of thematic, functional-stylistic and other types of differentiation within the corpus of printed materials for the compilation of the Dictionary. Moreover, we have given an overview of word collections in the dictionary corpus in the form of dialectological maps charting the distribution of various Štokavian dialects represented by the dictionary sources of Serbian vernacular language.

The aim of the investigation undertaken in Part One of the dissertation has concerned presenting the six stages of preparatory work on the *Dictionary of the Serbian Academy* as a key historical factor with regard to the collection and examination of the lexical stock of the contemporary Serbian language. Furthermore, we have endeavoured to present the source materials for the compilation of the Dictionary as a corpus of texts that had been modelled so as to be representative for the Serbian language as a whole. Finally, our research findings enabled us to display a general picture of functional-stylistic, distributional and historical diversity of its source material.

Part Two, under the title *Lexicographic aspects of the standardization of the Serbian language in the Dictionary of the Serbian Academy*, contains the analysis of lexicographic procedures which are directly related to the standardization of grammatical description of the Serbian language. The motivation to explore the grammatical level of language was due to its historical foundations in the *Dictionary of the Serbian Academy*, which suggested the existence of a deeper relationship between the methodology of semantic description of lexical items and their grammatical categorization in the contemporary Serbian lexicography.

The nature of that relationship has been investigated in the following manner. From the corpus of 18 published volumes of the *Dictionary of the Serbian Academy* in digital form, we have excerpted segments of dictionary entries (definitions with illustrative examples) which describe grammatical categories relevant to semantic use. The items we have selected for examination required the following criteria: 1) that grammatical categories should be relevant to the polysemic structure of the word in question (i.e., further into the dictionary entry, on the formal plane), 2) that grammatical categories, by nature of their realization, trigger a change of meaning of the word, and 3) that the cases under examination be corroborated by at least one example taken from the standard language.

The excerpted material has been classified according to the basic grammatical categories: *word classes* and *grammatical categories in the strict sense*. Within each word class, the transition from the primary meaning of a lexeme to its secondary (grammatically motivated) meaning has been interpreted in the light of the notion of conceptual change, which includes the relationship between the semantic content of the word and the general meaning of the word class to which it belongs. Thus, for example, the use of *nouns functioning as adverbs* has received interpretation from the perspective of the relationship between their *referential* and *determinative values*, whereas the use of *adjectives in (in)definite aspect* has been viewed from the point of the relationship between their *qualifying* and *identifying functions*. Also, due attention has been paid to the fact that the conceptual change in the sense defined above is involved in the mechanisms of polysemy, such as metaphor, metonymy, etc.

With all this in view, it may be said that in Part Two of the dissertation we have applied a combined method: at the basic level, the examined material has been presented by way of the description of different types of semantic and conceptual relationships between the meanings of a lexeme and its grammatical categories, while, at the more abstract level, the investigated items have been identified with regard to the mechanism of polysemy within which the said relationships are realized.

The findings of this research are both *theoretical* and *applied*. On the *theoretical* plane, they suggest the need for refining the tools for grammatical analysis in order to include the notions of intercategoryality, general meaning of grammatical categories, their typical use, etc. The *applied* type of findings are, however, allied to the systematization of lexicographic description of words according to the models of lexical categorization, as well as to the potential for improvement of dictionaries by including, for example, pragmatically-oriented definitions.

The final goal of the investigation undertaken in the latter part of the dissertation lies in outlining a model of integral description of language based on a representative corpus of the Serbian language, which is to unite in methodological sense the state-of-the-art in modern descriptive lexicography, theoretical linguistics (especially in the domain of semantic of grammar), as well as grammaticography.

Keywords: *Dictionary of the Serbian Academy, the evolution of Serbian descriptive lexicography, Belgrade school of lexicography, standardization of the Serbian language, grammatical categories and the polysemic structure of words, glosses, integral description of language.*

Scientific fields of interest: *linguistics, Serbian science of language.*

Scientific fields of special interest: *lexicography/lexicology and semantics.*

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ.....	8

I: ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У РЕЧНИКУ САНУ

УВОД.....	16
-----------	----

ИСТОРИЈСКЕ ЕТАПЕ РАДА НА РЕЧНИКУ САНУ

ПРВА ЕТАПА (1847–1867).....	19
-----------------------------	----

Оснивање и рад Друштва српске словесности у пресеку језичких мишљења и лингвистичке методологије тога доба. Лексикографске идеје Друштва.....	19
---	----

„Предлог за српски речник и српску граматику Јована Стејића“ (1853) и његов значај за формирање модерне лексикографске концепције Речника САНУ.....	23
---	----

Рад Друштва са скупљачима лексичке грађе (1854–1867). Прве збирке народних речи.....	27
---	----

ДРУГА ЕТАПА (1867–1899).....	31
------------------------------	----

Ђуро Даничић као лексикограф и његов утицај на Стојана Новаковића.....	31
---	----

Новаковићев одговор на „Оглед Рјечника ЈАЗУ“ Ђ. Даничића (1878).....	35
--	----

Новаковићева „Посланица Српској Краљевској Академији“ из 1888. као еволуција његових лексикографских схватања.....	40
---	----

„Предлог Српској краљевској академији“ (1893), оснивање Лексикографског одсека и почетак рада на великом Академијином Речнику.....	42
--	----

ТРЕЋА ЕТАПА (1899–1913).....	46
------------------------------	----

„Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије“ (1899) као вид семантичке организације речничког корпуса.....	47
---	----

Збирке народних речи и њихов утицај на методологију израде Речника САНУ.....	50
---	----

Збирка Јована Јовановића Змаја.....	51
Збирка Новака Радонића.....	55
Збирка Андрије Јовићевића.....	56
Збирка Луке Грђића Бјелокосића.....	57
Збирка речи и речник Владана Арсенијевића.....	58
<i>Јестаственички рјечник В. Арсенијевића као реализација његових лексикографских замисли.....</i>	<i>64</i>
Оцене збирки речи и њихова функција у развоју лексикографске методологије.....	66
„Огледна свеска“ Речника САНУ из 1913. године и принципи формирања речничког корпуса.....	69
ЧЕТВРТА ЕТАПА (1914–1941).....	74
Александар Белић и модерна српска лексикографија.....	74
<i>Први период рада А. Белића на Речнику САНУ (1914–1926).....</i>	<i>75</i>
Белићев спис „Србија и јужнословенско питање“ (1915) и његов значај за конципирање Речника САНУ.....	76
Два писма А. Белића Академији о Речнику САНУ (1921): зачетак нове организације рада у Одсеку.....	78
Даљи рад А. Белића у Лексикографском одсеку (1921–1926).....	83
<i>Други период рада А. Белића на Речнику САНУ (1926–1941).....</i>	<i>85</i>
„Извештај А. Белића Академији наука о раду на Речнику САНУ“ (1926).....	85
Настанак <i>Извештаја</i>	86
Карактер <i>Извештаја</i>	87
Садржај <i>Извештаја</i>	88
Значај „Извештаја Академији наука о раду на Речнику САНУ“ из 1926. године за српску лексикографију.....	105
Даљи рад у Лексикографском одсеку (1926–1940).....	107
ПЕТА ЕТАПА (1941–1944).....	113
Рад у Лексикографском одсеку током Другог светског рата.....	114
„Огледна свеска Речника српског књижевног и народног језика“ (1944) и њен допринос развоју савремене лексикографије.....	117
Одређивање лексичког значења (у контексту творбених категорија).....	121
Редослед излагања значења.....	123
Граматицка анализа и њено место у речничком чланку.....	123
Идентификација и обрада фразеологизама.....	124

Акцентовање одредница.....	125
Употреба речничких квалификатора.....	125
<i>Речник српскога књижевног и народног језика (глава–глеце)</i>	127
ШЕСТА ЕТАПА (1948–1959).....	132
„Огледна свеска Речника САНУ“ (1953).....	133
„Увод“ у Први том Речника САНУ (1959).....	135
ЛЕКСИЧКА ГРАЂА РЕЧНИКА САНУ: ИСТОРИЈАТ, ФОРМИРАЊЕ, ОРГАНИЗАЦИЈА.....	142
Структура грађе за Речник САНУ: основна начела.....	142
Штампани извори у грађи за Речник САНУ.....	146
Збирке речи у грађи за Речник САНУ.....	151
Преглед пријема збирки у речничку грађу према хронолошким етапама.....	151
Распрострањеност збирки према дијалекатским ареалима.....	178
ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У РЕЧНИКУ САНУ:	
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	181
Концепцијски континуитет.....	181
Методолошки континуитет.....	182
Континуитет културолошког оквира Речника.....	184
Институционални континуитет.....	184

II: ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У РЕЧНИКУ САНУ

Увод.....	187
МЕТАЈЕЗИЧКА КОНСТАНТА У СЛУЖБИ.....	190
Увод.....	190
Прилози.....	192
Прилози у служби именица.....	195
Прилози у служби придева.....	198
Прилози у служби речца и узвика.....	198
Прилози у служби предлога и везника.....	203
Речце.....	208
Речце у служби именица.....	209
Речце у служби глагола.....	210

Речце у служби прилога.....	211
Речце у служби везника.....	212
Речце у служби узвика.....	214
Узвици.....	215
Узвици у служби именица.....	215
Узвици у служби глагола.....	217
Узвици у служби прилога.....	217
Узвици у служби везника.....	217
Узвици у служби речца.....	218
Предлози.....	219
Предлози у служби прилога.....	220
Предлози у служби везника.....	222
Везници.....	223
Везници у служби речца.....	223
Везници у служби узвика.....	225
Именице.....	226
Именице у служби придева.....	228
Именице у служби прилога.....	234
Придеви.....	239
Придеви у служби именица.....	240
Заменице.....	245
Заменице <i>ја</i> и <i>он</i>	245
Заменице <i>његов</i> , <i>њен</i> и <i>наш</i>	246
Заменице <i>овај</i> , <i>онај</i> и <i>тај</i>	246
Заменице <i>неки</i> , <i>нешто</i> , <i>шта</i>	247
Заменица <i>ниједан</i>	248
Бројеви.....	249
Бројеви у служби именица.....	249
МЕТАЈЕЗИЧКА КОНСТАНТА У СЛУЖБИ: ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	251
Терминолошко одређење „службе“ и њена локализација у систему сродних појава.....	254
Модели супконверзије у српском језику.....	257
Семантички типови супконверзије.....	258
Функционални типови супконверзије.....	263

КОНТЕКСТУАЛНО-ГРАМАТИЧКА УПОТРЕБЉИВОСТ ЛЕКСЕМЕ И ЊЕНА ИДЕНТИФИКАЦИЈА У ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ПРАКСИ.....	269
Увод.....	269
Именичке категорије.....	272
Плуралност.....	272
Род.....	287
Падеж.....	291
Придевске категорије.....	294
Придевски вид.....	294
Компаратив.....	299
Глаголске категорије.....	300
Глаголски вид.....	300
Императив.....	305
Трпни придев.....	306
Типична употреба глагола у безличном и обезличеном облику.....	307
КОНТЕКСТУАЛНО-ГРАМАТИЧКА УПОТРЕБЉИВОСТ ЛЕКСЕМЕ И ЊЕНА ИДЕНТИФИКАЦИЈА У ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ПРАКСИ; ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	309
ЗАКЉУЧАК.....	314
ЛИТЕРАТУРА.....	325
Архивска грађа о изради Речника САНУ (по хронолошком реду).....	327
Штампани извори о Речнику САНУ и литература о његовом историјату.....	327
Теоријска литература.....	333
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	345

Увод

Предмет и задаци рада

1.1. Улога великог описног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (у даљем тексту: Речник САНУ) у процесима нормирања, кодификације и стандардизације српског језика, који трају дуже од једног и по века, представља значајно научно питање. И поред своје широке заснованости у погледима савремених лингвиста на језички систем – ово је питање, са историјске и методолошке стране, у науци о језику остало недовољно истражено.

1.2. Посматран као историјски подухват прикупљања речничке грађе од преко пола милиона речи (поткрепљених са више од осам милиона одабраних примера), њихове организације, као и истраживања синтагматских и парадигматских односа између лексема у тако формираном корпусу, рад на Речнику САНУ је знатно утицао на образовање свести о појму „стандардни језик“ и сазнања о смеровима његовог раслојавања која су се у српској науци јавила у првој половини 20. века.¹ Са друге стране, својим лексикографско-лингвистичким дѐлом, који обухвата системске поступке у различитим нивоима обраде, овај речник је извршио утицај и на процесе који стоје у непосредној вези са језичким нормирањем у фазама селекције, дескрипције, кодификације (која претходи успостављању норме) и елаборације (функционалне разраде нормираних категорија и њихове провере на актуелној грађи). Укратко, захваљујући лексикографској делатности српских лингвиста – припадника различитих праваца и епоха, историјат припремних радова на Речнику САНУ представља континуиран, а за нашу језичку науку и кључан чинилац у процесима обликовања лексичког фонда српског језика и његовог системског истраживања.

1.3. Из ових разлога, *предмет* нашег рада представља улога Речника САНУ, као комплексног и слојевитог дела, у процесу стандардизације савременог српског језика.

¹ Дobar пример за ово налазимо у динамици промене назива Речника САНУ, који се током времена прилагођавао актуелним ставовима о појму „стандардни језик“. Испрва, име овог речника гласи *Српски пространи речник* (тако је половином 19. века назван да би се, на концепцијском плану, разликовао од Вуковог *Рјечника*). У последњим деценијама 19. века, када Друштво српске словесности прераста у Академију наука, његов назив се мења у *Академијски Српски Речник*, а мало потом и у *Речник књижевног језика српскога*. Почетком 20. века он носи називе *Академијски речник народнога и књижевнога језика* и *Српски речник књижевнога и народнога језика* (1913), а под утицајем нових струјања у српској лингвистици и *Речник књижевног језика српскога* и *Речник народног књижевног језика српскохрватског* (1915–1938). Половином 20. века Академијин Речник се назива *Речник српскога књижевног и народног језика* (1944), а 1953. године тај назив бива промењен у *Речник српскохрватског књижевног језика*. Тек у свом првом тому, 1959. године, Речник САНУ добија наслов који носи и данас: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*.

Полазећи од тога, у делу који следи изнећемо *задатке* и *тематски нацрт* рада у оба стандардизациона аспекта: историјском и лексикографском.

2. *Историјски аспект.* У овом домену рад смо фокусирали на два комплементарна питања: 1) о еволуцији научних сазнања о природи и структури језика у основи Речника САНУ и 2) о развоју методологије обраде лексичке грађе (видљив у његовим огледним свескама из 1913, 1944. и 1953).

2.1. И поред тога што су поменуте процесе пратиле добро организоване и добро повезане активности, у литератури о овом питању могу се наћи подаци који осветљавају тек поједине моменте из припремног рада на Речнику САНУ: оснивање Лексикографског одсека 1893, објављивање *Позива и упутства за купљење речи по народу* 1899, израду *Огледне свеске* из 1944, Белићев *Предговор првом тому Речника САНУ* из 1959. и сл. На тај начин реконструкција историјата речника подсећа на повезивање удаљених, готово изолованих тачака у једну кохерентну целину. При томе, ван фокуса остају периоди који дају детаљнију слику о етапном развоју савремене српске лексикографије, као и чињенице које знатно усложњавају већ створену слику. Из овог разлога не може се ни тврдити да су у науци до краја расветљене почетне фазе стандардизације српског језика које се природно везују за идеју о изради његовог дескриптивног речника.

2.2. Имајући изложено у виду, наметнула се потреба за истраживањем које ће потпуније заокружити историјски аспект рада на Речнику САНУ. Стога је историјски део нашег рада заснован на два типа извора. Први тип чини архивска грађа о изради Речника, која до сада није била позната научној јавности. Други тип извора чине штампани материјали о Речнику. Поједини од њих (попут Академијиних *Годишњака*) готово и да нису узимани за извор информација о овом питању.

Захваљујући систематизацији оба типа извора према хронолошком и тематском принципу, процес стандардизације српског језика у Речнику САНУ у раду је представљен кроз шест историјских етапа. Поменуте етапе обликују идејне тенденције које у оквиру једног раздобља диктирају развој ставова о језику, као и догађаји који се природно групишу на прелому епоха, у сукобу различитих концепција и методологија.

2.3. Практични аспект рада на Речнику САНУ представљен је и приказом делатности појединаца који су током друге половине 19. и прве половине 20. века дали највише у његовој припреми. Захваљујући пре свега архивском материјалу, и овде смо били у могућности да шире сагледамо развојне процесе који су претходили појединим догађајима. На тај начин синтетички је повезан рад личности чији је допринос српској лексикографији познат (С. Новаковић, М. Иванић), са радом лингвиста који у науци

скоро и нису познати као лексикографи (А. Белић), као и радом оних појединаца који су до данас остали сасвим непознати лингвистичкој историографији (Ј. Ј. Змај, В. Арсенијевић).

2.4. *Лексичка грађа Речника САНУ као материјал за стандардизацију.* Будући да је Речник САНУ примењено лингвистичко дело, наш рад се нужно дотиче и историјата формирања и организације његове грађе.

Захваљујући раду С. Новаковића и А. Белића, у основу лексичког корпуса Речника САНУ постављен је функционални модел стандардног језика који егзистира у (стално активном) међуодносу између књижевног и народног израза. На микроплану речничких извора поменути модел се конкретизује кроз две врсте текстуалне грађе: штампана дела и збирке народних речи. Разрада проблематике везане за разврставање, маркирање (по историјском, територијалном, жанровском принципу) и класификовање обе врсте грађе чини други део наше историјске студије.

2.5. Крајњи циљ овог дела рада садржан је у представљању корпуса за Речник САНУ као скупа текстова уређеног према начелима: 1) дијахроне равнотеже у језику; 2) функционално-стилске равнотеже (подела штампане грађе према регистрима); 3) територијалне заступљености (организација збирки речи према пореклу и обиму). Другим речима, циљ је био да се синтетичким прегледом књижевних и народних извора пружи поглед на Речник САНУ као репрезентативни корпус лексичког фонда српског језика, који представља основ за различите видове његове даље стандардизације.

2.6. На основу свега изложеног, у закључку историјског дела рада преглед припремних радова на Речнику САНУ (1847–1959), заједно са пословима везаним за његову грађу, представљен је као целина коју међусобно повезују четири облика континуитета: *концепцијски* (речник култивише свест о раслојености језика и многоаспектуалности приступа језику); *методолошки* (речник чини сложен, култивисан и природно уређен скуп поступака у обради лексичке грађе); *културолошки* (речник је централизован око београдског културног круга и његовог језичког наслеђа); и *институционални* (речник чији је задатак да стандардизује језик израђује се у Српској академији наука).

3. *Лексикографски аспект.* Излагање о лексикографском аспект стандардизације српског језика у Речнику САНУ засновано је на уочавању и системском представљању модела дефинисања лексике у његових осамнаест досад објављених томова. Поменути модели оријентисани су на лексичку семантику, а поред ње интегришу и друге типове језичког описа: концептуалну анализу, онтологију, теорију семантичких примитива и

др. (према: Tucker 1998: 4). У складу са тим, задатак другог дела рада је био да се, у студији објављених томова овог речника, истражи примена појединих лексикографских модела који стоје у непосредној вези са одговарајућим нивоима стандардизације српског језика, као и да се, у истом контексту, сагледа утицај речничког описа на успостављање нових видова категоризације језичког система.

У вези са овим задатком, истраживање и анализу смо усмерили на један стандардолошки аспект: утицај лексикографских поступака на граматички опис српског језика, и *vice versa*.

3.1. Такав приступ теми одабран је из више разлога. Поред тога што граматичка анализа спада у нормативно најутемељеније области науке о језику, у Речнику САНУ она истовремено чини и један од базичних нивоа лексикографског представљања речи. Објашњења ове појаве могу се наћи у бројним увидима о граматичком систему чија еволуција у европској лингвистици 20. века почиње са тезом М. Халидеја да је „лексика најделикатнија граматика“.¹

Тако је, према једном од савремених лингвиста који припадају овој струји мишљења, сврха граматике у томе да да симболичку форму концептуалним садржајима, као и да покаже како ти садржаји функционишу у језику: према овоме, мотивација јој је нужно семантичка. Стога концептуализације граматичких категорија представљају саставни део процеса који се одвијају у полисемантичкој структури речи. Другачије речено, семантичка и граматичка представа језика могу се посматрати као две стране истог новчића, при чему је граматички део заслужан за карактеризацију концептуалног садржаја, формирање симболичких структура и објашњење њихове међусобне интеракције, а семантички за индивидуацију ових структура у конкретним језичким ситуацијама (Langacker 2011: 32–33).

Из изложеног следи да се избор морфолошког облика речи може представити као однос између њеног индивидуалног значења и општег значења граматичке категорије у којој се та реч налази. У равни лексикографског описа језика, овај избор у анализираним случајевима је представљен као промена семантичке структуре речи која има концептуалну подлогу.²

¹ „Лексички систем не представља нешто што је уобличено тако да одговара низу поља које дефинише граматика. Лексика је заправо најделикатнија граматика. Другим речима, постоји једна мрежа лексичкограматичких могућности. Како се ове могућности све више конкретизују, тако се све више реализују кроз избор лексичке јединице, пре него кроз избор граматичке структуре“ (Halliday [1961] 2002: 43). У истом контексту в. и тврдњу Л. Згусте да је у теорији лексикографије „међусобна зависност (или интердепенданција) ‘лексикона’ и ‘граматике’ оно што је од прворазредног значаја“ (Згуста 1991: 23).

² Потребно је напоменути да појам „концепта“ у раду не тумачимо у складу са једном теоријском школом мишљења, већ у ширем смислу, као симболички садржај који посредује између значења речи и ванлингвистичког контекста у коме се она реализује. Према томе, „концептуализацију“ у граматичком дискурсу посматрамо као механизам промене значења, заснован на скупу (ванлингвистичких) упутстава

3.2. Изложена линија аргументације, у главним цртама, одговара принципима граматичке категоризације и моделима језичког устројства који чине значајан део методолошког наслеђа београдске лексикографске школе. Почев од треће деценије 20. века, поменуте принципе у речничку обраду постепено су уводили (или су их, на основу актуелног стања у грађи, постепено постајали свесни) лингвисти ангажовани на пословима израде и редакције Речника САНУ: А. Белић, Р. Бошковић, И. Грицкат, М. Пешикан, М. Стевановић и други.

Иако се овај процес одвијао имплицитно, кроз оријентацију на различите типове проблема и индивидуалне приступе анализи, његов општи преглед у савременој српској лексикографији наводи на закључак о постојању аналитичких принципа који чине основ јединственог методолошког оквира. Сагледавање тог оквира и могућности његове даље примене у теоријској лингвистици чине главне циљеве овог дела рада.

3.3. Имајући све изложено у виду, истраживање које је засновано на овом приступу теми обухватило је следеће кораке: 1) идентификацију (на основу лексикографске традиције у изради Речника САНУ, упутстава за речничку обраду, колективне и сопствене обрађивачке праксе) оних поступака у граматичкој обради речи који задиру у њихову полисемантичку структуру; 2) ексцерпцију, из машински читљивог текста Речника САНУ, грађе која је обрађена на поменут начин, као и њено груписање према сродним моделима обраде; 3) лингвистичку анализу прикупљене грађе разјашњењем односа између основног значења речи и њеног секундарног значења које је мотивисано променом граматичке парадигме; 4) разматрање резултата анализе у контексту богаћења постојећих теоријских сазнања о овим проблемима.

3.4. Анализа изведена на овим основама показала је да се лексикографски приступ граматичком опису језика у пракси може свести на два типа случајева.

3.4.1. *Први тип* се тиче проблематике поделе речи на врсте у оквиру концептуално-семантичког погледа на лексику. У Речнику САНУ, овај приступ се конкретизује употребом лексикографске формуле у *служби*, којом се дефинишу случајеви настанка новог значења речи мотивисани употребом те речи као друге граматичке класе (нпр. именице у *служби* придева, прилози у *служби* везника и сл.). Анализа модела замене врста речи у српском језику, до којих смо дошли на основу грађе из речника, упућује на закључак да концептуални елементи који се везују за граматичке класе представљају важан елемент који се мора узети у обзир при оцртавању формалних граница унутар језичке структуре.

о колективној семантичкој интерпретацији речи у различитим формално-граматичким контекстима њене употребе (према: Evans 2009: 74–76).

3.4.2. *Други тип* случајева посвећен је граматичким категоријама које су активне у полисемији, и то на концептуалном, семантичком и прагматичком нивоу. У Речнику САНУ овај приступ се конкретизује спецификавањем граматичког контекста одговарајућим квалификаторима („мн.“, „зб.“, „одр.“, „безл.“ и др.) у засебној тачки у речничком чланку. Поменути квалификатори се могу комбиновати са прагматичким изразима *обично*, *ретко*, *често* и *само* (нпр. *обично у мн.*, *ретко одр.*, *само ж* и сл.), чиме се појашњавају контекстуални услови њихове реализације. Анализа квалификатора граматичког нивоа који су семантички активни наводи на закључак да концептуализација граматичких категорија чини интегрални део механизма полисемије – попут метафоре, метонимије или синегдохе.

3.5. На основу свега изложеног може се тврдити да приступ дескриптивном речнику који подразумева његово нелинеарно читање представља важан алат лингвистичке анализе језика, као и сваке врсте језичког описа који се примарно не заснива на генерализацијама. У складу са тим, испитивање законитости лексикографског приступа у процесу стандардизације граматичке парадигме нужно води ка усложњавању критеријума за представљање делова језичке структуре, односно ка прекатегоризацији већ дефинисаних категорија. Стога су средишње теме које се обрађују у другом делу рада: анализа модела обраде лексике који су карактеристични за поједине граматичке појаве, њихово смештање у контекст механизма полисемије, као и увиди који произлазе из пресека граматичког и семантичког приступа лексикону.

Корпус

4. Због свог филолошко-лингвистичког карактера, који условљава његову дводелну структуру, рад је заснован на два засебна корпуса: за историјски и за лексикографски део.

4.1. Корпус за историјски део рада у највећој мери чини архивска грађа о раду на Речнику САНУ. Њу чине различити типови извора: интерни документи (извештаји Академији и надлежном министарству, пописи исписивача, преписка са институцијама, записници са седница итд.), затим, преписка са спољним сарадницима, као и рукописни материјали (збирке и пописи речи, необјављене студије о лексици појединих области, ручни примерци књига из посебних фондова). У току израде тезе, ову грађу смо сортирали према различитим критеријумима (хронолошком, тематском, вредносном и др.) настојећи да у историјском мозаику сваком документу нађемо његово право место. У раду смо се служили и штампаним материјалима о Речнику: огледним свескама из 1913, 1944. и 1953, извештајима о раду Лексикографског одсека који су објављени у Академијиним *Годишњацима*, разним стручним публикацијама, историјским студијама

и чланцима о овим питањима. Посматране заједно, као целине које се допуњују, архивска и штампана грађа омогућиле су систематизацију речничког историјата, као и његово сагледавање у целини филолошко-лингвистичких струјања 19. и 20. века.

4.2. Са друге стране, основу истраживања које је изведено у другом делу рада чинио је машински читљив текст Речника САНУ. У ту сврху, током 2009. године скенирали смо и обавили оптичко препознавање 16 до тада објављених томова овог речника. Тој верзији смо, по изласку из штампе, на исти начин придодали и 17. и 18. том, чиме је готово заокружена обрада слова О (до одреднице *òцарити*). Укупно је скенирано 14.156 речничких страна. Тачност оптички препознатог текста повећана је ручним и полуаутоматским уношењем исправки, као и сталним сравњивањима са штампаном верзијом у току израде тезе.

Захваљујући могућности да Речник САНУ посматрамо као машински читљив текст, добили смо прилику да унакрсно истражујемо различите аспекте систематски примењених решења у лексикографској обради. Ова решења (делови речничких чланака и пратећи примери) обједињени су у засебне корпусе за сваку језичку појаву понаособ. Затим су, у оквиру засебних корпуса, вршене даље анализе.

4.3. Већ нас је истраживање историјата рада на Речнику САНУ припремило на закључак који је и емпиријски потврђен рачунарском претрагом његовог текста: да обрада језика у 18 томова овог лексикографског дела није методолошки уједначена – што је, с обзиром на све околности које су пратиле његову припрему и израду, разумљиво. Стога су ван корпуса за поједине језичке појаве остале лексеме које су се, по нашем уверењу, морале тамо наћи.¹ Такво стање је условило делимичну промену правца истраживања: од детаљног семантичког мапирања појединих појава ка издвајању репрезентативних случајева и формулисању емпиријских принципа по којима се одвија њихова лексикографска идентификација. Из истог разлога, рачунарске технике смо користили само у домену скупљања грађе: приликом њене претраге и класификације примењен је интерактивни приступ.

¹ Такав је пример био нпр. код секундарних значења глагола која су мотивисана обликом трпног придева (**натопити** → (обично у облику трп. пр.) фиг. *прожети, испунити; преплавити; окупати* → фиг. (обично у трп. пр.) *обухватити целу површину или простор нечега, прекрити, обасути (сјајем, светлошћу и сл.); прожети са свих страна* и сл.). Будући да обрада трпног придева у полисемији чини део лексикографске праксе тек у последњим томовима Речника САНУ (слова Н–О), изван наше анализе ове појаве остали су глаголи сложени са префиксима **за-**, **из-** и др. То је, разумљиво, онемогућило њено ближе сагледавање.

Теоријске основе

1.1. Све до седамдесетих година прошлог века лексикографији није признаван статус аутономне лингвистичке дисциплине. Област примене дескриптивних речника (у коју примарно не спада стандардизација појединих нивоа језичког описа), немогућност да се о лексикографији говори у оквиру једне изоловане лингвистичке парадигме,¹ па и стални притисак текућих обавеза на речничким пројектима, успоравали су развој лексикографске теорије као нечег „вишег од уопштене напомене приређивача и техничких правила састављања“ (Згуста 1991: 23). Тек по изласку Згустиног *Приручника лексикографије* (прво издање 1971, на српском језику 1991),² а затим и других књига и радова из ове области, постаје јасније да лексикографија оперише појмовима који чине део засебног теоријског оквира. Заснивању тог оквира у последњим деценијама нарочито је погодовао развој рачунарских технологија, који је пружио могућност корпусне претраге речничког текста и, на основу тога, преиспитивање старих и успостављање нових постулата у овој области.

1.2. Један од кључних елемената лексикографског описа, а самим тим и њене теорије, јесте појам *метајезика речничке дефиниције* као скупа системски уређених информација које природно уопштавају категоријалне нивое језика и тиме описују механизме његовог функционисања. Стога ћемо у овом прегледу појмовног апарата неопходног за наше истраживање поћи од њега.

О метајезику речничке дефиниције

2.1. Посматран као средство које је у стању да репрезентује друге семиотичке системе, укључујући и себе самог (Halliday [1984] 2002: 293), метајезик омогућује описном речнику да говори о језичком систему употребљавајући речи тог истог језика.

¹ С тим у вези, оцена коју о А. Белићу даје Д. Јовић (1972: 57): да „он оперише појмовима модерне лингвистике, али успева, наравно, да их употреби само са садржином како је сам схвата“ – заправо представља апотеозу научног схватања које не прихвата лингвистичку агенду ради ње саме, већ је самерава према актуелном, стварном стању у језичкој грађи. Стога се она може применити на сваког лексикографа.

² Иако Згустина књига представља својеврстан камен-темељац своје области, у нашој средини теорија лексикографије и пре овог приручника егзистира као засебно научно поље. То је нарочито истакнуто у другом поглављу студије *Наш књижевни језик на сто година послје Вука* М. Пешикана из 1970. године, које носи наслов „Из лексикографије“. У овом поглављу се обрађују бројни аспекти рада на речницима САНУ и МС, који се повезују са коресподентним проблемским областима у српској лингвистици. Аутор тиме заправо одговара на оно што у предговору *Приручника лексикографије* истиче Згуста: да је главни циљ те књиге „у потицању аутора лексикографских пројеката и рјечника да објаве описе или расправе о својим методама и приступима својим специфичним проблемима, као и своја рјешења, (и) да о њима расправљају у што је могуће широј мрежи лингвистичке теорије“ (Згуста 1991: 25).

На тај начин, метајезик може бити схваћен као средство које омогућује описном речнику да буде репрезент језика.¹

2.2. Концепт метајезика је нарочито важан у појашњавању односа описног речника, какав је Речник САНУ, према језичкој стандардизацији. Наиме, као што на левој страни речника нису представљене речи, већ њихове репрезентације (одреднице, метаречи)²; тако и на десној страни речника нису представљена значења, већ репрезентације значења (метазначења). То у суштини значи да се, у речничким дефиницијама, не дају описи значења речи, већ системски уређене информације које су генерализоване у односу на лингвистички систем српског језика. Другим речима, захваљујући метајезику, речник описује фундаменталне концепте употребе језика, а не појединачне случајеве употребе лексике.

2.3. Све изложено упућује на тезу коју потенцира Халидеј – да метајезик не припада систему природних језика, будући да њихови логички и идентификациони обрасци нису истоветни. Метајезик функционише тако што одређену појаву „преводи“ на своју структуру, која је у одређеној мери стандардизована или описана, и проглашава је комплементарном себи. Тако се избегава арбитрарност метајезиком описиваних појава. Метајезик је, стога, супститутиван и „метонимичан“ (Halliday [1984] 2002: 298, 312).

2.4. Да бисмо ово доказали, извели смо следећи оглед. У лематизатор (програм за обраду текста који групише речи истог корена и показује њихову фреквенцију у анализираном тексту) унели смо све дефиниције које су дате у 18 објављених томова Речника САНУ. Под „дефиницијом“ програм је подразумевао курзивни и спационирани текст (значења и квалификаторе) који је дат између одреднице, односно значењске тачке, и примера. Затим смо програму задали два упита.

2.4.1. У првом упиту, од програма смо тражили да излиста речи у дефиницијама према фреквенцији, чиме су се добиле лексичке јединице које се у Речнику САНУ најчешће користе при дефинисању, нпр.: *в.* (упућивачко „види“); *уопште* (константа којом се истиче општа применљивост дефиниције на све случајеве који се описом не обухватају (**мрена**² ... ж **1.** мед. замућење очног сочива, сива мрена, катаракта, беона;

¹ Будући да је разлика између метајезика и језика нетранспарентна са становишта корисника речника, обично се закључује да је употреба језика у речничкој дефиницији идентична употреби језика у свакодневној употреби, што није тачно. Иако се, у глобалу, не могу повући јасне границе између појмова *језик предмета*, *метајезик* и *језик дескрипције* (Згуста 1991: 254), метајезик остаје производ лингвистичке конвенције, конструисан са задатком да структурира речнички опис језика, и да повеже различите језичке елементе њиховим упућивањем један на други. Он чини саставни део консултативне функције речника: потребе за лакшим и приступачнијим представљањем језичких информација.

² Одредницом у описном речнику представљају се најмање две ствари: лексема (као нереализована, инваријантна семантичка јединица) и њена контекстуално-семантичка реализација. Из овог разлога, одредница се у литератури назива и *метаречју*.

уопште оштећење вида праћено беличастим, жућкастим и сл. ткивом); затим *особина, својство и стање* (као део дефиниције изведених апстрактних именица); *човек, жена; време; почети; (бити) својствен (некоме, нечему)* итд.

2.4.2. У другом упиту, програм је груписао речи у дефиницијама према њиховим најфреквентнијим колокацијама. Тако су нпр. *човек, жена, особа* и *онај* дошли у међусобну везу, будући да се у дефиницијама ове речи обично наводе испред односне заменице *који/која*. Захваљујући томе, добили смо могућност да сагледамо функционална поља у оквиру којих се реализују различити типови дефиниција (као нпр. поље агентивности, које је обухваћено дефиницијама *човек који, жена која, особа која* и *онај који*).

2.5. Из овог огледа може се извести следећи општи закључак: да се унификацијом поступака дефинисања лексике у универзуму описних речника могу издвојити интегралне и диференцијалне семе на основу којих је јединице лексичког система могуће сврставати у концептуалне групе. Имајући то у виду, у наставку ћемо изожити значај овог увида за наше истраживање, као и опште одлике анализе која се на њему заснива.

Метајезичке константе

3.1. Други закључак који се може извести из нашег огледа је да се, у корпусу дефиниција Речника САНУ, речи са највећом фреквенцијом употребе понашају као *метајезичке* (или: *лексикографске*) *константе*, које изражавају заједничка семантичка, граматичка, прагматичка и друга обележја чланова лексичког система.

Да појаснимо. Метајезичке константе (или, како их назива В. Згуста, *гlose*) чине дескриптивне или експланаторне примедбе које, у описном речнику, обележавају домене примене одредничке речи. Наводећи пример одреднице *бегунац* (енгл. *fugitive*), Згуста констатује да она има један смисао када се употребљава за особе (енгл. *fugitive slave*, одбегли роб), а други када се употребљава за ствари које означавају нешто пролазно (енгл. *fugitive verses*, пролазно вредни стихови). Стога ће лексикограф прво значење ове речи дефинисати глосом *онај (који бежи)* или *особа (која бежи)*, чиме ће локализовати тај део њене полисемантичке структуре на домен агентивности (Згуста 1991: 253–254).

3.2. У контексту изложеног, нарочито је важно Згустино запажање да је „значајну глосу тог типа могуће ... сматрати лексичком апстракцијом“ (И.: 254). Уколико „значајну“ протумачимо као „ону која има висок степен примене у лексикографској пракси“, односно високу фреквенцију у речничком тексту, можемо закључити да глосе (односно метајезичке константе) веће фреквенције заправо упућују на апстрактне

логичке обрасце који постоје на различитим равнима језичке структуре. Другачије речено, метајезичке константе „гравитирају“ око општих семантичких домена (нпр. егзистенцијалности, узрочности, простора, времена и сл.), упућујући на њихову активност у полисемантичкој структури лексема које се дефинишу.

3.3. Преглед неких од поменутих домена, заједно са метајезичким константама које их у Речнику САНУ типично представљају, излажемо у следећој табели:

Семантички домени				
Метајезичке константе у Речнику САНУ	Радња, стање, збивање (егзистенцијалност, узрочност и сл.)	Својства и особине	Агентивност	Просторно-временска локализација
	<i>бити (нешто)</i>	<i>врста (нечега)</i>	<i>онај (који)</i>	<i>време</i>
	<i>учинити (неким, некаквим)</i>	<i>(који) припада (некоме, нечему)</i>	<i>она (која)</i>	<i>место</i>
	<i>учинити да (неко/нешто постане нешто)</i>	<i>(који представља) део (нечега)</i>	<i>човек (који)</i>	<i>(налазити се, бити, дешавати се) између (нечега)</i>
	<i>почети (нешто)</i>	<i>особина (некога, нечега)</i>	<i>жена (која)</i>	<i>(поставити у одређени) положај (нешто)</i>
	<i>дати (нешто некоме)</i>	<i>својство, стање (некога, нечега)</i>	<i>лице (које)</i>	
	<i>имати (нешто)</i>	<i>(бити) својствен (некоме, нечему)</i>	<i>дете</i>	
	<i>говорити (нешто)</i>	<i>облик (нечега)</i>	<i>(мушка, женска) особа</i>	

3.4.1. Имајући ово у виду, може се претпоставити да се на основи генерализација о употреби метајезичких константи у речнику може начинити својеврстан опис језичког система. Такав опис полази од метода речничке израде, а његова објективност почива на систему речника у коме се јавља, његовој унутарњој консистенцији, као и на комплетности речничког описа.

3.4.2. Почев од последње деценије прошлог века ове идеје се реализују у погледима на језик Ј. Апресјана, оснивача Московске семантичке школе и њеног најистакнутијег представника на пољу лексичке семантике. На основу истраживања утицаја речника на опис језика, Ј. Апресјан уводи појам „лексикографског типа“ да би означио „више или мање компактну групу лексема које деле заједничка семантичка, прагматичка, синтаксичка, комбинаторна, прозодијска, комуникативна, морфолошка и друга лингвистички релевантна обележја, и које стога захтевају хомоген приступ у речничкој обради“ (Апресјан 2000: 235). Важно је истаћи да међу обележја која одређују лексикографски тип Апресјан убраја и граматичка правила која се (не) односе на поједине групе лексема, као и начин концептуализације њиховог значења у оквиру

просторних, временских и других односа (И.: 235–236). На нивоу речничког описа, поменуће групе лексема се идентификују захваљујући заједничким метајезичким константама у опису њихове семантичке структуре. Према речима Ј. Апресјана, овим типом истраживања је могуће идентификовати бројне језичке карактеристике незабележене у другим приручницима, укључујући и дескриптивне речнике мањег обима (Апресјан 2008: 57).

3.5. Говорећи о саставу и структури метајезика, Апресјан тврди да се систем метајезичких константи у описном речнику може довести у везу са системом семантичких примитива.¹ Такве тврдње се, међутим, не смеју износити априорно за сваки описни речник, већ морају бити засноване на емпиријским доказима који обухватају анализу фреквенције метајезичких константи у појединачним речницима као и сравњење тих података са статистичким подацима о лексичкој реализацији когнитивних типова у природном језику. Стога се не може тврдити да термину „метајезичка константа“ у Речнику САНУ одговара термин „семантички примитив“ у природном језику без опсежне анализе оба система.

Метајезичке константе и граматички опис језика

4.1. У контексту истраживања изведеног у раду, нарочито је важан трећи закључак који се може извести из нашег огледа: да се унификацијом речничког описа може доћи до до интегралних и диференцијалних сема које представљају граматичка обележја у српском језику. Поменута обележја чине саставни део полисемантичке структуре речи, а у речнику се реализују кроз однос секундарног према примарном значењу.

4.2. Навешћемо један пример. Константама (*велики*) *број*, *количина*, *мноштво*, *маса*, *група*, *скуп*, *заједница* и др. у Речнику САНУ се дефинишу секундарна значења лексема:

вашар м **1.** *повремено трговање у неком месту, у одређене дане, у које се скупља велики број купаца и продаваца* → **3.** *мноштво, гунгула, маса света на једном месту.* – По окнима од прозора зујале су силне мушице ... али чим би се унеле свеће, сав овај вашар одлазио је на конак (Поповић Ђ.);

вихор м **1. а.** *снажан ветар велике брзине* → **4. б.** *фиг. бујица, велико мноштво нечега.* – У вихору речи и хартије ти коментари били су за Бајкића мала острва јасности (Ћосић Б.);

¹ „Речник метајезика се, по неколико тачака, може сравнити са лексиконом руског језика. ... Он садржи два типа речи: семантичке примитиве, тј. речи које не допуштају даљу семантичку редукцију, и семантички сложеније речи ... које се у једном или више степена могу свести на примитиве“ (Апресјан 1995²: 468).

врева ж **1.** *бука, граја, галама, вика, жагор* → **5. а.** *мноштво, гомила (о људима)*. – И ту је, у том крају сабора, била неописана врева гледалаца и учесника (Новаковић С.).
б. *велики број нечега; хаос, збрка*. – То беше врева мисли и осећаја што бујаше у мени (Јовановић М.);

киша ж **1.** *врста атмосферског талога (оборина, падавина), вода која у капљицама пада из облака* → **2.** *фиг. (нечега, ређе од нечега) велика количина, мноштво, обиље, сијасет*. – Испраскала се ... и сасула му на главу кишу тешких речи и увреда (Андрић И.);

кућа ж **1. а.** *грађевински објекти, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу* → *фиг. велика количина нечег, велики број нечег*. – Још се играш, а да си на Мљету, имао би кућу дјеце (Богишић В.);

облак м **1.** *згуснута, кондензована водена пара, у атмосфери, одн. у тропосфери* → **3.** *фиг. а. мноштво животиња (обично јато птица, рој инсеката или скупина риба) које се крећу заједно у већој групи*. – Црно се шири јато као гладны кобаца облак (Стерија Ј. П.);

океан м **1.** *водено пространство, укупна маса слане воде на површини Земље између континената* → **2.** *фиг. г. уопште велики број, велика количина нечега, мноштво, обиље*. – Читав океан рада, сва енергија совјетских људи ... непрекидно су ... хитали напред (Илић-Агапова М.);

оркан м **1.** *веома јак циклонски ветар, разорне снаге и брзине 20–60 метара у секунди, ураган* → **2. б.** *веома велики број, количина, мноштво (нечега)*. – Напрегнутих нерава ... моји људи су дохватили бомбе и читав оркан челика сручи се у непријатељске ровове (Јаковљевић С.).

4.3. Наведени примери показују да употреба лексикографских константи (*велики*) *број, количина, мноштво, маса, група, скуп, заједница* и др. подразумева комбинацију семантичких и граматичких елемената. На семантичком плану, ове константе се користе да би означиле значења (или комплексе значења) која настају као резултат процеса метафоре или метонимије; док, на граматичком плану, оне маркирају лексеме које у својој полисемантичкој структури развијају значења којима је инхерентан семантичко-граматички концепт СКУПНОСТИ, ЗБИРА, (НЕ)ПРЕБРОЈИВОГ МНОШТВА. Другим речима, помоћу наведених константи у Речнику САНУ се дефинишу лингвистички релевантна обележја лексема са нарочитим освртом на семантичку мотивацију њихових формално-граматичких одлика. Ово повезивање граматичког и семантичког типа описа одвија се у оквиру модела „смисао ↔ текст“ кога одликују: ослањање на речник као подлогу теоријског описа језика, граматичка формализација семантичког описа, као и

интеграција граматичког и речничког типа информација (према: Апресјан 1995²: 10–11).

Речнички квалификатори као метајезичке константе

5.1. Као засебан облик метајезичких константи могу се посматрати речнички квалификатори.

Квалификатори представљају вид лексикографског маркирања путем кога се речима у речнику придаје информација која допуњује њихову дефиницију. Овим допунама лингвистичке информације о речи експлицитно се обележавају диференцијална обележја лексема на различитим нивоима њихове употребе, од граматичког, преко семантичког и стилистичког, па све до друштвено-историјског, комуникативног, прагматичког и др. (Ристић 2006: 94).

5.2.1. Када су придодати одредници, квалификатори обично подразумевају да се та лексема налази у одређеном односу према стандарднојезичкој норми. У зависности од природе овог односа може се говорити о дистрибуцији квалификованих лексема према нивоима језичке анализе (стилском, лексичко-адаптационом, дијалекатском итд.).

5.2.2. Са друге стране, употреба квалификатора уз појединачну тачку у речничком чланку сигнализира настанак новог значења речи, и појашњава мотивацију тог значења у њеној полисемантичкој структури. Будући да не маркирају целокупан семантички садржај лексеме, већ његову категоријалну промену, квалификатори појединачних значења се могу сматрати „подврстама глоса, њиховим формалнијим типом“ (Згуста 1991: 255). Стога само они улазе у домен нашег истраживања.

5.3. Квалификатори који служе за граматичко маркирање лексичких значења у Речнику САНУ се могу поделити на три групе: квалификатори именичких, придевских и глаголских категорија. Њихово заједничко својство садржано је у специфичном приступу обележјима која представљају. Укратко речено, критеријуме за примену ових квалификатора не одређују законитости граматичког описа језика, већ функционално-семантички и функционално-граматички елементи који спецификују употребу сваког појединачног квалификованог значења.

О специфичној природи лексикографског описа језика који се изводи уз помоћ наведених појмова биће више речи у другом делу нашег рада.

I: ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА У РЕЧНИКУ САНУ

Увод

1. У односу на лексикографска дела која се на српском културном простору зачињу у току 18. и 19. столећа, Речник САНУ, по својој концепцији и методологији израде, представља значајан помак напред.

У овом речнику се, први пут у српској лексикографији, примењују савремена сазнања о развоју и функционисању језика као система, чиме се у други план потискују идеје о речничком поступку као приказу етимолошког порекла и историјске еволуције речи које доминирају читавим 19. веком. Лексикографски метод експлицирања лексике њеним поређењем са другим језицима, пре свега латинским, напушта се у корист једнојезичног описа значења речи; као последица овога, развија се метајезик београдске лексикографске школе као скуп системских образаца којима се експлицира и стандардизује улога лексема у језику. Захваљујући раду лексикографа са скупљачима збирки речи, магловито знање о лексичким варијантама које се простиру по „западним“, „источним“ и „јужним крајевима“ штокавског говорног подручја замењује се егзактнијим приказима употребе појединачних лексема у одређеним дијалекатским ареалима, чиме се у Речнику САНУ указује на органско јединство народних говора штокавског говорног подручја. Коначно, у овом речнику култивишу се шумадијско-војвођанско и источно-херцеговачко наречје, чиме се истиче дијалекатска база која стоји у основи савремене српске књижевности и језичке културе. Укратко, из рада на Речнику САНУ произишла је јединствена, теоријски и практично заснована методологија обраде лексичке грађе, која се развија (и делимично модификује) током његовог вишедеценијског излагања.

2. Сви поменути методолошки помаци, који сврставају српску лексикографију у ред савремених лингвистичких дисциплина, уобличени су у току припремног рада на Речнику САНУ, који је, са мањим прекидима, трајао од средине 19. до средине 20. века. Посматран као целина у свом историјском континуитету, овај рад представља једну од најобимнијих филолошких активности српске хуманистичке мисли. Ова активност није оставила трага само у лексикографији, већ и у процесу кодификовања и стабилизовања српског језика у преломним периодима његовог развоја; као и у развоју савремених научних увида који су засновани на посматрању унутрашњих односа у оквиру целине лексичког система.

3. И поред овога, у досадашњим истраживањима историје савремене српске лингвистике припремни рад на Речнику САНУ најчешће се помиње само у општим цртама. Разлоге за ово треба тражити најпре у недостатку архивске грађе потребне за веће научне синтезе, затим у измештању фокуса историјско-језичких истраживања из

контекста речничке проблематике, као и у непостојању обимнијег историјата српске лингвистике који би, као поглавље, садржао и повест савремене лексикографије.

Ипак, можда највеће тешкоће у сагледавању хронолошких и концепцијских веза у историји српске модерне лексикографије леже у чињеници да су, у току читавог столећа њеног развоја – исте темеље кодификације српског језика као културног и просветног задатка постављали по схватањима своје материје понекад сасвим удаљени, а по ставовима о језику неретко и супротстављени научни умови. Стога је разумљиво што свест о концепцијским различитостима историјских епоха замагљује идеју њиховог континуираног и повезаног лингвистичког рада и отежава систематизацију повести у овом правцу.¹

4. Узимајући изложено у обзир, у сагледавању значаја припремног рада на Речнику САНУ, питање о историјском континуитету не поставља се само као захтев за расветљавање детаља својствених појединим историјским епохама, већ и као проблем међусобне повезаности тих епоха. Из овог разлога, историјски део нашег рада биће организован око два питања:

- а. историјат припремног рада на Речнику САНУ према историјским етапама;
- б. сагледавање централних филолошко-лингвистичких принципа у изради Речника САНУ који чине заједничко наслеђе свих историјских етапа.

4. Другим речима, задатак рада је да историјат припремног посла на Речнику САНУ представи кроз процес континуираног историјског обликовања његовог описног речника као обавезне фазе стандардизације језика у активностима дескрипције и елаборације и да, тиме, установи место овог посла у развоју савремене српске лексикографије и лингвистике у целини.

5. Историјат припремног рада на Речнику САНУ може се представити кроз шест етапа (или периодā). Поменуте етапе у лексикографском раду централизују се око идејно-филозофских тенденција које диктирају развој речничке методологије у њеном односу према схватању језика; око појединаца који ту методологију изграђују; и око

¹ У формирању и реализацији идеје о тезаурусном речнику Српске академије учествовале су генерације српских филолога и лингвиста свих епоха и праваца у језичкој науци, од позитивизма до структурализма. Међутим, непрестано потцртавање разлика које је својствено припадницима различитих историјских епоха знатно отежава рад на сагледавању развоја српске лексикографије као једне концепцијске целине. Познат је пример Ђ. Даничића и С. Новаковића, који су, у лексикографском раду, дошли до истих закључака о природи лексичког система као и Ј. С. Поповић и Ј. Стејић неколико деценија пре њих. Тако је једна научна парадигма, која је половином 19. века одбачена зато што је била противна Вуковој концепцији, неколико деценија касније методолошки прихваћена од стране следбеника Вуковог правца. У истој равни стоји став према *Огледној свесци Речника САНУ* из 1944. Иако је са неким наводима из *Огледне свеске* Белић отворено полемисао, београдска лексикографска школа је готово у целисти усвојила лексикографски рад који је овде спроведен.

преломних догађаја који су се, у духу епохе, показали кључним за научни и лексикографски рад. Самим тиме, свака етапа поседује свој општи методолошко-научни контекст који је омеђује и у коме се реализује један сегмент лексикографског посла.

У наставку рада изложићемо преглед сваке етапе. У закључку ћемо донети приказ идејних и методолошких константи рада на Речнику САНУ које су заједничке за сваку од њих.

Прва етапа (1847–1867)

1. Прва етапа припремног рада на Речнику САНУ смештена је у другу половину 19. века. Њен почетак је обележен заснивањем и радом Друштва српске словесности, у коме долази до првих огледа о обради књижевног и народног језика према примарно лексикографским принципима.

Оснивање и рад Друштва српске словесности у пресеку језичких мишљења и лингвистичке методологије тога доба. Лексикографске идеје Друштва

2. Друштво српске словесности, претеча данашње Српске академије наука, основано је 1841. године. У складу са језикословним активностима које су обележиле развој европске хуманистичке мисли 19. века, Друштво је за свој основни задатак поставило „изображавање српскога језика и распрострањавање наука на српском језику“¹. Оснивање Друштва, чији су духовни зачетници били Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић и Димитрије Исаиловић, представља, стога, потпуну институционализацију филолошке науке у српском културном простору.²

3. У времену између 1841. и 1847. године успостављају се научни задаци Друштва у првој половини 19. века. Испочетка, његови чланови се окрећу разноврсним филолошким питањима: уређењу ортографије, изради правописа, расправи о акцентима итд., у чему имају само половичног успеха. Међутим, током времена полако постаје јасно да ће се главни ток научних идеја о неговању и чувању језика у оквиру Друштва уобличавати *лексикографски*.³

¹ Овај задатак изложен је у првом члану *Устава* Друштва српске словесности (ГлДСС 1/1847: 1). Он потврђује намере са којима је Друштво основано, и легитимише његов филолошки рад у периодима 1841–1842. и 1844–1847.

² Оснивање учених друштава, као културних центара који окупљају српску интелигенцију, добро је познато првој половини 19. века. Тако већ 1806. године митрополит Стратимировић у Сремским Карловцима формира кружок образованих људи (Лукијан Мушицки, Лазар Лазаревић, Геден Петровић, Јосиф Путник) који се баве филолошким питањима: од овог друштва потиче и први озбиљан, додуше неуспешан, покушај израде великог речника српског језика. У Шишатовцу, 1820. године, Мушицки такође израђује програм једног „језикоиспитатељнога друштва“. Пратећи исте тенденције, само са потпунијим планом, изграђенијим правилима и више успеха, у Пешти се 1826. године оснива Матица српска. Године 1828, сличну иницијативу у Пешти, али без успеха, испољава и Димитрије Тирол. И поред свега изложеног, Друштво српске словесности представља прво научно друштво које има упориште у просветним институцијама (формирали су га предавачи окупљени око Лицеума, касније Велике школе) и чије је оснивање уређено законом (Уставом из 1838. године предвиђено је да се друштвене институције оснивају одлуком Попечитељства Просвештенија).

³ Већ на главној седници, одржаној 1842. године, одлучено је да се чланови на редовним седницама баве „испитивањем својстава језика нашег, како у граматикалном, тако и у лексикалном смислу“. Време је показало да су, у каснијем периоду, најпотпунији и најплоднији радови чланова Друштва увек били лексикографски. Тако, 1842/3. године, Атанасије Николић израђује *Техническиј Речник за Математическу, Хидраулическу и Архитектоническу струку*; а Јован Стејић *Немачко-Србскиј Речник*.

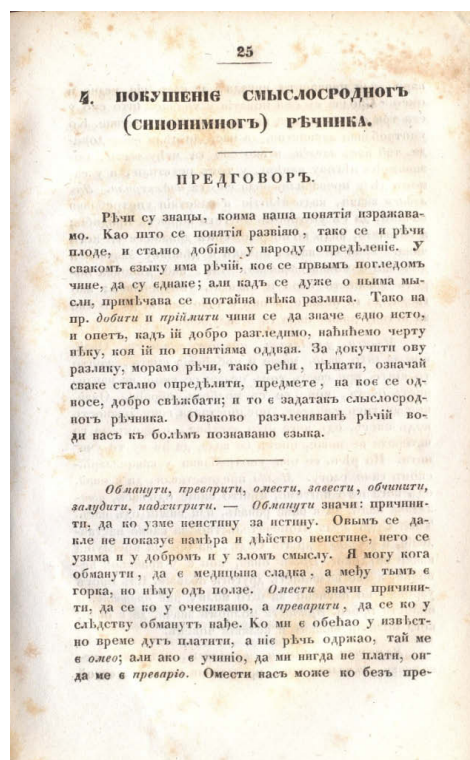
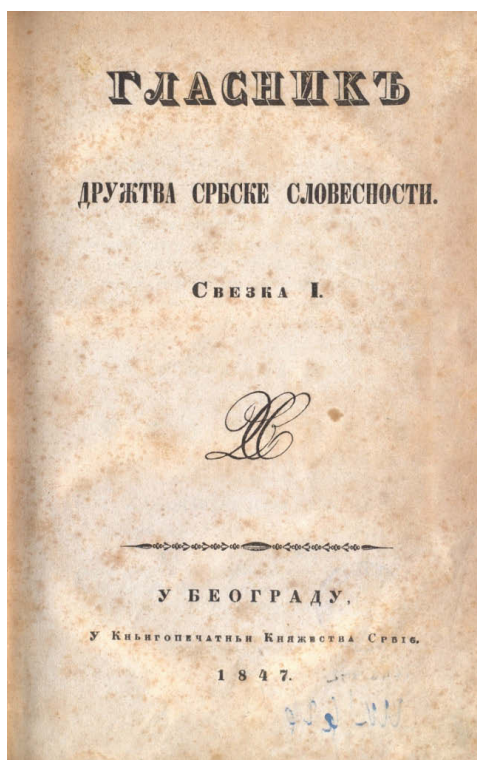
3.1. Такав развој догађаја кључан је за утврђивање статуса српске лексикографије као водеће филолошке дисциплине у интелектуалној и научној клими 19. века. Наиме, постављање израде речника на прво место одговара просветитељској концепцији скупљања, чувања и проучавања речи као лексичких форми појмова и идеја који су неопходни за живот.¹ Према овој концепцији, суштина сваког филолошког (и хуманистичког уопште) рада лежи у прављењу целовитих појмовних номенклатура једног језика, које описују духовне, интелектуалне и материјалне активности народа. Према том гледишту, прављење речника представља одраз филозофског настојања да се сачини потпуни каталог речи према свим областима националног духовног и материјалног развитка.

3.2. Међутим, у избору лексикографског приступа очувању језика и његовој научној култивацији чланови Друштва нису само следили филозофска настојања учене Европе. Можда и више од овога, они су имали у виду свест о лексикографији као одразу научног, социјалног, културног вида историје једног народа, која је у то време, највише захваљујући Вуковом *Рјечнику*, била већ увелико присутна у српској средини. Израдом *Српског рјечника* из 1818. Вук Караџић је јасно указао на надређен научни положај институције речника у односу на друга лингвистичка дела, пре свих у односу на граматiku (Вук је на грађи из *Рјечника* и за *Рјечник* засновао граматичку реформу српског језика). И у оквиру Друштва израда речника се у то време сматра примарним, а израда граматике секундарним задатком. Поред овога, пракса израде Вуковог *Рјечника* указала је и на друге методолошке смернице које су усвојене у Друштву, као нпр. на педагошку улогу речника као просветног средства на основу кога ће се, у другим језичким срединама, учити српски језик (поменута карактеристика ће, и у потоњим временима, бити један од централних стожера рада на Речнику САНУ); или на важност непосредног додира са информаторима, одн. носиоцима језика чији речник се саставља (овај контакт прерашће, почетком 20. века, у свестрану и плодну сарадњу лексикографа са скупљачима народних речи).

Током 1845. године, чланови Друштва (руковођени Ј. С. Поповићем) започињу рад на *Називословном Речнику*, с којим започиње друштвени рад на стварању српске терминологије (рад је прекинут Вуковим иступањем на седници од 21. маја 1845). Током 1845. Ј. С. Поповић завршава рад на огледу речника синонима (*Покушење смислосродног речника*), а Димитрије Исаиловић завршава свој *Француско-српски речник*. Током 1846. године, Друштво прима *Називословне речи из генералне физике* Ј. Шафарика, *Називословне речи из Основног Мудрословија* К. Бранковића, као и оглед *О пределним речима* Ј. С. Поповића (Протоколи Д.С.С., у: Миљковић 1914: 39). У поређењу са овим радом, друге филолошке активности Друштва су далеко мањег обима.

¹ „Научна тела у Европи, поступно и коначно називана академијама, готово су се увек као најпречег задатка прихватала бриге о језику и израде речника; тек после су прелазила на разраду ширих националних и интернационалних дисциплина“ (Грицкат 1993: 5).

4. Описане културне тенденције и потребе навеле су чланове Друштва да се, између 1844. и 1847. године, окрену лексикографском раду. У овом периоду, њихова активност на изради речника српског језика еволуирала је у неколико лексикографских огледа, који су објављени 1847. године, у првој свесци *Гласника Друштва српске словесности*. Ту су, на једном месту, истакнути нацрти и идејне концепције: термилошког речника („називословних речи“); диференцијалних речника дијалекатских и покрајинских речи и варијаната у српском језику („српска наречница“ и „речи пределне“); речника синонимских гнезда („покушеније смислосродног речника“), као и речника српкословенских речи (ГлДСС 1847: 1–58).

Прва свеска *Гласника Друштва српске словесности* (1847): *Покушеније смислосродног (синонимног) речника* Ј. С Поповића

У српској науци доста је писано о овим огледима.¹ Примећено је да, по начину представљања лексичке грађе и њене обраде, они чине значајан напредак у односу на владајућу лексикографску методологију тога времена.

4.1. Тако је, на пример, прилог под насловом *Покушеније (оглед) смислосродног (синонимног) речника* посвећен откривању „потајних разлика“ између наизглед истих речи. „Докучити ову разлику“ – за аутора *Покушенија* – значи „речи, тако рећи, цепати, означај сваке стално определити, предмете, на које се односе, добро свежбати“ – што

¹ Грицкат 1960, Грицкат 1996, Грицкат 2004, Ивић М. 2000 итд.

представља антиципацију савремене лексикографске праксе у разврставању значења при дефинисању лексема (ГлДСС 1847: 25). Савремене идеје истакнуте у овом огледу додатно су потцртане тиме што се разлика између синонима показује на основу семантичко-прагматичких чинилаца, попут функционалног значења, колокационо-идиоматских веза, па чак и контекста употребе лексеме који мотивише развој њених секундарних значења. Тако се нпр. разлика између синонима *молити* и *умољавати* објашњава тиме што се *умољавати* „употребљава у канцелариском само слогу“; док разлика у конотацији глагола *искамчити* и *испросити* лежи у позитивном контексту употребе фраземе *испросити девојку* и сл. (И.: 26–27).

4.2. Навешћемо још један пример. Основу огледа *О српским речима пределним* чини дефинисање речи „које се не чују опште у народу, него у појединим само местима и пределима“. У огледу се далековидо закључује да се пределне речи деле на *покрајинске* (које задржавају изворну народну чистоту, и могу се употребити у књижевном језику, нпр. *личити*, *наликовати*, *муљати*, *кљукати* и сл.); и *дијалекатске* (искварени облици који се у књижевном језику не могу употребљавати, нпр. *селдо* (ум. *седло*), *идеду*, *стојиду* и сл. (И.: 21). Као образложење овог закључка истиче се гледиште, блиско савременој дијалектолошкој (и етимолошкој) лексикографији, по коме различити ареали варирају по међујезичким контекстима, те се у отворенијим ареалима речи прилагођавају утицајима суседних језика; док у другим, затворенијим, те речи „остају у првобитности“. Сличан овоме је и оглед „Прилог к Србској наречници“, у коме се предлаже скупљање лексема и њихових значења специфичних за поједине ареале (И.: 17).

4.3. Писањем огледа у којима су истраживали многоаспектуалност лексикографске обраде језика, чланови Друштва настојали су да, средином 19. века, истраже различите сегменте рада на речнику чији су обриси већ тада почели да се оцртавају. Из овог разлога, прва свеска *Гласника Друштва српске словесности* може се посматрати и као својеврсна „огледна свеска“ будућег речника Српске академије. У овако конципираној „огледној свесци“ понуђен је нацрт унификованог речничког чланка, који се бави лексиком са термилошког, дијалекатског, семантичког и историјског аспекта – што одговара главним лексикографским начелима класификације, територијалне стратификације, семантичке анализе и историјске синтезе. Стога, сагледани као једна целина, ови подухвати представљају програм „потпуног“ српског речника, како је први приметио и истакао С. Новаковић (1888: 12).

„Предлог за српски речник и српску граматiku Јована Стејића“ (1853) и његов значај за формирање модерне лексикографске концепције Речника САНУ

5. На основу урађеног, чланови Друштва изнели су на редовној седници, 1852. године, *Предлог за српски речник и српску граматiku*.¹ Текст *Предлога* је сачинио Јован Стејић, поред Стерије један од првих српских модерних лексикографа.²

Предлог за српски речник и српску граматiku изражен је у форми захтева да се, у окриљу Друштва, одмах започне са радом на скупљању грађе за велики Речник српског књижевног језика „којим се данас код нас уредно не само *говори*, него и *пише*“ (Стејић 1853: 6). У њему је Ј. Стејић, тада потпредседник Друштва, изразио оригиналне ставове о раслојености српског лексичког састава према друштвеним класама и доменима језичке употребе, на које у језичкој науци до тога времена није обрађана нарочита пажња и које се могу посматрати као зачетак оваквих категоризација.

5.1. Основу концепције великог Речника, која је изражена у *Предлогу*, чине сазнања о социјалним раслојеностима српског друштва, која обликују његову лексичку раслојеност. Пооштравањем Доситејевог концепта српског језика као идиома чију основу чини народни језик, али језик у коме владају и који обликују закони полиглосије, и увођењем социјалне компоненте у тај концепт, Ј. Стејић је јасно прецизирао све елементе од којих се, по његовом мишљењу, састоји будући корпус српског књижевног и говорног језика, као и место које ће ови елементи заузимати у великом Речнику.

5.2. Ово прецизирање Ј. Стејић је извео изненађујуће модерном констатацијом – да у српском народу постоје различите друштвене (социјалне) класе, које поседују сопствене законитости лексичког развитака. Према његовој концепцији, у лексичком саставу српског књижевног језика стоје два основна регистра, који стоје у међусобно уређеном односу: „говорни простонародни језик“, чија је есенција представљена у Вуковом *Рјечнику*, и „писмени језик“, као израз оних „који се занимају с предметима препростране области науке и уметности“. Стога аутор сматра да у српској

¹ *Предлог за српски речник и српску граматiku* писан је чистим, славенизмима ненатруњеним српским језиком. Штампан је годину дана после Стејићевог излагања (1853), у петој свесци *Гласника Друштва српске словесности* (стр. 1–13).

² Иако несумњиво великом, значају дела др Јована Стејића у области српске науке о језику 19. века, па, према томе, и у области српске историјске лексикографије, тек од скора се посвећује обимнија научна пажња. Можда најбољу карактеристику Ј. Стејића дао је П. Ивић (1998: 194), који га сматра припадником струје писаца – присталица народног језика у књижевности, али ипак не у свему сложеног са Вуком. О Стејићевој критици језика *Новог завјета* међу првима је писао М. Селимовић (1975: 120 и д.) – који Ј. Стејића назива и „првим озбиљним критичарем Вуковог језика“. О Стејићу су писали још и М. Пешикан (1987), Ј. Нуорлуото (1989), И. Грицкат (1993) и Љ. Поповић (1995), који је изнео до сада најобимнији и најцеловитији приказ Стејићеве концепције књижевног језика.

лексикографији постоји потреба за речником који ће одсликавати образложено двојство у језичком изразу, функционалну дивергенцију „говорног“ и „писменог“ језика. „Као што ратар и сваки тежак изумева и прави себи потребне речи за *свој* живот и *своје* потребе, и говори по *свом* чувству и разуму“ – пише Стејић – „тако образован и учен човек тражи и прави нужне речи за предмете неизмериме области науке и потребе снажне умности, и даје језику ону правилност и чистоту ... која задовољава облагорођено људско чувство и строго оцењујући просвећени разум“ (Стејић 1853: 2, курзив ауторов).

5.3. Своје аргументе о постојању два језичка варијетета (или регистра), који се изграђују у контексту стереотипне поделе српског друштва на два основна социо-културна слоја: „прости народ“ и „учене људе“, Ј. Стејић је поткрепио запажањем да регистар „писменог“ језика, за чију се равноправну егзистенцију са народним језиком у речничком корпусу залаже, већ одавно чини језичку основицу виталних друштвених процеса, попут школског образовања или савременог законодавства. Такође, поменути регистар је присутан и у писаној књижевности, чији утицај на српски језик у целини, према Стејићевим речима, више није ни мали ни незнатан (нав. дело: 5). Узимајући изложено у обзир, Ј. Стејић је у *Предлогу* такође сугерисао могућност да, израдом великог Речника (који ће у себи, уз најбоље стандарде „народног“, равноправно садржавати и најбоље стандарде „писменог“ језика)¹, Друштво српске словесности на себе преузме улогу регулатора норме српског књижевног језика у целини. На тај начин би се најбоље могло уредити стање на овом подручју, које је, према његовом мишљењу, још увек неуједначено и хаотично: „Као што се без данога доброг правца ништа, тако се исто без тога [Речника] ни писменост нашега језика неће моћи мирно, уредно, основно и ваљано развијати ... Него мислим, да се оно [Друштво] потруди, овом у толико само подобно дело изградити, да онај, који би желио наш језик познати и научити, ако не сваку, а оно барем сваку најбољу и најпотребнију како говорну, тако и писмену његову реч ... а поред тога и сву ... нужну српскога примљеног писма и својственог говора правилност [у њему нађе]“ (нав. дело: 5, 7).²

5.4. Конкретне предлоге који се тичу формирања корпуса великог Речника, донесене на основу изложених теоријских импликација, Ј. Стејић је формулисао у следећих неколико тачака:

¹ „Чим се управо разликује писмени језик од говорнога простонароднога језика, од којег се оне произвео? По главном тим, што он није само народни, него је уједанпут и народни и писмени језик ... и тако, што је он један и исти, те још правилан и углађен, па и довољан за живот и потребе свега народа“ (нав. дело: 2).

² Постојање идеја о језичкој стратификацији које су изнете у *Предлогу* може се објаснити чињеницом да чланови Друштва гаје посебан однос према славеносрпској традицији, изражен (и) кроз тврдњу да језик

а. Успостављањем односа: „народни говорни језик“ : „писмени језик“ у основици српског књижевног језика, Ј. Стејић је предложио да се грађа за сваки од ова два регистра поцрпе из извора који их најбоље представљају. Најбољи извор речи за народни говорни језик, према његовом мишљењу, јесте Вуков *Рјечник*, у коме су сабране „чисте српске речи по најбољем, најправилнијем говору и с нужном њином коренитости и целости“ (стр.: 7). Са друге стране, у скупљању речи из „писменог језика“, у којима се и после појаве *Рјечника* оскудева, Друштво би се морало ослонити на разне информаторе: представнике свештеничког, учитељског и чиновничког staleжа.

б. Саобразно пуристичким настојањима свога времена да употребу страних речи сведе на најмању могућу меру, Ј. Стејић начелно предлаже да се свака страна, па и турска реч, искључи из грађе за велики Речник. Међутим, од овог правила у Стејићевом концепту Речника постоје јасно дефинисани изузеци. Ови изузеци се тичу страних речи, пре свега оних из сродних словенских језика, које су везане за „разне потребе наука и народне образованости“ а које не поседују еквиваленте у српском књижевном језику. „Без праве потребе не узимајмо из други’ језика ... нове речи“ – пише овај аутор – „али ако се догоди, да морамо имати за какав предмет, или за какву идеју реч, а ту реч не можемо по српски ни створити, ни прекројити, онда је узмимо и посвојмо ... *јер је заиста гори неспретни створ, него чист зајам*“ (стр.: 10, курзив: Н. И.). Најбоље би било када би се ове речи ексцерпирале из новијих издања „наших бољих и важнијих књига“, што, према Ј. Стејићу, представља задатак за чланове Друштва.

в. Друга група страних речи која би, према Стејићевом мишљењу, морала бити део речничке грађе, представљена је „научним и техничким речима“ страног порекла у српском језику. Те речи, за чије прикупљање би били задужени професори и научници одговарајућих специјалности, неизоставно би требало унети у грађу за велики Речник већ и због тога што су „задобиле право грађанства“ (данас бисмо рекли: постале су интернационализми) „у свима, или готово у свима образованим књижевним језицима“ (стр.: 11). Поред овога, предвиђајући интензивнији развој разнородних научних дисциплина и уметничких праваца у другој половини 19. века, Ј. Стејић је речничку грађу, у идеји, оставио отворену и за све нове „техничке и теминологијске“ речи, које ће у будућности пратити развој разних грана наука и уметности (стр.: 9).¹

нешколованог становништва не може бити довољна основица за језик књижевности.

¹ Изричито наглашавајући захтев да све речи „писменог језика“ којима се обogaћује српски књижевни језик морају имати „сва својства звука и кроја, којима се равне или подобне речи народнога говора одликују“, као и захтев да се у велики Речник примају само оне стране речи које немају супституције у народном језику, Ј. Стејић је у основи, преко рестриктивног односа према туђицама и тежње за њиховим посрбљавањем, подржао Вуково начело неговања српског језика на народној основи. На тај начин Стејић

г. Међу заслуге Ј. Стејића за развој принципа формирања корпуса великог Речника спада и јасно формулисан захтев да се, као испомоћ овом послу, обавезно прегледају сви расположиви речници словенских језика, а посебно старословенског; тиме би се скренула пажња лексикографа на речи из ових фондова које припадају корпусу српског књижевног језика.

5.5. Уз напомене о формирању грађе за овако замишљен Речник, Ј. Стејић је у свом *Предлогу* дао и прве конкретне назнаке за његову израду, формулишући методолошке смернице за лексикографску обраду речи. Тиме је резимирао и образложио рад изложен у првој свесци *Гласника*. „Код сваке речи која би год то по својству свом захтевала“ – пише он на крају *Предлога* – „добро би било, поред осталог, што лексикално треба, нарочито то у кратко изложити, где се она и кад правилно употребљава или употребљавати има, у обичном и у фигурном смислу, наведши за то, ако треба, и згодне примере из доброга говора, из народни’ пословица и песама“ (стр. 9, т. 4). Из изложеног навода можемо реконструисати Стејићев нацрт лексикографског чланка: у опису речи прво се излажу „лексикалне ствари“ (граматика, облици, акценат); затим се даје дефиниција основног значења речи са посебним освртом на регистар употребе (мотивисан њеном употребом); затим дефиниција фигуративног значења; после тога следе примери. На крају се даје превод речи на латински и немачки језик, што је пракса која се у српској лексикографији задржава до почетка 20. века.

5.6. Поред изложеног, Стејић је размотрио и метајезичку основу овако осмишљеног речника. Код њега налазимо први пут формулисан предлог да се за језик речничких дефиниција узме српски језик екавског наречја. „Треба нам одредити“ – пише Стејић – „по ком ће се наречју наш језик у овом Словару изложити. Нама је, дакако, свако наше наречје и мило и лепо; али, колико ја судити могу, ваља нам овом приликом једно посвојити и њега се у овом нашем послу придржавати. Ја сам за ово наречје, којим ми говоримо и које се и тако пуним правом без додатка и икаквог провинцијалног епитета *српско* назива; само желим, да место **е** стављамо онде у корену речи **ѣ**, где се ово писмо у старославенском језику пише, из тог поглавито узрока, што се то и тако већ здраво уобичајило ... и што је овде ово писмо најбољи посредственик између овог нашег и остали наши’ наречја, у којима се или на **и** или на **ие** претворило“ (Стејић 1853: 11–12).

је, и поред неслагања са Вуком око идиоматске основе речника, начинио узмак од чисто доситејевске концепције књижевног језика, као и од ставова других Вукових противника у овом питању, што је знатно утицало на каснију позитивну рецепцију његовог дела у српској лингвистици.

Рад Друштва са скупљачима лексичке грађе (1854–1867). Прве збирке народних речи

6. Стејићевим *Предлогом* заокружена је теоријска основица овако осмишљеног речника српског језика, а отпочела је његова практична реализација.

6.1. С тим у вези, један од нових чланова, Милован Јанковић, предложио је, а Друштво је прихватило, да ради на „прикупљању Српски речи, које се ретко или само у неким крајевима нашег народа у говору чују, а у Вуковом речнику не налазе се“. Поводом тога, у Друштву је решено да се једним чланком позову сви који желе да раде на послу прикупљања ретких и непознатих речи у циљу израде и издања „великог српског речника“ (Протоколи Д.С.С. од 24.2.1855, у: Миљковић 1914).

6.2. Чланак под насловом „Јвний позивъ одъ стране Друштва Србске Словесности“, датиран на 7. април 1855, штампан је у Српским новинама од 14. маја исте године (стр. 233–234). Није потписан, али се по изнетим идејама и стилу којим је писан са приличном сигурношћу може закључити да је његов аутор Ј. С. Поповић.

6.2.1. Стеријино ауторство највидљивије је у уводу овог чланка, у коме се расправља о значају друштвених установа (међу које спада и Друштво српске словесности) за општи духовни развитак народа. Према том наводу, примарни задатак Друштва је садржан у лексичком богаћењу српског књижевног језика, што за главни циљ има развој језичког израза у областима науке, просвете и књижевности.

Будући да тако обogaћен израз, у својој бити, мора задржати органску везу са народним језиком,¹ чланови Друштва позивају „сваког родољубивог Србина“, а посебно припаднике свештеничког, учитељског и чиновничког staleжа, да бележе и шаљу Друштву оне речи и њихова значења „које се ређе чују у разговору“, као и речи којих нема у Вуковом *Рјечнику* или им је тамо значење погрешно забележено. Такође се траже и „особна“ имена предела и места (ономастика), заједно са „гаткама и причама“ које разјашњавају њихов смисао. Коначно, од скупљача се тражи да акцентују прикупљене речи или да их упуте на познатије акценатске моделе (*Позив 1855*: 234).

6.2.2. Засебно одштампани примерци *Позива* отпослати су књижевницима, свештеницима, учитељима и државним службеницима по унутрашњости (ГлДСС 8/1856: 351-2). На овај начин, лексикографске идеје Друштва покренуле су на филолошки рад шири слој образованих појединаца, који је стајао у непосредном додиру

¹ „Књижевный или писменный языкъ не само нетреба да се одъ простогъ народногъ отргне и одцепи, него се онъ мора чврсто на нѣга ослањати, изъ нѣга извирати, по нѣговој природи и правилима развѣяти се, и тако *нипошто негово противность, но само негово савриенство быти*“ (*Позив 1855*: 233, курзив ауторов).

са народом. Стога не чуди што је већ током 1855. на *Позив* одговорено збиркама речи којима је скренута пажња на лексику појединих ареала, као и на појединачна језикословна питања. Пракса која је тада успостављена, да прилив нове грађе уједно подразумева и нова лексикографска сазнања, биће настављена током целог 20. века.

6.3. Хронолошки прва збирка пристиже у Друштво недуго после *Позива*: М. Живановић, по занимању писар, шаље „неколико српских речи из среза хомољског“. Угледајући се на оглед „О српским речима пределним“, М. Живановић наводи речи (њих 12) са ширим контекстом употребе. Његову збирку (која је сачувана у каснијем препису) наводимо овде у целини:

Растока. *Кад потоци преко ливада текући испуне корито и разлију се на све стране, то народ овог краја оне барице именује „растока“.*

Сливница. *По луговима по угнутим местима налазеће се помање барице, именују сливнице, иначе веће баре називају „бара“.*

Прислеж. *Кад је површина једног брда (гребен) угнут на некоме месту, то место наричу прислеж.*

Обгорштина. *Около чије крчевине означени белегама простор, који се не сматра као онога сопственост, но он га само суши и пали, на недозвољени начин, и тиме себе шири.*

Стаповина. *Простор места у ком се више салаша или трла налазе, гди се масло мете и сир производи.*

Сладун. *Име једног дрвета које је друкчије него граник, цер, лужник и раст; врло сладак жир рађа и воледу га свиње него буков.*

Склопшина. *Усред луга у доли чистота.*

Утона. *На равници улегнута земља; пропаднут уледничен таван као угнуто дно котла.*

Равна. *Именују сваку шуму на тавану брда налазећу се.*

Закутак. *Какав језик њиве који се кривовидно као полуострво између других њива увучен налази; иначе и сваки буцак тако зову.*

Заломина. *Гора (шума) у којој многе кладе леже.*

Сампас. *Коњ, во и сваки мангун (битанга) тако се у овом срезу од народа именује.*

Сличну структуру имају и друге збирке народних речи које у то време стижу у Друштво: М. Јанковића (175 речи пореклом из Срема и Левча), А. Остојића (око 400 речи из разних крајева Србије), и других.

Поред збирки речи које се фокусирају на поједине дијалекатске ареале, у Друштво у овом периоду пристижу и прве тематски конципиране збирке које, обрадом специфичних аспеката језичке културе, завређују нашу нарочиту пажњу.

6.4. Тако, на пример, књижевник Милан Ђ. Милићевић своју збирку од 322 речи саставља као списак необичних речи и израза које употребљавају његови савременици, српски књижевници тога времена: М. Глишић, И. Цепелић, К. Руварац, М. Вукићевић, В. Радишић и други. Део збирке коју овде наводимо ексцерпиран је из Речника САНУ:

бизгов: развијен а нерадан дечак или младић. – Коликиј си бизговъ а не умешъ 20 да изброишъ.

боцотина: убод, бод. — Боцотина је онај убодъ игле при калемљену крављи богиня.

ерцопаљ: Ерцопаљ ... рекне се ономе, кои е теломъ израсло великиј а омало е душевје способности и окретности.

гајбуни: прил. вероватно, по свој прилици. — Гајбуни доћи ће, т.ј. по свој вероватности доћи ће.

испикнути: Испикнути значи ... кадъ нешто изъ свогъ положеня искочи гладко неоставивши рапавина.

исполети на памети изр. покр. *распаметити се, постати луд, полудети (од бриге, жалости и сл.).* — Вера и Богъ тако самъ у бриги да већъ оћу да исполемъ изъ памети.

јада речца којом се појачава молба, прекор и сл. — Зашто ми јада то неучинишъ кадъ бы я теби учинила; зашто јада нећешъ кадъ те толико молимъ (люди у место овога говоре боланъ).

кесега: шара на сељачким чарапама, по којој се разликују чарапа за леву и десну ногу. — На чарапама сељачкимъ протераю се између ногу по два прутца да се зна која е чарапа на коју ногу и ове прутце зову неки косица а други кесега. Прутци ови свагда мораю између ногу быти.

коњштип: Коњштипъ [је] нека буба која највише у ђубрету живи; кажу да врло може да уеде.

6.5. Ђорђе Натошевић, доцнији председник Матице српске, доставља Друштву овећу збирку од око 1500 погрдних речи и назива за особе у српском језику, која чини једну од највећих збирки погрдних речи у српској лексикографији тога времена. Збирка је конципирана као индекс погрдних назива, без дефиниција али и поред тога врло сликовитих, нпр.: *бекељило, дериклупа, горопадало, звонцало, кашљуцало, јургетар, кланцало, клапрњало, лењугуза, кривогузица, мољакало, вашкодер* и сл.

6.6. Међу скупљачима народних речи у овом периоду посебно се истиче дубровачки прота Ђорђе Николајевић, просветни радник, књижевник и (касније) митрополит. Николајевић је Друштву послао богату збирку од 1875 српских речи из *Рјечосложја* дубровачког лексикографа Јоакима Стулића.¹ Међу скупљеном грађом налазе се народне српске речи пореклом из Дубровника којих нема код Вука, нпр. **белић:** „бело просо“; **бибав:** „гибак, нпр. бибаво море ... обично кад велики ветар престане, а море се још не утиша“; **лабараст:** „који много лабара, брбљив“, и сл); као и бројни италијанизми које користе Срби по Далмацији и дубровачком залеђу (нпр. **брокет** (тал. brocchetta): „клинчић, ексерчић“; **ингваздати:** (према тал. imbastire) „крупним бодом овлаш саставити скројени материјал, прошити“; **каламир:** (према тал. calmare, умирити) „висак“; **напестати:** (исп. тал. pestare) „истући, изударати песницама, испесничити“; **вачелати:** (тал. vacillare) „бунцати у грозници“; **невав:** (исп. тал. neve,

¹ Joachim Stulli, *Rjecoslozje slovinsko-italijansko-latinsko*, Ragusa 1806.

снег; дијал. тал. neveга, невреме, олуја) „који је зле воље, мрзовољан“, и сл. Помињање српског народног језика у *Рјечосложју*, као и интеграција ове лексичке грађе у Речник САНУ већ половином 19. века, говори у прилог томе да Стулићевом речнику, као и речницима других дубровачких лексикографа којима у основи стоји штокавски идиом (Микаља, дела Бела, Белостенец) тек предстоји озбиљнија анализа лексичког корпуса у светлу њихове културолошке припадности.

7.1. Посматрана у својој идејној основи, лексичка концепција будућег речника српског књижевног језика, развијена у оквиру Друштва српске словесности, разликује се од Вукове пре свега по томе што се залаже за равноправну заступљеност лексике свих социо-културних слојева српског народа у оквиру тога речника. С тим у вези, Стејићев *Предлог* изражава тежње да се основа речника прошири а сам речник модернизује, као и да се рад на речнику институционализује.

7.2. Наиме, у историјској перспективи је видљиво да је Вуков лексикографски центар половином 19. века већ у опадању. Он је своју сврху у лексикографији већ испунио скретањем пажње на значај народног језика у књижевности, као и на изворе тог језика у литератури. Чланови Друштва су истакли да је, у оквиру културних институција, потребно радити на новом речнику, заснованом на ширим језичким основама и савременијим методама од Вуковог; речнику који има боље формулисану, савременију дефиницију.

7.3. У овом периоду се такође уочава да се, захваљујући духу епохе, свестрано оцтрава слика речника и његовог значаја за српску просвету и културу. Захваљујући теоријским увидима о функционалној раслојености српског језика, до којих се дошло лексикографским путем, већ половином 19. века установљавају се основе речничког корпуса, формулише модел његове дефиниције и разрађује рад са скупљачима народних речи. Стога је, идејама о функционалној раслојености српског језика, тачним увидима у функционисање лексичког система, као и практичним лексикографским радом, ова етапа оставила значајног трага у доцнијим пословима око Академијиног Речника.

Друга етапа (1867–1899)

1.1. Друга етапа историјског развоја Речника САНУ обухвата последње четири деценије 19. века. Овај период је, у својој најзрелијој фази, обележен радом Стојана Новаковића на заснивању Лексикографског одсека Српске академије наука, у чијим ће оквирима доћи до даљих корака на изради великог Академијиног речника.

1.2. У савременој лингвистичкој историографији Стојан Новаковић се оправдано сматра лексикографском доминантом своје епохе.¹ Поред тога што је, као теоретичар лексикографије, дефинисао научну и културну потребу за великим описним речником савременог српског језика, описао сложени однос између књижевног и народног идиома у његовом корпусу и одредио овако осмишљен речник према према другим лексикографским делима свога времена – Новаковић је, као организатор, у времену утемељења националних институција истовремено уобличио и филолошко-књижевни програм који ће рад на Академијином Речнику установити као један од њених најважнијих научних задатака. Стога расветљавање Новаковићевог лексикографског формирања, као и генезе његових научних схватања, чини главни део описа ове етапе.

Буро Даничић као лексикограф и његов утицај на Стојана Новаковића

2. У периоду између 1864. и 1867. године долази до значајних промена на пољу српске лексикографије. Са Вуковом смрћу, 1864. године, гаси се лексикографски центар који преко пола века постоји у његовом дому.² Тиме се и формално завршава научно-методолошка епоха коју су обележила два издања *Српског рјечника*. У складу са овим, мења се и општи друштвени и културни став према изради националног речника: носилац овога посла, у друштвеној свести, више није Вук са својим помагачима, већ су то научне институције у обновљеној Србији, пре свих Матица српска и Друштво српске словесности (касније Српско учено друштво). Оваква промена културне климе пружиће могућност члановима Друштва (међу којима је све више Вукових настављача) да у наредним деценијама размотре оснивање сопственог лексикографског центра у коме ће се позабавити израдом речника српског језика према савременим научним принципима.

¹ Ову тезу први је установио А. Белић, почетком 20. века. Белићеву тврдњу преузели су други истраживачи: И. Грицкат: „Најзаслужнији за коначну одлуку о почетку рада на академијском речнику и о његовој првој концепцији био је Стојан Новаковић“ (1996: 29); Е. Фекете: „Не може се повести реч о Речнику Српске академије, а да се већ на самом почетку не помене име његовог идејног и духовног зачетника Стојана Новаковића“ (1993: 21); М. Пешикан, М. Стевановић, С. Ристић и др.

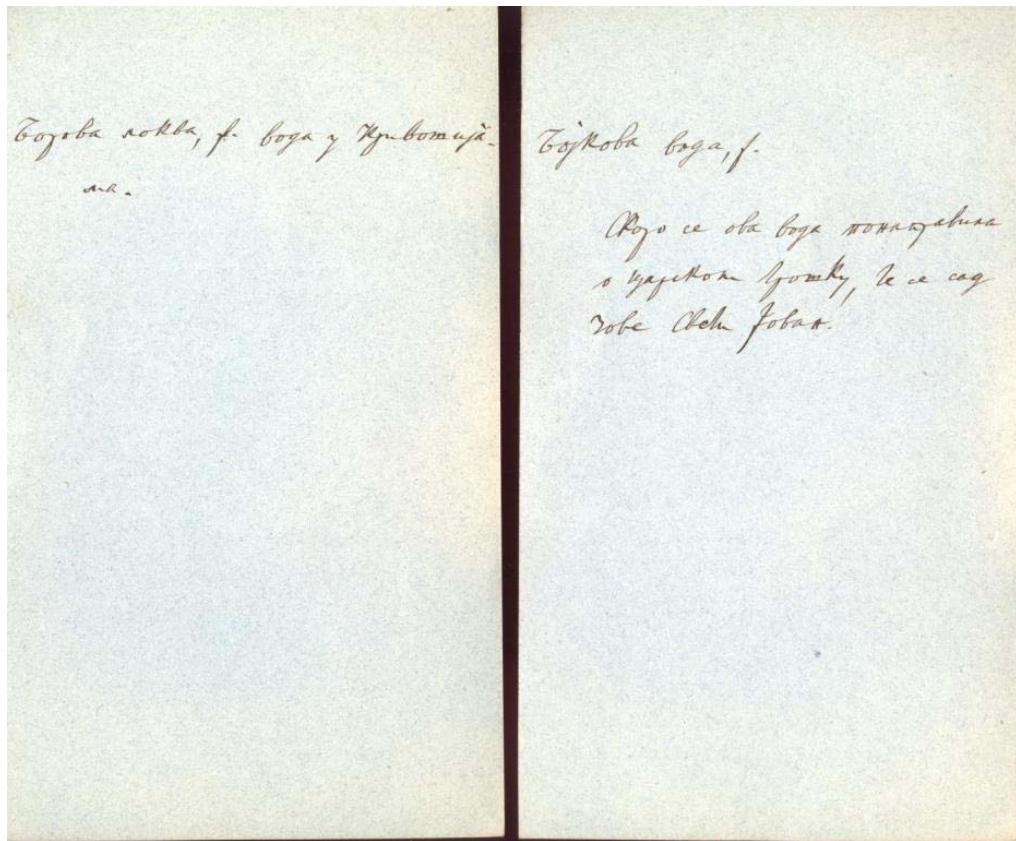
² О Вуковом лексикографском центру, који су, поред Вука и Даничића, чинили бројни скупљачи и

3.1. У овом периоду запажа се нагли лексикографски успон Ђуре Даничића. У четири године преданог рада на другом издању Вуковог *Рјечника* Ђ. Даничић се, из проучаваоца језичке историје, прогресивно развио у познаваоца савременог српског језика, његових дијалеката, акцената, морфолошке и семантичке парадигме, као и синтаксе падежних облика. Врло је важно истаћи да је Даничић део својих знања, као и сопствену лексикографску самосталност, у ово време стекао у реакцији према Вуковом методу израде речника којим ни као лексикограф, ни као сарадник на изради није био задовољан.¹

3.2. У складу са изреченим, Ђ. Даничић је, по свој прилици још у Вуковом кругу, радио на сопственом плану за израду савременијег речника. Поменути план, као и стечена знања, Ђ. Даничић је реализовао 1867. године, када је, преласком у Загреб, отпочео рад на *Рјечнику хрватскога или српског језика Југославенске академије наука*. На овај начин Даничић је начинио прве кораке ка системској лексикографији.

записивачи народних речи писали су Љ. Стојановић (1899, 1924) и Ј. Кашић (1987).

¹ То незадовољство Даничић је изразио у познатом писму Ђ. Натошевићу од 25. септ. 1851. Говорећи о томе како *Рјечник* не испуњава његова очекивања („(...) Ја сам одавно (још кад се рјечник почео штампати, а може бити и прије) говорио људма који овиј посао разумеју да рјечник овај не ће бити ни онаки како би свако по правди могао од Вука чекати, а камо ли онаки како би управо требало да буде“), Даничић излаже две основне замерке на ово Вуково дело. Прва је садржана у ставу о улози речника као научног приручника који, према Даничићу, није дозвољено разумевати и читати из забаве, као сваку другу књигу („Из огласа Вукова видјећеш како он разумеје шта је рјечник (‘и саме забаве ради’ да га ‘чита сваки Србин и свака Српкиња колико и каку другу књигу’). С онијем мислима рјечници се не пишу“). Друга замерка садржана је у незадовољству што *Рјечник* ни 1852. није имао редакцију која би уједначила све типске елементе у обради („Не ћу помињати шта је написано и додано за ове неколике године дана како му ја око рјечника помажем, и шта се и у пошљедњијем коректурама додаје, него да речемо да сам ја све затекао, опет ће бити мало, врло мало за *тридесет и неколике године* дана! (...) Мој је посао *управо* био само уредити га за штампу и у штампању старати се око њега, а највише могло би се рећи да ми је био посао од Вукове грађе начинити што се могло, па ни то не по својој вољи“). (У: Шевић 1925: 242–243). Описану разлику у ставовима и принципима израде речника, која стоји између Вука и Даничића, С. Новаковић ће назвати разликом између „субјективне“ и „објективне“ лексикографије (Новаковић 1878: 168). О Даничићевом односу према Вуку у времену финализације рада на другом издању *Рјечника* в. у: Кашић 1987: 1498–1501.

Ђуро Даничић, Лексикографске белешке (попис стајаћих вода у Србији), архив Речника САНУ

3.3. Даничићева кореспонденција казује да у овом времену он упућује бројна писма својим ученицима са београдске Велике школе. У тим писмима, Даничић неке од њих ангажује као сараднике на скупљању лексичке грађе за Рјечник ЈАЗУ.

3.4. Међу Даничићевим коресподентима нарочито се истиче С. Новаковић (редовни члан Друштва од 1855). Имајући у виду Новаковићева научна интересовања у овом периоду, као и његов однос са Даничићем, с правом можемо тврдити да ангажман на *Рјечнику ЈАЗУ* означава први Новаковићев додир са лексикографијом и уједно и почетак његовог интересовања за ту област.¹

3.5. Преписка између Даничића и Новаковића током 1867. и 1868. године указује на интензиван лексикографски рад са обе стране. Новаковић је ангажован на пословима скупљања и класификације речи, док је Даничић задужен за теоријске увиде и синтезе, које доноси на основу решења практичних проблема у ексцерпцији лексичке грађе.

¹ Мање од деценије пре Даничићевог преласка у Загреб Новаковић слуша његова предавања на Великој школи; Даничић му 1861. оцењује први научни рад и даје га на штампање. После овога, долази Новаковићева неуспешна песничка, па затим и критичарска епизода, која се завршава негативном критиком Д. Руварца на његову поезију (1862), као и Даничићевом негативном рецензијом на Новаковићев чланак о развоју српске књижевности (1862). Новаковићево окретање лексикографији пада у време његовог обновљеног интересовања за филолошку науку под Даничићевим окриљем (1865).

Тако, нпр., у писму од 4.12.1867, Даничић говори Новаковићу о основним начелима овог посла:

„ (...) Узмите преда се Давидовићеве новине које су се ту штампале, и табак хартије; на хартији најприје запишите да су то ријечи које ће доћи из тих и тих новина од те и те године; па онда читајте редом новине: како наиђете на каку год ријеч, која може пристати у наш језик, нпр, *указ*, на ријеч у којој нема ништа против закона нашега језика, а ви је запишите на онај табак хартије и одмах додајте цијелу фразу у којој је, па онда додајте број од стране (ако на странама имају бројеви); па тако даље редом (...) ако би која ријеч више пута била, то неће бити од штете, него ће бити добро (...) али ријечи које би врло често долазиле не треба свагда записати, већ као ради особите фразе у којој је (...) Имена и презимена као и имена мјеста биће нам врло драга, такође и имена којима се каже из којег је ко мјеста (...) К ономе што написах о купљењу ријечи треба још да додам да у свему том мислим само *ријечи књижевне*, а не народне које се већ налазе у Вукову рјечнику; али ради особите фразе у којој би била и така народна ријеч, *добро* би било и њу записати“ (у: Књ. Ђ. Д. 1976: 302–303, курзив ауторов).

3.6. Из цитираног навода је видљиво да Даничић, поред технике бележења речи за речник, излаже и целокупну стратегију њиховог скупљања: на листиће се издвајају само речи „које могу пристати у наш језик“ (по Вуковом начелу „опћените правилности“); по могућству у разноврсним примерима који показују све богатство њихове употребе; речи које се јављају често (и чији се контексти понављају) бележе се само у диференцијалним примерима, „ради особите фразе“ у којима се налазе. На крају, речи које се бележе треба да буду махом књижевне; од народних треба узимати само оне речи и значења која нису позната Вуковом *Рјечнику*.

3.7. Сродне су садржине и друга писма упућена Новаковићу у ово време. Тако, у писму од 9.4.1868. Даничић говори о неопходности темељне ексцерпције грађе: „Чини ми се да сам вам већ једанпут казао, а ако нијесам, казаћу сада да је у скупљању грађе једно између главних правила: *боље је да се нађе више на гомили, макар се после у грађењу што и бацило, него да што недостаје*“; а у писму од 5.11. исте године о вештини уочавања диференцијалних значења: „Из ‘Виле’, из народних пјесама и приповједака не треба исписивати сваку ријеч него сваку иоле знатну, знатну или постањем или значењем или само свезом у којој стоји у фрази. У пошљедњем случају може и најобичнија ријеч бити знатна“. „Будите постојани“ – каже он у писму од 28.3.1868. – „Кад се не би у сваком великом послу налазило по неколико постојанијех људи, не би било у свијету ни једнога великога дјела“ (у: Књ. Ђ. Д. 1976: 305–306, курзив ауторов).

4. У то исто време, 1867. године, штампан је први чланак о лексикографији испод кога је потписан Новаковић. Ради се о предговору омањем топографском речнику, који је објављен уз опис Босне и Херцеговине у Гласнику Српског ученог друштва.¹

4.1. У чланку се језгровито говори о језичкој концепцији речника у целини, као и о елементима који су битни за њихово састављање: граматичкој парадигми, значењу, акцентима. „Кад се саставља ма какав рјечник“ – пише аутор – „са стране језика гледа се на троје: 1. На облик које ријечи, је ли управо онакав какав се даје, да би се по томе могла ријеч уврстити у граматичку разредбу. Што граматик има веће поуздање према лексикографу за оне облике које му лексикограф казује, на име: што се већма може поуздати да је он оно што јавља све јавио онако како је у народу – то је све боље, и тим је већа цијена рјечнику; 2. На право тумачење значења, и 3. На вјерно означен акценат, који је ствар веома важна по разгледање и изучавање живота језиковног“ (стр. 47).

4.2. Оно што, поред концизности мисли и промишљености изнетих теза нарочито привлачи пажњу у овом чланку, јесу наречје и стил којим је он писан: то није Новаковићев, већ Даничићев израз. Овај предговор, као и цео речник, по свој прилици је писао Даничић: разлог што уз њега стоји Новаковићево име треба тражити у спору Даничића са Друштвом српске словесности (1861) и српским просветним и културним властима (1865), што је и узроковало његов прелазак у Загреб. Изложено говори у прилог томе да Даничић, у датом времену, успоставља правила израде речника, док их Новаковић прихвата и утврђује.

Новаковићев одговор на „Оглед Рјечника ЈАЗУ“ Ђ. Даничића (1878)

5. Сарадња Даничића и Новаковића наставља се до 1878. године, када из штампе излази *Оглед Рјечника ЈАЗУ*, Даничићев спис којим се најављује прва свеска речника Југославенске академије и демонстрира нацрт савременог речничког чланка. Даничић је искористио *Оглед* да заокружи и утврди властиту лексикографску концепцију, док је, са друге стране, Новаковић, пишући реаговање на *Оглед*, први пут самостално артикулисао своје лексикографске ставове.

У реаговању на Даничићев *Оглед*, Новаковић иступа као историчар и теоретичар лексикографије. Појашњавајући карактер *Огледа*, он одређује место овог дела међу другим речницима тога времена који обрађују лексику штокавског наречја, као и његов однос према тадашњим могућностима и потребама лексикографије. Са друге стране, Новаковић користи ову прилику да, на основи урађеног, истакне потребу за израдом речника савременог језика по сродним, научним принципима. На тај начин,

¹ Гл СУД, књ. 5 (св. 22 старога реда), стр. 47–66 (предг. стр. 46–47).

Новаковићев одговор на Даничићев *Оглед* има и карактер лексикографског манифеста, објаве скорог почетка рада на тезаурусном речнику српског језика.

5.1. У *Уводу* у *Оглед* Даничић износи свој план речника, као и његову концепцију по тезама. Прва теза посвећена је задатку речника, који укључује и његов временски оквир. Речник, према овоме, служи да покаже „које смо ријечи имали или имамо и како смо се њима служили или се служимо“, дакле да пружи податке о целокупном лексичком фонду једног језика. Према томе, у Рјечнику ЈАЗУ ће се наћи „у опће ријечи које имамо у књижевнијем споменицима, у књижевности и изван ње, што се могло дознати, од најстаријих времена до нашег времена“ (Даничић 1878: 3).

5.2. У оваквом представљању лексике, Речник мора водити рачуна и о томе да бележи само оне речи које су изграђене према начелима опште правилности у језику: он се, према томе, мора ослањати на изворе који фиксирају народни језик у књижевности, не испуштајући ни ономастику, као ни стране речи које најбоље показују „историју народне културе“.

5.3. Став о речнику као приручнику у коме се показује целокупност лексичког развитка једног језика Даничић поткрепљује нацртом речничког чланка, који се састоји од дефиниције и примера. Речнички чланак, по њему, треба да покаже значење речи „са свијем разликама и промјенама у значењу (речи) и како се (она) употребљава“, док уз дефиницију треба обавезно да стоје и примери „свега времена, којег се (језик) находи“ (стр. V).

5.4. Дефиниција треба да буде једнојезична и експанаторна; док примере треба наводити у што већој мери, будући да су они понекад у стању да укажу на значењске нијансе речи боље од дефиниција (стр. V). Коначан циљ је израда речника чијим се комплетним чланком (а за разлику од Вуковог *Рјечника*) могу служити и они који не познају немачки или латински језик. Ово је, имплицитно, и критика Вуковог поступка: указивањем на значења и њихове промене помоћу речи других језика показало би се „само како се што каже у једном језику како ли у другом, што у оваком рјечнику не треба, а не би се показало ништа више, управо оно не, што треба, т. ј. што је оно о чему би се на речени начин дознало да се у једном језику каже овако а у другом онако, и то се још особито онда губи, распада и у ништа обраћа, кад и ријеч другог језика има више значења, а то је готово свагда“ (стр. V).

6. Исте године када је из штампе изашао *Оглед*, у *Раду ЈАЗУ* штампани су „Гласови о *Огледу Рјечника*“, реаговања Франа Миклошића, Исмаила Срезњевског, Адолфа Вебера и Стојана Новаковића. Међутим, док су гласови прве тројице пре прикази него критички осврти, Новаковић је искористио ову прилику да (у истој години у којој је

написао велики есеј о Даничићу)¹ опширније проговори о Даничићу као лексикографу, његовом методу, као и о лексикографским питањима у целини. На тај начин, Новаковић ће покренути савремена лексикографска питања, чија ће разрада уследити у наредним деценијама.

Новаковићево реаговање на *Оглед* Ђ. Даничића може се, тематски, поделити на три целине: питање хронолошких етапа српске лексикографије, питање допуна Вуковој лексикографској концепцији, и питање временског оквира савременог речника.

6.1. У сагледавању Даничићевог *Огледа* и његовог значаја за филологију, тврди Новаковић, као основно питање поставља се његово историјско одређење у развоју дотадашње лексикографије. У складу с овим, може се говорити о три хронолошке етапе.

6.1.1. *Прву етапу* обележавају тзв. „шокачки речници“ махом дубровачких лексикографа, као дела која антиципирају идеју о томе да у речнику треба да буде представљена „целина“ језика.² *Другу* (прелазну) *етапу* у развоју савремене лексикографије репрезентује Вуков *Рјечник* из 1818, као јединствена и заокружена целина. Вуку се мора одати признање, тврди Новаковић, што је српску лексикографију покренуо напред, пре свега тиме што је као њену основицу поставио *народни језик* и тиме задао ударац рускословенској традицији писања, чиме је створио речник народног говорног језика и језика народне традиционалне (усмене) литературе (стр. 170). Међутим, Вуков *Рјечник*, по методологији израде, остао је врло сродан „шокачким“ речницима прве етапе, преваходно по томе што није до краја разрадио поједина крупна језичка питања (тако се нпр. у *Рјечнику* не бележе лексичка одступања у дијалектима, нити се даје опис „положаја речи према родбини“ (према руском и старословенском), и сл.).

6.1.2. Узимајући изложено у обзир, не чуди што *трећа* (савремена) *етапа* развоја српске лексикографије, којој припада Даничићев *Оглед*, почиње признањем да за представљање језика у описном речнику није довољна Вукова лексикографска концепција. Да би се у лексикографији успоставила савремена стручна начела обраде лексичке грађе, Вуковој концепцији потребне су, према Новаковићу, две велике методолошке допуне.

6.2.1. *Прва допуна* везана је за равноправно представљање лексике свих социо-културних слојева у речнику. Новаковић, наиме, не посматра језик као статичан, већ

¹ „Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски“, приликом прославе тридесете године књижевнога рада Даничићева написао Стојан Новаковић, *Српска Зора*, Беч 1878, св. 1–3 (посебан отисак).

² У мноштву различитих схватања ове целине, честа су мишљења о томе да књижевни језик треба да буде организован око једног (штокавског) наречја.

као динамичан ентитет, састављен од низа језичких варијетета, које назива „круговима језика“. „Кругови су ти“ – пише Новаковић – „у свези с различитим посленим круговима. (...) Ријечи њеке и многа значења ријечи, која се налазе у проповједника, залуду ћемо тражити у математичара и физичара; другим се (донекле) ријечима пјева, а другим приповиједа; друкчији је језик судије, а друкчији радника, друкчији свакога мајстора и свакога заната. Разлика стила, коју свак има на устима, долази много пута не од праве стилистичке (у ствари логичке и синтаксичке) него и од лексичке разлике“ (стр. 172).

У овом наводу, Новаковић примећује да су диференцијална обележја између језичких варијетета, која се очитују на плану лексике, заокружена контекстом друштвених активности у којима се одвија језичка реализација. Тек у свом јединству ти варијетети, према ауторовом мишљењу, сачињавају целину појма „књижевни језик“. Вук, тврди Новаковић, ове кругове није могао испитати, јер је у *Рјечнику* програмски давао само народну основицу књижевног језика. „У њему (*Рјечнику*) нити је тражити нити наћи ... све оне разне лексичке кругове, који не би требало да изостану из потпунога рјечника“ (стр. 171). Стога је лексички фонд затечен у Вуковом *Рјечнику* потребно типолошки допунити системским низовима речи које стоје за појмове и термине непознате Вуковом језику.¹

6.2.2. *Друга методолошка допуна* Вуковој лексикографској концепцији везана је за представљање лексичких специфичности у дијалектима. Савремени описни речник, према овом гледишту, служи и томе да се његови корисници упознају са лексичким благом других дијалеката: „Ријечи приморскијех нико не зна у унутрашњим планинама; рјечник опет горскога становника Кома и Дурмитора зар може бити у свеуколикој потпуности познат становнику баровите Мачве?“ (стр. 172). Разлика у дијалектима не почива само на изворној лексици, већ и на чињеници да неки ареали трпе језичке промене у већој мери него други: „Велику разлику чини и сусједство околно, те узајмица ријечи италијанских, мађарских, турских јавно показују, како су нам разни дијелови народа под различитом комуникацијом и под различитим упливима сусједства“ (стр. 172).

6.3. У две изложене тезе о допунама Вукове концепције речника налазимо зачетак Новаковићеве теорије о динамичној реализацији језика на српском културном простору, која се, из чисто практичних лексикографских потреба, развила читавих пола

¹ Ову Новаковићеву тврдњу донекле је ревидирао П. Ивић у студији о 1. изд. *Рјечника*, који је показао како је *Рјечник* конципиран према круговима, али само у оквиру народног живота. То значи да је Вук био свестан лексичких разлика, али да је та свест била имплицитна. За разраду Новаковићеве идеје в. у Пешикан 1987.

века пре него што ће савремена лингвистика познати појмове „социолекта“ и „жаргона“. Поменутом теоријом, Новаковић је уобличио концепцију грађе за Речник САНУ као скуп свих видова лексичког испољавања српског језика у његовом друштвеном окружењу.

6.3.1. Ову концепцију аутор излаже кроз следећу алегорију: лексичка целина представља мозаик, а у анализи делова мозаика никада не треба испуштати из очију целину која делове држи на окупу. Стога тезаурусни речник савременог језика треба посматрати и израђивати као мозаичку целину лексичког фонда, која у себи равноправно заступа лексику различитих духовних, стручних и културних „кругова живота“, као и лексику различитих дијалекатских ареала.

6.3.2. У светлу „кругова језика“ изграђују се и друге методолошке напомене које Новаковић чини на Даничићев Оглед. Ове напомене везане су, махом, за стилску и тематску попуњеност извора за Рјечник ЈАЗУ. У складу са овим, Новаковић предлаже попуњавање речничких извора различитим типовима допуна: писмима из српских и угарских архива (будући да се у писмима „језиком служе људи, који од књижевне умјетности најмањи дио знаду ... те испод пера њихова језик задржава своју природност и оригиналност и није тешко ослободити га невјешта стила, правописа, интерпункције и ређих флоскула имитирања књижевницима“); административним протоколима (који одржавају „доба прве употребе писмености у канцеларијама истом ослобођене Србије“); мемоарима, етнографским студијама и сл.; појединачним изворима, чија се улога у репрезентовању језичке целине детаљно анализира (стр. 196).

6.3.3. У складу са теоријом о „круговима језика“, Новаковић анализира и појединачне изворе, као њихову улогу у репрезентовању језичке целине. С тим у вези, он даље предлаже да се Рјечник ЈАЗУ, поред богословске литературе, обогати и књигама које обрађују друге „специјалне кругове живота“: *Искусним подрумаром* Захарија Орфелина, *Савршеним винодјелцем* Прокопија Болића, *Српским рјечником за кованџије* Јована Живановића, делом *О рибану по дубровачкој околици* Луке Зоре итд. Детаљним образложењем потребе да се сваки предложени извор уврсти у грађу, Новаковић демонстрира филолошко знање које ће бити од пресудне важности за формирање списка књижевних извора за Р. САНУ.¹

6.4. У целом досадашњем тексту одговора, види се да Новаковић образлаже поступак у Даничићевом *Огледу*, истовремено потцртавајући и властиту методолошку основу. До разилажења између ових токова доћи ће, међутим, у анализи временског оквира који треба да обрађује будући речник Југославенске академије.

Према Новаковићевом мишљењу, последњи моменат развитка језика, који је обележен процесом еволуције народног језика у књижевни, не треба да буде обрађен у речнику загребачке Академије. Рјечник ЈАЗУ треба да *садашњи* језик остави суду критике, будући да његов развој није завршен у потпуности. Задатак Рјечника ЈАЗУ је други: „да кристализацији и пошљедњем сталожавану књижевнога језика хисторички скупљеним и разрађеним цијелим благом досадашњег народнога језика да нов полет и одсудни правац ... (и према томе) он већ тога ради не треба да с оним, што је рад да завршити помогне, поступа као са завршеним“ (стр. 195).

Овом последњом напоменом (са којом се, уосталом, у Уводу у *Оглед Р. ЈАЗУ* сложио и Даничић)² Новаковић је, у српској лексикографији, отворио простор за израду речника који ће у потпуности бити посвећен „садашњем“ језику.

Новаковићева „Посланица Српској Краљевској Академији“ из 1888. као еволуција његових лексикографских схватања

7.1. У деценији после реаговања на Даничићев *Оглед* Новаковић се озбиљније посветио практичним проблемима савремене српске лексикографије. Као резултат овог интересовања настаје његова позната *Посланица* Академији наука из 1888. године, под насловом *Српска краљевска академија и неговање језика српског*.³

7.2. У *Посланици* из 1888. питање израде речника савременог српског језика се конкретизује и ставља у контекст језичке стандардизације, док се потреба за његовом израдом везује за институцију Српске академије наука. Истовремено, овакви поступци се методолошки образлажу те, у овом смислу, овај Новаковићев спис представља конкретни план рада на речнику савременог српског језика, као вид синтезе свих лексикографских и уопште језичких сазнања тога времена.

7.3. Лексикографски проблеми у *Посланици* истакнути су у највећој мери у прва два поглавља: о питању односа академије и речника (погл. I: *Академија и речник*); као и о питању дотадашњих токова у лексикографији (погл. II: *Докле се дошло с речницима и граматиком код нас?*). Засебно питање везано за концепцију речника у односу књижевног језика према дијалектима истакнуто је у трећем поглављу (*Питање народнога књижевнога језика и питање о дијалекту*).

¹ На важност познавања природе књижевних извора за филолошки рад Новаковић је указао још 1869, у својој *Српској библиографији*.

² „У ово се ново вријеме тијем (народним) језиком као сјеменом њиве истом засијевају гдјекоје врсте књижевности ... С тога такове ријетке првине новог времена не могу још ући у рјечник у ком се хоће да покаже језик у својој историји“ (Даничић 1878: IV, подвукао: Н. И.).

³ *Посланица* је писана поводом стогодишњице рођења Вука Стеф. Караџића, а прочитана је на свечаном скупу Академије који је, 10. септембра 1888. године, одржан овим поводом.

7.4. Излажући повест обраде језичких питања у оквиру Матице српске и Друштва српске словесности, као и покушаје да се „испитају својстава језика нашег у граматикалном (и лексикографском) смислу“, Новаковић у првом поглављу *Посланице* истиче снагу коју научне институције имају у решавању језикословних проблема. У нашем се народу, у складу са сродним духовним кретањима у Европи“ – пише он – „већ половином 19. века мислило на „академијски ауторитет“ у решавању језикословних проблема и побољшању у питањима књижевног језика и правописа“ (стр. 16). Да би ово било учињено, потребно је размотрити дотадашња лексикографска достигнућа и оцртати улогу речника Српске академије на овом пољу. Будући да Даничићев речник, ни по изradi ни по намени, није речник садашњег књижевног језика, приметно је да су дотадашњи лексикографски радови оставили недодирнуту читаву једну страну обраде. Та страна намењена је изradi речника „народног књижевног језика“, који би требало да обухвати последњих сто година књижевног живота (Новаковић 1888: 25–26).

7.5. Основна област примене овако осмишљеног речника, према Новаковићу, јесте успостављање и одржање различитих видова континуитета употребе језика: историјског, територијалног, граматичко-стилског и семантичког.

а. *Историјски континуитет*. Изradом описног речника савременог језика на једном месту нашла би се и објединила успела решења у употреби појединих лексема, метафоричких обрта, регистара и сл. На тај начин би се начинио списак „срећних“ решења у коришћењу језика од Доситеја до модерних писаца, који би био од велике користи у књижевном раду.

б. *Територијални континуитет*. Стварање јединственог речника који у себи обједињује лексичко наслеђе свих дијалеката којима се тај језик говори, имало би за циљ књижевно јединство на широком говорном подручју.

в. *Грамматичко-стилски континуитет*. У *Посланици* из 1888. први пут налазимо тезу да овако сачињен речник може послужити као широко фундирана основа граматичко-стилске стандардизације српског језика. Новаковић прецизира области у којима би се речник у овом смислу могао користити: то су синтакса падежних облика, фразеологија глагола, употреба именских и глаголских облика, стилистичка парадигма („може се знати, и за то треба да се зна, шта је то српски стил“, стр. 37) и сл.

г. *Семантички континуитет*. Посебну пажњу Новаковић обраћа семантичкој парадигми речи, као пољу које је „овде онде само узгред додиривано, али у њ нико није дубље загазио, нити га с пажњом расправио“ (стр. 39). Разрађивање питања о значењима речи у речнику, као и о синонимима (речи са сродним значењима), довешће не само до знања о томе како сваку реч „употребити тамо где треба“, већ и до општег развитка и богаћења књижевног језика.

7.6. У трећем поглављу *Посланице* Новаковић разматра питање односа књижевног језика према дијалектима, које чини основицу устројства речничке грађе. Износећи тврдњу да у сваком народу постоје дијалекти, али да нема тог народа који би „у свом народном књижевном језику могао имати све своје народне дијалекте“; Новаковић оцртава два језичка идиома: *народни књижевни*, који представља култивацију одабраних дијалеката у књижевном језику; и *народни дијалекатски*, који представља дијалекатску подлогу штокавског наречја (стр. 41). Задатак је речника да обради и представи оба идиома, водећи рачуна о томе да књижевни стави на прво место.

7.7. У закључку своје *Посланице*, Новаковић још једном резимира задатак *Речника народнога књижевног језика српског* као дела у коме би се, „с критиком и разбором, изложило и изнело све што је до сад одабрани део литературе урадио за лексичко развиће и усавршење народног књижевног језика“; тј. „изнело и представило садашње стање народнога књижевног језика српског“. Речнику би, према томе, био задатак да изнесе и представи садашње стање народнога књижевног језика српског, „почињући од Доситија па до данашњих, за које се нађе да им дела треба да уђу у ред оних писаца из којих ће се црпсти грађа за речник“ (стр. 78).

„Предлог Српској краљевској академији“ (1893), оснивање Лексикографског одсека и почетак рада на великом Академијином Речнику

8. Последње две деценије 19. века обележене су практичним радом на оснивању Лексикографског одсека, у чијим оквирима ће доћи до првих конкретних корака на изради великог Академијиног Речника. У том смислу, његов *Предлог да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Рјечник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек* из 1893. године представља дело које, у години оснивања Одсека, сумира и конкретизује оно што је аутор, говорећи о тој теми, у претходним навратима већ изрекао.

8.1. На основу претходно уобличених принципа, С. Новаковић је у *Предлогу* изнео методологију формирања корпуса великог Речника српског језика, која би се могла сумирати у следећим тачкама:

а. *Историјско-стилски критеријуми*. У историјској перспективи, утврђује Новаковић, скупљање грађе за Речник САНУ почиње од Доситеја и продужава се до наших дана, док се избор савремених писаца чија дела улазе у корпус Речника одвија према критеријумима чистоте њиховог језика, способности „самосталног владања језиком“ и „творне моћи у језику“.

б. *Лексичко-стилски критеријуми*. Главни део *Предлога*, на коме је засновао своју лексикографску концепцију, С. Новаковић је посветио изради *принципа формирања*

речничког корпуса, који су послужили као основ свеобухватне ексцерпције речничке грађе. У овом одељку рада, по први пут јасно је формулисан концепт, код Ј. Стејића дат само у грубим цртама, о великом Академијином Речнику српског језика као лексикографском делу у коме се обрађује сва разноликост лексичких аспеката књижевног и народног језика. С. Новаковић предлаже да се, уз помоћ нарочитих упитника, из народног језика поцрпу речи везане за све аспекте народног живота „у оним посебним круговима, на које је он подељен“: „од лова и риболова па до куће сеоске и градске, до сточарства и ратарства, до млинарства и до свих заната ... шуме и шумарства, виноградарства и винарства, ракицинице и казана, баштованства, воћарства и пчеларства“.

в. *Критеријуми тематско-стилске разуђености књижевног језика*. У свом *Предлогу* С. Новаковић је најпре истакао значај писане речи за развој српског књижевног језика, који стоји као подлога савременог описног речника. Према овом аутору, број речи присутних у језику књижевности, које до сада нису лексикографски обрађене, чак десетоструко надмаша број речи присутних у народном језику (стр.: 5а). Истицањем да су, у новој српској књижевности која већ броји читав век свога постанка, „многостручно радили песници, беседници, приповедачи, философи, историци, правници, државници, војници, политичари, математичари и природњаци“, дакле припадници занимања присутних у српском грађанском друштву, као и да су „у току последњих педесет година на српски ... превођене различите струке знања“, те да је „српски ... језик већ примењиван и савијан на разнолике струке мишљења“, С. Новаковић је нагласио чињеницу да би, поред народног, у грађу великог Речника требало да уђе до сада лексикографски необрађен „књижевни тип језика“, који се у народу шири захваљујући утицајима „просвете, школе и књиге“ на друштвени живот његовог времена (стр.: 5а).¹ Задатак новог Речника српског језика, према томе, био би не само да обухвати сву различитост његових дијалеката, већ и да са нарочитом пажњом обради „књижевни тип“ српског језика, пружајући тиме потоњим генерацијама основ за територијално и социјално јединство на језичкој основи. На овом задатку, истиче С. Новаковић, Речник треба да сабере најбоље стандарде књижевног и народног језика, служећи као регулатор његове норме и пружајући што потпунији увид у историјски процес при коме се „народни језик ... претворио у књижевни“ (стр.: 5а).²

¹ На другом месту С. Новаковић у књижевни језик убраја и језик „законских и државних списа“ (стр. 7а).

² Узимајући у обзир значај новијих речника за рад на великом Речнику српског језика, С. Новаковић такође предлаже да се, потпуности грађе ради, с пажњом прегледају сви важнији српски и хрватски речници који су изашли у 19. веку.

8.2. Образложење свога предлога за израду великог описног, једнојезичног речника српског језика, чији саставни део сачињавају принципи формирања његовог корпуса, С. Новаковић је засновао на методолошком концепту три фазе српске лексикографије 19. века, којој одговарају три хронолошке етапе. Прва фаза, која према С. Новаковићу одговара периоду од почетка 19. века (1818) до његових 60-тих година, припада лексикографији народног језика, односно *Рјечнику* В. С. Караџића, чија грађа представља основицу савременог књижевног језика. За лексикографском обрадом народног језика следи његова детаљна историјска обрада, која је, као друга фаза српске лексикографије, представљена *Рјечником хрватскога или српског језика*, започетог од стране Ђ. Даничића (Новаковић 1893: 4а-5а). За почетак ове фазе у нашој лексикографији С. Новаковић узима 1867. годину, као годину Даничићевог преласка у Загреб.

Тек на темељу изграђеном у овом двостепеном поретку, на „пирамидалној основи“, могуће је у трећој фази, лексикографији савременог језика која почиње са последњом деценијом 19. века, обухватити „књижевно, просветно и пословно обрађивање народног језика у овоме веку“ које је до тога времена остало лексикографски необрађено (стр. 4а).

8.3. Успостављањем хронолошког поретка у пословима српске лексикографије 19. века, С. Новаковић је уједно подвукао и чињеницу која се налази у самој основи њеног концепта: да је за израду описног Речника савременог српског језика било потребно сачекати коначну победу Вуковог правца. Када је један исти књижевни језик примљен и на српској и на хрватској страни, када је тај језик кроз *Рјечник*, преводе Светог писма и друга књижевна дела Вука и његових настављача објављен и свима познат, и када су установљене стабилне основе његове граматичке обраде – тек онда је било могуће примити се „научно-лингвистичког и књижевно-лингвистичког“ обрађивања његове целокупне лексике (стр.: 4а). При томе је Новаковић нагласио да је за израду Речника, поред повољних социо-културних и језичких прилика, било потребно сачекати и развој оне научне климе која ће, тек крајем 19. века, дијахронијску лингвистику разлучити од њене синхроне перспективе.¹

¹ Овим аргументима, Новаковић је одбацио Стејићеву идеју о „пространом“ речнику српског књижевног и говорног језика, али не као недостатну, већ као преурањену. Тиме је имплицитно признао вредност Стејићевих идеја о природи лексичког фонда српског језика.

9. У историји савремене лексикографије, С. Новаковић важи за личност која уноси концепцијске и методолошке смернице неопходне за даљи рад на Речнику САНУ.

9.1. *Концепцијски* посматрано, он је успоставио хронолошки поредак у пословима српске лексикографије друге половине 19. века. Прихватио је и уобличио теорију о социјалном раслојавању књижевног језика, што се одражава на лексикон, а утврдио је и временски оквир језика који ће се обрађивати.

9.2. Са друге стране, осмишљавањем концепта упитника који се ослања на његову теорију о „круговима језика“, С. Новаковић је дао и прве *методолошке* смернице за скупљање и обраду речничке грађе. Његовим посредством успостављена је и сарадња са Матицом српском, а ангажовани су и бројни интелектуалци на скупљању и оцени народних речи.

9.3. Посматрано са становишта српске историјске лексикографије, С. Новаковић стога представља личност у којој су се, у једном за нашу науку преломном времену, срећно спојили луцидност и акрибичност великог научника и ауторитет академски и друштвено утицајног човека. Захваљујући успешној реализацији скупа оригиналних лингвистичких идеја, којима почиње лексикографија савременог српског језика, његов допринос раду на великом Речнику постао је неизмеран. Научни дух Стојана Новаковића остао је да лебди над радом у Лексикографском одсеку и у дубинама 20. века.

Трећа етапа (1899–1913)

1. Трећа етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата време од почетка 20. века па до Првог светског рата. Овај период обележен је првим обимним скупљањем лексичке грађе за Речник Српске академије, према основама које је зацртао Новаковић. Захваљујући том раду, за непуне две деценије прикупљен је корпус од преко милион речи из књижевног и народног језика. Истовремено, на основу искуства појединих скупљача у формирању већих збирки речи (од 5.000 до чак 250.000 лексичких уноса), дошло се и до првих методолошких сазнања о акценатској, граматичкој и семантичкој обради језика у описном речнику; а приређена је и издата прва *Огледна свеска* овог речника (1913). На тај начин, поред теоријске организације корпуса великог Речника, чија је разрада својствена другој половини 19. века; на прелазу из 19. у 20. век долази до његове практичне организације, сређивањем и обрадом велике количине нове грађе пристигле у Одсек.

2.1. Дипломатски ангажман С. Новаковића смањило је његове активности на организацији рада на Речнику. Већ 1888. године, Академија жели да узме у претрес Новаковићев предлог изнет у *Посланици*, „али због његовог одласка из Београда, Академија филозофских наука одлаже расправу о том питању док не стигне писмени нацрт предлагачев“ (*Годишњак* 1888: 85–86).

2.2. Зато је тек после Новаковићевог *Предлога* из 1893. основан Лексикографски Одсек. У Одсек су, поред С. Новаковића, ушли: Св. Вуловић, Пера Ђорђевић, историчари Љуб. Ковачевић и Љуб. Јовановић; књижевник М. Ђ. Милићевић; Љуб. Стојановић, Андра Николић, Живко Поповић, Момчило Иванић и Ђорђе Ђорђевић (*Годишњак* 1893: 63–64; Грицкат 1996: 32).

2.3. За секретара Одсека, 9. септембра 1898. постављен је Момчило Иванић, професор српског језика и историје из Прве београдске гимназије. Као и С. Новаковић, и М. Иванић је започео лексикографски рад купљењем лексичке грађе за Даничића (од 1876. па до Даничићеве смрти, 1882): испрва као исписивач, затим и као ексцерптор, а на крају и као сарадник-редактор.¹

¹ О његовој сарадњи са Даничићем, испрва на купљењу грађе, а касније и у уређивању *Рјечника ЈАЗУ*, сазнајемо из извештаја о раду на овом речнику (*Пад ЈАЗУ* од 1882. године), где је М. Иванић споменут као један од три главна помоћника Ђ. Даничића у раду на Рјечнику ЈАЗУ. Поред овога, Иванићев филолошки, критички, преводилачки и педагошки рад такође је знатан (*Годишњак* 1903: 268–284).

„*Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије*“ (1899) као вид семантичке организације речничког корпуса

3.1. Теоријом о „лексичким круговима језика“, С. Новаковић је уобличио метод класификације лексике према тематским областима, гранама људских занимања и различитим типовима текстова. Конкретним предлогом (из 1899) да се за посао купљења нових речи у говорном (и писаном) језику израде нарочити упитници који ће, у складу са овом теоријом, обрађивати терминологију широког спектра људских занимања и заната, као и захтевом да се у овом послу не изостави ни један аспект народног живота (ни у социјалном ни у географском смислу те речи), Новаковић је показао синтетички дух и начинио прве кораке према детаљној семантичкој организацији корпуса великог Речника.

3.2. У складу са Новаковићевим замислима, М. Иванић је, 1899. године, израдио *Упутство за купљење речи по народу*, програмски чланак који је позивао књижевнике, професоре, свештенике и друге припаднике српске интелигенције да сабирају, обрађују и Лексикографском одеку шаљу народне речи којих нема у постојећим речницима српског и хрватског језика.¹ Судаћи према тексту *Упутства*, који представља конкретну, лексикографску реализацију теорије о лексичком раслојавању језика, од скупљача се тражило да речи локализују, обраде и разврстају према припадности појмовно-семантичким доменама. Истовремено су, унутар самог Одека, по истом принципу сабиране и дефинисане речи из књижевних дела, научних студија, објављених терминологија, двојезичних речника и других типова текстова.

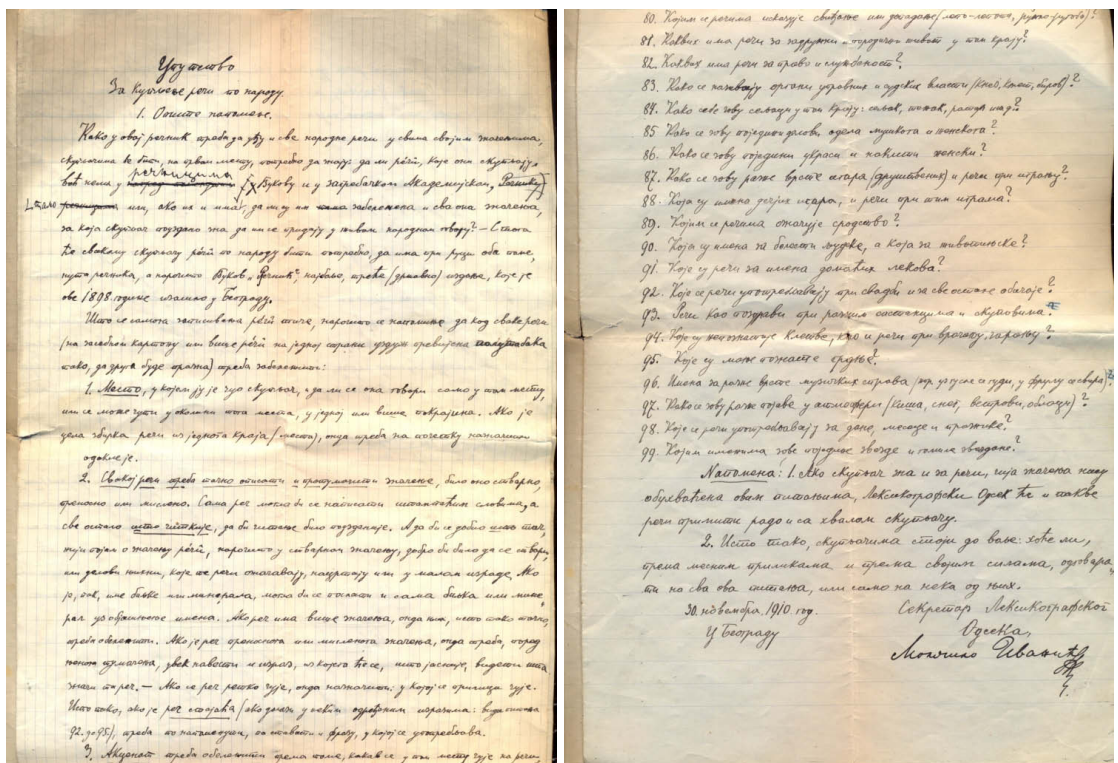
3.3. Текст *Позива и упутства* састоји се од три дела: „Позива“, у коме се овај подухват образлаже тврдњом да се „у живом народном говору може чути још велики број речи, које би згодно послужиле књижевним потребама, и ако нису ни у који српски речник унесене нити у ком спису новије српске књижевности употребљене“ (Иванић–Ђорђевић 1899: 1). Одатле произлази и начелни захтев свим скупљачима да сабирају и Лексикографском одеку шаљу оне народне речи којих нема у Вуковом Рјечнику или у Рјечнику ЈАЗУ; затим „Упутства за купљење речи по народу“, у којем се технички излаже сам процес прављења збирке народних речи према горњим

¹ Момчило Иванић, Пера Ђорђевић: *Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије*, Београд, 1889. Списак оних којима је исте године послат *Позив* сачуван је у архиви Речника САНУ. Из њега је видљиво да *Позив* није слан само књижевним листовима („Учитељу“, „Просветном Гласнику“, „Тежаку“, „Искри“, „Звезди“, „Бранковом Колу“, „Босанској Вили“, „Зори“, „Српском Гласу“, „Дубровнику“, „Гласу Црногорца“, „Цариградском Гласнику“, „Наставнику“, „Београдским Новинама“, „Невену“ и др.) – већ и наменски, појединцима за које се знало да се баве лексикографским пословима (Андрији Јовићевићу, Тодору Бушетићу, Вељку Радојевићу, Тихомиру Ђорђевићу, Јовану Срећковићу и др.), као и припадницима класа српске интелигенције („свима професорима српског језика у нашим гимназијама“, „свима окружним школским надзорницима“, „конзулатима у Турској с тим да раздаду српским учитељима“, „Богословији у Призрену“ и др.).

принципима; и „Угледних примера“, омањег огледног речника састављеног према збиркама речи до тада пристиглих у Одсек.

3.3.1. Текст „Упутства“ састоји се од два потпоглавља: „Општин напомена“ и „Речи по групама предмета и појава“.

а. У „Општин напоменама“ дају се смернице скупљачима народних речи за њихову техничку обраду. Ове смернице формулисане су у виду захтева да се уз речи наводе подаци о месту где је реч забележена, њеном акценту, граматичким облицима и дијалекатским особеностима, чиме се антиципира савремени технички приступ речима покрајинског порекла у описном речнику. Тако се, нпр. од скупљача захтева да наведу да ли се одређена реч говори само у месту у коме је забележена, или се може чути и у околини тога места, тј. у једној или више покрајина (нпр. Ваљево – околина Ваљева – ваљевски крај). Акцент се бележи онако како се у том крају изговара; ради сигурности, треба упутити на неку обичнију реч са истим творбеним завршетком (нпр. *дрџак-мџак*). Коначно, уз основни облик речи, у збиркама треба бележити и њену морфолошку парадигму: облике генитива (уз именице), одређеног и неодређеног вида (уз придеве), компаратива (уз придеве и прилоге), презента и инфинитива (уз глаголе), као и све друге облике који се скупљачима „чине необичним“.

Момчило Иванић, Пера Ђорђевић, „Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије“, 1899 (препис из 1910), архив Речника САНУ

б. Будући да се од скупљача изричито тражи и то да свакој речи „тачно опише и протумачи значење, било оно стварно, пренесено или мислено“, у делу „Упутства“ под називом „Речи по групама предмета и појава“, изложено је 99 семантичких класа појмова (са низом подкласа), у чије оквире би скупљачи, према општем значењу, требало да сместе све забележене речи.

Поменуте семантичке класе, од којих су многе и до данас остале плодна тема за семантичка истраживања, нису набрајане насумце, већ у извесном концентричном поретку који има задатак да обухвати сву потпуност народног живота у свим његовим аспектима. На тај начин, да наведемо само неке примере, пажња скупљача се усмерава на следеће групе речи: „климате и годишња времена“; „мање познате речи за минерале“, „метафоре, фигуре и изреке народне које су узете из минералног света, нпр.: ’Није све злато што се сија’“; затим „делове биљака (дрвета) и делове тих делова“, „споредне производе од шума (дрвени угаљ, катран и др.)“; „врсте и сорте воћа“, њихово „навртање (калемљење)“, „сађење и подизање“; „врсте грожђа“ и „разних вина“; „врсте и сорте жита и осталих усева“, те „метафоре, фигуре или изреке народне, узете из биљног света, нпр.: ’Здрав као дрен’; ’Драг ми је као лук очима’“; затим „речи које се употребљавају у сточарству уопште“, нпр. „имена која дају пастири стоци“; „имена која се придевају медведу, вуку, лисици, јелену, кошуту и сл.“. Од скупљача се још траже и речи везане за „радове и алате у столарници и стругарници“, за „разне врсте оружја и њихових делова“; затим речи за „боравишта људска (колиба, кућа, кула итд.)“ и „њихове делове (одаја, зид, врата итд.)“; али и називи за „поједине делове људског и животињског тела“; па и речи везане за многе видове интелектуалног и духовног живота народа: „необичније речи за чулна опажања“, за „разне врсте осећања“, за „мисаоне (апстрактне) појмове (памет, разум, ум, дух, свест, жеља, воља итд.)“, и многе друге групе појмова (стр. 5–13).

3.3.2. Скупљач који се руководи *Упутствима* има за циљ да пописивањем речи из области народног живота дâ етнографски, дијалекатски и уопште народни аспект употребе језика. Око овог момента се надаље групише већина збирки речи. На основу изнетог видљиво је да Новаковићева концепција, која је реализована у *Упутству*, полази од становишта да се у средишту овако замишљеног система налази појам из материјалног света, док се око њега наслојава варијантна лексика везана за употребу тога појма у свакодневном животу (изрази, изреке и сл.).

3.3.3. Придружујући концепцији социо-културних слојева српског језика димензију његове семантичке организације у свој дубини своје појмовне раслојености, аутори *Позива и упутства* су направили значајан помак – од теоријске концепције формирања речничког корпуса, ка његовој тематској организацији и семантичкој обради. Тиме је

створена основа сазнања о лексичком саставу српског језика. Са друге стране, захтевима да се свака прикупљена реч сврста у одређени семантички образац, те да се на овај начин поцрпе што више области народног живота, у практичном смислу је почео да се припрема терен за појаву огледних свезака самог Речника (1913, 1944, 1953) – у којима се, током времена, коначно уобличавају принципи формирања његовог корпуса и методологија обраде прикупљене грађе.

Збирке народних речи и њихов утицај на методологију израде Речника САНУ

4. Крајем 19. и почетком 20. века, у припремном раду на Речнику САНУ долази до бројних промена. Захваљујући конкретним увидима у ткиво језика, који, заједно са збиркама речи, у већем броју пристижу у Одсек, мења се оријентација даљег лексикографског посматрања српског језика: од теоријских ставова о лексици (који су својствени Ј. Стејићу и С. Новаковићу) ка практичном раду са лексичком грађом. На тај начин, окренутост различитим аспектима језичке анализе, која се природно јавља код различитих скупљача, временом се унификује у јединствен систем правила за скупљање и прелиминарну обраду речи.

4.1. Ова пракса видљива је још у *Позиву и упутству*, коме је придодат „Речник угледних примера забележених народних речи највише из збирака до сад посланих Лексикографском одсеку“, и то: Василија Ђерића („додачи Вукову *Рјечнику*“), Јована Срећковића, Миленка Вукићевића, Вељка Радојевића (Херцег-Нови), Светозара Мл. Бајића (Банат), Ј. Ј. Змаја, Луке Грђића-Бјелокосића и Новака Радонића.

Из „Речника угледних примера“ видљиво је да поменути скупљачи, у својим збиркама, пажњу обраћају питањима *територијалне припадности речи*: одредница **вуца̀рати** у овом речнику локализује се на простор „Сријема и око Биограда“ (Вас. Ђерић); а одредница **лебедити се** на Левач (Јован Срећковић); као и питањима *контекстуално-граматичке ограничености речи*: уз одредницу **сно̀ваче**, **сно̀вача̀**, ж. стоји напомена да се реч употребљава у множини (Лука Грђић Бјелокосић); док уз одр. **трғанци** стоји: „скоро увек у множини, врло ретко у једнини“ (Новак Радонић), и другим. Ови видови локализације, који указују на зачетке система територијалне и граматичке стандардизације лексике у описној лексикографији, великим делом су утицали на настанак самих *Упутстава*. Управо је познавање збирки речи допринело да *Упутства* добију реалну димензију и конкретне смернице.

4.2. Збирке народних речи које су, у последњој деценији 19. и првој деценији 20. века, пристигле у Одсек непосредно пре и непосредно после објављивања *Позива и упутства*, дале су не само слику тематских области реализације народног језика појединих ареала, већ и добар увид у то које је лингвистичке информације требало да

садржи модерни лексикографски чланак.¹ Начином обраде грађе, као и скретањем пажње на поједина лингвистичка питања, оне су знатно утицале на сазнања која су о језику стекли чланови Лексикографског одсека (између осталих и А. Белић, који је у Одсеку од 1904. године). У времену пре увођења структуралистичке парадигме у лингвистику, збирке речи су представљале прву (и једину) анализу лексичког корпуса, прво осветљавање језичке материје, као и прве увиде у лексикографску обраду језика.

Имајући ово у виду, у наставку ћемо представити збирке које су, по нашем мишљењу, највише утицале на развој лексикографске методологије тога времена.

5. *Збирка Јована Јовановића Змаја*. Својом великом збирком од преко 8.000 речи посвећеном језичком стваралаштву, српски књижевник Ј. Ј. Змај скренуо је пажњу на то да творби нових речи, нарочито сложеница, у описном речнику треба посветити нарочиту пажњу и засебан тип дефиниције. Наиме, за разлику од већине других сакупљача народних речи за Речник САНУ, који су се, у својим збиркама, везали за лексику појединих ареала, Змај је прикупљао речи које су производ индивидуалног језичког стваралаштва. Тиме је, на сликовит начин, показао да народна лексика не мора представљати лексичку базу говора једне територијално омеђене целине, већ и манифестацију језичке креативности говорника који су се нашли у различитим разговорним ситуацијама.

5.1. Први податак о Змају као скупљачу народних речи оставио је Јован Скерлић. У својој *Историји нове српске књижевности* он готово узгредно напомиње да је Змај, 1896. године, поднео Матици српској, која је пред крај 19. века у културној јавности сматрана носиоцем посла израде великог речника, збирку од око 3.000 народних речи под насловом *Градљика за што потпунији речник српског језика* (Скерлић 2006 [1912]: 261). Скерлић при том није рекао ништа опширније о овој збирци, нити је обратио пажњу на чињеницу да је она представљала тек трећину, и то лошију трећину, Змајевог лексикографског рада. Овај податак Скерлић је допунио у есеју „Змајева лектира“, где наводи да је Змај, 1906. године, после дугог скупљања речи за „велики пројектовани речник наше Академије“, предао „велику и важну своју збирку од читавих 10.000 речи“ (Скерлић 1964: 137). Између два Скерлићева навода могу се оцртати почетак и крај Змајевог лексикографског рада: од 1896. па скоро до смрти, 1908, Змај доставља Одсеку збирку од преко 10.000 речи.

¹ Те исте, 1899. године, у Лексикографском одсеку се стекло 352.964 речи, да би у првој деценији 20. века Академија располагала са преко 180 збирки из разних крајева штокавског говорног подручја.

5.2. Ни проучаваоци Змајевог дела који су дошли после Скерлића нису донели готово никаква нова сазнања о правом обиму и значају његове филолошке активности. Тако ће тек Миодраг Поповић, у другој половини 20. века, пружити доста неодређен опис процеса Змајевог бележења народних речи, поново без увида у овако насталу збирку: „Последњих година Змај се интензивно бавио записивањем народних речи којих није било у постојећим речницима: Вуковом, Броз-Ивековићевом и речнику Југославенске академије знаности и умјетности. *Кажу* да се на његовом примерку Вуковог речника налазило исписано на хиљаде речи за које ни Вук није знао“ (Поповић 1985: 269, курзив: Н. И.).

5.3. Будући да поменути наводи представљају готово све што се зна о Змају као сакупљачу народних речи, детаљи о његовом даљем раду на овом пољу морају се реконструисати из објављених докумената који прате израду Речника САНУ.

Пребацивање тежишта израде великог речника српског језика са Матице српске на Академију, које се одиграло крајем 19. века, окренуло је Змаја ка новооснованом Лексикографском одсеку Српске академије наука, са чијим ће секретаром, Момчилом Иванићем, остварити плодну дугогодишњу сарадњу. *Упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије* потакло је Змаја да, у светлу нових сазнања о организацији лексичке грађе која су у њему истакнута, унапреди свој дотадашњи рад на скупљању народних речи.

И заиста, у извештају Академији о раду Лексикографског Одсека за ту исту, 1899. годину, налазимо да је Змај већ доставио Одсеку нову збирку од „502 речи из разних српских крајева“, која је задовољила све постављене стручне захтеве (*Годишњак* 1899: 189). Према речима А. Белића, Змајев скупљачки рад од тада се креће узлазном путањом: до 1900. године његова збирка већ садржи око 6.000 речи (убрајајући ту, по свој прилици, и лексику претходно пренету из Матице српске); да би, у наредне четири године, овај број нарастао на 8.225 речи скупљаних „по различним крајевима, а поглавито по Војводини“, како је то прецизирано у *Предговору* Речнику САНУ (Белић 1959: XIV).

5.4. Закључци који потцртавају специфичну природу Змаја као скупљача народних речи, као и особени лик његове збирке, могу се изложити по следећим тезама:

5.4.1. При анализи порекла ексцерпираних лексике долази се до закључка да, за разлику већине збирки у грађи за Речник САНУ, Змајева збирка, као што јој то сугерише и наслов, не представља територијално кохезивну целину. Списак места по којима су скупљане речи веома је шаролик: Карловци, Ириг, Футог, Сремска Каменица, Београд, Панчево, Земун, Жарково. Поред информатора из Срема и Бачке, јављају се

још и информатори из Црне Горе и Херцеговине; док је један део лексике остао без забележеног места порекла, односно без територијалног одређења.

5.4.2. Читајући примере који се јављају као потврда појединих лексема у збирци често можемо наћи објашњење ситуационог контекста у коме је Змај дошао до тих речи. Тако, на пример, уз одредницу **башкара** стоји: „Један Бошњак мухамеданац у пливници није хтео да се купа где сви други пливају, већ је искао за себе ‘башкару’”; уз одредницу **ватрење** читамо: „‘Ах, ових дана имам неко ватрење!’ – рече ми једна болесница у Футогу“; уз одредницу **дудало** стоји: „Једном детету у Раковцу донесем неку свиралицу, звиждаљку ли, а после ми је мати његова приговарала: ‘Донели сте му то дудало, па сад хоће да пропишти мозак’“; уз **изенгерити се** стоји: „‘Сви му се прсти изенгерили’, рече ми госпођа М. приповедајући о неком који пати од ревматизма“; док је уз одредницу **монопоље** забележено следеће: „Тако је рекао за монополску зграду један сељак из Жаркова”. На изложеним примерима видљиво је да Змај појашњава примере употребе појединих лексема описом ситуација у којима је до те употребе дошло, што се обично чини за оцазионализме, и што представља крајње неуобичајен поступак при бележењу дијалекатских речи.

5.4.3. Чињеница која говори у прилог тези да је Змај имао посебан метод скупљања дијалекатске лексике јесте велики број индивидуално скованих и употребљених речи у његовој збирци. У анализи односа ове збирке према језичкој целини, која је представљена у Речнику САНУ, нарочито се индикативним показао податак да Змајева збирка фигурира као једини извор великог дела у њој забележене лексике. Одреднице из ове збирке, стога, често имају статус хапакса или ређих дијалектизама, па им се у лексикографској обради веома често приписују квалификатори који потврђују њихову диференцијалну природу, попут: необ.(„необично“), индив.(„индивидуално“), нераспр.(„нераспрострањено“), заст.(„застарело“) или нар.(„народно“).

5.4.4. Међу овако профилисаном лексиком из Змајеве збирке нарочито се издвајају следеће тематске групе: **именице са деминутивним и деминутивно-хипокористичним значењем** (*запутак, добројутрац, завадица, миланчић*: „Миланчић зову кашто у Србији сребрн новац од пола динара. Зову га и стопарац“; „Ишао је разним *запуцима*“; „Дође и мој *добројутрац!*“; „Не мора нико знати за нашу *завадицу*“); **именице са значењем носноца доминантне особине** (*неповратник, заплећник* („заштитник, бранилац“), *бездружник, берићетник, мазимац* („размажено мушко дете“), *недаћко, јучерко, вајкало, морало*: „Недаћко каже се за човека који нема среће ни у чему“, „Зар мени да заповеда тај јучерко“; „То ти је вечито вајкало“, „Овај мој кискало’ – каже мати за синчића који много киска“; „Ја сам мајстор морало“); **апстрактне (глаголске) именице** (*глед, гложса, говориши* („говоркање, оговарање“),

забуд, завад, залут, мик („помак“, само у изразу: „ни мик“), *нађа, одбац*: „Отегао се као бабин глод“, „Код њих је у кући вечита гложа и немир“, „Жени се наш учитељ, узима Н.’ – ‘Сад ће бити свакојака говориша“, „Све је то отишло у забуд“, „Тако је било све до вашег завада“, „Отперјао у залут“, „А он ни мик – ни макнуо се није“, „Где купујете тако добар сир?“ – ‘Е, то је моја нађа“, „Није ми на одбац“); **мотивисани глаголи** (*ајдамачити* („тући ајдамаком“), *баркати се* („возити се у барци“), *бичнути, гудалити, даирати, дланути* („ударити дланом, ошамарити“), *дрџмити* („мерити на драме, пажљиво мерити“), *евенчити, издлетати, колицати, мотикати, азбучити* („учити азбуци“) и *аманетити* („остављати што у аманет“): „Ала су га синоћ душмански ајдамачили“, „Читав сат смо се баркали по мору“, „Бични левака, да се сети дешњак“, „И кад се разболео, у бунилу је једнако десном руком гудалио“, „Није га ћушио, само га је длануо’ – каже се у шали“, „Што се мери на центу, не може се драмити“, „Јуче смо цео дан евенчили грожђе“, „Издлетај ми овде још једну дугачку рупу“, „Седи, Стевице [у колица], да те колицам“); „Пре него што сам пошао у школу, отац ме је код куће азбучио“, „Аманетила ме моја покојна мајка да једног сина ишколујем“); **сложенице** (**именичке** – *добројутрац, губигаћа, бригогоња, дрвомора, жабоперина, горобоља*; **глаголске** – *озлоречити, озлозубити се, озлокрвити се, озлопрсити се*; **придевске** – *короухаст, босоглав* („шаљиво од гологлав“), *гологруд, мртвопер* („који слабо, једва лети; који има недовољно развијена крила“); **прилошке** – *безлобице, немерице*), и др.

5.5. Све што је изложено сведочи о посебном статусу Змајеве збирке у грађи за Речник САНУ, за који је заслужно његово специфично схватање скупљачкога рада. Народна лексика приложена грађи за велики описни речник, чији је задатак да обогати књижевни језик новим формама, за Змаја не представља лексичку базу говора једне територијално омеђене целине, већ манифестацију језичке креативности говорника разноликих ареала српског говорног подручја, који су се нашли у различитим разговорним ситуацијама. Ова креативност, видљиво је из Змајеве збирке, као резултат показује индивидуално сковане, а понекад и жаргонски конципиране народне речи. Из овог разлога, доминантна особина Змаја као скупљача јесте његово усмерење према народним околионализмима и неологизмима краја 19. и почетка 20. века – који, на структурно-семантичком плану, показују прозирну мотивацију и видљиве творбене шавове између творбених форманата. Дајући увид у моделе грађења нових народних речи, њиховог значењског одуховљавања и истанчане стилске употребе, Змајева збирка је указала на то да је правце развоја лексике савременог књижевног језика, чак и кад се радило о најзахтевнијим и најсложенијим процесима, требало тражити код народних говорника.

5.6. Захваљујући овоме, као дијалектолог и лексикограф Змај је унео значајне новине у владајућу методологију скупљања и одабира народних речи. Усмерењем на креативни, а не на територијални аспект употребе речи, Змај је начинио прве кораке ка расветљавању утицаја лексичке периферије на књижевни језик свога времена.

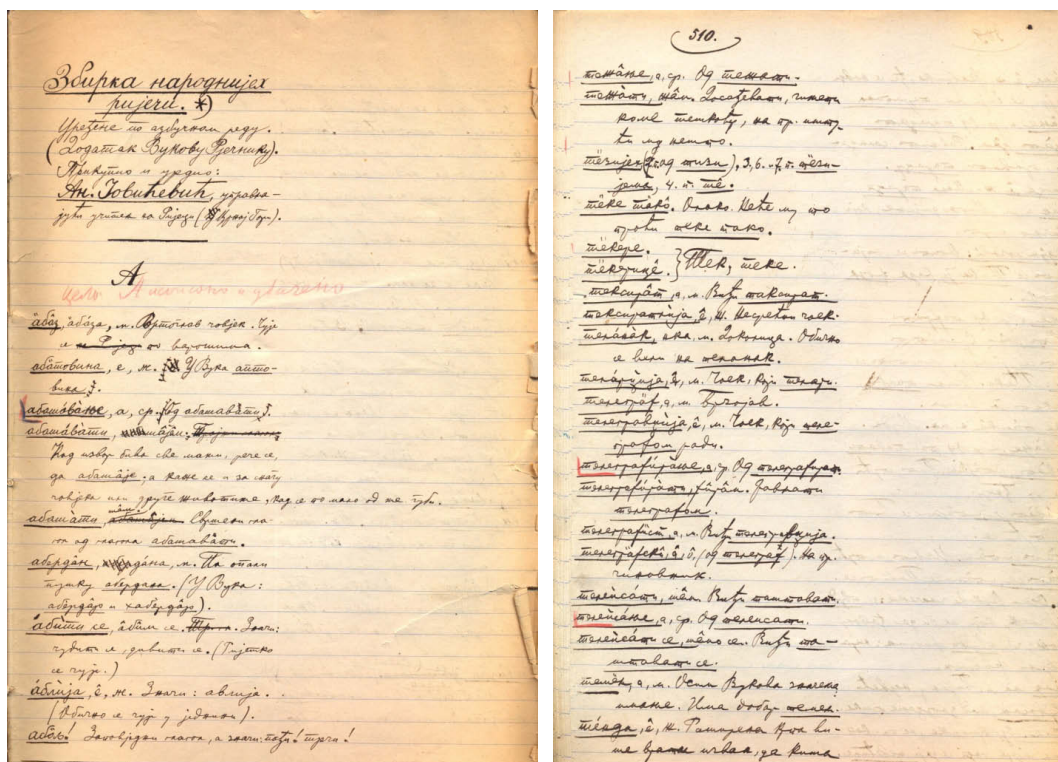
6. *Збирка Новака Радонића*. Поред Змајева, из Матице српске је у Академију крајем 19. века пренета и збирка Новака Радонића, сликара и писца с краја 19. века. Као писац, Радонић је стварао књижевне и новинске крокије, козерије и памфлете, које је објављивао у листовима *Жижга*, *Комарац*, *Змај* и *Даница*. Пред смрт је предао Матици српској рукопис: *Речник понајвише бачких речи које се не налазе код Вука*.

6.1. Радонићева збирка броји 6.684 речи. Настала је са сродним усмерењем на народно језичко стваралаштво као и Змајева. Међутим, за разлику од Змаја, који је обрадио лексику различитих ареала, Радонић се у свом раду најпре фокусирао на говор бачких Буњеваца.

6.2. Стога се, поред творбених, његова збирка усмерава најпре на етнографске, културолошке, као и историјске моменте употребе речи. То је видљиво из описа употребе бројних лексема у збирци, који често попримају изглед етнографско-историјских цртица, као у пр.: **Дишкрет**: „Дишкрет је назив за потиски диштрикт бачки, у ком су живели чисти Срби и чували Тису од турског прелаза из Баната“; **бежанија** („Мађарска буна 1818. године“): И сад кад се приповеда, често се каже: уместо „у време буне“, „у време бежаније“; **бирка**: „Код нас је бирка овца са кратком вуном; она пак са дугачком вуном зове се ‘рацка овца’“; **дрѣк**: „У време кад људи нису имали доста џакова, а требало им је рану куда возити, бацали су велику дебелу поњаву на кола, па су њоме четири стране застрли и дрвеним шиљцима притврдили, те тако рану унутра сипали; тај товар звао се: један дрѣк рāне“; **гранат**: („виђен, имућан“): За газду, који има свега доста каже се: „Мој је брајко гранат па богат“; **измиривач**: „Измиривāч је биров који воле странке измиривати“; **каркањ**: „Каркањ је жила од трске, која је каткад врло дебела и дубока и искривудано кроз земљу иде“; **на чуну катана** (изр.): „Катана на чуну означава у шаљивом говору ‘шајкаша’“; **мађаратско вино**: „Вино које се зове мађаратско има зеленкасту боју и врло пријатан мирис“; **мршајац**: „Јело у којем има меса, масноће, мрсно јело: ‘Имате ли мало мршајца?’ — питају просјаци домаћицу, кад нису са комадом сувог леба задовољни“; **овркнути**: „Испробати јело узевши, откинувши од свега помало, штрпнути: ‘Ти не би остала жива кад не би још пре ручка од сваког јела понешто овркнула’“, итд.

6.3. Оваквим усмерењем, збирка Н. Радонића скренула је пажњу да специфичан, културолошки и етнолошки контекст употребе покрајинске лексике у речнику често има засебно значење, и стога завређује и засебну дефиницију.

7. Збирка Андрије Јовићевића. Збирка А. Јовићевића, учитеља из Ријеке (Црна Гора), састоји се из две целине: *Збирке народнијех ријечи уређених по азбучном реду* (13.562 речи); и *Некојих српских ријечи које се чују у Црној Гори, а којијех нема у Вуковом Рјечнику* (5.037 речи). Поменути збирку од укупно 18.599 речи А. Јовићевић је, крајем 19. и почетком 20. века, доставио Лексикографском одсеку. Збирке обухватају лексику ријечког краја, која је већином акцентована и дефинисана. Уз збирку је сачувана обимна оцена збирке од Косте Миленовића (професора Прве београдске гимназије и сарадника Лексикографског одсека), датирана на 4. август 1901.

Андрија Јовићевић, *Збирка речи из Црне Горе* (крај 19. века), архив Речника САНУ

7.1. Збирка, како истиче њен оцењивач, упућује на бројне специфичне аспекте дијалекатске творбе речи, попут нпр. грађења глаголских именица посталих суфиксом **-је**: *азуравање, алакање, баречење, баџигање, вавукање, воскање, гаркање, гилићање, главобољање, закучевање, заријецање, зуцање, ијећање, клапурање, мацање, музгање, нанање, насаврдавање, огрizaње, одабијање, подоривање, посуковање, претијецање, рабацијање, ћефљење, шушкорење* и сл.; или творбе „перфективних, имперфективних,

итеративних или рефлексивних“ глагола: *бестимати, брекнути, миждети, накобечити се, облизнути, омргинити се, осекнути се, проиушикорити, скантати, спршљати, способити, трапати, ћетавати, убачевати се, ујкнути, фиснути, хилити, шћепкати, шушкарати* и сл.

7.2. Оцена К. Миленовића наводи на закључак да збирка А. Јовићевића садржи велико богатство дијалекатских варијаната, које се остварује на морфолошком и творбеном плану. Уз ово, А. Јовићевић доследно упућује на фонолошке дијалектизме (нпр. *аирли – хаирли; казивати – кажевати; каштигати – кастигати, миждаати (миждам) – миждети (миждим), кисео – кисјео, филозофски – филозовски, таономадашњи – ћаономадашњи*); па чак и на различите варијанте функционалних речи (нпр. узвика: *боф, бофа, боха*).

7.3. Оваквим поступцима у изради своје збирке, А. Јовићевић је скренуо пажњу на питања бележења и обраде дијалекатске грађе у описном речнику, као и на специфичан граматички статус ових лексема у лексичком фонду српског језика.

8. *Збирка речи Луке Грђића Бјелокосића*. У збирци Л. Г. Бјелокосића, богослова, први пут систематичније се обрађује семантика префиксираних, сложених речи. Њиховим сравњењем са основним речима, добија се добра слика префиксалне деривације и скреће пажња на то да овом аспекту језичке анализе треба посветити, у речнику, нарочиту пажњу, као у пр. са префиксима: **без-**: *безвоћан, бескужан, безвремена*; са **до-** (као гл. префиксом): *добаскијати, добенгирати, доблазнити, догатати, догрести, дохарчитити, докалемити, доклагити, докречити, докркачити, допирлитати, дотабати, дотефтеричити*; са **из-** (као гл. префиксом): *исапунати, исеменати, искехати, искорушати, искривудати, испљеснавити, испорebritи, испретапати, изапети, изложати, изјатити, изобати, изрибавити*; са **на-** (као гл. префиксом): *набуцмати, набудалити се, набулити се, наданкати, надобацити, надоносити, надулишкати се, нагрцати се, накомадати, накамарити, накрасити*; са **за-** (као гл. префиксом): *заблебетати, забризгати, забухати, забурити, забурмати, заћоравити се, зачемерити, задрачитити, задрпати, захлимати, залаврити, занитити, заплевити, зажулити* и сл.

8.1. Битан део збирке Л. Грђића чине и побележене пословице, као и друге народне умотворине. Познат као скупљач који је доставио Етнографском одсеку засебну збирку народних умотворина, Л. Грђић је и овде нарочиту пажњу посветио песмама, загонеткама и другој етнографској грађи.

9. *Збирка речи и речник Владана Арсенијевића*. Од свих спољних сарадника Одсека, раду на Академијином речнику највише је допринео Владан Арсенијевић (1848–1900), професор Српске учитељске школе из Карловца, чији методолошки поступци у скупљању и обради речничке грађе завређују читаво поглавље у историји новије српске лексикографије.

9.1. Почетак Арсенијевићевог интересовања за лексикографију пада у 1867. годину, када га Ђ. Даничић (исто када и С. Новаковића и М. Иванића) ангажује на купљењу речи за речник Југославенске академије. Арсенијевић за Даничића исписује примере из књига и часописа, а уз то (угледајући се на Вуков скупљачки рад) плаћа и писменим Србима сељацима из Хрватске крајине да му по народу бележе лексичку и етнографску грађу: речи, фразе, загонетке, пословице, песме, приповетке, обичаје, веровања итд. Све до Даничићеве смрти, 1882. године, Арсенијевић шаље прикупљен материјал у Загреб. Стога се период између 1867. и 1882, са збирком од преко 50.000 речи, може сматрати почетном фазом његовог филолошког рада.¹

9.2. У овој фази, Арсенијевић се у два наврата јавља са сопственим погледима на лексику. У листу *Матица*, чији је уредник Антоније Хацић, он објављује два чланка који, идејама о функционисању лексичког система, наглашавају смернице његовог будућег рада на речнику српског језика.

9.2.1. У чланку „Нешто из химије“ Арсенијевић дискутује о важности познавања посебних лексичких фондова. „Међу изображенима и међу неизобразенима – пише он – има их кијамет таквих, који мисле, да је кисик тако што кисело, да ти утрну зуби, кад га погледаш само; да је водик још десет пута мокрији, него и сама вода, и да је душик таково што, да се морамо сви задушити ода њ, чим нам мало само завирне у одају. И опет се та имена: кисик, водик, душик, које у томе облику, које пак у другима, који су са свим налик на те, од неко доба толико спомињу, е би човек чисто помислио, да ће их сада сасма мало бити, који их не ће познавати тачно скроз и скроз“.² Стога је, по његовом мишљењу, „и изображенима и неизобразенима“ потребно дубље познавање поља лексике, нарочито из засебних тематских области природњачких наука.

¹ Уз Арсенијевићево име у Списку извора за Р. ЈАЗУ стоји: „Од њега је велика збирка ријечи“. О вредности његовог рада на скупљању, акцентовању и обрађивању речи сведочи писмо Ђ. Даничића од 18. децембра 1881. У писму се каже: „Велика Вам хвала на драгом писму од 14. ов. м. и на ријечима које имамте љубав послати. Права је милина узети у руке материјал тако приправљен. Највише су ме обрадовала деривата од мјеснијех имена. Па још с акцентом. Њих ја стављам међу најдрагоценије ријечи. Управо не знам којом бих ријечју могао изрећи, како Вам захваљујем“. Даничићево писмо Арсенијевићу спомиње се у извештају његовог пријатеља Петра Ратковића Академији о Арсенијевићевој оставштини из 1900. године. Извештај је, са неким скраћивањима, штампан у *Годишњаку СКА* за 1900. годину („Лексичко и фолклорно градиво збирке † Владана Арсенијевића“, *Годишњак XIV СКА*, стр. 289–297).
² „Нешто из химије (по немачком од Владана Арсенијевића)“, *Матица, лист за књижевност и забаву*, год. IV, ур. А. Хацић, Нови Сад: Матица српска, 1869, стр. 325-328; 348-351; 372-375; 411-414; 463-464;

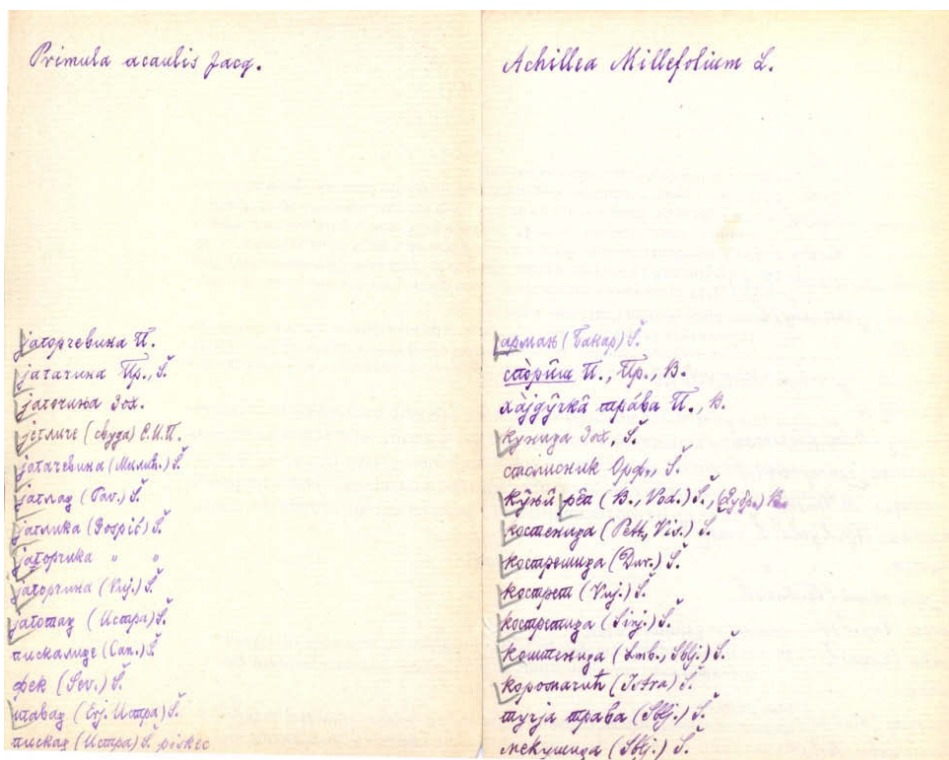
9.2.2. Ове тезе се разрађују у чланку „О цвету и о плоду“, где Арсенијевић разматра физиологију биљака према јестаственичким уџбеницима који се употребљавају у српским школама током читавог 19. века. Нарочито пада у очи његов метод појмовне организације терминологије изведен дидактичким путем: „Зелени чвор са његових пет зелених листића каже се *чашица* цвета; пет белих, тананих листова зову се *круница*. Али је чашица само спољашње оруђе, а круница је тек цигли украс; права важност није никад у њима, јер оне морају да увехну и да отпадну, чим приспе време, да је се већ замео *плод*, који се скривао и који нам ваља сада потражити. Погледамо ли у чашицу, то видимо свуд околу, на њезину крају, читаву поворку од 30 до 40 усправљених белих кончића, који имају на врху сасма малене жуте чвориће, а у средини између њих јача стаблика са маленим чвором на врху, који изгледа као малена, нежна усташца. И баш то, што ту видимо, јесте кућевни живот природни; поглед нам се маша самог породичног живота биљчиног. Они у наоколо усправљени кончићи јесу *плодоноше* цвета; а она јача стаблика, што стоји у средини између њих, има тај задатак, да прими у себе оплодну семку. Беле кончиће зовемо *прашњацима*; јер жути они чворићи на њиховим врховима јесу шупљи судићи, напуњени ситним прашком, те се с тога и називају ти чворови: *прашнице* (...)“.¹

9.3. Идеја коју Арсенијевић износи у овим чланцима – о лексици као номенклатури појавног света која служи за организацију његових главних појмова – уградиће се у његов лексикографски метод у другој, зрелој фази рада на скупљању и обради речи. Ова фаза Арсенијевићевог рада, која је крунисана самосталном израдом тематског речника српског језика, пада у време од 1882. до његове смрти, 1900. године. У овом периоду, Арсенијевић је самостално скупио и обрадио лексичку и фолклорну грађу од преко 250.000 речничких и етнографских уноса, створивши једну од највећих збирки речи у историји српске лексикографије.²

488-490; 511-514.

¹ „О цвету и о плоду“, *Матица, лист за књижевност и забаву*, год. IV, ур. А. Хаџић, Нови Сад: Матица српска, 1869, стр. 226-231; 249-253; 275-277. Курзив ауторов.

² А. Белић, у студији поводом педесетогодишњице Академије, наводи да овако прикупљена збирка има чак 340.000 речи (Белић 1937 [1999]: 128). Поређења ради, то је око шест и по пута више грађе него што има друго издање Вуковог *Рјечника*.

Владан Арсенијевић, Лексичка грађа (народни називи биљака),
архив Речника САНУ

Да бисмо боље истакли вредност Арсенијевићевог лексикографског рада, као и утицај његове збирке на формирање методологије Речника САНУ, представићемо његове идеје трима тематски организованим целинама: *концепцијом збирке*, њеним *уређењем*, и *сврхом и наменом збирке*.

9.4. *Концепција збирке*. Разрађујући идеје о организацији лексичког система кроз рад са грађом, Арсенијевић се посветио изучавању односа између општег и специјалних лексичких фондова. Према његовој концепцији, специјални фондови се ослањају на главни, црпу из њега и тиме се проширују. Главни део лексичког фонда не може се уклонити из специјалног, будући да садржи речи које добијају терминолошка значења а иначе су део општег фонда, као и речи које из терминологије прелазе у општи фонд.

9.4.1. У складу са овим, Арсенијевић је прикупљену грађу поделио на *основни речник (збирку)* са око 120.000 уноса; и *специјалне (стручне) речнике (збирке)*, који настоје да обухвате све лексички продуктивне области народног живота. Веза између њих отворена је у оба смера: као што специјални речници представљају проширење основног, тако и основни речник садржи појмове из специјалних. Таква организација збирки према тематским целинама, заједно са бројем лексичких уноса за сваку целину, изнета је у следећој табели:

	<i>Број лекс. уноса</i>	<i>Тематска целина</i>
1.	119.544	Основни речник од А – Ш.
2.	11.440	животиње
3.	13.656	биљке
4.	504	минерали
5.	16.160	занимања људска (нпр. занати и њихове гране, њихова терминологија, имена оруђа и њихових делова, имена занатлијских продуката итд.)
6.	26.480	глаголи (у инфинитиву и првом лицу презента)
7.	20.056	имена, презимена, надимци (из шематизама и школских извештаја, као и из србуља, нпр. дечанске хрисовуље)
8.	8.368	човек (речи које се тичу човека „у смислу соматолошком и психичком“, са научном терминологијом)
9.	5.528	имена места (са дериватима)
10.	1.944	земља (физичка географија)
11.	1.232	туђе речи у нар. говору (са обележјем порекла)
12.	1.096	година, светачка година, веровања уз светачку годину
13.	936	метеорске појаве (нпр. сунце, месец, магла, облаци, киша итд., као и белешке из народног веровања о тим појавама и српски записи о необичним појавама те врсте)
14.	1.072	митске представе и описи митолошких бића
15.	1.688	породица у Србина
16.	896	узвици и сродне речи (ономатопеје, гегавачки и немушти изрази)
17.	1.104	јело и пиће
18.	88	свадба, свати, млада (од наступа пубертета у момка па до краја сватова, као и речи које се тичу свата и младе)
19.	19.564	пословице, реченице
20.	4.680	народна веровања и обичаји
21.	650	питалице
22.	498	имена земаља и крајева с дериватима
23.	2.430	загонетке
24.	140	verba obscoena

Петар Ратковић, лексичко и фолклорно градиво збирке В. Арсенијевића

9.4.2. У организовању овако конципиране целине, Арсенијевић се ослања на два критеријума: *прагматички* и *семантичко-граматички*. Поред тога што поменути критеријуми представљају важну новину за српску лексикографију, они указују и на сву актуелност његових погледа на језик, садржану у представи вокабулара као мреже међусобно повезаних лексичких уноса.

а. Прагматичка организација збирке дозвољава да се у оквиру једне целине (нпр. у пољима 5, 8, 13, 17 или 18) под јединственим архипојмом повежу лексички уноси који

заједно чине конфигурацију „заједничког, конвенционализованог, до неког степена чак и идеализованог знања, утемељеног у обрасцу народних веровања и обичаја“ (Тејлор 1995: 83). Тако је *прагматички критеријум* пружио могућност да се у оквиру једне тематске целине обједине речи које припадају различитим граматичким класама, као и уноси који се не сматрају лексемама у правом смислу (идиоми, двочлане синтагме и сл.).

б. Са друге стране, *семантичко-граматички критеријум* је омогућио формирање аутономних семантичких поља у којима се групишу речи једне граматичке класе, чиме се добила прилика за увид у значењске односе између лексема на истом структурном нивоу. И још нешто. Поменути критеријум био је заслужан за прекид са доминантним погледима на лексику у 19. веку, код којих је приметна оријентација на *именице* као носиоце појмовних номенклатура. Из овог разлога, под „лексиком“ Арсенијевић не подразумева само именице као називе за појмове, већ и друге врсте речи: глаголе (поља 6, 24) и узвике (поље 16). На тај начин, тематска раслојеност лексикона обогаћена је димензијом његове граматичке разуђености.¹

в. Саобразно данашњој терминологији, можемо рећи да се Арсенијевић, при састављању своје збирке, служио организацијом лексике према *семантичким пољима* и *фрејмовима*. Док је организација према семантичким пољима подразумевала значењску повезаност речи у оквиру једне граматичке класе, концепт фрејма је био заслужан за груписање речи истог семантичког домена без обзира на њихове формалне категорије (према: Hüllen 2009: 116–118).

9.5. *Уређење збирке*. У складу са тезом о појмовној организацији лексикона, Арсенијевић је осмислио речнички чланак као скуп лексичких уноса који су радијално организовани око једног надређеног појма. Тако нпр. тематска целина „биљке“ истовремено представља и назив појмовне области која садржи различите видове реализације лексике везане за биљке: деривате (именице, придеве, глаголе мотивисане биљним називима), затим фразеологију, ономастику и сл., као и примере који ближе одређују значење и употребу биљака у митолошком, религијском и обичајном смислу. Грађу за овакво представљање лексике у речнику Арсенијевић је црпао из Вуковог, Шулековог и других речника, као и из етнографских дела (М. Ћ. Милићевића, Вука Врчевића и др.).

¹ Сродном скупу критеријума припада и питање шта од аутономних елемената језичке реализације треба уђе у речник. Имајући у виду да се лексикон организује као супраструктура поља, Арсенијевић у оквиру семантичких група бележи и *фразеолошку* односно *фоклорну реализацију појмова* (поља 19, 21, 23); као и *ономастику* (поља 7, 9, 22).

9.5.1. Оваквим уређењем, замисли о појмовној организацији језика конкретизоване су, у великој мери, на *лингвистичком* плану. Како показују његове збирке, Арсенијевић је тежио томе да укаже на бројна системскојезичка питања, попут деривације, фразеологије, народне номенклатуре и друга, чиме је у знатној мери унапредио решења преузета из предвуковске и вуковске лексикографије.

9.6. *Сврха и намена збирке.* Говорећи о Арсенијевићу у *Уводу* Речника САНУ, А. Белић је истакао да је његова намера била писање свестране, лексичко-етнографске студије о српском народу (Белић 1959: XIV–XV). Као што је већ наглашено, поменута студија осмишљена је у форми великог речника српског језика, који би обухватио граматичке, творбене, етнографске и фолклорне моменте из живота речи. Речник би био организован према списку оних појмова који би, у оваквој обради, показали највећу разуђеност на лексичком плану. Тиме је организација Арсенијевићеве грађе указала на области народног живота око којих се групишу специјални лексички фондови српског језика, што представља значајан језички увид.

9.6.1. И поред тога што је његов рад остао само у рукопису, Арсенијевићеви ставови према лексичком систему у великој мери су се уградили у методологију израде Речника САНУ. Тако нпр. лексикографска пракса издвајања засебних етнографско-контекстуалних реализација лексеме унутар речничког чланка у великој мери дугује управо Арсенијевићу. Исто тако, овај аутор је утицао и на формирање листе књижевних извора за Речник САНУ, тиме што је указао на писце који се, у свом раду, служе чистим народном језиком, и уопште на изворе који су погодни за грађу: Ј. Панчића, Ј. Балугџића, М. Ђ. Милићевића, В. Врчевића, Светозара Савковића, М. Хрваћанина, Нићифора Дучића, Ђорђа Рајковића, Богољуба Петрановића, Моју Медића и др.

9.6.2. Поред овога, Арсенијевић се и данас цени по својој фактографској страни. Бројна техничка решења, која се користе у обликовању речничког чланка, такође су настала угледањем на његову збирку: навођење лексичких дублета у одредници (нпр. *корњача* = *чанчара*), обрада фразема као засебних лексичких јединица, обрада функционалних речи, лексике дијалекатског порекла и др.

Јестаственички рјечник В. Арсенијевића као реализација његових лексикографских замисли

10. Изложене тезе о великом речнику који би обрађивао лексику српског језика на појмовном и лингвистичком нивоу реализоване су у рукописном *Јестаственичком рјечнику*, који је достављен у Академију заједно са Арсенијевићевом грађом.¹ У овом речнику конкретизована је и практично спроведена његова лексикографска концепција.

10.1. На почетку речника дат је списак извора, који обухвата етнографска дела, путописе, збирке народних умотворина, романе, стручна дела из различитих области (ботаника, зоологија, минералологија, геологија итд.), као и грађу из периодичних листова („Јавор“, „Босанска Вила“, „Српски Архив“, „Далматински Магазин“, „Словинац“ итд.). На тај начин се кориснику речника скреће пажња на ауторе који, пред крај 19. века, негују свој књижевни израз на народној основи.

10.2.1. Сам *Јестаственички рјечник* је настао заокруживањем тематских поља која су се приликом састављања збирке показала лексички најпродуктивнијим. Као такав, он конкретизује концепцију језичког система како га је замислио Арсенијевић.

Речник је организован око 14 великих појмовних области (аутор их назива „шлагвортима“): 1: ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО; 2: СИСАРИ; 3: ТИЦЕ; 4: РИБЕ; 5: ВОДОЗЕМЦИ И ГМИЗАВЦИ; 6: НИЖЕ ЖИВОТИЊЕ; 7: БИЉКЕ; 8: МИНЕРАЛОГИЈА И ГЕОЛОГИЈА; 9: МЕТЕОРОЛОГИЈА; 10: НЕБЕСКА ТЕЛА; 11: ВОДА; 12: ЈЕЛО И ПИЋЕ; 13: БОЛЕСТИ; 14: СУЈЕВЕРА.

10.2.2. У оквиру сваке од ових области наведен је низ архилексема (или „генералних појмова“) који, сваки за себе, представљају темат по једног речничког чланка. Тако нпр. област **ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО** садржи следеће појмове: → БРАДА, → БРК, → ГЛАВА И ВРАТ, → ГРКЉАН, → ДИСАЊЕ, → ДЛАКА, → ЗНОЈ, → ЗУБИ, → ЈЕЗИК, → ЈЕТРА, → КОСА, → КОСТ, → КОТАЛАЦ, → КРВ, → КУПАЊЕ, → МЛАДЕЖ, → МОКРАЋА, → НОГА, → НОС, → ОБРАЗ, → ОКО, → ПЉУВАЧКА, → ПУПАК, → РЕБРО, → РСКАВИЦА, → РУКА, → САН И СПАВАЊЕ, → СИПЊА, → СРЦЕ И КРВ, → СУЗА, → ТРБУХ, → ТРУДНА ЖЕНА, → УСТА, → УХО, → ЦРЕВА.

10.2.3. Задатак микроструктуре речника је да покаже како „генерални појам“, као концепт, учествује у лексичком систему српског језика. То значи да се унутар сваког речничког чланка дају различити типови језичких реализација „генералног појма“, чиме се осветљавају његове творбене, семантичке, колокацијско-контекстуалне и друге везе са сродним члановима лексичког система.

¹ Владан Арсенијевић, *Јестаственички рјечник*, етногр. збирка Акад. бр. 366 (1–14), накнадно укоричено у две књиге. Овај рукописни речник садржи 1380 страна лексичке и етнографске грађе, са 25 до 30 уноса по страни.

Тако се нпр. унутар области ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО, под појмом → **ОКО** бележе:

- ДЕРИВИРАНЕ И СЛОЖЕНЕ РЕЧИ КОЈЕ КАО МОТИВНУ РЕЧ ИМАЈУ ЛЕКСЕМУ **ОКО**: *очице, очићи, гледочићи, буљоокаст, бекокаст, чарноок, злоочник;*

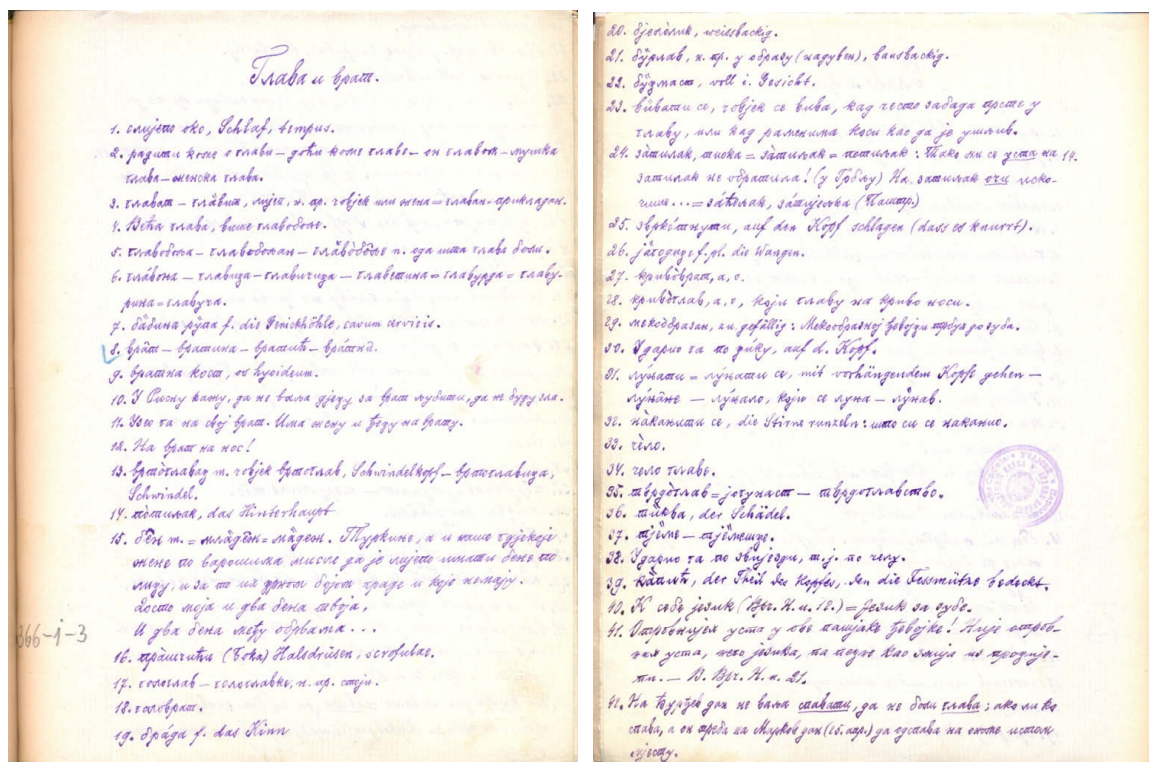
- ХИПОНИМИ (МЕРОНИМИ) ПОЈМА **ОКО**: *обрва, трепавица, суза, зеница;*

- ГЛАГОЛИ КОЈИ КАО КОЛОКАТ ИМАЈУ ЛЕКСЕМУ **ОКО**, ИЛИ ЈЕ ОВА ЛЕКСЕМА УЈЕДНО И ЊИХОВА АРХИСЕМА: *закрвавити (очима), закрљештити (очима), заслепити (коме очи), зажагрити (очима), бечити (очи); ођоравити, закрмељити, икиљити;*

- ФРАЗЕМЕ СА ПОЈМОМ **ОКО** У ОСНОВИ: *пун као око, дарнути коме у зеницу, замичу му очи за девојком, скини ми се с очију!, вјетрити очима, бацити око на кога или на шта;*

- ФОЛКЛОРНЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ ПОЈМА **ОКО** КАО КОНЦЕПТА УТЕМЕЉЕНОГ У СРПСКОЈ КУЛТУРИ: *Кома скочи на оку јемичак, трудна му је стрина, ако је на доњем канку родиће женско, а ако је на горњем мушко дете и сл.*

10.2.4. Оваквим начином обраде, појединачни речнички унос је представљен као инваријантна реализација језички продуктивног појма. Поменути појам припада једној од 14 тематских области које, према аутору речника, представљају главне изворе лексичког богаћења српског језика.

Владан Арсенијевић, *Јестаственички рјечник (рукопис), одр. ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО → ГЛАВА И ВРАТ, архив Речника САНУ*

10.3. Да је речник по Арсенијевићевом нацрту и грађи објављен крајем 19. века, он би без сумње редефинисао нашу лексикографију, дајући јој сасвим други смер него што

она има данас.¹ Па ипак, и поред тога што је готово сав његов рад остао у рукопису, Арсенијевићеве замисли су се, у форми методолошких смерница, уградиле у процес израде Речника САНУ. Стога је овај процес, после приспећа Арсенијевићеве збирке у Академију, добио сигурнији и стабилнији ток.²

Оцене збирки речи и њихова функција у развоју лексикографске методологије

11. Судаћи према *Годишњацима* Академије, 1906. године у Лексикографском одсеку већ има преко милион речи из збирки (не рачунајући оне ексцерпирание из књижевних дела). Прилив нове лексичке грађе је толики да се, почетком 20. века, ангажују оцењивачи збирки речи који одлучују о њиховом даљем пријему у грађу за Речник.

11.1. Из оцена збирки, које су излагане по тезама, може се реконструисати скуп питања на које су оцењивачи одговарали и која су им била важна при прихватању (или евентуалном одбијању) збирке као грађе за Речник САНУ. Колико су ове оцене озбиљно схватане, говоре сачуване оцене у којима су оцењивачи преписивали *све* речи из збирки које имају исто или померено значење од уноса у Вуковом *Рјечнику*, као и *све* речи које су се на било који начин чиниле проблематичним.

Питања за оцењиваче збирки била су следећа:

- 1.а. Да ли је збирка у прописаном спољашњем облику? Да ли је на табацима или листићима, ако је на табацима, да ли је писана у једном ступцу и са размаком између речи, да ли збирку треба начисто преписати? Да ли је рукопис читак?
- 1.б. У додатку: дати опис збирке и генерални утисак о њој; навести неке сликовите примере са посебним освртом на ономастику.
- 2.а. Да ли у збирци има речи које се, по облику или значењу, налазе у Вуковом *Рјечнику* и ако има које су (попис)? Исто за *Рјечник* ЈАЗУ? Има ли речи које су варијације на Вука или на Академијин *Рјечник*?
- 2.б. Да ли у збирци има речи истог значења (удвојених, поновљених)?
3. Да ли је у збирци брижљиво тумачено значење сваке речи и ако јесте, како (навести примере)?
4. Да ли су речи у збирци акцентоване, и како? Има ли речи без акцента и са погрешним акцентом? Има ли речи које се по акценту разликују од речи у речницима и ако има, да ли је то неправилност или дијал. особеност?

¹ По појмовној организацији лексикона и другим елементима, Арсенијевићев рад је сродан методу који је, половином 19. века, изнедрио творац *Тезауруса енглеских речи и израза* Петер Марк Роже; односно методу творца речника савременог француског језика Пола Робера с почетка 20. века.

² О Арсенијевићу се нарочито похвално изразио А. Белић, у *Предговору* за први том Речника САНУ. Он је то учинио следећим речима: „Највећа збирка приватних лица, која је Академији пристигла 1900/1901 г., јесте Владана Арсенијевића, професора Српске учитељске школе у Карловцу ... Како та драгоцену збирку и по броју листића и по своме значају претставља резултат двадесетогодишњег скупљачког рада ... ја одајем велико признање Владану Арсенијевићу који је ово своје дело наменио Академији. У нашем ћемо се Речнику често срести са његовим именом!“ (Белић 1959: XIV).

5. Да ли су и како у збирци забележени флективни облици променљивих речи (са акценатске и морфолошке стране)? Да ли су одреднице у основном облику дате правилно (ном. јд. код именица и придева, инф. код глагола)? Има ли неких особених питања у вези са деривацијом?
6. Да ли у збирци има туђих речи и ако има, колико и из којег језика?
7. Да ли је скупљач у збирци истицао неке разлике (фонетске, морфолошке и сл.) у односу на лексику других ареала, тј. у односу на књижевни језик?

Из сачуваних оцена видљиво је да су оцењивачи почесто писали читаве мале рецензије збирки разних скупљача. Кроз ове оцене изграђивао се семантички, акценатски, стандардизовани профил сваке збирке, а лексикографски колектив обогаћивао за нова сазнања о поступцима и стандардима који одликују речнички чланак.¹

11.2. Један од познатијих оцењивача збирки тога времена био је др Милан Јовановић-Батут. Батут је прочитао и оценио преко 30 збирки скупљача, од којих су неке (попут збирке А. Јовићевића) бројале преко 15.000 речи. Неке је, као што се види из његових бележака, читао и по два пута, додајући првој оцени ону другу, која се обично слаже са њом и допуњава је. Као лекар, Батут је био користан и у тумачењу латинских и немачких значења, као и у оцени терминолошке лексике.

*Ј. Воркавић. - Мао,
ко повремено гери. - Нај.
више је донесе у акцент,
повремено у којима се по В.
разликају. Мао несе
уредне збирке.*

* * *

*Јован А. Гретић-Батут. -
Това да гери збирке, али
у мао гери само гери
уредне збирке а гери гери
- Нема акцената, у гери.
Гри.*

* * *

*Др Јован А. Гретић-Батут
гери гери и гери гери
збирке. - Гери гери о гери
гери.*

*Др Јован А. Гретић-Батут
(Кукли) - др. Гретић-Батут*

*Гретић-Батут (В.) гери и гери
у збирке*

*Ова гери збирке има гери
гери гери, али гери
по не гери гери гери.
Ова је гери гери гери гери
гери гери гери гери гери
са „на“, „у“, „о“, „у“, „и“, „у“, „у“.
у гери гери гери гери гери
је гери гери гери гери гери
гери - се гери гери гери.*

*Збирке В. М. Гретић-Батут
гери гери гери гери гери
гери гери гери гери гери
гери гери гери гери гери
гери гери гери гери гери.*

Др Милан Јовановић-Батут, Оцене збирки речи (белешке), архив Речника САНУ

¹ Истовремено, сами скупљачи су начином плаћања збирки бивали усмеравани на то да дају народне, а не туђе речи и да их не преписују из Вуковог Рјечника: према једном запису о исплати зараде скупљачу, српска реч које нема код Вука плаћала се 8 пара; туђа реч које нема код Вука 4 паре; док се речи којих по облику или значењу има у Вуковом Рјечнику нису уопште плаћале.

Од њега су остале сачуване бројне белешке, које говоре о начину размишљања о збиркама тога времена. Наводимо неке од њих као пример:

1. О збирци речи из Босне и Херцеговине Луке Грђића-Бјелокосића: „Грђићева збирка има доста нових израза, али сразмерно не толико као друге. Он је највише изналазио необележене сложене речи са „на“, „од“, „по“, „пре“ и т. д. Је ли ту увек био веран или је те сложене речи и сам ковао – не може се рећи“.

2. О збирци речи из Босне и Херцеговине Вељка Радојевића: „Лепа збирка и ако је много из литературе вађена. Има лепих упоређења са другим (већ штампаним) збиркама“.

3. О збирци Милана Влајинца из Врања и околине: „Богата збирка, али ми се по где где чини усиљена у деривирању. Нека места рекао бих, да су произвољно протумачена“.

4. О збирци Андрије Јовићевића (1–2): „Богата збирка, али има много и сувишнога, а нарочито погрешним изговором посталих речи (н. пр. „нашпанути“ од „на ум пасти“). Слагање с препозицијама – пре, про, при, раз, са и т. д., па онда деривирање тако је изведено да човек не може имати праве вере е је баш у народу скупљено. У опште изгледа, да речи нису бележене од прилике до прилике, кад и где су чувене, него да их је скупљач из главе и по своме сећању ређао, па том приликом оно унео што није могао чути“.¹

5. О збирци Павла М. Поповића из Црне Горе и западних крајева: „1. збирку Павла М. Поповића прочитао сам до „Р“, а само би дангубио да је даље читам. Силна плева, а врло мало зрна. 2. Збирка П. М. Поповића из Цр. Горе врло празна и непоуздана“.

6. О збирци Марице Косановић (рођ. Тесла) из Хрватске: „Богата и лепо протумачена. У нем. тумачењу има погрешака“.

7. О збирци Светозара Бајића из Баната: „1. Богата, јасно протумачена уредна збирка. 2. Збирка Светозара Мл. Бајића (Банат): лепо протумачено и поуздано; ваљало би га за неке ствари још припитати“.

8. О збирци Манојла и Моје Хрваћанина из Дубице у Хрватској: „М. и М. Хрваћанин има лепих новина, али има много и неупотребљивих – нарочито из зван. језика и терминологије у Хрвата, и покварених немачких речи“.

¹ За разлику од К. Миленовића, који у Јовићевићевој збирци види богатство дијалекатске лексике формиране путем творбе, Батут сматра да је овакав поступак резултат „погрешке у изговору“. У том смислу, он изражава сумњу да је Јовићевић „могао чути“ ова префиксална образовања. Овакво Батутово мишљење резултат је филолошке традиције 19. века, која је на књижевни језик гледала као на искључиви резервоар (творбених) средстава за богаћење лексике, неправедно одричући дијалектима такву могућност.

Огледна свеска Речника САНУ из 1913. године и принципи формирања речничког корпуса

12. Године 1913, у издању Академије, изашла је из штампе *Огледна свеска Српског речника књижевнога и народнога језика*. Као њен аутор потписан је М. Иванић.

12.1. Узета као лексикографска целина, *Огледна свеска* представља крајњи домет онога што је за то време, без сасвим оформљеног аналитичког апарата, постигнуто на изради великог Речника српског језика. Као прво, уобличена је и у наслову истакнута широка концепцијска основа језика који се обрађује у Речнику¹, заснована на наслеђу претходне епохе – чиме је, до извесне тачке, уобличен и назив самог Речника; квантитативно су и квалитативно попуњени корпуси како „српског књижевнога и пословнога језика“, тако и „чисто народних речи“; а, ради што веће потпуности грађе, у њу су „с опрезношћу и обазривошћу“ уведени први хрватски писци. На тај начин, створена је обухватна концепција „садашњег књижевнога и народнога језика“, чија је лексикографска обрада представљена у *Огледу*.

12.2. Ову концепцију, између осталог, потврђује и засебно наведен преглед извора из којих је црпена грађа. Из овог прегледа сазнајемо да основу грађе за *Оглед* Речника чини око 110 библиографских јединица и збирки речи, које махом датирају између 1840. и 1910. године. Грађа садржи бројне референце: збирке народних речи, народних умотворина, песама и приповедака; затим драме, прозна дела, романе; па научне радове (етнографска, историјска, педагошка, религијска, филозофска, географска, математичка и друга дела); законе и друге државне списе; речнике; часописе, календаре и друга периодична издања.² При томе је уочљиво да тежиште грађе не почива на квантитативној равнотежи између речи из писаног и народног језика, већ је, као што то истиче М. Иванић, скупљање народних речи у протеклом периоду било подређено ексцерпцији речи из књижевних дела.

Иванић спомиње књижевна и научна дела, као и пословне списе, „у којима се обелодањује садашњи српски књижевни и пословни језик“ (стр. IV). Поред речи

¹ Комбинација појмова *књижевни* и *народни језик*, која је истакнута у наслову Огл. свеске, образложена је следећом параболом: „Са развитком свеколикога народнога, културнога живота, и српски књижевни језик бурно се развијаше из основа, које му је поставио Вук, а Даничић онако зналачки проширивао и притврђивао; развијаше се, као оно у свем напредан младић, којему, према снажном развоју, не пристајаше више ни одело чисто народно, по кроју Вукову, ни историјско народно, по кроју Даничићеву, јер бејаше израстао и из једнога и из другога: и једно и друго постајаше му све тешње и краће, те с тога недовољно, да представи младићски му развој у пуној снази“ (Иванић 1913: IV).

² Говорећи о грађи за Речник у овом периоду, А. Белић (1959: XIII) напомиње да она чини 1280 дела које припадају различитим тематским профилима. Међутим, највећим својим делом, та грађа је остављена „у потпуно необрађеном стању“, па списак од око 110 књига које је у *Огледу* навео М. Иванић представља преглед оног сегмента грађе на чијем сређивању је највише урађено.

„књижевнога и пословнога језика“, у Одсеку се није занемаривало ни „што исцрпније скупљање чисто народних речи“ (исто).

12.3. Принципи везани за формирање корпуса речника истакнути су, у уводу *Огледа*, у виду правила којима се решава статус различитих типова речи. Они се могу груписати у следећих неколико тачака:

12.3.1. Истичући да у Речнику савременог језика, за разлику од историјских речника, постоје извесна ограничења у обиму презентоване грађе, М. Иванић је из *Огледа* начелно изоставио сва „географска, топографска, лична, породична, племенска и народносна имена“, као и из њих изведене речи – будући да се на тај начин, према његовом мишљењу, избегава непотребна нагомиланост у лематском саставу речничког корпуса и даје више простора „општим речима“ (апелативима) у тексту Речника. При том, Иванић примећује да разлика између речника „није само у изворима“ него „и у одабирању речи у њима“ (стр. V).

12.3.2. С друге стране, М. Иванић је, у својој концепцији, обратио посебну пажњу на статус дијалектизама у речничкој грађи, образлажући овај поступак тезом да дијалекатске речи, у начелу, могу функционисати као „домаћа замена разних туђих речи“ у књижевном језику. Такође, овај тип лексике у истој функцији би, према аутору, требало да „попуни празнину, коју чини немање заједничких народних речи“ у различитим културним ареалима књижевног језика, па му, сходно томе, у Речнику треба посветити одговарајућу пажњу.

12.3.3. О питању уласка страних речи у српски језик, па према томе и у састав Речника, М. Иванић је заузео начелно отворен став. Будући да се, и поред све тежње за чистотом српског језика (која у овом периоду задобија обресе строгог лексичког пуризма), не може порећи мешање са језицима оних народа са којима српски језик долази у чести контакт, потребно је у Речнику створити простор за „опште, културне и међународне“ стране речи, без којих се нашем језику сужава простор културног утицаја.

12.3.4. Нарочит значај *Огледа* из 1913. године огледа се у томе што је питање наречја које би требало да чини метајезичку основу великог речника српског језика разматрано уз помоћ квантитативне анализе речничког корпуса. Говорећи о овом питању, М. Иванић је нагласио како у корист одлуке да се за основу наречја на коме ће се писати речничке дефиниције узме екавица уместо ијекавице нису пресудили ауторитети попут Вука и Даничића, „који се, практички, изјаснише [о овом питању] у својим делима за југозападни изговор [гласа јат]“, већ огромна већина „и књижевних и народних“ примера у грађи Речника – у којима се среће екавски рефлекс јата. Правдајући овакву одлуку, М. Иванић је, у истом контексту, посебно подвукао случај

„културних речи источне (екавске: Н. И.) половине српскога народа“, које су, општи је став Одсека, заступљене „у свим гранама народнога јавнога живота и културе“ (стр. V), те је без њих немогуће замислити и модерну лексикографску дефиницију. На овај начин, екавско наречје постало је стандард метајезика Речника САНУ, а, преко њега, и стандард метајезика српске описне лексикографије.

12.3.5. Речнички чланак у *Огледној свесци* осмишљен је према Гримовим и Литреовим етимолошким принципима речничке обраде, с тим изузетком што се у дефиницији користе српске, а не немачке и латинске речи. У речничком чланку се, поред етимолошких, дају и синтаксичко-стилистичке, као и прагматичке експликације значења.

12.3.6. Граматичка анализа у *Огледу* се сматра споредном. Па ипак, она се у пракси везује за фундаменталан ниво речничке анализе: тумачење значења речи. „Граматичку страну појединих речи сматрао сам као споредну и у толико сам се само на њу освртао, у колико ми се чинило да ће то помоћи разумевању значења“ – каже Иванић (стр. VI). У суштини, Иванић се у речнику ослања на граматичку анализу далеко више него што тврди у Уводу. Тако је нпр. при дефинисању именице *баба* велики део описа значења засновао на информацијама о њеној лексичко-граматичкој спојивости, нпр.: „У правом значењу ... реч *баба* има [и] додаток, којим се нека њена особина нарочито истиче. А то бива: или плеонастички, придевом *стара*, или атрибутима: *задушна ... ђусна ... љута, нацак ... тажвака ... чистана*“ (стр. 2–3); „стара жена, али са додатком *клисара, поскурача, поскуричара, поскурна, поскурњача, црквена, црковна*“ (стр. 4); „са додатком речи *коризма*“, „са додатком или другом половином сложене речи *рога*“, „са другим делом сложене речи *Марта*“ (стр. 5), и сл. Слично је и са именицом *владавина*, код које је лексичко-граматичка спојивост семантички експлицирана у самој дефиницији, нпр.: „... додаток јој одређује чија је (нпр. Кнез-Милошева)“; „додатак јој одређује каква је (нпр. лична и деспотска)“ (стр. 20). Стога у *Огледној свесци* граматичка анализа има амбивалентан статус: препознаје се њена утемељеност у језичком опису, али се и поред тога (макар и номинално) она подређује принципима историјског тумачења речи.

12.3.7. Све изложено говори о томе да поступак дефинисања у *Огледу* није унификован, већ варира од лексеме до лексеме. Тиме се, по ауторовим речима, истражују различити лексикографски методи у обради речи. Речнички чланак замишљен је по угледу на Рјечник ЈАЗУ, са варијацијама које се тичу дефиниција, што уједно значи и извесну слободу и несистематичност у приказу значења.

12.4.1. Овакав приступ изради речника М. Иванића, у целини и појединостима, касније су веома критиковали Т. Маретић и А. Белић.¹ Међутим, Иванић се није, како се обично сматра, самостално одлучио за такву израду *Огледне свеске*. О томе говори следећи навод из *Годишњака* Академије за 1906. годину: „Ове године учињено је што треба да се дође до огледа Академијина речника. Припремљена је грађа за тај посао и изабрани су уредници, који ће га радити, независно један од другога. На последњем састанку Одсекову изабрани су за уреднике Огледа: Момчило Иванић, секретар овога Одсека, д-р Александар Белић и д-р Василије Ђерић, ванредни професори Университета. Њихови радови, кад буду готови, штампаће се и предаће се јавности. После тога, утврдиће се правац и облик уређивања Академијина речника и одредиће се његов уредник“ (стр. 155, подвукао: Н. И.).

12.4.2. Изложени навод говори о томе да су, још 1906. године, за израду *Огледне свеске* Речника САНУ делегиране три особе. М. Иванић је узео на себе етимолошку и историјску обраду грађе (она је, са извесним проширењима, и презентована у *Огледу*). Требало је да А. Белић обради грађу са граматичко-семантичког аспекта, а В. Ђерић, као етнограф, да се посвети грађи са аспекта њене етнографско-културолошке анализе. Тек онда би се, на основу сагледавања сва три аспекта обраде грађе, могао донети закључак о томе какав речник треба радити. Међутим, А. Белић и В. Ђерић нису урадили свој део посла: А. Белић – јер се није слагао са дотадашњим радом у Одсеку, а В. Ђерић – јер је био ангажован у Етнографском одсеку.

12.4.3. Из овог разлога, критике Иванићевог рада, макар оне методолошке природе, не могу се узимати за сасвим оправдане, будући да не посматрају *Оглед* из исте перспективе из које је написан. Уосталом, М. Иванић је, имајући слуха за епоху која долази, на крају свог излагања подсетио да „се ради само о *огледу*, а не и о коначном уређивању ... речника“ (стр.: VI), чиме је одбио да било којем од принципа организације корпуса или речничке обраде да нормативни статус.²

¹ Т. Маретић је Иванићу највише замерио неекономичност и несврховитост овако осмишљеног речника, као и чињеницу да су у грађу уврштени лоши писци (Маретић 1914: 120–130), док је Белић у више наврата Иванићу пребацивао одсуство систематичности, па и доследности у обликовању речничког чланка (Белић 1959: XI–XII).

² „Из обраде овога огледа најбоље се види ... како мислим да треба обрађивати овај речник, па, ипак, сматрам да ће бити умесно овде ово рећи: ... Мени је ... стало било да изнесем и објасним, што јасније и разветније, сва значења речи, које сам узео у оквир овога огледа. Да то постигнем, служио сам се и својим речима, и примерима, којима обилато располаже Лексикографски одсек, и распоредом, и објашњењем тога речничкога градива, па на послетку, и обликом слова, као и свим осталим, што сам знао и умео“ (Иванић 1913: VI).

13.1. Трећа етапа припремног рада на Речнику САНУ, која обухвата време између 1899. и 1913. године, на концепцијском и методолошком плану доноси бројне помаке. Поред тога што се у Одсеку бележи већи прилив лексичке грађе, захваљујући раду са скупљачима народних речи стичу се и прва језичка сазнања о Новаковићевој подели лексике према тематским круговима, као и методолошка сазнања о томе како треба да изгледа савремена лексикографска обрада језика. Коначно, у *Огледној свесци Српског речника књижевнога и народнога језика* из 1913. године разматрају се питања формирања корпуса за Речник САНУ и предлаже нацрт лексикографског чланка према принципима новије етимолошке анализе (од краја 18. до почетка 19. века) у коју су интегрисани синхрони методи (нпр. анализа лексичко-граматичке спојивости речи).

13.2. Прихватањем начела синхронијског описа језика у општој клими дијахроније, ова етапа у развоју савремене српске лексикографије припремила је појаву А. Белића, у чије време долази до првих великих синтеза о саставу речничке грађе, као и до првих конкретних смерница за саму израду речника.

Четврта етапа (1914–1941)

1.1. Четврта етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата време између два светска рата. Овај период обележен је радом Александра Белића на успостављању концепцијске и методолошке основе Речника САНУ према савременим филолошко-лингвистичким принципима.

1.2. Време између 1914. и 1941. године везује се за најактивнији период Белићевог лексикографског рада. Развијајући се као лингвиста структуралистичко-феноменолошког усмерења (у чему је највећег удела имао рад на Речнику САНУ), А. Белић је, у овом периоду, дао коначан облик концепцији овога речника и поставио основне смернице савременој методологији његове израде. Поред овога, А. Белић је, новим приступима лексичкој грађи и начелима њене обраде, успоставио место Речника САНУ у српској култури, дајући му статус језичког стожера према коме се усмерава савремени књижевни израз штокавског говорног простора.

Александар Белић и модерна српска лексикографија

2.1. У историји српске и европске лингвистике А. Белић се сматра личношћу која је у дијалектологији, упоредној словенској лингвистици, историји језика, граматички, теорији језичког система (општој лингвистици) и другим областима остварила значајне резултате. Из истог разлога, он се сматра покретачем савремених истраживања из многих од поменутих дисциплина.

2.2. Међутим, у области у којој је, континуираним научним радом од преко пет деценија, оставио готово највише – у лексикографији – Белић се, готово по правилу, не спомиње или тек овлаш спомиње као зачетник и покретач модерног метода. Наиме, пошто се лексикографски рад свуда сматра колективним послом, у коме је ауторство, а посебно ауторство идеја, спорно – неспомињање А. Белића као првог српског модерног лексикографа-практичара проистекло је из немогућности да се његов рад на овом пољу изолује и засебно проучи. И друго, иако је лексикографска мисао А. Белића мотивисала и централизовала готово највећи део његових лингвистичких идеја, почев од знања о језичкој концепцији па до идеја о језичкој природи и језичком развоју, и обележила значајан део његовог живота – од 1906. године па све до смрти, већина његових лексикографских радова, текстова које је о овом проблему написао и промишљања које је оставио за собом – остала је необјављена, у рукописима, као и у облику редакторских

записа на маргинама првих томова Речника САНУ.¹

2.3. У радовима о А. Белићу као научнику обично се превиђа и то да друге области којима се он бавио имају упоришта у лексикографији, прецизније у раду на Речнику САНУ. У сагледавању А. Белића као лексикографа долази се до закључка да је, у току припремног рада на Речнику САНУ, он остварио увид у системске језичке проблеме, проверио бројне теоријске поставке (нпр. о творби речи), усавршио се као дијалектолог, и увидео значај филолошког рада за лингвистичку анализу. Следствено томе, може се закључити да лексикографија и лексикологија, као и њихове граничне области (граматика, синтакса, дијалектологија) представљају најзначајнију Белићеву лингвистичку делатност, као и значајне изворе његових лингвистичких знања.

2.4. Према свему изложеном, Белићев рад на концепцијским и методолошким основама Речника САНУ остаје значајно питање не само за историју новије српске лексикографије, него и историју новије српске лингвистике у целини. То је, можда и пре свега, питање еволуције његових научних схватања. Стога ћемо настојати да, у овом одељку рада, представимо ту еволуцију кроз два периода развоја Белићеве научне мисли. Чинећи ово, приказаћемо и значај лексикографије као лингвистичке дисциплине, као и њених ванлингвистичких импликација, за А. Белића као научника.

Први период рада А. Белића на Речнику САНУ (1914–1926)

3.1. Први, рани период Белићевог лексикографског рада смештамо у време између 1914. и 1926. године. У овом времену А. Белић ће, на теоријском плану, успоставити методолошку основу рада на Речнику САНУ, и оцртати историјско-културолошки контекст у коме ће касније доћи до његове израде.

3.2. Прве кораке у изграђивању лексикографске концепције Академијиног Речника А. Белић ће идејно зацртати у спису *Србија и јужнословенско питање* из 1915, а прве кораке у конкретном раду на Речнику у два (до сада необјављена) писма Академији из 1921. године. Коначно, његов практични рад у истом духу можемо пратити између 1921. и 1926. године, у коме се конкретизују поступци на сређивању и проширивању речничке грађе: образложење ових поступака затичемо у чланцима објављеним у *Енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* Ст. Станојевића (1925).

¹ Тако се десило да у његовим *Изабраним делима* (у изд. Завода за уџбенике) Белићев лексикографски опус остане заступљен са свега два чланка (*Изабрана дела А. Белића*, том XIII, стр. 619–621 и 622–655).

Белићев спис „Србија и јужнословенско питање“ (1915) и његов значај за конципирање Речника САНУ

4.1. Почетак Белићевог на Речнику САНУ пада у 1906. годину, када је изабран за члана Српске академије наука. Из извештаја у *Годишњаку* Академије за 1906. годину сазнајемо да је те године он већ секретар Лексикографског одсека (стр. 155). Исте године, заједно са М. Иванићем и В. Ђерићем, одређен је да израђује Огледну свеску, али се због неслагања са радом у Одсеку није примао овог посла.

4.2. Делом и из овог разлога, први Белићев оглед из теорије лексикографије налазимо тек 1915. године, у спису *Србија и јужнословенско питање*. Спис је издат током Првог светског рата (у Србији су још трајале борбе), у Нишу, као властито издање и рукопис. У овом спису, А. Белић излаже мисли о језичком јединству штокавског говорног подручја, које ће се, у форми лексикографског концепта, уградити у историјско-филолошку основу Речника САНУ.

4.3. Језгро Белићеве књиге посвећено је језичким питањима, а као њихово решење нуде се принципи иза којих ће касније стати српска описна лексикографија. Као такав, спис *Србија и јужнословенско питање* ослања се на Новаковићеву *Посланицу* из 1888. Посвећеност А. Белића филолошко-историјским основама српске лексикографије у првој деценији 20. века потврђена је и у предговору, где се наводи да се „у основици овог дела налазе погледи пишчеви којих се он држи, у питањима јужнословенским, већ много година“ (Белић 1915: 3).

4.4. У спису *Србија и јужнословенско питање* А. Белић нарочито истиче две тезе: прву, о српскохрватском језику као идиому у чијем средишту стоји језик савремене српске културе са њеним граничним областима; и другу, о књижевно-културним покретима који представљају основу његовог јединства.

4.4.1. Позивајући се на чињеницу да је Рјечник ЈАЗУ, као историјски речник „хрватског или српског језика“, настао на материјалу из црквених споменика некадашње Рашке; на повељама, хрисовуљама и писмима српских владалаца; на целокупној књижевности Дубровника и Далмације; коначно, на народним умотворинама са читавог штокавског говорног подручја – А. Белић извлачи закључак „да су уредници овога речника, исто као и његов издавалац, његов духовни патрон, Југославенска Академија, сматрали да је хрватски језик идентичан са српским језиком“. Пошто је обрада у Рјечнику ЈАЗУ указала на историјску везу између штокавског и чакавског дијалекта, из назива „српскохрватски језик“ А. Белић не искључује ни чакавски дијалекат, али уз напомену да он чини део старијег књижевнојезичког наслеђа: разлике између штокавског и чакавског у савременом језику су се изгубиле (у корист штокавског). Стога, сагледан у односу према другим јужнословенским језицима,

српскохрватски језик нема разлога за даље поделе (Белић 1915: 14–15). „[То да] ... назив хрватски значи и српски, и обрнуто, потврђује [се] и при микроскопској научној анализи. При свођењу данашњих језичких особина на старије, када се све одбије што представља природно, у лингвистичком смислу, продужење старијих особина, долазимо до једног извора из којег су потекла оба језичка потока: и штокавски и чакавски. Како штокавским дијалектом говоре и Хрвати и Срби, а чакавским само Хрвати, то ја називом српскохрватски језик не означајем штокавско-чакавске дијалекте него један језик по пореклу, чијим данашњим дијалектима говоре они који се називају Србима и Хрватима“ (стр. 15).

4.4.2. Према овом устројству, „српскохрватски језик“, како га види Белић, обухвата три наречја. Првим, по географском положају **источним говором**, говори се у већем делу северне Србије: тај се говор, нарочито својим централним делом, шумадијским, пружа у Срем, Бачку и Банат. На тај начин, ове српске земље улазе, по својој језичкој формацији, у једну целину са северозападном Србијом од Мораве до Дрине (стр. 22). Друга група је много већа, иако није тако компактна као прва. То је **јужна дијалекатска група**. Она обухвата југозападни део Србије до великих планина од Цера и Рудника и до реке Груже и Ибра. Према Србији тај дијалекат заузима у компактној маси стари Санцак новопазарски, Црну Гору и део Босне, Херцеговине и Далмације до реке Босне и Неретве. Најзад, на западу Босне и Херцеговине налази се колевка треће модификације горњег српскохрватског дијалекта, **западног**. Носиоци тога дијалекта, према Белићевим речима, током времена су се селили из Босне у Славонију, Хрватску и Далмацију (стр. 23).

4.4.3. Посебну пажњу у спису *Србија и јужнословенско питање* А. Белић посвећује опису јединственог културолошко-књижевног оквира тако оцртаног језика. Успостављање овог оквира (чији обриси постоје још од раног 17. века) поклапа се са културним јачањем Београда, који средином 19. века постаје политички центар слободне Кнежевине Србије, и почиње да доминира као стожер књижевног и друштвеног рада на целокупном штокавском подручју. Овом процесу пресудан замах дала је Вукова реформа, а највише му доприноси књижевна омладина, која се окупља око часописа *Словенски Југ* и *Српски књижевни гласник*, као и око јужнословенских изложби. „Београд постаје све више општесрпски центар или српскохрватски“: српске националне институције (Музеј, Библиотека, Универзитет) излазе изван оквира државних граница и постају институције за изучавање културе Балкана (стр. 30–32 и 79–83). Коначно, за метајезичку основицу тако формираног језика у лексикографији се узима екавско наречје.

4.4.4. Излагањем о овим темама, А. Белић је посредно наговестио будућу израду Речника Српске академије, који је, у концепту, представљен као речник српскохрватског језика. Под овим називом подразумева се идиом који се распростире готово на целокупном штокавском простору, и који је у културном, књижевно-стилском, акценатском и другом смислу централизован око Београдског културног круга и његовог језичког, вуковског наслеђа.

Два писма А. Белића Академији о Речнику САНУ (1921): зачетак нове организације рада у Одсеку

5.1. Из списка *Србија и јужнословенско питање* видљиво је да А. Белић, 1915. године, увелико развија концепцијску основу Речника САНУ према историјским и културолошким принципима. Прилику да своје ставове образложи у оквиру Академије добија шест година касније, када му Председништво упућује позив да поднесе своје мишљење о дотадашњем и даљем раду у Лексикографском одсеку. Ову прилику А. Белић користи да Председништву Академије упути даљи програм рада на Речнику САНУ.

5.2. Белићев програм изложен је у два писма, од 10. и 23. јануара 1921. Прво писмо, у општим цртама, садржи програм рада у Одсеку, док се у другом решава конкретан случај скупљача који је Академији понудио грађу на откуп. Посматрана са историјске дистанце, ова два писма заправо говоре о теоријским и практичним принципима рада на описном речнику, као и смерницама са којима је Белић приступио том послу. Стога, као целина, она дају заокружени приказ почетка савременог лексикографског рада у Академији.

5.3. Садржај првог писма је следећи:

Председништву Краљ. Академије Наука.

Побуђен од Председништва да поднесем своје мишљење о даљем раду у Лексикографском одсеку, част ми је поднети му овај програм даљег рада у њему.

На речнику Краљ. Академије радило се много година. Потписани није у њему непосредно учествовао, јер се није слагао ни са досадашњим програмом рада, ни са досадашњим начином рада. Програм рада био је у томе да се у речнику даде грађа из дела писаних (штампаних) ћирилицом и народног језика; а начин рада био је у томе да се вађење грађе из дела повери случајним сарадницима који су подносили секретару одбора исписану грађу. Према томе, не може бити говора о једнакости принципа којих су се испитивачи држали и сродности грађе која се из дела вадила. Материјал који је на такав начин добијен има врло често случајни карактер.

По моме мишљењу, треба унети измене у оба правца. Пре свега у правац унутрашње садржине Акад. речника, а затим и у правац метода рада. Речник Академије наука треба да обухвати целокупну књижевност српскохрватску од онога времена од којег се у њој употребљава савремени књижевни језик. Другим речима, од Доситеја и по којег његова претходника у српском делу и од Илирског покрета у хрватском. Што се тиче народног језика, у речник имају ући све речи народног језика које су за све време трајања поменуте епохе књижевног језика нашег изашле на површину.

Што се тиче метода рада, исписивачи и скупљачи грађе морају се спремити и образовати у истом духу.

Према овоме цео рад би се имао поделити на:

- а) Скупљање нове грађе;
- б) Ревизију старе грађе;
- в) Рад са сарадницима.

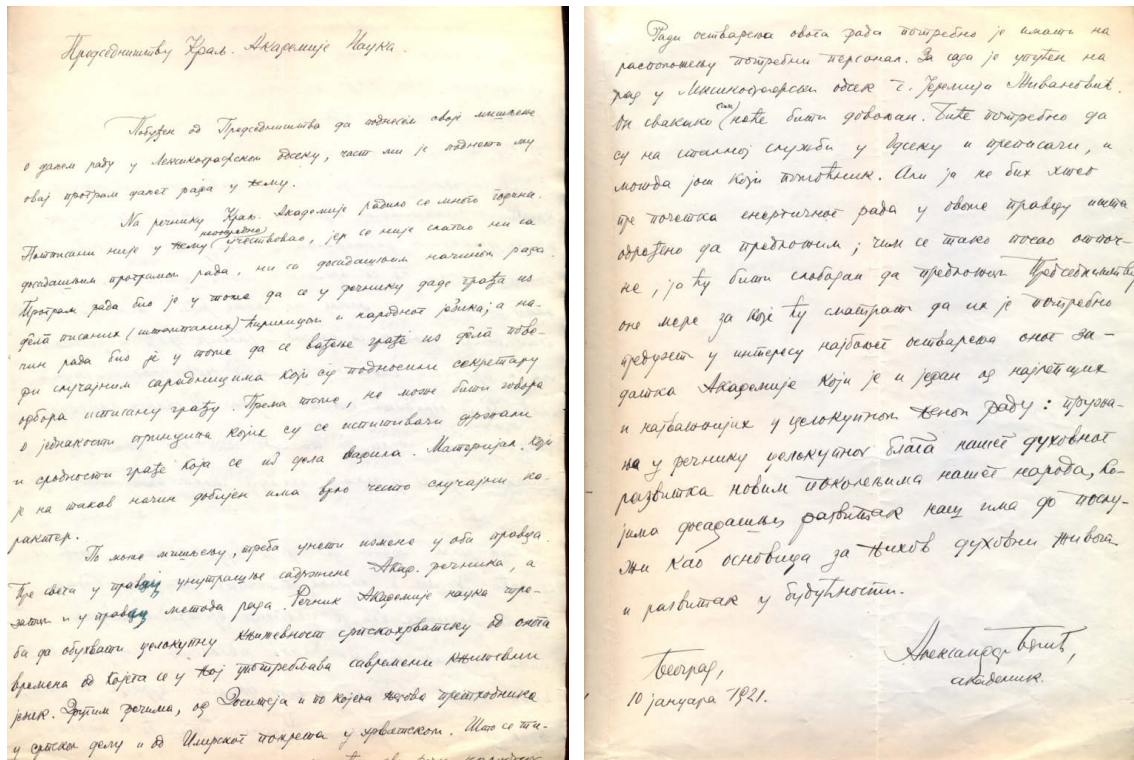
Све би ово имало да спреми грађу, да би се могло прићи дефинитивној обради. Када грађа буде спремљена у довољним размерама, приступиће се уређивачком послу. У којем ће се времену моћи приступити издавању грађе, то се данас не може рећи; тек када се потписани упозна са природом раније грађе у детаљима и процени способност рада нове организације, моћи ће се одредити изванредан рок. У сваком случају долепотписани жели да то буде што пре, зато је и мишљења да се у горњем правцу мора предузети енергичан рад.

Када једном главни део грађе буде скупљен, моћи ће се рећи, да ли је најбоље сачекати потпуно издање великог речника или је умесније претходно издати мањи речник и тиме одмах задовољити најпречу потребу наше публике, а тек доцније издати велики, монументални речник. Уосталом, тада ће се видети, да ли се, можда, могу оба посла једновремено вршити.

Ради остварења овога рада потребно је имати на расположењу потребни персонал. За сада је упућен на рад у Лексикографски одсек г. Јеремија Живановић. Он свакако сам неће бити довољан. Биће потребно да су на сталној служби у Одсеку и преписачи [sic!], и можда још који помоћник. Али ја не бих хтео пре почетка енергичног рада у овоме правцу ишта одређено да предложим; чим се тако посао отпочне, ја ћу бити слободан да предложим Председништву оне мере за које ћу сматрати да их је потребно предузети у интересу најбољег остварења оног задатка Академије који је и један од најлепших и најважнијих у целокупном њеном раду: пружања у речнику целокупног блага нашег духовног развитка новим поколењима нашег народа, којима досадашњи развитак наш има да послужи као основица за њихов духовни живот и развитак у будућности.

Београд,
10 јануара 1921.

Александар Белић,
академик.

**Александар Белић, Програм рада на Речнику САНУ
упућен Председништву Академије (1921), архив Речника САНУ**

5.3.1. „Побуђен од Председништва“ да поднесе мишљење о раду на Речнику, А. Белић излаже програм рада на њему. Из тако конципираног одговора може се закључити да Белићеве замисли о изради Речника САНУ нису плод тренутне потребе, већ развоја његових погледа о „јужнословенским питањима“ у Одсеку током прве две деценије 20. века. Мишљење о новом програму рада у Одсеку – заправо, имплицитно изречену критику дотадашње методологије израде Речника – А. Белић заснива на неслагању са начином рада који је изнедрио *Огледну свеску* М. Иванића из 1914. године.

5.3.2. Белићев лексикографски програм почиње изменама у две области. То су „правац унутрашње садржине Акад. речника“ (његова концепција); као и „правац метода рада“ (његова методологија). Предлажући измене у ова два правца, А. Белић се заправо залаже за ревизију два најесенцијалнија момента израде Речника САНУ.

1. *Концепција*. У питању концепције Речника, А. Белић даје потврду идејама изложеним у спису *Србија и јужнословенско питање*. То се најбоље види у тврдњи да Речник Академије „треба да обухвати целокупну књижевност српскохрватску од онога времена од којег се у њој употребљава савремени књижевни језик“, и то „све речи народног језика које су за све време трајања поменуте епохе књижевног језика нашег

изашле на површину“, као и књижевне, „од Доситеја и по којег његова претходника у српском делу и од Илирског покрета у хрватском“.

2. *Методологија*. Методолошка питања о раду на Речнику А. Белић разматра кроз три принципа његове израде, који ће остати активни и у другој половини 20. века. Према његовом мишљењу, кључни елементи лексикографског посла су: *скупљање нове грађе* (у смислу проналажења нових значења и нових лексема); *ревизија старе грађе* (у светлу нових, лингвистичких, културолошких и других сазнања о њој), као и *рад са сарадницима* (у духу лексикографске школе која треба да их обучи за израду Речника САНУ).

Будући да наведени послови нису завршени, А. Белић заузима начелан став да уређивање и писање речника, као и одређење његовог концепта, могу узети маха тек када се грађа анализира и среди. Тада ће се видети и да ли ће се издавати мали (једнотомни) или велики (тезурусни) речник, или ће се оба посла обављати исто време.

3. Последње реченице Белићевог писма изузетно су значајне. Оне откривају сврху Речника САНУ, као и корене његове традиције и филолошке оријентације. Стога се могу сврстати међу најлепше редове које је А. Белић написао о раду на овом Речнику. Према аутору писма, задатак лексикографског колектива лежи у пружању, у речнику, „целокупног блага нашег духовног развитка новим поколењима нашег народа, којима досадашњи развитак наш има да послужи као основица за њихов духовни живот и развитак у будућности“, што представља „један од најлепших и најважнијих задатака у целокупном раду Академије“.

5.4. Друго Белићево писмо, писано 23. јануара исте године, посвећено је практичним проблемима у скупљању и организацији лексичке грађе. Реч је о збирци Никодима Васића, који је понудио Академији грађу за откуп. Тим поводом, Белић упућује следеће мишљење Академији:

Академији филолошких наука.

28 септ. 1891 год. Статистичко одељење Министарства народне привреде упутило је акт свима среским начелницима Краљевине Србије да се постарају да доставе том одељењу тачно записана изведена имена од имена места, и то: име мештанина, мештанке и придева изведеног од имена места.

Господин Никодим Васић, чиновник тога одељења, покупио је те одговоре – њих има 113 са прилозима, и 15 без прилога – и послао Академији Наука на откуп. Он је, на тај начин, послао овој установи званична акта која припадају Статистичком одељењу и која, по моме мишљењу, не могу бити својина појединаца. Према томе њих би могла Академија тражити само званично од поменутог одељења, а не куповати од једног бившег чиновника тога Одељења.

Што се тиче унутрашње вредност тога материјала, она није велика, бар није велика за Академију Наука. Несумњиво би било корисно имати поменути материјал у целокупности, затим у ваљаној обради. Овде немамо ни једно ни друго. Прво, немамо материјал о свима местима, а друго – материјал је врло неједнако обрађен. Негде нису стављани акценти, већином су погрешно стављани, како су спискове радили учитељи народних школа, а, што је најглавније, немамо уверености да су и сама места тачно навођена, а тако исто и од њих изведене речи које су тражене. Наравно, од тога има изузетака: има и добро састављених спискова имена; али све је то само до извесне мере тачно.

Потребно је да Академија Наука спреми за свој велики речник и преглед назива места и изведених од њих назива; али то морају радит[и] људи који ће и моћи утврдити тачно њихове облике и који ће знати да без потпуне тачности тај материјал за Акад. Наука нема вредности. То, наравно, не могу бити ни срески начелници, ни учитељи који се нарочито не упуте у тај посао.

23/I 921

АБелић

5.4.1. Из изложеног је видљив Белићев критички однос према дотадашњем прикупљању лексичке грађе у Одсеку. Говорећи о својствима понуђене ономастичке збирке, он посредно говори и о одликама добре збирке у целини: потребно је да материјал буде целокупан и ваљано обрађен, као и да буде акцентован (сумња да су учитељи основних школа то ваљано урадили). Коначно, имена места, као и „из места изведених речи“ треба да буду ваљано навођена: ту, пре свега, треба поштовати законе творбе.¹

5.4.2. Опаском да овај посао, без редакције, не могу обављати срески начелници, ни учитељи који се нарочито не упуте у тај посао, А. Белић је, почетком 20. века, прекинуо са праксом сарадње са скупљачима у домену формирања лексикографске методологије, и успоставио начело лингвистичке критике прикупљених збирки.

¹ Из (раније поменутог) Даничићевог писма В. Арсенијевићу о ономастичкој грађи види се порекло оваквог односа: Даничић као посебно вредне држи Арсенијевићеве „деривате од мјеснијех имена“ који су правилно акцентовани. А. Белић је, у току рада у Одсеку, могао бити упознат са овим писмом, као и са концепцијом Арсенијевићеве збирке у целини.

5.5. Из Белићевих дописа Академији видљиво је да је посао на издавању првог тома Академијиног Речника (који је замишљен као речник средњег обима, у 6–10 томова величине Вуковог) у овом периоду ушао у почетну фазу. Овај речник је замишљен као лексикографско дело које се развија у два правца:

5.5.1. У правцу развоја *унутрашње садржине речника* опажа се утицај Белићевог списа *Србија и јужнословенско питање*, у коме се предлаже лингвистички модел широко заснованог језика, централизованог око Београдског културног круга. Као његова главна одлика издваја се штокавска основица савременог говорног и писаног језика, која чини заједничку тачку различитих културних и језичких идиома (као што је случај са дубровачком књижевношћу).

5.5.2. У правцу развоја *метода рада на речнику*, примећујемо да је А. Белић посвећен раду са скупљачима речи, као и обуци лексикографа. У раду са скупљачима, он настоји да класификује језичку грађу према типовима, као и да утврди елементе који су, у оквиру сваког типа (ономастичка грађа, фолклорна грађа, дијалекатска грађа и сл.) неопходни за добру збирку. Са друге стране, у обуци нових лексикографа, А. Белић настоји да формира колектив који ће према питањима израде тезаурусног речника делити заједничке ставове.

5.5.3. На овај начин, А. Белић је, већ на почетку свога управљања Одсеком, установио теоријске и примењене принципе рада на Речнику САНУ, доносећи програм који успоставља његове концепцијске и методолошке основе. Разрадом овог програма он ће се позабавити у другом периоду свога рада у Одсеку (1926–1941).

Даљи рад А. Белића у Лексикографском одсеку (1921–1926)

6. За разлику од времена између 1915. и 1921. у коме се говори о садржини Речника и методологији његове израде, време између 1921. и 1926. године у Лексикографском одсеку доноси затишје. У том периоду, колектив је углавном посвећен прегледању и сређивању затечене грађе.

6.1. У *Годишњаку* Академије за 1921. налазимо извештај о раду Лексикографског одсека, из кога сазнајемо да је руковођење посла око Речника Академија поверила своме члану, А. Белићу, док је Лексикографски Одбор попуњен члановима Р. Кошутићем и Х. Барићем (Годишњак 1922: 223). Што се самог рада на Речнику тиче, прикупљени материјал је прегледан, и дошло се до закључка да се не може приступити изради Речника без поновног довођења у ред грађе, као и попуњавања речничке грађе из дела савремене књижевности. С тим у вези, пуно пажње посвећено је груписању исцрпене грађе, по хронологији и по струкама, као и проверавању књига и из њих исписаних листића.

6.2. Из овог извештаја уочљива је тежња да се оријентација грађе, са збирки народних речи, пренесе ка књижевним делима и стручној литератури, као и настојање да се овај рад формализује према филолошким начелима (стр. 223–225).

6.3. Наставак овог правца рада види се у *Годишњацима* за 1922, 1923. и 1926. годину. Тако је већ 1922. грађа проширена на терминолошке речнике, а успостављено је и правило да се материјал из књижевних дела вади „у хронолошкој поступности“. У ту сврху, израђени су прегледи дела новије књижевности штампаних ћирилицом за последњих 20 година, као и преглед дела штампаних латиницом од Љ. Гаја до данас (*Годишњак* 1923: 120). Материјал је почео да се критички исписује: узимају се у обзир прва (оригинална) издања књига. Први пут се изражава уверење да штампање Речника може почети за врло кратко време (И.: 121). Профил Речника САНУ одређује се 1923. године, тезом да „Академија Наука спрема велики речник *савременог* књижевног језика нашег народа, који треба да постане база у речничком развоју нашег књижевног језика“ (*Годишњак* 1924: 157, курзив ауторов). Први статистички прегледи „који дају слику црпеног материјала са различитих страна“ израђују се 1926. године, исто када и списак збирки народних речи (на 203.411 листића) (*Годишњак* 1927: 157).

6.4. О основним начелима скупљања грађе, као и о нацрту Речника САНУ у овом периоду можемо сазнати и из Белићевих чланака у *Енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* С. Станојевића из 1925. године.

6.4.1. Тако, у чланку „Књижевни језик српскохрватски“ Белић резимира инхерентне законитости књижевног језика, према коме се у том времену равнају и скупљачи грађе за Речник Српске академије: језик следи начела „опћените правилности облика и гласова“ у оним границама које је одредио Вук; из црквеног језика у савремени могу се унети речи само у случајевима када одговарају фонетским, морфолошким и творбеним законима народног језика: *конац*, *начело* и сл.; нове речи, терминологија посебно, не смеју се градити насумице (у недостатку бољих, у ту сврху се могу узимати стране речи); турске и друге стране речи, које је народ унео у језик, могу се гонити из језика тек кад им се нађе добра народна замена. За даљи рад на Речнику САНУ нарочито је важна констатација да народни језик остаје основ богаћења књижевног, са том оградом да покрајинске речи могу постати општекњижевне тек када их већина књижевника прихвати и примени у свом раду (Белић 1925: 348).¹

6.4.2. За сагледавање рада на Речнику САНУ у овом периоду важан је и енциклопедијски чланак „Речници српскохрватски“. Чланак почиње констатацијом да има речника и нашег старог и народног језика, али да потпуног речника нашег савременог књижевног језика

још нема. Да ту потребу попуни – пише даље Белић – узела је на себе Српска Краљевска Академија у Београду. Нови Академијин речник ће садржавати „народне речи, које су од 19 века побележене (нарочито много из богатих академијиних збирки), и речи из књижевних дела наше новије књижевности, код Срба и код Хрвата“ (Белић 1925: 924–927).

Други период рада А. Белића на Речнику САНУ (1926–1941)

7.1. Почетак другог периода Белићевог рада у Лексикографском одсеку обележен је финализацијом рада на сређивању и анализи прикупљене грађе. На основу овога, А. Белић дефинише прве практичне смернице за израду Речника САНУ, а до краја појашњава и сложене историјске и културне односе који стоје у основи свестраног језичког и културолошког профила самога Речника. Тиме он успоставља темеље београдске лексикографске школе као стручног центра у коме се практикује примењена лингвистичка анализа језичких нивоа, заснована на комбинацији структуралистичких и феноменолошких принципа.

7.2. Све изложено А. Белић ће изнети у *Извештају Академији наука о раду на Речнику САНУ* из 1926. године. Овај извештај, писан на 126 страница густо куцаног текста, представља јединствену студију о лексикографском програму Академије, у чијим ће оквирима доћи до практичне израде Речника САНУ, али и о питањима савремене лексикографије у целини. У складу са овим, *Извештај* представља велику синтезу Белићевих научних и стручних знања свога аутора: он је резултат двадесетогодишњег промишљања лексикографских и уопште језичких проблема у оквиру Академије.

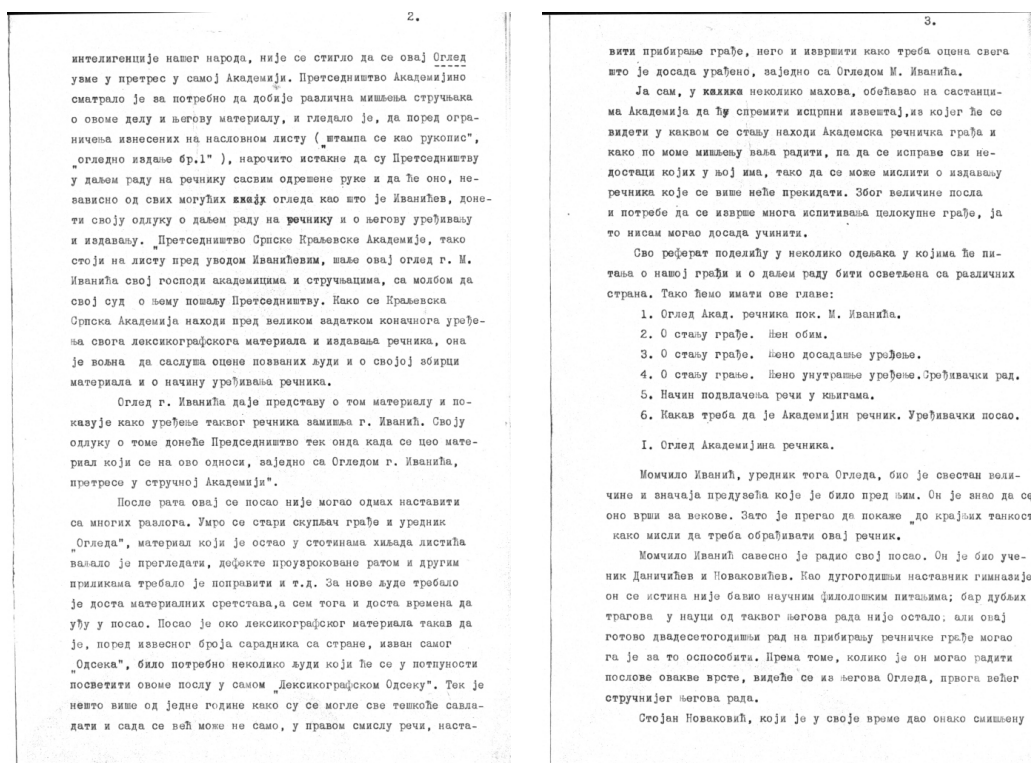
Извештај А. Белића Академији наука о раду на Речнику САНУ (1926): настанак, карактер, садржај и значај списа

8.1. Као што је већ споменуто, *Извештај А. Белића Академији наука о раду на Речнику САНУ* из 1926. године (у даљем тексту: *Извештај*) представља читаву Белићеву књигу о лексикографији. Иако овај (необјављени) спис представља својеврсну прекретницу, од суштинске важности за разумевање савремене српске лексикографије, о њему до данас у науци готово ништа није речено.²

¹ О лексикографским питањима исп. и Белићеве чланке: „Дијалекти СХ језика“; „Јужнословенски језици“ и „Карацић, Вук Стефановић“ у истој енциклопедији.

² Свој *Извештај* је, у неколико наврата, спомињао само А. Белић. У извештају о педесетогодишњици рада Српске академије, писаном 1937. године, он наводи следеће: „Први је посао [од 1921.] био ... да се исцрпно и зналачки испита све што је урађено било дотада ... и да се сама основица дотадашњег рада подвргне критичкој анализи и поправи у свему чему је поправљање било потребно. У друштву са свима

8.2. Стога ћемо, у наставку рада, опширније изложити одлике овог списка према следећим тезама: настанак *Извештаја*, његов карактер и сврха са којом је писан; затим, унутрашња структура *Извештаја* према поглављима; као и његов значај за рад на Речнику САНУ и савремену српску лексикографију.

Александар Белић, Извештај Академији наука о раду на Речнику САНУ (1926), архив Речника САНУ

9.1.1. *Настанак Извештаја.* У *Годишњаку* Академије за 1921. годину налазимо прве назнаке Белићевог рада на *Извештају*. Извештај о раду Лексикографског одсека из 1921. године завршава се следећим наводом: „За дефинитивну обраду лексикографскога материјала нашега Речника биће потребно да се и у правцу основних погледа на материјал који треба да уђе у овај Речник унесу извесне измене. О тим изменама, а тако исто у изменама у самоме раду, о средствима која су потребна да се овај рад може свестрано продужити, и, на послетку, о року до којег вађење материјала

члановима Лексикографског одсека, а нарочито Мирком Поповићем, проф. А. Белић свршио је тај посао и поднео је обиман и исцрпан извештај о свему Академији фил. наука од 29. марта 1930. год. (извештај је изнео 126 полутабака откуцаних на машини), која га је у свему примила и прихватила ревидирану основицу за скупљање даље грађе за велики речник савременог народног књижевног језика“ (Белић [1937] 1999: 129). У одељку посвећеном Речнику САНУ, који је у оквиру чланка „Академија“ изашао у Првом тому *Енциклопедије Југославија*, Белић међутим тврди да је извештај предат 1926. године (Енци. Југ.: 40); а тако исто у *Преговору* за први том Речника САНУ (Белић 1959: XVII). Ослањајући се на хронологију Белићевог рада, као и на преглед активности у Одсеку после 1926. године, ми дајемо предност ранијем датуму.

може бити завршено, о свему томе ће садањи руковалац имати част да поднесе Председништву Академије, на основу свога искуства и на основу резултата овогодишњеа рада у Лекс. Одсеку, образложен предлог у којем ће све то бити јасно представљено“ (*Годишњак* 1922: 225).

Извештај је сигурно био готов и предат већ 1926. О томе сведочи *Годишњак* Академије за 1926. г., у коме стоји: „Претседништво Академијино је одлучило да акад. А. Белић упозна на конференцији на којој ће бити сви академици сву г. г. чланове Академије са резултатима досадашњег рада и са програмом рада за ову годину. Академија филозофских наука имаће да донесе одлуку о приступању редакцији самог речника“ (*Годишњак* 1927: 110).

Судећи према наводима из *Годишњака* за 1921. и 1926, А. Белић је на свом спису радио око пет година.

9.1.2. О околностима настанка *Извештаја* А. Белић говори у његовом *Предговору*. Новаковић је, каже он, као покретач иницијативе о Речнику савременог књижевног и народног језика за руководиоца прибирања грађе и (административних) послова делегирао М. Иванића, који је руководио послом у Одсеку од 1898. до 1916, и израдио и први Оглед тога Речника (1913). Како је после овога времена наступио рат, па времена непријатељске окупације, невољнога избеглиштва великог дела интелигенције нашег народа, није се стигло да се овај оглед узме у претрес у самој Академији (стр. 1–2). Ипак, Академија се, према Белићевим речима, ограда од Иванићевог рада: *Оглед* говори о уређењу Речника како га је замислио Иванић, при чему су Председништву остале одрешене руке у вези с даљим радом на речнику, његовим уређењем и издавањем.

9.1.3. После рата, наставља А. Белић, овај се посао није могао одмах наставити из многих разлога. Материјал је требало поново прегледати и средити, за шта је било мало људи. Али је, пре свега, требало дати оцену дотадашњег рада у Одсеку, која би обухватала стање грађе, оцену дотадашњег рада, као и преглед будућег рада на Речнику. „Ја сам“ – каже за себе А. Белић – „обећавао на састанцима Академије да ћу спремити исцрпни извештај, из којег ће се видети у каквом се стању находи Академска речничка грађа и како по моме мишљењу ваља радити, па да се исправе сви недостаци којих у њој има, тако да се може мислити о издавању речника који се више неће прекидати. Због величине посла и потребе да се изврше многа испитивања целокупне грађе, ја то нисам могао досада учинити“ (стр. 3).

9.2.1. *Карактер Извештаја*. У складу са задатком који је себи поставио, А. Белић у *Извештају* из 1926. детаљно анализира све постигнуте лексикографске резултате, и

предлаже даље методолошке правце рада на Речнику. Из тог разлога, *Извештај* завређује посебно поглавље у историји српске лингвистике: као што књига *Србија и јужнословенско питање* представља културолошки и концепцијски зачетак Речника САНУ, тако и овај спис представља његов методолошки, лексикографски оквир у пуном виду.

9.2.2. Посматрано из лексикографског угла, може се констатовати како се, после *Извештаја*, рад на Академијином Речнику конкретизује, смештајући се у стабилнији ток и задобијајући методолошки континуитет. Другим речима, у *Извештају* се апстрактна идеја о речнику који ће бити централизован око српског језика и националне културе – по први пут претвара у конкретан нацрт Речника САНУ, који обрађује актуелну језичку грађу одређеним лексикографским методама. У том смислу, Белићев *Извештај* је прекретница која ће означити крај концептуалног уобличавања и почетак саме израде Речника САНУ. Са друге стране, будући да је *Извештај* писан са намером да заокружи све дотадашње напоре на скупљању и припремној организацији грађе, он је морао да обухвати и потпун преглед рада у Одсеку, као и комплетан приказ скупљене грађе: сваку ексцерпирану књигу, сваког скупљача грађе, све битне делатности у Одсеку од његовог оснивања до 1926. године. Из овог разлога, *Извештај* се може читати и као историјски документ о пословима у Одсеку током 19. и 20. века, али и као приказ тога докле се, методолошки, стигло у ово време. Из овог разлога, он представља и прву верзију *Предговора* Речнику САНУ, у коме је А. Белић наставио да шири и уобличава своје идеје из прве половине 20. века.

9.3. *Садржај Извештаја*. Изради свога списка А. Белић је приступио имајући у виду пре свега захтевност и комплексност самог посла речничке израде. Из овог разлога, он је свој спис поделио у шест одељака, у којима је осветлио различите проблеме лексикографског рада:

1. *Оглед Акад. Речника пок. М. Иванића.*
2. *О стању грађе. Њен обим.*
3. *О стању грађе. Њено досадашње уређење.*
4. *О стању грађе. Њено унутрашње уређење. Сређивачки рад.*
5. *Начин подвлачења речи у књигама. Даљи рад у Лексикографском одсеку.*
6. *Какав треба да је Академијин речник. Уређивачки посао.*

Као што се види, А. Белић је свој реферат изделио у шест програмских тачака, кроз које разматра дотадашњи рад на Речнику, садашње стање, и будући рад на Речнику кроз најбитније тематске целине које се тичу начина рада, лексичке грађе, и смера рада.

У наставку рада, детаљније ћемо изложити садржај сваког поглавља.

9.3.1. *Оглед Акад. Речника пок. М. Иванића*. Говорећи о Иванићу и његовом раду на Речнику, А. Белић га карактерише као средњошколског професора који се испрва није бавио филолошким радом, али се оспособио за лексикографски посао током двадесетогодишњег прибирања речничке грађе. Стога је и Иванићев *Оглед* из 1913, по Белићевом мишљењу, рађен „по Новаковићевој замисли, али без Новаковићева присуства“, па ни Новаковић „није могао ни приближно повољну оцену написати о овоме ‘Огледу’“ (стр. 4). Па ипак, без Иванића тешко да би збирка речничког материјала била и тако велика и тако драгоценна: он је у току низа година, како је најбоље умео, прибирао листић по листић, проверавао донесене листиће, уништавао непотребне, а остављао потребне (стр. 4). Из изложеног је видљиво да Белић Иванићу признаје вредност само као преданом скупљачу грађе – који није имао умећа да састави *Оглед Речника САНУ*. „Ако на њега нису прешле велике способности његових учитеља, његова сигурност у обрађивању језичких факата и његова дубока знања, његова љубав према нашем језику и њега је одушевљавала, и оданост пословима ове врсте била је и у њему“ (стр. 4).

Из нашег описа настанка *Огледне свеске*, изложеног у претходној етапи, јасно је да је оваква критика, у појединим сегментима, преоштра. У времену у коме је утицај Рјечника ЈАЗУ и даље био методолошки доминантан, Иванић својим дјелом није могао да антиципира модерније лексикографске токове (нити је то од њега тражено); а сигурно је да је тога био свестан и сам А. Белић. Стога је природна претпоставка да опсежна критика Иванићевог рада, изнесена у првом делу *Извештаја*, има друкчију сврху. Критиком свога претходника, А. Белић заправо све време оцртава лик будућег речника. Стога се он упушта у критичку анализу извора, методологије обраде, концепције, дефиниције и других елемената *Огледне свеске*, како би на тај начин нагласио које ће филолошке и лингвистичке елементе садржавати Академијин Речник у будућности.

9.3.1.1. Из овог разлога, обресе Речника САНУ како га види Белић налазимо у свим елементима критике *Огледне свеске*. Тако, говорећи о *обиму грађе*, Белић не пропушта да помене да речник, по свим основама, мора имати јединствену методолошку доминанту: „Питање о обиму грађе и из народног и из књижевног језика нашег једно је од најважнијих за овај речник. Од тога зависи не само што ће се скупљати, него какав ће се карактер дати у овом правцу овом целом послу. Код Иванића ту је потпуно лутање и стална неодређеност. Овај речник, као што ће се видети, нити је у правом смислу речи – савремени, нити је историјски, нити је речник књижевног језика нити народног. У њему има од свачега по мало. Једне линије, једног схватања у њему нема“ (стр. 4).

9.3.1.2. У овом контексту, А. Белић Иванићу замера и неодређен, нејасан став према *страним речима*. Цитирајући Иванићеве речи да „у речнику ... мора бити места и туђим речима ... које су у народ и народни књижевни језик, као опште, културне и међународне, толико ушле, да се употребљавају као и праве народне“, А. Белић каже да је Иванић избегао одговор на питање које стране речи морају ући у овако конципиран речник. Такав став према страним речима открива већи методолошки пропуст: непознавање разлике између дескриптивног и проскриптивног речника. „Овај речник, по моме мишљењу“ – пише Белић – „не би смео бити речник само оних речи које се могу допустити у књижевном језику него збирка нашег речничког материјала, добро урађеног и добро оцењеног. Он би могао послужити својим богатим материјалом за многе циљеве, па међу њима и за један речник у којем би биле само оне стране речи које се могу употребљавати у књижевном језику: али он се не би могао ограничити само на такав задатак“ (стр. 5).

9.3.1.3. А. Белић замера Иванићу и одређену индиферентност, па и незнање, када говори о *граматичкој страни речника*. Цитирајући Иванића када каже: „Грамаичку страну појединих речи сматрао сам као споредну ... Зато сам разлике у акцентима, обележљиве гласовне промене у облицима као и само несумњива извођења секундарних основа стављао под заграду“, А. Белић констатује да грамаичку страну речника не чине само само акценат, гласовне промене и постанак основа, већ и „употреба речи, синтакса, уопште фразеологија – зар не улазе такође у граматику; а зар без њих може бити један речник?“ (стр. 7).

У вези са овим питањем, А. Белић изражава и став да речник, у својој обради, поред обавезне грамаичке мора садржавати и синтаксичку, као и семантичку анализу. „Видећемо, на жалост, да је у овоме *Огледу* Иванић сасвим изоставио синтаксичку страну која је, поред семазиолошке (значења речи), – најважнија у оваквоме делу; и ако изостављање синтаксичке стране у *Огледу* значи да се према томе и сама грађа купила, онда ће то значити велики недостатак ове грађе који се, само с муком, може поправити“ (стр. 7).

9.3.1.4. У даљој критици Иванићевог дела, А. Белић опширно говори о *систему избора речничких извора*. Тврдећи да Иванић ни на српској страни, а поготову не на хрватској, није одредио приоритет извора (на српској страни узима грађу из Курцбековог лексикона и из Рајића, занемарујући Вука – док од Хрвата узима М. А. Рељковића, Канижлића и друге, а занемарује новије хрватске књижевнике, стр. 7, 9), А. Белић такође замера и то што у *Огледној свесци* није изнет материјал из збирки речи. И саме народне речи у грађи за *Оглед* „сасвим су случајног карактера“: њих су или послали сарадници Академијини купећи их у своме крају или су их давале готове

рукописне збирке и штампани речници. Да се оне купе тамо где су најприроднији и најбогатији извори њихови – о томе се није мислило (стр. 7).¹

9.3.1.5. А. Белић на појединим примерима обраде из *Огледа* показује како Иванић није добро познавао ни *дијалекатску граматику* одређених области, па је као одреднице наводио речи које су заправо дијалекатске варијанте (нпр. *ва* ум. *у*; *ца* ум. *ча* и сл.). На основу овога, А. Белић изводи закључак да Иванић није познавао дијалекте нити је био у стању да одреди њихов однос према књижевном језику, што је такође битан задатак Речника Академије (стр. 12.).

9.3.1.6. Посебан део Белићеве критике *Огледа* посвећен је *семантичкој обради грађе*. На практичним примерима Иванићеве обраде глаголских именица *владање*, *борење* и *вабљење*, Белић демонстрира како он није користио типску дефиницију: *владање* је за Иванића „име делу што је постајало радњом која је и у вербу владати, у правом, пренесеном и мисаоном значају“; док је *борење* „име радњи која је у вербу борити“; а *владање* „име делу које је постало радњом верба владати“. Исто тако, Иванић је лексикографски описао глагол *борити*, али није *борити се* (за разлику од Вука, који је као „народан“ описао само рефлексивни облик). Коначно, Иванић, према А. Белићу, не прави ни разлику између речничке и енциклопедијске дефиниције: тако је нпр. уз реч *баба* у значењу „справе за исправљање кућа, зграда“ дато „25 реди текста, као да је ово каква техничко-машинска енциклопедија!“ (стр. 15).

Семантичка страна обраде у *Огледу* је непоуздана и стога што Иванић, у навођењу примера који поткрепљују поједина значења, не обраћа никакву пажњу на синтаксичку конструкцију глагола или других речи (стр. 15). Тако је нпр. за реч *владање* дато много сумњивих примера, „са провинциалном употребом падежа“, нпр: *који* (мудри старци) *ће му бити помоћници у владању пука; да њему ... преда владање (=управу) својега богатог имања; владање над самим собом* и сл. Између 80 примера, закључује А. Белић, нема ниједног у којем би уз *владање* стајао прост инструментал (*владање* земљом, народом, собом и сл.) као што је најобичније у савременом језику.

9.3.1.7. Ни у *акцентовању одредница* Иванић, како констатује А. Белић, „нема смишљености и системе“. То пре свега подразумева принцип да се уз правилан акценат у речнику наводе само (обличка, варијантна, ређе дијалекатска) одступања, а не сви облици. Такође, при навођењу примера из дијалеката неопходно је обележити акценат

¹ Белић овде зачиње тезу, коју ће касније још развити, о „случајном карактеру“ народних речи у грађи за Речник САНУ. Међутим, „случајан карактер“ збирки из народа није се поправио ни касније: материјал је увек остао подређен скупљачима. Скупљачи су, чак и када се радило о лингвистима, махом прикупљали дијалекатски материјал из свога краја, а не са пунктова где се, са становишта језичке целине, осећао већи недостатак грађе. У грађи за Речник САНУ (као ни у дијалектолошким истраживањима у целини) није се могла постићи ширина и дубина истовремено.

одреднице онда када он одступа од књижевног, како се не би стварала илузија да су у тим речима акценти друкчији него што су стварно. Ни једно ни друго правило Иванић не поштује (стр. 16–17).

9.3.1.8. Постојање „смишљености и системе“ А. Белић оспорава Иванићу и у области *порекла основа и наставака*. Наводећи као пример Даничића (који је пре речника, да би био упознат са овом облашћу, издао и *Корене*, и *Основе*, и *Облике*), А. Белић критикује Иванића што напореда износи двојне облике, старији и млађи (нпр. *владалац-владалца* и *владалац-владаоца*). На тај начин не може се стећи представа ни о томе шта се данас осећа као основа, а шта као наставак; ни о томе како се именица *владалац* мења у данашњем књижевном језику (стр. 19–20). Поред тога, Иванић се нигде не изјашњава о питању правилног писања речи, па тако изгледа као да допушта и правописно исправне и неправилне облике (стр. 21).

9.3.1.9. Као што је већ споменуто, свој оштар критички став према Иванићу А. Белић је заузео из више разлога. Критиком одабраних момената из *Огледа* он је показао како ће се у будућности израђивати поједини аспекти речничке обраде. То је значило враћање Речника САНУ на курс који подразумева увођење лингвистичког система правила посматрања језика, што је морало бити јасно у Академији. Лексикографском критиком Иванићевог рада Белић је, стога, утврдио пут *Упутствима за обраду речничке грађе* као приручнику који обухвата скуп знања о конкретним лингвистичким питањима.

9.3.2. *О стању грађе. Њен обим*. Један од најважнијих аспеката припремног рада на описном речнику чини прецизно дефинисање његових извора. Стога је важно Белићево запажање, дато на крају критике *Огледне свеске*, о томе да је неопходно спровести непосредно испитивање речничке грађе како би се дала њена потпуна карактеристика. Тек тада ће се видети – додаје А. Белић – основне црте нашег речника и тада ће тек јасно бити, шта и у ком правцу треба још предузети (стр. 22).

У прегледу који прати њено стање и обим, А. Белић анализира речничку грађу од почетака исписивања до садашњег времена, дакле од јесени 1894. до 1926. Та анализа представља преглед скупљања и сређивања грађе за Речник САНУ у периоду од тридесет година.¹

9.3.2.1. Први део прегледа посвећен је *хрватској грађи*, заправо оним писцима који хрватску књижевност упућују у правцу Вука и Даничића.

¹ У свом прегледу, А. Белић не спомиње период од половине 19. века до 1894, али описује и оне збирке које су у Друштво српске словесности пристигле у том времену.

1. Поменути грађу А. Белић дели на шест група: а) „Речници, граматике или речнички материјал“: Маретић, Адамовић, Веселић, Пихлер, Шулек и др.; б) „збирке народних умотворина“: М. Стојановић, Јукић, Краус; в) „писци из Дубровника и Боке Которске, било да се они сами сматрају као Срби или Хрвати“: М. Водопић, И. Војновић, Л. Војновић, Ст. Љубиша, М. Пуцић и др.;¹ г) „провинциални писци XVIII века: А. Качић, Мулих, Канижлић и Рељковић“; д) „Прерадовић са својим *Песничким делима*“; и њ) „дела хрватских књижевника штампана ћирилицом: *Смрт Смаил-аге Ченгића* И. Мажуранића и дела К. Ш. Ђалскога“ (стр. 25–26).

2. Грађи из последње две групе Белић чини озбиљне замерке, које су махом везане за језички идентитет појединих писаца. Према његовим речима, Прерадовић је вероватно узет због тога што је сматран као Србин, иако представља саставни део хрватске књижевности: узети њега, а не узети ту књижевност у ширем обиму, нема смисла, исто онако као што не би имало смисла издвојити Панчића, само зато што је по пореклу Хрват, из српске научне књижевности и ставити га у хрватску. Исто тако, ни хрватски писци штампани ћирилицом не смеју се узети у оном издању које за њих није карактеристично, јер се, као у случају К. Ш. Ђалскога у издању Српске Књижевне Задруге, може десити да им је језик поправљан, мењан, тако да није не представља ни језик Загреба ни језик Београда (стр. 26–27). После овог прегледа, Белић закључује да у грађи за Речник нема довољно хрватских извора који упућују на Вукову и Даничићеву традицију, што за последицу има непоштовање оног дела програма Речника САНУ који за циљ има преглед развоја књижевног језика од Илирског покрета до данас (стр. 27–29).

3. Изнете тврдње Белић користи и да оцрта филолошко-стандардизациону намену тако замишљеног дела, у времену када се јављају сумње да је поменути програм уопште могућ. Он на то одговара: „Негодовања има на обема странама. Није све добро, разумно и у духу нашег народног језика што се увукло и у језик источне половине, као што није рђаво све оно што је у западној половини друкчије него код нас. И исто онако као што је оптужба неоправдана да Београђани кваре језик, тако исто није све рђаво ни што из Загреба долази. Зато је баш потребан речник у којем ће све то бити покупљено и у којем ће се рећи шта је добро и правилно, шта је просто ‘копирано’, шта је позајмљено, шта је архаизам, шта се може заменити бољом речју и сл. У том правцу је један од врло значајних задатака овог речника: да изнесе пред наш народ све што се налази у нашем књижевном језику, да покаже шта одговара духу нашег народног језика, а шта не одговара. Књижевници наши и писци, који воде рачуна о своме језику,

¹ Основна карактеристика изабраних писаца лежи у томе што се „не налазе под оним утицајима и на

који желе да им језик има све лепоте народног језика, загледаће у тај речник кад год посумњају у што“. „Такав речник“ – додаје – „постаће извор за многобројна проучавања нашег књижевног језика, као и за практичне речнике у којима се може обрађивати само једна страна нашег књижевног језика: позајмљене речи, рђаво начињене речи, погрешке у синтаксичкој употреби речи, речник синонима, различни језички саветници и т.д. Код свих народа такви су речници постајали прави рудници за вађење грађе“ (стр. 29–30).¹

9.3.2.2. Наставак *Извештаја*, а уједно и његов најобимнији део, посвећен је анализи *српских извора* за Речник САНУ.

1. Овај део Белић излаже у форми детаљних спискова, који обухватају поделу грађе према различитим критеријумима. Тако се, у *Извештају*, редом наводе: а) писци српске (ћирилске) књижевности из којих је црпена грађа (стр. 30–46); б) писци црпени по разним листовима и часописима (стр. 50–61); в) писци које тек треба ексцерпирати или од њих ревидирати прикупљену грађу (стр. 67–74); г) збирке народних речи (стр. 74–82). Сваки од побројаних спискова се у *Извештају* детаљно анализира: наводе се инхерентне карактеристике сваког извора и предлаже њихова даља обрада.

2. Уз списак *ексцерпираних дела српске књижевности*, који броји 1366 књига од 510 аутора, са 1.224.128 листића², А. Белић даје податке о карактеристичном жанру коме припада свако наведено дело. Он то чини тако што сваки наслов обележава одређеним маркером, који означава његову језичко-стилску карактеристику, нпр.: етнографија; култура-социологија-политика (КСП); привреда; приповетке; позоришни језик; етика; математика и сл.³

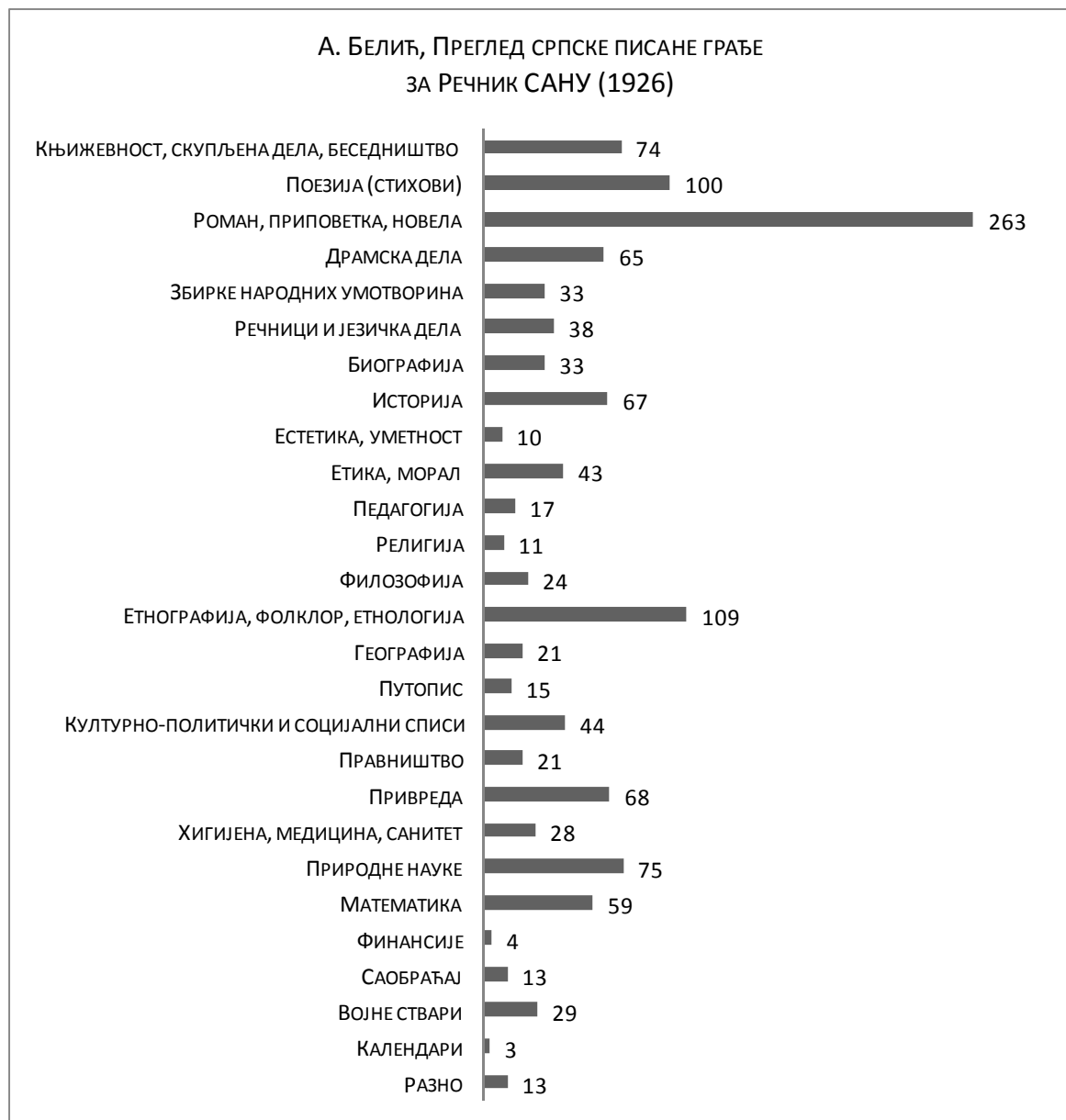
На тај начин, А. Белић је у стању да изведе детаљан преглед књижевних дела у речничкој грађи према њиховим језичко-стилским обележјима (стр. 47–48). Овај преглед излажемо у следећој табели:

оном путу развитка књижевног језика на којем се налазе Загребачки писци“ (стр. 26).

¹ Актуелност овог навода потврђује се готово један век после *Извештаја*, када смо дошли у могућност да на основу машинске претраге Речника САНУ доносимо закључке о бројним аспектима језичког система.

² Податак о броју листића узет је из *Годишњака* за 1926.-ту годину.

³ Поменути подела доноси се аналогично према Новаковићевој теорији о „круговима живота“, која, примењени на писана дела, у Белићевој интерпретацији постаје теорија о „сферама књижевно-језичког утицаја“.

Изложени преглед наводи А. Белића на закључак о равнотежи извора у речничкој грађи. Наводећи да су међу изворима широко и богато заступљене све струке, он истовремено изражава и сумњу у њихов равномеран однос: „Питање је ... да ли ће бити умесно да материјал из 59 математичких дела, 76 [треба: 68] привредних уђе у потпуности у овај речник књижевног и народног језика. Да ли тиме неће у њему бити сувише техничких назива који би му дали сасвим друкчији тип него што ми желимо да он има“ (стр. 48).

3. Тврдњом да је темељнија лексикографска обрада термина предмет засебних, термилошких речника, А. Белић је поставио критеријални основ за (не)увођење нових термина у Речник САНУ. У том смислу, он је дао начелну смерницу „да у овај речник могу од специјалних речи ући само оне које су добиле у књижевности право

грађанства и оне које носе предмете опште употребе или речи које су саставни део општег културног образовања“ (стр. 48).

4. У нарочитом одељку *Извештаја*, побројани су аутори заступљени у језику штампе, као и дневних листова, од *Забавника* Д. Давидовића и *Бриљана* Ђ. Рајковића, преко *Бранковог Кола*, *Јавора* и *Отаџбине*, до *Српског техничког листа*, *Финансијског прегледа*, *Царинског гласника* и других. Ово је учињено са тежњом да се у речничкој грађи нађу извори који, до одређене мере, фиксирају (раз)говорни језик. У том смислу, А. Белић изражава уверење да се „живи, разговорни језик нигде ... у моментаном стварању тако добро не огледа као у дневној и повременој штампи. Само из те грађе не треба узимати све него што је за њу нарочито карактеристично. Овоме би се додале и стенографске белешке Скупштине и сличан материјал овоме у западном делу нашег народа“ (стр. 50).

5. У питањима грађе из збирки речи, А. Белић инсистира да се „народни језик свих поколења од Караџића до данас из свих крајева нашег народа“, са 295.995 сређених и преко 2.000.000 несређених листића, „уколико има речнички значај“ уноси у Речник, постављајући услов да се грађа верификује од стране говорника пореклом из крајева где је скупљана. „По природи својој се књижевни језик мора богатити из народног врела, јер је он, у основици својој, народни језик. Отуда се јављају и основне особине нашег књижевног језика и стила. Своју живост и своју изразитост оне добијају из тога за њих животворног додира. Према томе, народне речи из свих крајева нашег народа, без разлике, у колико се употребљавају у савременом језику нашем, биле оне словесног порекла или туђег, морају ући у речник савременог књиженог и народног језика“ (стр. 83–84).

6. У вези са претходним, поставља се и питање редакције тако унете грађе. Ту се, према Белићевом мишљењу, „у изношењу материјала мора видети уредникова рука која ће дати читаоцима све што је потребно: а) како реч гласи у народу; б) како би морала гласити у књижевном језику; в) њено значење и употреба у народу; г) колико се употребљава код књижевника; д) који су њени синоними или блиске по значењу речи; ђ) да ли је изворна реч или туђинска“. Чинећи ово, редактори Академијиног Речника равнаће се према Вуковим принципима „опште правилности“ у обради дијалекатског лексичког материјала у односу према књижевном (стр. 84).

9.3.3. *О стању грађе. Њено досадашње уређење.* Затечену грађу (листиће) Белић је, у прегледу, поделио на четири целине: а) књиге чији су листићи верификовани и убачени по азбучном реду; б) књиге које нису верификоване; в) књиге чија је грађа уређена по странама за свако дело; и г) књиге које су уређене по азбучном реду „за

свако дело посебице“ (следе спискови). Све четири целине потребно је ујединити у јединствену картотеку проверених и узбучених листића, за шта, „са малим проширењем персонала данашњег Лексикографског Одсека“ по његовом мишљењу не би требало „више од једне године дана“¹ (стр. 112).

9.3.4.1. *О стању грађе. Њено унутрашње уређење. Сређивачки рад.* На основу свега што је изречено у претходном одељку *Извештаја*, Белић закључује да грађа за израду Речника, у највећој мери, представља само „сиров материјал“. „Већ се из овога што је досада изнесено може закључити да је грађа убацивана сасвим механички и да претставља толико сиров материјал да се претходно мора бар толико уредити да уредници речника имају под рукама сав потребан материјал и сва упућивања, ако још гдегод има потребнога материјала. А то значи да целокупна грађа мора бити прегледана према одређеним принципима и листићи морају бити тако састављени да уредник једнога слова не мора тражити материјал међу другим словима до онда када га на то упуту забелешка коју је код своје речи нашао“ (стр. 112–113).

Другим речима, потребно је донети опште принципе за сређивање и уједначавање грађе. Стога у овом одељку Белић наставља да говори о принципима савремене лексикографске обраде, постављајући по први пут захтев да грађу за Речник САНУ у будућности скупљају и редигују лингвистички образовани појединци. Да би поткрепио свој захтев, он набраја бројне грешке у нелингвистичком бележењу грађе: под *изуваљати* стоји именица *изуваља*; под *брезовач* – именица *брезовача* итд. „Може се рећи да се овакве грешке дешавају неким преписивачима; али је овај материјал прошао кроз руке онога ко је материјал примао, па ипак није исправљен; он је затим прошао кроз руке онога ко је материјал сређивао па ипак и он то све није опазио“ (стр. 113). Из низа примера где грађа није добро забележена види се и то „да је пажња била недовољна“: ово се нарочито односи на прилошке и друге изразе (*на брзу руку, у неку руку, по ћуди, врзино коло, померити од главе до пете, испустити душу, Ђорави Анђелија* и сл.) који се воде под именицом (стр. 114).

9.3.4.2. Из ових и сродних разлога, закључује Белић, мора се напустити принцип механичког груписања материјала и приступити следећим пословима:

¹ У стварности, посао на сређивању речничке грађе није био сасвим завршен ни до Другог светског рата. Тако је, у листу *Политика* од 21. маја 1940. године, објављен чланак „Један грех Српске краљевске Академије“, у коме аутор М. Панић (Суреп?) изражава огорчење неизлажењем Речника САНУ: „Од 1930. године, па све до данас, у Академијиним *Годишњацима* не видимо више никакву наду, нити налазимо ма какво обећање да ће се педесетогодишњи рад на Српском речнику уобличити у толико ишчекивану књигу. Налазимо само саопштења да се још увек ради (иако је 1922. године тај рад имао да се објави); непрестано се говори о прикупљању речи, прибирању, убацивању, узбучавању итд. О штампању се мудро ћути“ (*Политика* од 21.5.1940: 15).

а) Мора се по једном ортографском принципу извршити упућивање истих облика речи које се налазе на различним местима у речнику;

б) мора се извршити упућивање на синониме; хомоними морају бити правилно растављени и груписани;

в) за издвајање речи под којима ће текст бити изнесен или за навођење пословица, пословичких израза, сталних израза и сл. морају се применити иста правила која морају бити дефинитивно утврђена за све случајеве (стр. 115).

9.3.4.3. Захтевом да се скупљање и редиговање грађе обавља на стручан начин Белић је, заправо, изнео и захтев да се целокупан процес речничке израде, почев од грађе, одвија на лингвистичкој равни. Тиме је Речник удаљен од површних етимолошких генерализација својствених бројним скупљачима, а у његову обраду уведени су први, структуралистички елементи језичког *система*.

9.3.5. *Начин подвлачења речи у књигама. Даљи рад у Лексикографском одсеку.* На основу изложеног, А. Белић износи захтев да се, у будућности, у књигама не подвлаче само речи, већ и фразе, изрази и сл. Исписивач, другим речима, мора да „осети“ језички материјал у књизи, и да истакне оно што је у њој, са лексичке стране, највредније (имена лица, места и сл.; стручне називе; туђе речи и провинцијализме).

9.3.6. Осврћући се још једном на поглавља 2–5 *Извештаја*, А. Белић, на крају ове целине, резимира послове које је још потребно обавити око речничке грађе у следећих осам тачака:

1. Сређивање и верификовање оних листића који још нису убачени: њихово убацивање у општи азбучни ред;

2. попуњавање досадашњих употребљених књига из српског дела још оним књигама и, нарочито, часописима и листовима који нису искоришћени за речник;

3. одабирање и црпење књига хрватске књижевности у довољној мери;

4. верификовање збирки народних речи у Академијином поседу;

5. попуњавање збирки народних речи систематским црпењем из књижевних споменика, научне литературе, речника итд. (почевши од Вука);

6. верификовање дотадашње ексцерпције ономастике;

7. уједначавање ортографских особина, везивање синонима, спровођење једнаког начина истицања речи;

8. верификовање свих до сада скупљених листића према изнетим принципима (стр. 117–118).

9.3.7. *Какав треба да је Академијин речник. Уређивачки посао.* Шесто, последње и најважније поглавље свога *Извештаја* А. Белић је посветио даљим смерницама за уређивачки рад на Речнику. Поменуте смернице за рад се доносе на основу предефинисаних критеријума, који се даље детаљно образлажу.

Стога се у овом делу *Извештаја* износе обимне теоријске синтезе, које обухватају:

1. преглед лексичке концепције Речника и принципа изношења грађе у њему;
2. задатке уредника Речника;
3. задатак самог Речника као језичког приручника;
4. однос Речника према дијалектима;
5. принципе обраде речи у Речнику;
6. етимолошка и сродна питања; као и
7. преглед обрађивачких и редакцијских послова.

Узето као засебна целина, последње поглавље *Извештаја* (које уједно чини и његов закључак) представља централну тачку Белићеве лексикографске теорије, као и полазиште сваког даљег рада на Речнику САНУ. Из овог разлога, у наставку рада посветићемо се детаљнијем прегледу сваке наведене тачке.

9.3.7.1.a. *Лексичка концепција Речника.* У опису лексичке концепције Речника САНУ Белић се враћа на критику Иванићевог рада. Истичући да се у *Огледу* из 1914. није могло видети „какве је врсте овај речник требао да буде: да ли речник оних речи које се смеју допустити у књижевности или речник оних речи које се у књижевности налазе“, А. Белић напомиње да је за процесе скупљања грађе и уређивања речника од великог значаја шта ће се узети као основица у овом правцу рада. Баш из овог разлога, поменута основица не сме се одређивати вештачки, већ „мора истицати из саме природе нашег књижевног језика“ (стр. 120).

У речник књижевног и народног језика, према томе, морају ући све речи које су се одомаћиле у књижевном језику нове епохе (од Вука Караџића и илиризма). Од старијих писаца у Речник треба да уђу они који су се читали у време после 1814–1818. на истоку и 1830–1836. на западу. Све што припада времену пре тога – за Белића припада историји, којом треба да се бави Рјечник Југославенске академије.¹

¹ Из овог разлога, А. Белић предлаже и да се у правац рада на Рјечнику ЈАЗУ такође унесу извесне измене. Те измене подразумевале би да се у грађи за загребачки речник појача црпење речи из народног и књижевног језика XIX века, и да се смањи црпење речи из старих српско- и хрватскословенских споменика. На тај начин „Загребачки би речник постао речник наше књижевности до Караџића; Београдски би речник био речник савремене српскохрватске књижевности“ (стр. 121). Иако су у начину израде Рјечника ЈАЗУ током времена чињене бројне измене, овај Белићев предлог није усвојен у облику у коме је изнесен.

б. *Принципи изношења грађе. Еклектицизам.* Белић још 1926. године тврди да „речник не би смео бити еклектички, тј. такав у који би уредници пуштали само оне речи за које мисле да имају права грађанства у савременом књижевном језику“ (стр. 121). Такав став према лексичкој грађи био би индивидуалан, и зависио би од појединачног знања, укуса и разумевања.¹

Уместо тога, закључује он, потребно је израђивати речник са свешћу о томе да је наш књижевни језик тек у настајању. Стога је у обради потребно поштовати следеће, нееклектичке принципе:

а) Речник треба да, својим обрађивањем употребе неке речи код књижевника и у народу, покаже колико је која реч у употреби и код којих писаца.

б) Речник савременог књижевног језика мора бити збирка речи наших књижевних дела у којима се могу наћи њихова значења. Он нам мора помоћи и да разумемо дело наших писаца, који су из различних крајева нашег народа, „и да пружимо осталоме свету могућности да нас разуме“ (стр. 121).

в) На овај начин, Речник САНУ ће остати извор за многобројне друге, специјализоване речнике који ће узимати само једну страну речничке обраде (нпр. туђе речи, речи које не треба употребљавати итд.).

9.3.7.2. *Задаци уредника.* Овако изложеној концепцији Речника, наставља аутор, могла би се учинити једна замерка. Наиме, ако у Београдски речник уђу све речи наше књижевности, „и народне и вештачке, и добре и рђаве“, онда би се то могло разумети као да Академија одобрава да се све те речи могу подједнако употребљавати, пошто их је све ставила напоредо.

Из овога разлога А. Белић у рад на Речнику уводи институцију *уредника*. Пред уреднике се поставља сталан задатак: да код сваке речи у обради покажу да ли је народна или туђа; а ако је туђа, да ли се може заменити каквом народном речју која се већ употребљава са истим значењем. Уредници, даље, морају показати да ли је каква реч вештачка и да ли је начињена у духу народног језика или није. Другим речима, задатак је уредника да корисницима, у сваком појединачном случају, дају потребна обавештења о нормативном статусу сваке речи; док дужност корисника речника остаје да надаље пазе на свој језик (стр. 122).

Према овом наводу, уредник Речника преузима улогу стандардизатора књижевног језика, што се нарочито очитује у његовом односу према свим лексичким одступањима од књижевног језика.

¹ У складу са својом лингвистичком концепцијом, Белић појам *еклектицизма* користи у значењу *унапред одређеног скупа принципа у обликовању језичког система*.

9.3.7.3. *Задатак Речника*. Говорећи о задатку речника у стварању књижевног језика, А. Белић износи тврдњу да ови приручници, сами по себи, не стварају књижевни језик. Њихова је дужност, наиме, да књижевни језик описују и да стално показују јесу ли нове тековине у складу са дотадашњим духом књижевнојезичке употребе. Из овог разлога, правила која речници (и граматике) прописују не треба да буду вештачка, већ да проистичу из самог материјала који су дали књижевници и говорници једног народа (стр. 122). Другим речима, Речник треба да промовише принцип дескриптивне норме, који ће, као што је видљиво из уредничких задатака, постати један од његових базичних принципа у будућности.

9.3.7.4. Описујући задатак Речника САНУ, као и задатке његових уредника, Белић је у *Извештају* засновао парадигму граматичко-стандардизационог истраживања на основи лексикографског рада.¹ У тврдњи да речници треба да износе *правила*, која *проистичу из увида у језички материјал*, по први пут долази до изражаја концепт *лексикографске феноменологије*, која ће се даље развијати током читавог 20. века.

Лексикографска феноменологија представљена је као правац лингвистичког истраживања који речничку обраду поставља у средиште различитих нивоа описа и стандардизације језика. Пошто је лексикографска обрада уређена на више лингвистичких равни истовремено, она не поседује један предефинисани теоријски оквир у тумачењу језичких појава, већ се, у оквиру система који описује, непрестано мења у зависности од увида у појединачне случајеве језичке употребе. На основу увида добијених на тај начин, лексикографи доносе нове теоријске синтезе и лингвистичка сазнања која се даље, у виду правила, уграђују у творбени, морфолошки, семантички, стилистички и друге видове описа српског језика.

9.3.7.5. *Однос Речника према дијалектима*. У питању односа Речника према дијалектима А. Белић заузима начелно отворен став. Наиме, народни језик остаје први и најдрагоценији извор из којег књижевници црпу свој језички материјал, док се, са друге стране, и књижевни језик такође даље развија, и постаје чак и домаћи, породични и свакидашњи језик књижевно образованих слојева народа. „На тај начин, народни језик стално улази у књижевни; а књижевни непрестано постаје живим језиком извесних народних друштвених класа, идући културом, просветом и у народ“ (стр. 122–123).

¹ Овакво гледиште, које од Белићевог *Извештаја* постаје карактеристична одлика рада на Речнику САНУ, препознајемо и у Иванићевој пракси рада са скупљачима народних речи. Међутим, за разлику од Иванића, Белић се залаже за то да носиоци увида у језички материјал треба да буду лингвисти, као и да сами увиди треба да буду лингвистички формулисани.

У описивању односа књижевног и народног језика Белић поставља основе теорије о језичкој структури Речника. Наиме, из овакве концепције је јасно да народни језик свих поколења од Караџића до данас из свих крајева нашег народа, уколико има речнички значај, мора ући у Речник. Са друге стране, имајући у виду бојазан да ће дијалекатско шаренило нарушити јединство књижевног језика и унети неспоразуме у његовој рецепцији, Белић доноси и правило обраде дијалекатске грађе у Речнику: „Караџићева општа правилност вреди за све речи које би се хтеле из дијалеката узети: оне остају са својим значењем, својом морфолошком структуром; али по гласовима, акценту и промени оне, ако се унесу у књижевни језик, добијају његове особине“ (стр. 123).

У закључку, Белић износи и уверење да ће „уношење у речник народних речи из различних крајева дати и њихову географију, степен распрострањености њихове и показате који се писци налазе у зависности од њих. А све то заједно биће врло корисно за даљи развитак нашег књижевног језика“ (стр. 123).

9.3.7.6. *Принципи обраде речи у Речнику.* У овом делу *Извештаја* А. Белић говори и о природи речника, која треба да одговара прикупљеном материјалу и његовој намени. У складу са тим, у Речнику САНУ „мора бити обрађена семантичка и синтаксичка страна речи: њихова значења и њихова употреба у реченици. И једно и друго мора бити утврђено добро пробраним примерима. У интересу је нашег књижевног језика да се истакне код којих се писаца употребљава каква ређа реч или каква реч која није општа; али то не значи да из њих свих морају бити примери навођени. Довољно је и напомена да тога и код њих има, са упућивањем на њихова дела“ (стр. 123).

Обради која је изведена по овим принципима потребно је, према аутору, придружити и граматичко – формални део дефиниције (промена речи, акценат), који ће се унети „само колико је апсолутно потребно“. Стога је у речнику потребно осмислити систем описа формалних обележја који ће омогућити економичност у простору и неоптерећеност речничког чланка, уз истовремену информативност (стр. 124).

9.3.7.7. Усмерењем на семасиолошки и синтаксички аспект језичке анализе као примарне елементе лексикографског описа, као и захтевом да се значење речи конкретизује увидом у њену актуелну језичку употребу (према писцу, години, жанру), Белић је у речничку обраду увео принципе дефинисања засноване на односу семантичке улоге и синтаксичке функције. Узети заједно са начелима лексикографске феноменологије, о којима је већ било речи, ови принципи ће чинити важан део аналитичког апарата у српској лексикографији друге половине 20. века.

9.3.7.8. *Етимолошка и сродна питања*. Један од најоштријих Белићевих раскида са српском лексикографијом 18. и 19. века у *Извештају* тиче се етимолошке обраде речи. Одбацујући дотадашњу праксу да се уз реч у речнику дају обимни коментари о њеном пореклу, променама, о паралелама са развитком у другим језицима и сл., А. Белић сужава предмет дескриптивно-лексикографске етимологије на *историјски период* у развоју језика.

За разлику од етимолошких и историјских речника, који се баве речима старијег постања, „у речнику књижевног и народног језика XIX и XX века треба показати само како су постале оне речи које су се у то време јавиле. Јер сем чисто књижевних речи, све су остале народне“. Новију историјску анализу А. Белић не убраја у етимологију, већ је спомиње као један од задатака уредника Речника: „Код књижевних речи посталих у то време треба и показати како су постале; а код народних речи треба само забележити, колико је за коју реч утврђено, да ли је изворна или туђица“ (стр. 124).

Овакву поделу рада Белић образлаже практичном потребом за разграничавањем етимолошке од лексикографске анализе: „Рекао сам да уредници морају дати и граматичко-научни коментар речи. Али морам истаћи да не треба мислити да ја тражим да уредници овог речника дају етимологију речи. Ја не бих хтео да се у овом речнику понове грешке Даничићеве [из Рјечника ЈАЗУ, Н. И.], нити бих хтео да се на уреднике натовари посао који они не могу радити“ (стр. 124).

9.3.7.9. *Обрађивачки и редакцијски послови*. Завршетак Белићевог *Извештаја* посвећен је прегледу обрађивачких и редакцијских послова у изради Речника САНУ.

У овом делу он даје резиме теза изнетих у *Извештају*, истовремено оцртавајући и модеран лик Речника САНУ. Ослањајући се на претходне анализе, као и на стечена сазнања, А. Белић даје смернице у састављању конкретног речничког текста на основу сређене и верификоване грађе. На тај начин, ослањајући се на увиде у прикупљени материјал, он поставља принципе савремене лексикографске обраде језика.

Тако, према Белићевим речима, у изради речничког чланка постоје „три засебна посла“: а) утврђивање научно-граматичких детаља о речи; б) одређивање значења и употребе речи (и улоге синтаксичке парадигме у одређивању значења); в) техничка редакција урађеног.

а) Утврђивање свих *научно-граматичких детаља* који се тичу речи: њихове промене, акцената, књижевног облика, као и давања коментара о пореклу или правилности речи (у квалификаторима или напоменама) за А. Белића представља један од основних задатака у речничкој обради. То је посао који би, по ауторовом уверењу, за све речи могао да врши само добар зналац савременог стања наше граматике, акцентологије, дијалектологије и студија о чистоћи и правилности нашег језика – који

би, на тај начин, био у могућности да сагледа целокупну грађу. Вредно је помена да А. Белић на овом месту помиње и важност анкете у лексикографском раду: тако би поменути зналац „у специалним случајевима морао тражити обавештења и на лицу места“ (стр. 125).

б) Одређивање *значења и употребе речи* према Белићу увек мора ићи паралелно, „јер се употреба речи налази увек у зависности од значења речи“. Овај део обраде могли би вршити људи са добрим језичким осећањем, који „морају имати смисла за све преливе речи и умеју по тим преливима груписати значења“ (стр. 125).

1.1. Бавећи се значењем и употребом речи, А. Белић даље прелази на конкретно питање редоследа којим се наводе значења у речничком чланку. Са овим у вези, он изричито захтева да се значења *не* излажу „у системи нарочите врсте“, већ према критеријумима историјског развоја. Према овоме, примарно значење треба да буде оно које се наводи у Вуковом *Рјечнику*; изношење значења иде даље „у историском реду како се код писаца XIX и XX века јављају“ (стр. 125).

1.2. Изложено говори о томе да је А. Белић, још 1926. године, био свестан постојања „системе нарочите врсте“ када се говори о значењу речи. Међутим, у складу са сопственим феноменолошким начелима, он на самом почетку израде Речника није у стању да предефинише тај систем, пре него што се докаже кроз анализу лексичке грађе. Стога се, у овој тачки, Белић радије враћа на историјски принцип у излагању значења речи него да речничку обраду затвори у калупе (непроверених) семантичких теорија. Отуда и тврдња да „проучавање самих значења, њихове везе, узајамности и т. д. не улази у обим оваквог речника, већ у науку о значењима речи (семантику) или у речнике нарочите врсте“ (стр. 126).

1.3. Осим тога, А. Белић је свестан и различитих приступа језичкој материји код различитих уредника Речника. Поштовање историјског принципа у развоју значења могао би представљати једини за све објективан приступ речничкој обради у времену у коме структуралистичка начела нису општеприхваћена. „Само овим ће се начином онемогућити да буду велике разлике код различитих уредника овог речника; јер ће се овако сва значења везати за извесне објективне знаке“ (стр. 126).

1.4. Начин на који је А. Белић, у начелу, решио редослед навођења значења, кључан је за његову еволуцију као лингвисте. Он не узима ни један предефинисани систем, већ се, у објашњавању језичких појава, ослања на феноменологију – познавање историјских промена и функционисање речи у оквиру језичког система. Уместо да посматра језик кроз неку постојећу теорију, он изражава спремност да кристализује своја сазнања и ставове о проучавању језика, и да их тек онда изложи као скуп правила о његовој природи.

2.1. Као што су обрађивачи дужни да што потпуније одреде значење речи, тако је и утврђивање њихове *синтаксичке парадигме* посао који се мора тражити од свих уредника речничког текста. За А. Белића је нарочито карактеристично то да, у лексикографији, питање промене значења речи најпре везује за промене конструкција у којима се она налази. Одатле следи и захтев да „све што претставља разлику у конструкцији речи у реченици, у колико се она наводи у вези са променом значења речи или променом њихових нианса, – мора бити обележено у оваквим речницима. Јер ће овај речник доцније послужити, поред осталог, и као извор синтаксичким студијама у овом правцу“ (стр. 126).

2.2. На овом месту, Белић износи потпуно нову страну Речника, која није у пуној мери култивисана ни током читавог 20. века. То је синтаксичка анализа као део лексикографске обраде језика. Можемо рећи да А. Белић, својим наводом о синтаксичким студијама у лексикографији, замишља цео један речник који ни до данас није израђен: речник који је у целости организован према принципима међузависности синтаксе и семантике.

в) Најзад, *техничка редакција* урађеног посла треба да се брине за то да „целокупна речничка техника система (скраћеница, упућивања, синонима, реда у изношењу материала и т. д.) буде примењена у целом речнику најскрупозније“ (стр. 125).

9.3.7.10. Три наведена посла, према Белићевом мишљењу, морали би знати сви уредници речника. Ово је важно, како би се у раду остварило начело фазне израде текста, које А. Белић назива „проласком текста кроз уредничке руке“: „Могло би се рећи“ – говори он у последњем пасусу *Извештаја* – „да су ово три посла које сваки уредник мора умети и сам вршити. Ја се такоме погледу не бих противио. Задатак је ових радова био да истакне да речнички текст, због ових трију различних страна својих, мора три пута проћи кроз уредничке руке. Да ли ће он проћи три пута кроз исте руке или једанпут кроз троје руке – то не мења саму ствар. Али тамо где се у овом правцу доста радило и где је велико искуство стечено, видело се да је боље да једанпут прође кроз троје различне руке него ли трипут кроз једне руке“ (стр. 126).

Значај Извештаја Академији наука о раду на Речнику САНУ из 1926. године за српску лексикографију

9.4. Основу Белићеве лексикографске концепције, која је изложена у *Извештају*, чини померање од теоријских начела о изгледу и функцијама речника према примењеним принципима речничке израде. С тим у вези, А. Белић је свој рад на Речнику САНУ засновао на две групе научних принципа: концепцијским – о општој

природи и структури језика који стоји у основи описног речника; и методолошким – о начину обраде тога језика у речничком чланку.

9.4.1. На *концепцијском плану*, А. Белић је потврдио Новаковићев став да Речник треба, у свом средишту, да представи савремени српски језик од Вука и Доситеја до садашњег времена. Међутим, на основу историјских сазнања о употреби јединственог књижевног језика на штокавском говорном подручју, грађи за Речник САНУ он је прикључио и обиман корпус савремених хрватских књижевника који су, у времену од Илирског покрета до најновијег времена, свој рад засновали на Вуковим начелима.

Овим је значајно проширена и употпуњена културна основа Речника САНУ (без задирања у начела његове уређености), а његов назив, у складу са тим, промењен је у речник *српскохрватског* језика. У истом духу, А. Белић је поставио и начело да у тако конципираном речнику треба обрађивати све речи које су се одомаћиле у савременом књижевном и народном језику нове епохе, чиме је из српске лексикографије протерано начело језичког пуризма и оворен пут обради усвојених страних речи, жаргонизама, колоквијализама, дијалектизама и других типова лексике.

9.4.2. На *методолошком плану*, А. Белић је промовисао феноменолошки принцип у посматрању и обради језичког система. На тај начин, из Речника САНУ су искључени лични ставови према језику (који одликују све речнике предвуковске лексикографије, па и Вуков); а уједно је заведено и начело објективности, садржано у уверењу да грађа сама треба да покаже инхерентне законитости у језику, без наметања неког предефинисаног система. Тиме је успостављен један од базичних принципа израде Речника САНУ, као и свих других дескриптивних речника који су, током 20. века, започети по угледу на њега.

9.4.3. С тим у вези, А. Белић је дефинисао и три засебна типа лексикографских послова, који, узети заједно, чине основ савремене обраде језика у описном речнику. Први тип послова везан је за *утврђивање свих граматичких детаља који се тичу одређене речи*: њене промене, акцента, књижевног облика, творбеног типа и сл. Други тип послова везан је за *дефинисање значења и употребе обрађиване речи према синтаксичко-семантичким и прагматичким принципима*. И, коначно, трећи тип послова везан је за *унификацију свих лексикографских поступака у систем правила за обраду речничке грађе*.

9.4.4. Овако уобличена методологија, али и друга питања која су покренута *Извештајем* из 1926. године, створила су могућност да се бројна лексикографска решења, до којих се постепено долазило у ранијим епохама, формализују према лингвистичким нивоима који их представљају, као и да се презентују у облику

јединственог система правила за речничку израду који чини зачетак београдске лексикографске школе.

Даљи рад у Лексикографском одсеку (1926–1940)

10. Према начелима изнетим у *Извештају*, одвија се и даљи рад на самом Речнику САНУ до 1941. године. Хронику овог рада налазимо у *Годишњацима* Академије за 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1939 и 1940.

10.1. Тако је 1929. године у речнички корпус примљена збирка речи Моје Медића из Војводине и Хрватске, а као извор (раз)говорног језика ексцерпирани су и Стенографске белешке Народне скупштине за 1918. годину (*Годишњак* 1930: 142). Године 1930. завршено је организовање грађе из збирки речи према следећим целинама: 1) збирке речи унете пре рата; 2) збирке речи од скупљача из народних говора; 3) збирке речи исписане после рата; 4) збирка речи В. Арсенијевића; 5) збирке речи из књига пре Вуковог Рјечника (збирке су сређене по азбучном реду у преко 200 кутија са нешто више од 660.000 листића) (*Годишњак* 1931: 134–135).

10.2. Године 1934–1935. у Одсек је пристигла и *Збирка турских и других источњачких речи* Душана Марјановића, директора Пете мушке гимназије у Београду. Ова збирка, са 16.482 обрађених турцизама (од којих 12.725 није забележено код Вука, у Рјечнику ЈАЗУ или *Речнику турских и других источњачких речи* Ђорђа Поповића) представља рукопис највећег речника турцизама у српској лексикографији (*Годишњак* 1935: 152). Нажалост, збирка Д. Марјановића (већ припремљена за штампу) нестала је из речничке архиве, тако да о њој не знамо ништа поближе. Сачувано је само ауторово писмо Лексикографском одсеку, које чини својеврстан *Предговор* збирци.

ПРЕДСЕДНИШТВО СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА,
БЕОГРАД

У питању чињена намега језика од туђица и позајмљеница од важности је да се оне најпре упознају, т.ј. да им се сазна порекло и значење у изворном језику. Како код нас има највећи број туђица из турскога језика, то савиховим чињеним треба прво и почети. Већ 1762 године покушао је Ремковић овај посао ("Јок вада" им служи мисто "није", итд.), али се у његовим списима ипак налази велики број турских речи које он трпи, јер их не познаје. Вук је у Рјечнику обележио звездицом око 1800 речи назначивши тиме да су турскога порекла, но и њему се десило да на неке речи не стави звездицу (буџут, бунгур, долап, дугме, срг, тарак, итд.) а да је стави где не треба (верам, хасна, итд.). У Гласнику срп. ученог друштва (1834, св. 59) објављен је један списак турских речи које је скупио Ђ. Поповић-Даничар, који је, иако пун грешака, ипак доста послужило за овај посао. Највише су уредили на тумачену турских речи Шкловити и уређивачи Рјечника југословенске академије, али и ти радови нису без грешака.

Бавићи се и сам од дужић времена овим послом, скупио сам из нар. умовина е и народнога говора око 10 000 турских речи и унео их у овај речник. Настојао сам да им у турском језику нађем речи које им одговарају, значења која тамо имају и начин како се данашњом турском ортографијом пишу.

Како је посао око нахођења добре замене овим туђицама врло обиман, нисам се могао у то учинити, јер ту треба и много времена и много људи, али сам навео довољан број примера из којих се види смисао и разна значења која те речи могу имати у нашем језику.

Ако би се овакви монографски радови појавили и за туђице из грчког, немачког, италијанског и др. језика, онда би посао нашој лексикографији био у многоме олакшан, а поред тога они би имали и пропагандни карактер у крајевима, где се туђице тих језика у већој мери употребљавају. Тако би овај речник могао бити од користи у Ј. Србији а особито у Босни (одакле сам и сам пореклом), где је остало највише турскога елемента који треба очистити из језика.

Слободан сам поднети Председништву овај свој рад "Турске речи у српскохрватском језику" с молбом да га изволи примити и уврстити у ред својих издања.

30 марта 1935
Београд.

Душан Марјановић
директор тискање

Бр. 235
У БЕОГРАДУ

Језикографском одељењу у рад. и мисл. рад. 1935 год. Секретар, Београд.

Милош

Турске речи у српскохрватском језику
Милош Московљевић

Збирка турских речи у српскохрватском језику
Душан Марјановић

Укупно речи 16.482
у којима се налази 220.000 значења
укупно значења 220.000
укупно речи 15.000
у којима се налази 220.000 значења

Укупно речи	16.482	у којима се налази	220.000
у којима се налази	220.000	значења	
укупно значења	220.000		
укупно речи	15.000	у којима се налази	220.000
у којима се налази	220.000	значења	
укупно значења	220.000		

*) Више број се налази у осталим радовима и списцима који су приложени овоме раду.

4-м-1935
Милош Московљевић
Секретар

Душан Марјановић
директор тискање

Предговор збирци турских и других источњачких речи Душана Марјановића (1935) и коментар збирке М. Московљевића, архив Речника САНУ

10.3. Године 1936. на рад у Одсеку примљена је Исидора Секулић, која је са Милошем Московљевићем током 1937. ексцерпирала речи из књижевних дела. Због слабог здравља, престала је са радом 15. фебруара 1938. (Годишњак 1937: 242; 1938: 176; 1939: 170).¹

10.4. Коначно, 1937. године, на основу грађе од 2.184.395 листића, А. Белић најављује дефинитивну редакцију и објављивање речника књижевног и народног језика у 6–8 књига обима Вуковог Рјечника (од 300.000 до око 400.000 речи). Белић то чини у следећем извештају Министарству просвете од 1. децембра 1937:

¹ У стварности, И. Секулић је остала да ради у Одсеку до 1942. године.

Извештај председника Академије наука, А. Белића, о раду Лексикографског одсека, поднет Министарству просвете на дан 1. 12. 1937.

1 децембра 1937 год.

Господине Министре,

У извештају о педесетогодишњем развитку Српске краљевске академије, који ће се ускоро појавити, Ви ћете наћи исцрпну историју Лексикографског отсека Српске краљевске академије. Из њега ћете видети да се Академија налази пред последњим задатком који се речника тиче: његовом дефинитивном редакцијом и објављивањем.

Према грађи која је сакупљена замишљено је издање речника књижевног и народног језика у шест до осам онаких књига као што је Вуков речник. Како се сматра да тај речник треба да изађе за неколико година (највише 5-6 година), то је потребно организовати рад на њему на знатно широј основи него што је досад био.

Поред тога што бих ја свакодневно морао утрошити неколико сати рада на том речнику, било би потребно – поред двојице данашњих радника у Отсеку – упутити најмање још четворицу средњошколских наставника које бих ја био слободан предложити Вам. Сем тога, да би се могао организовати рад и са другим стручњацима и другим радницима који би били за рад потребни, – била би потребна годишња сума од 200.000 динара, поред онога што Српска краљевска академија за тај посао даје.

Али тај новац за нашу државну касу не би био изгубљен. По нашем мишљењу, издавање речника и продају – треба уступити Државној штампарији, која би од продаје давала извесан проценат (20-30%) Српској краљевској академији. И под тим условима тај би речник, који би се штампао најмање у 10.000 примерака, давао знатан приход држави.

На основу свега овога, ја бих овако формулисао главне тачке овога акта. Да би се могло отпочети штампање великог речника Српске краљевске академије књижевног и народног језика, потребно је ово учинити:

- 1) Упутити на сталан рад у Лексикографски одсек четири средњошколска наставника;
- 2) Реактивисати садањег техничког секретара г. д-ра Милоша Московљевића, о чему напред нисам говорио, а што је потребно, да бисмо га могли на раду задржати;
- 3) Годишњи кредит од 200.000 динара на потребе око дефинитивне редакције и штампања речника.

Када се има на уму велики значај оваквога речника за цео наш народ, онда – то можемо слободно рећи – ово су минималне жртве које се за њ подносе. У Прагу Чешка академија ради сличан посао. Поред тројице уредника (г.г. Хујера, Своботке и Вајнгарта) има још 13 људи на сталноме раду у Речничком отсеку, од којих су три доцента, два директора гимназије и неколико наставника упућених у тај Одсек; уз то кредит, који се поред тога даје, износи знатно већу суму него што се у овом акту тражи.

Ја се надам, Господине Министре, да ћете се сложити са овим предлогом и заложити се да се он оствари, и на тај начин омогућити излагање овом делу од огромног значаја и за нашу науку и целокупну културу.

Примите, Господине Министре, уверење о моме најдубљем поштовању.

5. децембра 1937
Београд

Претседник
Српске Краљевске Академије

10.5. Филолошко-лингвистички принципи на основу којих треба да настане овако осмишљен речник изложени су у *Извештају* из 1926. године. Ипак, А. Белић ове тезе резимира још једном, у монографији написаној поводом педесетогодишњице Српске краљевске академије.¹ Поглавље 12. ове монографије, под насловом *Речник народног књижевног језика*, чини засебну тематску целину посвећену раду на Речнику САНУ у првој половини 20. века.

10.5.1. У првом делу ове целине А. Белић говори о историјату рада на Речнику под Новаковићем, а затим и под Иванићем. За себе каже да је, почев од 1906. године, у Одсеку био ангажован на подвлачењу књига (Белић [1937] 1999: 125). Према његовим речима, за 22 године рада, од 1894. до 1915. године, подвучена је 1071 књига са 1.067.389 листића (стр. 125).

10.5.2. Други део целине А. Белић очекивано посвећује критици Иванићевог *Огледа*. Говорећи о односу Новаковића и Иванића, он каже да Новаковић себи није нашао достојног заменика – „то по свима својим особинама није могао бити М. Иванић“. Иако је Новаковић, према Белићевим речима, „необично јасно видео значај семантике (науке о значењима речи), стилистике и синтаксе за развитак књижевног језика“, тражећи „речник који ће све то својом богатом фразеологијом изнети на видело и дати могућности да се на основу њега израде и друге лексичка руководства“; иако је знао и то „да наша синтакса, која би послужила на првом месту као руководство за ове послове, још није обрађена“, он је ипак преко тога прешао, тражећи „да стручњачки посао раде нестручни људи“ (стр. 126). Даља критика Иванићеве *Огледне свеске* (о називу Речника, изворима, методологији обраде и сл.) представља сажето понављање теза из 1926. године.

10.5.3. Трећи део свог излагања А. Белић је посветио анализи рада на скупљању и сређивању речничке грађе од 1926. до 1936. године. У том периоду, према његовим речима, ексцерпирана су још 553 дела (засебних књига и листова) са 595.090 листића, што укупно чини 1.627.153 листића из писаних дела (књижевности, речника, стручних дела, периодичних публикација и сл.). Листићи су узбучени. Заједно са њима, узбучени су и листићи из збирки речи покупљених по народу (Арсенијевићева збирка, збирке Т. Димитријевића, Д. Марјановића и других скупљача). Укупно је у азбучни ред убачено 2.814.395 листића (стр. 131). Белић каже да се са овом грађом посао може отпочети, и укратко понавља да Речник САНУ не би био ни етимолошки речник, нити

¹ *Педесетогодишњица Српске краљевске академије (1886–1936). Књ. 1. Друштво српске словесности (1841–1864). Српско учено друштво (1864–1892). Српска краљевска академија (1886–1936). Извештај о њихову раду, поводом педесетогодишњице С. К. Академије, тадашњег секретара С. К. Академије А. Белића*. Београд: СКА, 1937.

историјски, већ речник савременог књижевног језика, док друге моменте анализе треба оставити специјалним речницима (стр. 132).

10.5.4. Коначно, А. Белић на овом месту укратко говори и о основним принципима на основу којих ће се издавати Речник:

а. Речник Академије обухвата књижевни језик од реформе В. Караџића, а народни језик уколико му може послужити као допуна.

б. Речник не може сам по себи бити нормативан. Њиме се износи стање језика од Вука Караџића и Људевита Гаја, онако како се огледа у нашој књижевности.

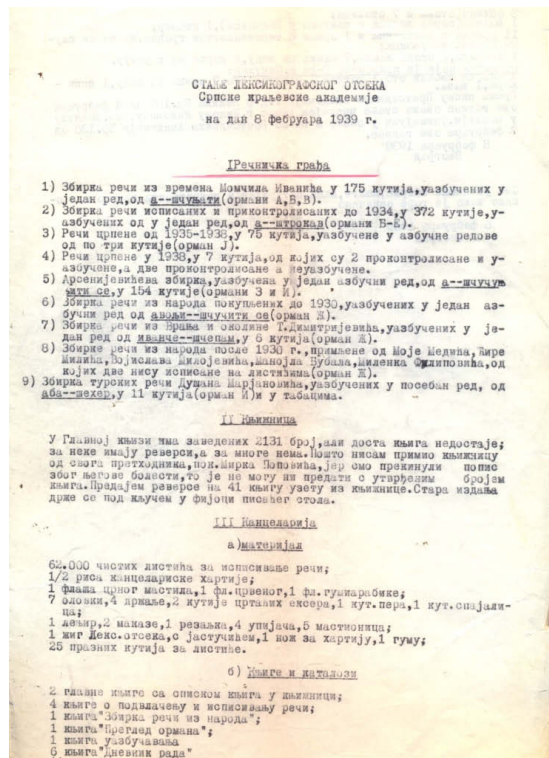
в. Речник не показује само развој језика, већ служи и као средство разумевања књижевности и других писаних текстова.

г. Иако није нормативан, уредници ће у овом речнику имати задатак да успоставе хијерархију у лексичком систему, показујући шта је од речи, синтаксичких и фразеолошких конструкција односно обрта неправилно, шта против духа нашег народног језика, шта непотребно позајмљено и сл. (стр. 130–131).¹

10.6. Рад на скупљању и уазбучавању речи убрзано се наставља све до 1940. године. Уколико се у овом периоду нешто и чини поводом усавршавања методологије, о томе нема сачуваних трагова.

Коначно, на дан 8.2.1939. Лексикографски одсек има 10 ормана сређене речничке грађе (А–И); а 31.12.1940, непосредно пре него што рад на Речнику прекида Други светски рат, 899 кутија у 11 ормана, са укупно 3.038.453 проконтролисана и уазбучена листића.

¹ Изложени принципи, највише према важности која им се придаје, разликују се од принципа које је Белић изнео у *Извештају* из 1926. Поменута одступања могла би се најпре правдати разликом у карактеру ових двају списа (јавни и свечарски карактер Академијине монографије, наспрам интерног и уско стручног карактера *Извештаја*).

Инвентар Лексикографског одсека на дан 8. фебруара 1939. године, архив Речника САНУ

11. Четврта етапа у развоју савремене српске лексикографије, која траје од 1914. до 1941. године, обележена је унификацијом концепцијских и методолошких принципа за рад на Речнику САНУ. Ова унификација изведена је захваљујући раду А. Белића.

11.1. У овом периоду, утврђена су начела за ексцерпцију лексичке грађе и њену систематску обраду (семасиолошка и синтаксичка страна). Сав дотадашњи посао је систематизован, прегледан и спремљен за коначно издавање Речника; а грађа је допуњена из збирки речи, као и примерима из писаних дела.

11.2. Захваљујући реализацији скупа прогресивних идеја о језичкој природи и развоју, А. Белић је, *Извештајем Академији наука о раду на Речнику САНУ* из 1926. године, конституисао српску модерну лексикографију као самосталну примењену дисциплину, одвојену од утицаја позитивистичких школа 19. века и њихових метода језичке анализе. Следствено томе, он је и поставио основ Речника САНУ као модерног лексикографског дела.

11.3. Истовремено, Белићев рад у овом периоду показао је и то да лексикографија као примењена лингвистичка дисциплина, заједно са својим граничним областима, стоји у средишту његових научних активности.

Пета етапа (1941–1944)

1.1. Пета етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата време под окупацијом током Другог светског рата.

1.2. У овом периоду, и поред неповољних услова за рад, долази до финализације и практичне реализације обе групе принципа које конституишу Речник САНУ као савремено лексикографско дело: принципа организације речничког корпуса; и принципа на основу којих се, доследним коришћењем лингвистичких метода, обликују речничке одреднице. Као резултат изложених процеса, по први пут у савременој српској лексикографији, појављује се потпуно формализован систем израде речничког чланка чија се суштина, са одређеним изменама, задржала до данас.

1.3. Међутим, предузете лексикографске активности нису имале за резултат оно што се као извесно најављује још 1937. године: почетак издавања Речника. Уместо његовог првог тома, из штампе је пред сам крај рата (1944), у малом броју примерака, изашла *Огледна свеска Речника српскога књижевног и народног језика* (одреднице глава–глеце).

Изложено, без сваке сумње, делује парадоксално. Поред тога што лексикографски рад који се у Одсеку обавља за време Другог светског рата представља исходишну тачку савремених метода српске дескриптивне лексикографије, он ангажује и најзначајније лингвисте свога времена (са изузетком А. Белића). На Речнику у овом периоду раде: Милош Тривунац, Хенрик Барић, Радосав Бошковић, Милош Московљевић, Кирил Тарановски, Милош Ивковић, Јован Вуковић и други. Тако, са једне стране, стоји колектив великих умова српске (и европске) лингвистике половине 20. века, који располаже потпуно сређеном речничком грађом и свим смерницама за израду речника. Са друге стране, после четири године рада, тај колектив излази са омањом огледном свеском Речника САНУ.

1.4. Имајући ово у виду, преглед пете етапе развоја савремене српске лексикографије започећемо кратким описом научне климе у којој се, у периоду од 1941–1944, одвијао лексикографски рад. Овај опис има за задатак да, у одговарајућем контексту, представи специфичне проблеме пред којима су се нашли чланови Лексикографског одсека у ратном периоду, као и околности које су довеле до издавања *Огледа Речника САНУ*.

Рад у Лексикографском одсеку током Другог светског рата

2.1. Период у Лексикографском одсеку под окупацијом почиње Белићевим одласком у логор на Бањици.¹ Са окупацијом је грубо прекинута и концепција Речника САНУ као дела које обухвата говоре штокавског говорног простора и уједињује их у јединственом језичком оквиру.

2.2. Стога време између 1941. и 1944. доноси регресију оних начела на којима је, у претходним етапама, осмишљен лик Речника. Идеолошки ангажман културне политике Недићеве (окупационе) владе био је да кроз национализам култивише антијугословенске тенденције. Стога је концепција Речника САНУ, у идеји, враћена на изворе „класичног српског језика“, коме у средишту стоје Вуков и Његошев језик. Следствено томе, даљи рад на издавању овако конципираног Речника је добио велику подршку Министарства просвете, као и министра Владимира В. Јанковића који је био идеолошки носилац поменуте идеје.¹

2.3. У Академији је под таквим околностима постало јасно да ће рад на Речнику, као најважнијем српском језичком пројекту у XX веку, својим исходом дефинисати правац културне политике Србије у потоњем времену. Стога је разумљиво што речник централизован око „класичног језика“ (српског језика 19. века у фази првобитне културне афирмације) није смео изаћи до краја рата, како не би оснажио културне тежње прелазне власти и тиме, на нивоу највише научне установе код Срба, поткопао идеју заједничког културног наслеђа, као и идеју јединственог језика на штокавском говорном подручју.

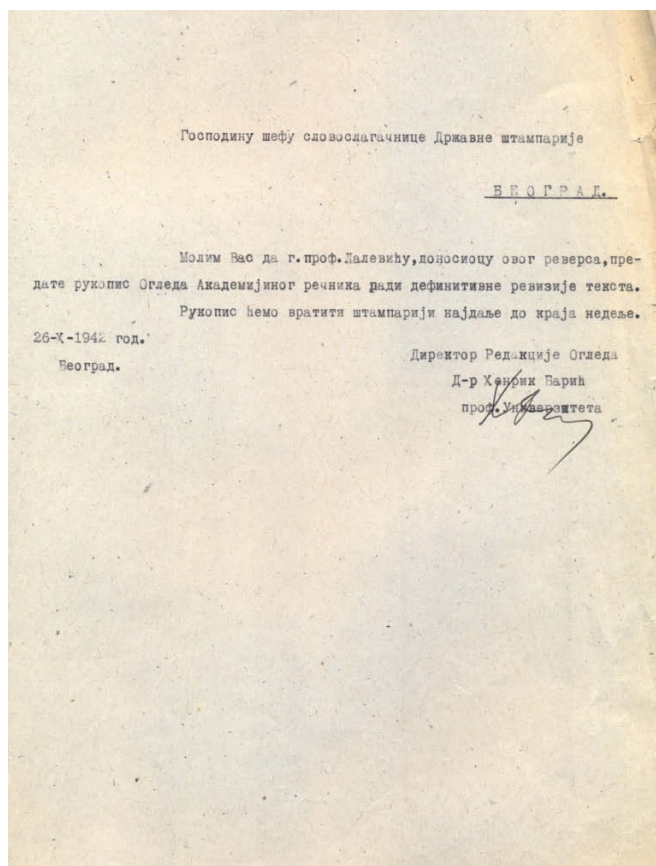
2.4. Из ових разлога, уместо Речника Српске академије, рад у Лексикографском одсеку под окупацијом свео се на израду његове Огледне свеске. У току израде Огледне свеске, опет, прибегавало се сталним ревизијама: новим прикупљањима грађе, расправама око акцената, консултацијама са спољним сарадницима (пензионисаним професорима, научницима повученим са принудног рада по селима, књижевницима који су тешко налазили изворе прихода) – што је трајало безмало четири године.

О стратегији рада у Одсеку под окупацијом сликовито говори следећи догађај. Једна верзија *Огледа* Речника САНУ завршена је и предата (под упорним притисцима В. В. Јанковића) у Државну штампарију током 1942. године. Крајем октобра исте

¹ У логору на Бањици Белић је био заточен од 4. (или 5) до 23. новембра 1941, па поново враћен. Пуштен је 31. марта 1942, али није учествовао у јавном животу до ослобођења (Тирковић 2009: 50). За главног уредника Речника Српске академије, уз сагласност Министарства просвете Окупационе владе, постављен је М. Тривунац (секретар Академије), а за његовог помоћника – који је, фактички, водио сав посао у Одсеку – Х. Барић. Х. Барић је отворено уважавао Белићев лексикографски програм. Захваљујући њему, уз сарадњу других чланова Лексикографског одсека, у списак извора по којима је рађена *Огледна свеска* Речника унета су бројна Белићева дела; а Белићево име споменуто је и у њеном *Уводу*.

године Х. Барић је повукао готов текст из прелома ради његове „дефинитивне ревизије“. У тексту молбе стоји да ће рукопис бити враћен штампарии „најкасније до краја недеље“. Рукопис је поново однет Одељењу за пропаганду ради одобрења штампања тек 23. марта 1944.

2.5.1. Због оваквог, тенденциозно спорог и детаљног рада, *Огледна свеска* Речника САНУ изашла је из штампе тек крајем марта 1944. године, непосредно пред Ослобођење. Тада она више није имала политичку, већ само стручну вредност.

Писмо Х. Барића шефу словослагачнице Државне штампарии од 26.10.1942. у коме се тражи рукопис Огледне свеске „ради дефинитивне ревизије текста“, архив Речника САНУ

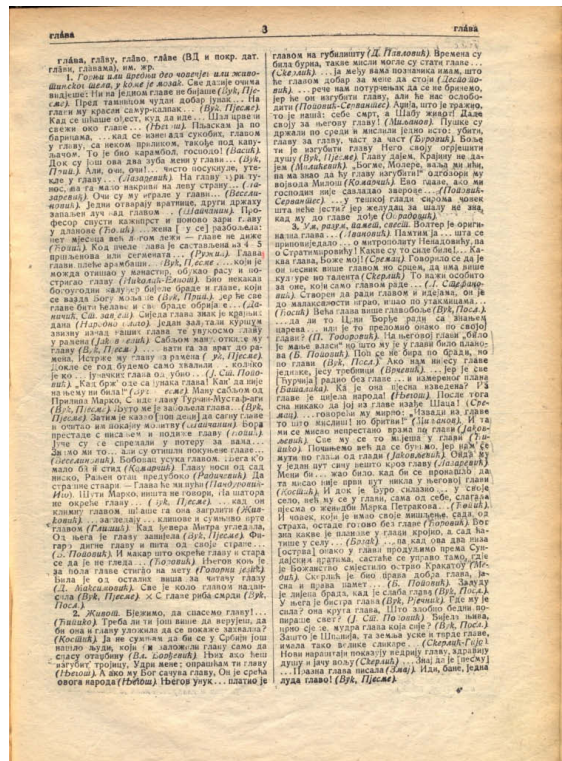
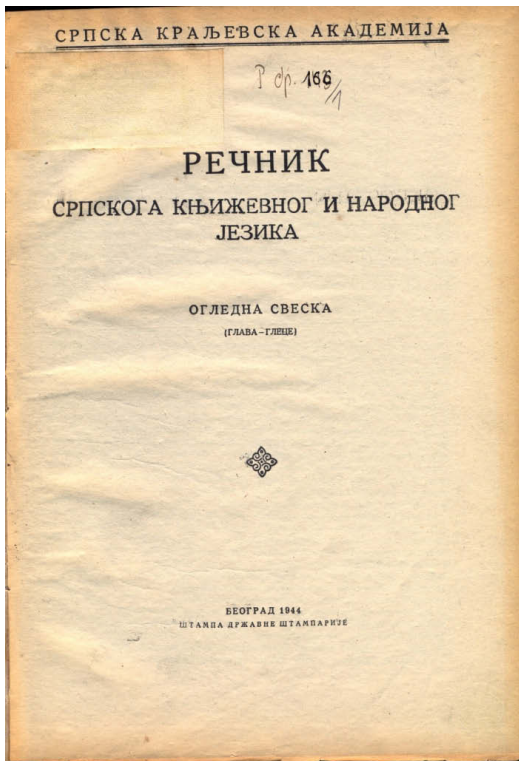
2.5.2. Корист од оваквог начина рада била је та што су, током четири године у Одсеку, завршени следећи обимни послови:

1. унификована је и систематизована лексикографска обрада, израђен прецизан нацрт речничког чланка, а сагледане су и грешке и исправљени дотадашњи пропусти;

¹ О културном животу у Србији под окупацијом, као и о језичкој политици Недићеве владе (израженој у идејама В. В. Јанковића, С. Стефановића и В. Јонића) в. у Ђорђевић 2008.

2. донет је план за обједињену ексцерпцију књига, који је углавном садржавао начело повећане ангажованости у исписивању речи према Белићевим поставкама;
3. речи из народних збирки су територијално одређене, према чему је утврђен општи обим и квалитет народне грађе (утврђено је да је има два пута више од грађе за Рјечник ЈАЗУ, а седам пута више од грађе за Вуков *Рјечник*);
4. да би се у обради елиминисао напотребан баласт, повучена је граница између речника народног и књижевног језика (какав треба да буде Академијин) и других лексикографских дела: енциклопедијског речника, речника дијалеката, топономастичких и техничких речника, као и речника страних речи, уколико они не прелазе границе опште употребе српске културе и друштвене средине; додаћемо и то да је повучена граница према историјском, односно етимолошком речнику;
5. у грађу су унете збирке народних назива, речи и терминологија, које је тумаче и локализују;
6. по први пут је у речничку обраду унета фразеологија;
7. грађа је допуњена новим, млађим писцима, као и писцима који су раније површно ексцерпирани; начињена су упутства за ексцерпцију грађе из књижевних дела, као и избор писаца који ће се ексцерпирати (према критеријумима новог значења речи и језичког значаја аутора);
8. сачињен је Одбор за акцентовање речи (Милош Ивковић, Јован Вуковић), који је утврдио правила акцентовања; упоређивани су дијалекатски акценти;
9. прегледани су речници (нпр. Броз-Ивековић) и постојеће дијалектолошке студије;
10. разрешени су зоолошки и ботанички термини.

2.5.3. На тај начин, континуитет рада није прекидан, а сагледане су бројне грешке и исправљени многи дотадашњи пропусти у обради. Што је још важније, после окупације се добила огледна свеска која, пажљиво писана и редигована према савременим научним принципима, представља заокружену етапу у развоју модерне лексикографије.

Огледна свеска Речника српског књижевног и народног језика (1944)

Огледна свеска Речника српског књижевног и народног језика (1944) и њен допринос развоју савремене лексикографије

3. Већ је речено да *Огледна свеска Речника* из 1944. представља заокружено научно и стручно дело.¹ Тај закључак је донет на основу анализе њеног садржаја.

Огледна свеска се састоји од пет целина. То су: *Предговор*, *Увод*, *Употребљени извори*, *Скраћенице*, као и *Речник српског књижевног и народног језика*.

3.1. *Предговор* М. Тривунца посвећен је сличностима и разликама између лексикографског поступка у *Огледној свесци* и Вуковом *Рјечнику* (који се сматра претходницом Речника Српске академије). По мишљењу аутора, разлике пре свега леже у обухвату овог посла: док је Вук скупљао речи на путовањима или ослањајући се на малобројне сараднике – дотле је Српска академија, захваљујући организованом раду, прикупила више речи, укључујући ту и она места на која Вук није могао стићи (Босна, Херцеговина, Косово). Осим тога, и област коју обухвата *Огледна свеска* је шира,

¹ О *Огледној свесци* Речника САНУ из 1944. до 90-их година 20. века није било скоро никаквих написа у литератури. О њој је кратко писао само А. Белић, у *Уводу у први том Речника САНУ* (1959). Тек у новије време појављују се радови који бацају више светла на *Огледну свеску* из различитих аналитичких равни: Ђорић 1994 (односно између творбеног и лексичког значења на примеру системски обрађених деривата у *О. св.*); Ивановић 2007 (општи преглед *Увода* у *О. св.* и истицање његовог значаја за формирање методологије Речника САНУ); Ристић 2008 (преглед ставова у *Уводу* у *О. св.* који су значајни за становишта репрезентативности речничког корпуса).

будући да се Вук ограничио само на оне речи које се могу наћи у народу; док *Огледна свеска* обухвата и целокупну књижевност од Доситеја до данас, као и све гране науке и технике, државног и народног живота (стр. III).

Стога је разумљиво, наставља аутор, што постоји велика разлика у обиму између Вуковог *Рјечника* и *Огледне свеске*. И поред овог, мала је разлика у њиховој суштини: у оба дела обрађује се српски језик у чијој основи стоји народни израз. Додуше, језик у *Огледној свесци* за основицу има екавско, а језик у Вуковом *Рјечнику* јекавско наречје: промена је изазвана тиме што је екавица, од Вука до данас, привукла велики број јекаваца (стр. IV). У складу са тим, у *Огледној свесци* се не нормирају ни сложена питања писања одређених сугласничких група (нпр. *средство* : *сретство*; *зепсти* : *зепсти*; *јептин* : *јевтин* и сл.), већ се руководи начелом њихове веће распрострањености у говору (стр. IV–VI).

У *Предговору* М. Тривунац говори и о самој изради *Огледа*, у чију је сврху састављен нарочити Редакциони одбор. Чланови Одбора (не сви у исто време) поред М. Тривунца су били: Х. Барић, С. Пандуровић, Р. Бошковић, Ј. Вуковић, И. Секулић (која је, заједно са М. Ивковићем, напустила рад у Одсеку већ после првих седница, у јуну 1942), затим, Д. Костић, С. Пандуровић, М. Лалевић и З. Михаиловић. На дефинисању речи радили су С. Пандуровић, Р. Бошковић, Ј. Вуковић, М. Лалевић и З. Михаиловић, а на акцентовању Ј. Вуковић и Р. Бошковић.

Х. Барићу је поверена организација целокупног посла, али је он, због растућих обавеза, тај посао равноправно обављао са Р. Бошковићем и К. Тарановским. Њих тројица заједно су написали и *Увод* у *Огледну свеску*.

3.2. Текст *Увода* у *Огледну свеску* потписују три аутора: Х. Барић, Р. Бошковић и К. Тарановски. У овом тексту, аутори говоре о новој концепцији према којој је настао *Оглед*.

Поменута концепција је нова стога што су, у њеном спровођењу, до краја поштовани лингвистички принципи. Она је „лингвистичка по свему: и по одабирању материјала, и по начину одређивања значења, и по начину ређања значења, и по стилистичкој перспективи, и по граматичкој перспективи, и по критеријима којима су пропуштане поједине граматичке категорије, и по фразеологији и по свему другоме“ (стр. IX).

У складу са изложеним, аутори нове, „по свему лингвистичке“ концепције *Огледне свеске* као своје основне задатке постављају реформу две групе принципа: принципа *организације речничке грађе* и принципа *њене лексикографске обраде*.¹

3.2.1. Принципи *организације речничке грађе*, којима је у *Огледној свесци* посвећена нарочита пажња, изложени су као низ формалних критеријума за њено уобличавање и сортирање. Док се једни критеријуми начелно баве организацијом грађе са функционалног аспекта; други се тичу правила на основу којих се, доследним коришћењем научне методологије, обликују јединице лексичког система. Другим речима, у *Огледу* из 1944. године подједнака пажња се поклања и општој природи језика у сложеном односу његовог књижевног и народног идиома, на којој се темељи лексикографски концепт претходне епохе; али и његовој унутрашњој структури, чије темељно испитивање доводи до теорије о лематском саставу Речника.²

Грађа на основу које је израђен *Оглед*, према речима његових аутора, ограничена је на три начина: *фактички, историјски и лингвистички*.

3.2.1.1. Задатак *фактичког ограничења* речничке грађе, под претпоставком да се она заснива на довољно широким основама, јесте да, системски и формално, ту грађу изједначи са самим језиком. Фактичком ограничењу наша савремена лексикографија има да захвали за једно од својих основних начела: да оно чега нема у речничком корпусу, нема ни у самом језику који тај Речник представља. Међутим, за разлику од језичког система који је практично неограничен, грађа за Речник, због свог ограниченог обима, треба да буде и култивисана, односно бирана према способности да осветли различите језичке појаве. То заправо значи да у речнички корпус треба сврставати најбоље, са лингвистичког становишта најинтересантније, а не све уочене примере.³

3.2.1.2. О питању *историјског ограничења* грађе која улази у састав Речника, аутори *Огледне свеске* су се сложили са мишљењем С. Новаковића да Речник треба да

¹ Развој поменутих принципа у периоду до 1944. године нарочито подстиче непрестана ексцерпција нових примера из књига које улазе у библиотеку Одсека, као и истовремено сређивање и тријажа наслеђене речничке грађе. Истицањем, већ у самом *Уводу*, како им је задатак да пруже „пуну, свестрану слику о грађи Лексикографског одсека, да у неку руку покажу колико је довољна а колико недовољна за израду (и какву израду) речника (и каквога речника) нашега језика: књижевнога, народнога, књижевнога и народнога и слично“ (стр. IX) – аутори су подвукли чињеницу да су наслеђени речнички корпус, као и начела његове обраде у оквиру припремних послова за израду Речника темељно преиспитивани и допуњавани са становишта репрезентативности српског књижевног и народног језика, као и са становишта нових лингвистичких увида.

² Узимајући у обзир свестраност научне методологије изложене у *Огледу*, не чуди ни то што су се оба типа критеријума, у виду формалних правила, уградилa у базична правила на којима се заснива обрада речничке грађе у нашем времену.

³ У вези с фактичким ограничењем грађе (које је, управо зато што је неопходно, добро исто колико је и лоше), треба споменути следеће запажање о раду на Речнику САНУ које је изнео Е. Фекете: „Понеки пут међу листићима нема (довољно) примера управо за најобичнија значења речи. Ексцерптори и исписивачи

садржи само језик наше нове књижевности, почев од Доситеја до данашњих дана. Са друге стране, задатак је Речника да што потпуније представи овај језик, његов „књижевнички, песнички, говорни, пословно-административни, научни, стручни и новинарски стил“ (стр. X). Такође, још једном је наглашено да је у *Оглед* ушао „цео класични језик наш“: сви примери из Вука и Даничића, „сви без изузетка“, као и све народне речи из Академијиних збирки, изузев оних које су се обрађивачима учиниле непоузданим – чиме је указано на тежиште концепције Речника у овом периоду.

3.2.1.3. Сав преостали материјал, према речима аутора *Огледне свеске*, посматран је кроз призму женевске лингвистичке школе – што значи да је из њега, *лингвистичким филтрирањем*, издвојено само оно што је спадало у **језички систем** (*langue*). Ово је, пре свега, значило решавање статуса хапакса (индивидуално употребљених речи), који су били прилично бројни у прикупљеној грађи.¹ Према образложењу аутора *Огледа*, хапакси не припадају језику као систему, већ индивидуалним, „више стилским него језичким“ творевинама, које карактеришу **језик појединца** (*parole*); и стога је разумљиво што ове речи не треба да уђу ни у Речник, који представља експонент језичког система.

3.2.1.4. У оквиру истог питања, опсежно су размотрени и одређени проблеми у формирању леве стране речника, који су задавали тешкоће како скупљачима грађе за Речник, тако и њеним обрађивачима. Наиме, није увек лако одговорити да ли засебан статус одреднице (па, према томе, и своје место у речничкој грађи) могу добити оне изведенице које су добијене граматичким варирањем мотивних речи, попут глаголских именица или присвојних придева на **-ов**, **-ев** и **-ин**. Разматрајући овај проблем, аутори *Огледне свеске* су дошли до закључка да је, у језичком систему, деривациона продуктивност обрнуто пропорционална семантичкој продуктивности: да оно што се гради „лако, готово механички и без изузетка“ не представља *језичку творевину* него *језички потенцијал*, који не треба да уђе ни у грађу ни у даљу речничку обраду (стр. IX–XI).

грађе, у настојању да не превиде нарочите значењске нијансе речи, испуштали су каткад да забележе најраспрострањеније и најобичније значење.“ (Фекете 1993: 46).

¹ Аутори *Огледа* су навели три могућа извора из којих се српски језик богати новим хапаксима. Први извор представља језичка креативност појединца (као што је то, на пример, случај са речима *одгрцавати* или *оргуљник* у лексичком фонду С. Винавера); други могућност појединца да у песничком изразу актуелизује елементе језичког система (нпр. када говорник *сестром* назове женску особу са којом није у сродству); а трећи – лексички фонд старијих речника (попут нпр. Стулићевог), у којима се могу срести многе кованице настале према речима из страних језика.

3.2.2. Поред концепцијских питања, у тексту *Увода у Огледну свеску* ревидирани су и бројни принципи *обrade речничке грађе*. Ови принципи уобличени су у складу са де сосировском парадигмом, која, конкретизована кроз програме женевске и прашке школе, половином 20. века представља доминанту за научно тумачење језичких појава.

Следствено томе, ревизија лексикографске обраде која је изведена у *Огледној свесци* за крајњи циљ има представљање језика као уређеног система елемената. Да би се ово постигло, потребно је формализовати, у једном скупу правила, све поступке у обради језика на основу којих настаје речнички чланак. Тај систем правила творци *Огледне свеске* поделили су на следеће поступке:

1. *одређивање лексичког значења (у контексту творбених категорија);*
2. *редослед излагања значења;*
3. *граматичка анализа и њено место у речничком чланку;*
4. *идентификација и обрада фразеологизама;*
5. *акцентовање одредница;*
6. *употреба речничких квалификатора.*

1. *Одређивање лексичког значења (у контексту творбених категорија).*

Захваљујући, пре свега, научним погледима Р. Бошковића, проблеми одређивања лексичког значења у *Огледу* примарно се везују за творбу речи и њен однос према семантици.

На основу посматрања творбених процеса и њихове улоге у формирању и гранању значења, доноси се закључак о постојању три опште творбено-семантичке категорије. Једну категорију чине просте, неизведене речи; а друге две – различити типови изведених речи. У речнику, свака од ових категорија поседује властита начела обраде.

1.1. Лексикографско представљање *простих* (неизведених) *речи* своди се на „одређивање граница међу појединим значењима“ (стр. XI). Границе се одређују на основу језичког осећања, лингвистичке анализе и граматичких конструкција у којима се реч налази; а у обради се дају као дефиниције, дефиниције са синонимима или само као синоними. Лексикографи треба да наводе дефиниције „најобичнијим, најживљим, ‘најпрометнијим’ речима“, успут пазећи на то да се њихов смисао увек тиче језичке употребе речи, а не употребе појма који та реч представља: „ово није енциклопедски речник ни по једној страни својој“ – нарочито наглашавају аутори (стр. XII).

1.2. За разлику од овог, одређивање значења *изведених речи* зависи од односа изведенице према њеној мотивној речи. Овде се може говорити о два типа.

1.2.1. Први тип представимо следећим примером. У опозицији: *глава* : *главар* („глава какве крвне, природне заједнице, какве административне или политичке

јединице; црквене јединице; човек од положаја, од угледа, старешина, првак“)¹, препознаје се однос мотивне речи према њеном деривату. При извођењу деривата, тврде аутори *Увода*, семасиолошки елемент мотивне речи (у овом случају „водећа личност, првак, вођ“) комбинује се са семасиолошким елементом суфикса (општим значењем активности или занимања, који одликују именице типа *nomina agentis*). Тиме се добија изведена реч чије је значење комбинација *Genus proximum*-а мотивне речи и *differentia-e specifica-e* њеног суфикса. Због сложене природе овог односа, који никада није типски, такву реч увек је потребно представити засебним дефиницијама.

1.2.2. У другом типу случајева, који се препознаје у односу мотивне речи (*глава*) и њених деривата (*главица, главетина, главурда, главичица*), изведена реч функционише као деминутив, аугментатив, пејоратив или хипокористик од основне речи (или само од једног њеног значења). Код таквих јединица лексичког система, функција, према ауторима *Увода*, представља „потпуну дефиницију значења“. Стога је овакве јединице у речнику потребно представљати типски: описом њихове функције (нпр. „дем. од *глава*“), а не описом њиховог значења.

1.3. Из данашње перспективе гледано, можемо тврдити да се у *Уводу* идентификују два типа деривације. Први тип везан је за радијалну деривацију од мотивне речи, који прати одређена семантичка трансформација њеног значења у деривату. За разлику од овог, други тип представља више морфолошко, а мање семантичко варирање основне речи, при чему дериват преузима семантички садржај који му стоји у творбеној основи. Дериватом се, у овом случају, изриче промена функције тог значења (према: Предг. СДР 2003: 9–10).²

1.4. Скретање пажње на појмове *genus proximum*-а и *differentia-e specifica-e*, који су први пут изложени у *Огледној свесци*, дало је добре смернице о томе како треба интегрисати творбене процесе у лексикографски чланак. Поред овог, лексикографима који су радили на Речнику САНУ у потоњем времену дата је могућност да на основи примене ових појмова у речничкој анализи даље изграђују појам садржаја лексикографске дефиниције у теорији и пракси.³

¹ Дефиниције значења лексема преузете су из *Огледне свеске*.

² Иако је подела деривата према значењу и функцији теоријски добро образложена, у пракси се и даље воде полемике око начина представљања изведених речи у Речнику САНУ. Ове полемике се углавном базирају на различитом тумачењу услова под којима се деривати сврставају у један или други тип описаних случајева. Тако се нпр. апстрактне именице на **-ост** у Речнику обично дефинишу типски, као „особине, својства или стања“ мотивних речи; док се апстрактне именице на **-оћа, -ота, -ина, -ство** и друге чешће дефинишу засебно. Иста граница се може повући и између појединачних случајева који припадају истом творбеном типу (нпр. *оповргавање : очување*) – код којих функција, временом, задобија појмовну вредност. О овоме в. више у закључку рада.

³ У складу са овим в. следећи навод из рада И. Грицкат о описним прилозима: „При изради оваквих речника [какав је Речник САНУ] постављају се многобројни принципи и технички прописи, поред

2. *Редослед излагања значења*. Друго питање у обради речничке грађе тиче се редоследа излагања значења, прецизности, уређености семне структуре одредница.

2.1. Тврдњом да у *Огледној свесци* „историске перспективе у низању значења нема“, аутори истичу раскид са Белићевим гледиштем по коме редослед значења треба дефинисати према њиховом дијахроном развоју. Насупрот томе, у обраду се уводи принцип редоследа значења према фреквенцији њихове употребе у језику. „Значења – тврди се у *Уводу* – не иду једно за другим у историском ланцу, онако како су се та значења једно из другог развијала и развила ... Напротив, њихов редни број показује степен њиховог језичког ‘промета’: најпре иде најживље, најобичније, најпознатије значење, па у тој градацији остала значења – специјална, експресивна, значења са стилистичким ознакама итд. (покрајинска стоје на последњем месту)“ (стр. XII).

Другим речима, аутори *Огледа* предлажу да се историјски редослед значења у речничком чланку замени њиховом хијерархијом према продуктивности. У том смислу, износи се запажање (које ће касније бити и емпиријски потврђено) да су „најобичнија“ и „најпознатија“ значења речи уједно и најпродуктивнија, а да су значења „у градацији“ (нижег ранга), попут термилошких (специјалних), стилских, експресивних – маркирана у односу на основно.

2.2. Овакво гледиште (у *Уводу* се оно образлаже потребом да се изнесе „хоризонтални“ пресек лексичког материјала) представља одраз потребе за увођењем семантичког система у лексикографски чланак. С тим у вези, запажа се промена у односу на историјски мотивисан став који Белић износи у *Извештају* из 1926.¹

3. *Граматичка анализа и њено место у речничком чланку*. Да би се боље разјаснио статус граматичке анализе у *Огледној свесци*, потребно је рећи да се она (као и код Белића) дели на две парадигме: морфолошку и семантичко-граматичку.

3.1. Посматрана у склопу морфолошке парадигме, као стандардизација облика речи, граматика је у *Огледној свесци* сведена на минимум. То значи да је уз именице навођен генитив јединине или множине, уз придеве и прилоге облик компаратива, уз глаголе прво лице презента – и то само у случајевима када су ти облици одступали од обличке или акценатске нормe. Такву одлуку аутори правдају чињеницом да још није написан уџбеник савременог књижевног језика који ће осветлити све нијансе у процесу

осталог и о томе како треба градити дефиницију“. Ту ауторка ставља фусноту у којој додаје: „Тако, један од уредника Речника САНУ, Д. Гортан-Премк, сматра да је садржај лексикографске дефиниције – идентификација појма са релевантним елементима реализације (*то би били, отприлике, genus proximum и differentia specifica*)“ (Грицат 1983: 21–22 и фусн. 45, подвукао: Н. И.). Иако постоје знатне разлике између наведених појмова (наглашене апроксимативном одредбом *отприлике*), њихово довођење у аналошку везу указује на то да ови системи деле заједничку полазну основу.

¹ То не значи да су Белићеве ставове изнети у *Извештају* овим превазиђени. Данас знамо да увид у хронологију настајања значења речи чини неизоставан део савремене семантичке анализе и њеног

стабилизације категорија и њиховог усвајања. У контексту горње тврдње, имплицирана је теза да поменута граматика може бити написана тек када буде завршен речник у коме ће се анализирати сви, са граматичког становишта проблематични, случајеви језичке употребе (стр. XIII).¹

3.2. Са друге стране, схваћена као скуп аналитичких поступака у конституисању семантичке структуре лексема, граматичка анализа представља фундаментални ниво одређења значења, као и најважнији метод његовог дефинисања. У складу са владајућим структуралистичким становиштем које је потврђено лексикографском праксом, језички систем у *Огледној свесци* се представља као мрежа лексема које стоје у синтагматским и парадигматским односима, односно у различитим облицима међусобне зависности. Поред творбених, на ову међузависност упућују и граматичке категорије, чије манифестације у различитим језичким контекстима имају за последицу промене у полисемантичкој структури речи. На тај начин, примена граматичких дефиниција у тексту описног речника представља „‘стављање’ граматичких момената у директну, непосредну службу лексикографије“ (стр. XII).

4. *Идентификација и обрада фразеологизама*. Већ је раније истакнуто да са *Огледном свеском* из 1944. почиње да се обраћа пажња на чињеницу да је лексички систем сачињен од скупа различитих граматичких јединица, које траже засебне приступе у обради. Један од доказа за ову тврдњу могло би да буде нарочито опсежно разматрање о типовима фразеологизама, чије научно регистровање и обрада представља новину у српској лексикографији.

Под термином „фразе“ аутори *Огледне свеске* подразумевају три групе случајева.

4.1. Прву групу чине изрази без буквалног значења (*дићи кућу на главу, претурати по глави што*); и изразе с буквалним и пренесеним значењем истовремено (*трљати главу, убити кога у главу*), који се могу сврстати у фраземе само по свом пренесеном значењу.

4.2. Другу групу случајева чине „двочлани изрази – називи, термини, описи (језичке етикете за један појам), обично придеви с именицама – који се могу заменити ... једном речју“ (*крунисана глава = владалац, монарх; глатки јесетар = сим* (врста рибе) и сл.). Овакве фраземе остварују се само у посебним контекстима и регистрима.

лексикографског представљања.

¹ „Граматика – мислимо на нормативну граматiku – сведена је у Огледу на минимум. ... Ми још немамо граматике савременог књижевног језика, – њу би још било тешко и написати; граматичка система нашега савременог књижевног језика ... не показује још довољну ‘узрелост’: још су многе граматичке категорије нестабилне, колебања има на свакој страни, још не знамо шта је најобичније, опште или ће постати такво. ... Дакако, коме не сметају последње реченице ... он не мора, као ми, бежати од нормативно-граматичкога речника, нарочито ако није свестан да ‘гази по клизаву леду’“ (стр. XIII).

4.3. Трећу групу чине двочлане синтагме, најчешће придеви и именице, са „помереним“ (метафоричним) значењем једног члана: придева (*главни пријатељ, главни усев*), односно именице (*водити главну реч, у главним цртама*).

Свака од поменутих група у *Огледу* је семантички обрађена на други начин.

5. *Акцентоване одреднице*. Нарочита пажња, као и сразмерна количина простора, у *Уводу* је посвећена акцентовану одредница. Дато је начелно правило да се речи акцентују према „београдском књижевном акценту“, а не према Вуковом и Даничићевом (не: *гласни̋к, гласни̋ка*; већ: *глас̋ни̋к, глас̋ни̋ка* и сл.).

6. *Употреба речничких квалификатора*. Употреба речничких квалификатора у *Уводу* мотивисана је сазнањима о организацији лексикона према функционално-стилским чиниоцима. С тим у вези, поред квалификатора „књижевно“ и „говорно“, који већ одраније чине основ оваквих подела, у *Оглед* сада улазе и ознаке попут: „неодомаћено“, „застарело“, „неологизам“, „свечано“, „шаљиво“, „погрдно“ и др., чиме се дефинише контекст употребе појединих лексема и унапређује њихова лексикографска интерпретација.

У овом контексту, у *Уводу* се дају и смернице за примену квалификатора, описивањем типичних контекста употребе речи који захтевају њихову квалификацију. Тако, на пример, ознака „говорно“ значи „да је реч типична за говорни језик; употребљена у књижевном језику, даје тексту карактер непосреднијег, усменог саопштавања“; док је ознаком „фамилијарно“ обележен „приснији, неки пут слободнији, разуздан тон, карактер који реч или израз имају у разговорном језику“ и сл. Употребом ових ознака, наглашавају аутори *Огледа*, одређују се „експресивне нијансе појединих речи“, затим, „сфера у којој поједина реч има првенствено право грађанства“, као и „стилска вредност речи у тој сфери“ (стр. XIX).

7. Посматран као целина, *Увод у Огледну свеску Речника* из 1944. године представља, по много чему, иновативан лингвистички текст. Ту се, први пут у српској језичкој науци, разматрају питања везана за творбу, семантику (дотакнута су начела компоненцијалне анализе), фразеологију (типове конструкција), грамматику (и граматичко нормирање), стилистику (и питање дискурса) итд.

Оваквим приступом лексикографској обради, аутори *Увода* дали су добру методолошку основу за формирање савременог речничког чланка према структурним чиниоцима у језику.

3.3. Општим прегледом *извора* наведених у *Огледној свесци* долази се до сазнања да у њен корпус улази око 1100 референци, десет пута више него у *Огледу* М. Иванића. То одговара напору лексикографског колектива да се речнички корпус (од 1913. године

удвостручен) усагласи са оним сазнањима о језику која су се у нашој лингвистици развила у првој половини 20. века.

3.3.1. Сагласно ранијим иницијативама, нова грађа за Речник садржи дела писаца и песника који стварају између два рата (И. Андрића¹, Б. Ћопића, В. Живојиновића Massuke, Бранимира Ћосића, Милутина Ускоковића); књижевне и стручне преводе; затим критике (Ј. Скерлића, Б. Поповића и др.); приватна писма; бројне научне студије и друге стручне текстове (Ј. Цвијића, С. Новаковића, Љ. Стојановића и др.); специјалне речнике; граматике српског језика и друга дела.

3.3.2. У складу са измештањем тежишта грађе према „Вуковом језику“, у списку извора за *Огледну свеску* запажамо сразмерно велики број збирки народних приповедака и умотворина (поред В. Карацића, као њихови скупљачи фигурирају још и Вук Врчевић, Иван Јастребов, М. Ћ. Милићевић, Веселин Чајкановић, Стеван Р. Делић и други); као и доста етнографских дела (Милан Влајинац, Живојин Дачић, Лука Грђић Бјелокосић и др.). Такође, у изворе улази и сразмерно велики број збирки речи (Павле М. Поповић, Стеван Пејић, Сретен Динић, Михаило Вељић, Маринко Станојевић и др.).

3.4. Пре самог текста *Речника*, у *Огледној свесци* се даје и обједињени списак *скраћеница*. За разлику од Иванићеве *Огледне свеске* из 1914. у којој се скраћенице дају аналогијом према Вуковом *Рјечнику*; скраћенице у *Огледу* из 1944. чине потпуно изграђен, засебан систем. Овај систем обухвата следећа поља квалификације:

1. граматiku: акуз., дат., жр., мр., прил. и др.
2. терминологију: анатом., бот., војн., геодез.(ија), геол., правн., пољопр. и др.
3. ознаку стила и регистра: свеч.(ано), фам., шаљ., старин.(ско) и др.
4. позајмљенице: герм., рус., нем., фр. и др.

5. Посебно поље резервисано је за референтне изворе: Б. вила, В (Вук), ВД (Вук и Даничић), НЕСт (Народна енциклопедија Ст. Станојевића), НЈ (Наш језик), СДЗб, СЕЗб, СКЗ, Спом (Споменик СКА) и др.; они се наводе у заглављу речничког чланка, и служе као потврда специфичног акцента или облика одредница.

Осмишљавањем оваквог система скраћеница, у *Огледној свесци* учињени су први кораци ка систематизацији квалификоване лексике према стандардизационим нивоима, која ће до краја бити изведена у Речнику САНУ.

¹ Између других дела И. Андрића, у списак извора за *Огледну свеску* увршћен је и есеј „Мир најпреча потреба Балкана“, објављен у часопису XX век (св. I, 1938, стр. 247–252). Есеј је Андрић објавио под псеудонимом Patrius. Према нашим сазнањима, ово представља једино документовано помињање Андрића као Patrius-а у неком Академијином издању.

3.5. *Речник српскога књижевног и народног језика (глава–глеце)* (у даљем тексту: *Речник*), који долази као посебна целина у *Огледној свесци*, садржи 55 страна двостубачног текста. Будући да овај речник представља практичну реализацију принципа изложених у *Уводу*, у наставку ћемо дати његов кратак приказ, служећи се претходно образложеним поступцима грађења речничког чланка.

3.5.1. У складу са општом методолошком оријентацијом на творбу речи, лематски састав *Речника* организован је према начелима примарне поделе лексикона на просте и изведене речи. Својим највећим делом, овај речник обрађује:

1. Именицу *глава* са прво- и другостепеним дериватима (*главар, главара, главарија, главарина, главарити, главарица, главарство, главатар, главатица, главатост, главатоћа, главачке, главаи, главенство, главешина* итд.); затим, ономастику (презимена, топоними) изведену од исте именице (*Главај, Главњак, Главатичево, Главачевић, Главаи, Главашевић, Главица, Главље, Главник* итд.); као и сложенице са спојним вокалом које у првом делу имају *глав-* (*главобоља, главобоља, Главоглед, главодржица, главолом, главоножац, главосек* итд.);

2. именицу *глас* са прво- и другостепеним дериватима (*гласило, гласачки, гласати, гласит, гласић, гласник, гласкати се, гласнути се, гласовати* итд.);

3. именицу *глад* са прво- и другостепеним дериватима (*гладница, гладеж, гладниковић, гладнети, гладнов, гладновати, гладноћа, гладнути, гладничина*);

4. глагол *гладити* са својим деривационим гнездом (*гладац, гладило, гладилка, гладикоса, гладибрк* итд.);

5. глагол *гледати* са својим деривационим гнездом (*гледалац, гледалиште, гледатељ, гледач, гледељак/-љка, гледенце, гледиште, гледуцкати, глеткати* итд.)¹;

6. другу лексику до *глеце* (*глеђ, глеђосати (се), глежањ* итд.).

3.6. *Значења деривата у Речнику* се наводе на два начина.

3.6.1. У првом типу случајева семантички садржај деривата је даван у виду засебне парадигме. При томе се водило рачуна да деривати, у свом основном значењу, индиректно упућују на значење (или значења) мотивне речи.

Тако нпр. основно значење именице *гладница*: „Гладно, изгладнело лице, прождрљива животиња; ко је лаком, прождрљив, незаситљив, ненасит, изелица“ упућује на им. *глад* у значењима 1: „Јак и непријатан прохтев за јелом“; и 4: „(књиж.). Јака жеља, жудња за чим“. Аналогно овоме, значење им. *гладник*, за коју се наводи да се употребљава „као погрда“ када се говори „о сиромашу, о човеку с друштвене

¹ У својим деривационим гнездима глаголи *гладити* и *гледати* у *Речнику* су обрађени као мотивне речи (изведенице се редовно упућују на њих).

периферије, о скоројевићу“ упућује на им. *глад* у метафоричном значењу 3: „Општа несташница у храни, у животним намирницама“.

3.6.2. У другом типу случајева значења деривата се наводе као функције мотивне речи (са образложењем контекста употребе). Тако се нпр. им. *гласак* у основном значењу дефинише као: „(песн.) Хипокористикон уз *глас* 1, 2, 4“; а у секундарном значењу као: „Деминутив-хипокористикон уз *глас* 5, кратка вест, драга вест“ (уз пр.: „Можда ће ми поветарац донети гласак о моме јединчету“, Цветић М.). Аналогно овоме, им. *гласина* у основном значењу дефинише се као: „Аугментатив уз *глас* 1 и 4; јак, груб, крупан глас“; а у секундарном као: „Пејоратив уз глас 6 и 8; рђава, лоша репутација“. У оба наведена примера, семантичка структура деривата је обрађена директним упућивањем на различите елементе семантичке структуре мотивне речи.

3.7. Аналогно овоме, *граматичка анализа у Речнику* има функцију издвајања диференцијалних значења која су мотивисана променама граматичке парадигме речи. Такав метод у обради нарочито је видљив у дефиницији придева *главни*, *-а*, *-о*, код кога су готово сва секундарна значења (3–10) одређена граматичким глосама.

Тако употреба овог придева у (не)одређеном виду мотивише опис значења под 3: „(нар. поез.) Само у неодређеном облику мушког и женског рода: *главан*, *главна* – леп, наочит, главит“ (у пр.: „А момак се главан догодио, Још на момку јуначко одјело“, НП) и под 4: „(заст.) Само у одређеном облику: *главни* – придев уз глава 1“ (у пр.: „Покров главни, сиреч капу ... намештај на главу“, Обрадовић Д.). Употреба придева у именичкој служби мотивише опис значења под 5: „Као именица женског рода: *главнѝ*, *главној* – глава 13“ (у пр.: „Кад се ... дирекци утврде ... и кад се други поредни дирекци наместе, онда се на њих међу ‘главне’“, Николић В.), под 6: „Као именица женског рода – *главница* 1“ (у пр.: „Шта би ја могао купити у чаршији, да се сит нахраним, а да ми опет главне истури?“, Делић С.), под 7: „Као именица средњег рода: *главнѝ*, *главнога* – *главница* 1“ (у пр.: „Није плаћао ни интерес ни главно, па му поверитељ прода имање“, Миленковић Т.) и под 8: „Као именица мушког рода у множини: *главнѝ*, *главних* – *главница* 1“ (у пр.: „Тако је до сванућа: пет губио, а пет добијао. Дакле свагда на главне“, Павићевић М.). Семантичка нијанса која постоји између *именичке службе* придева и његовог *именичког значења* уочена је и истакнута у тачки 9., у којој се облик *главнѝ* дефинише као „придев с именичким значењем“ (у пр.: „Њему је било главно да се суђење атентаторке изврши строго по закону“, Јовановић С.). Коначно, у тачки 10., овај придев (у облику *главно* и са ознаком „покрајинско“) дефинише се као прилог са значењем „много“ (у пр.: „Има главно свиња, говеда, оваца и т. д.“, Вук, Рј.).

3.8. *Редослед излагања значења, однос секундарних према основном значењу*, као и *обрада фразеологије*, у *Речнику* се најбоље запажају на примеру простих, неизведених речи. У том смислу, размотрићемо обраду лексеме *глас*.

Лексема *глас* обрађена је у приближно 10 стубаца речничког текста, у 22 значења (без подзначења)¹, са пратећом фразеологијом. Организација значења је изведена од конкретних, преко метафоричних и апстрактних, до терминолошких.

3.8.1. Тако је основно значење ове лексеме дато следећом формулацијом: „Звук произведен говорним органима; физичка страна говора“. Овде препознајемо две семантичке идентификације: поред архисеме (глас као звук, у пр.: „По гласу [се] опајало да је весело“, Ћопић Б.), ту је и секундарна сема (звучање, звук гласа), која се опажа у синтагмама *крупан глас*, *званичан глас*, *заједљив глас*, *омекшавајући глас*, *одушевљени глас* итд. Метонимијска конкретизација обе семе опажа се у значењу под 2: „речи, говорна садржина“ (у пр. „Чује се на друму глас: ‘Црква је, ваше преосвештенство, у долини’“, Максимовић Д.); као и у значењу под 4: „звук који производе животиње, инструменти, неки предмети и природне појаве“ (у пр. „Први неугодни јасни и оштри гласови пијетлова ... испратили су Ђујана из села“, Ћопић Б.; и: „У даљини звоно звони – Студени му дршће глас“, Шанић А.).

3.8.2. Значења индукована метафором дата су у тачки 3: „(књиж., песн.) Унутрашња сугестија“ (у пр. „Где вољу гуши синовљевог срца глас | Хтео, не хтео – морам“, Илић В.); као и у тачкама 5–10. Ту се *глас* даље идентификује као: „вест“ (уп. синтагме: *весели гласи*, *добри гласи*, *несретни глас* и сл.); као „спомен, траг“ (у пр.: „Нестало га, ни гласа му нема!“, Суботић Ј.); као „чувеност, углед, репутација“ (уп. *(стећи) европски глас*, *зао глас*, *песник од гласа*, *пронети (о некоме) глас* и сл.); као „мишљење, суд о чему“ (уп. *дати глас у одбрану чега*, *глас опозиције*, *користити се гласом земље при давању закона*) итд.

3.8.3. Терминолошка значења, махом из домена музике, дата су у тачкама 12–21. У овим значењима, лексемом *глас* се идентификују: „тон“ (уп. *мелодија у три гласа*); „напев, арија“ (у пр.: „Знам речи те песме ал’ сам заборавио глас“, Змај Ј. Ј.); „интонација“ (*ухватити глас*, *давати глас*); „људски глас по својој висини (сопран, мецосопран, алт, тенор, баритон, бас)“, итд.

3.8.4. Фразеологија уз лексему *глас* обрађена је према начелима изложеним у *Уводу*. Прво се наводе и дефинишу „изрази са буквалним и пренесеним значењем“: *из(а) гласа*, *у глас*, *из једнога гласа*, *у један глас*, *на сав глас* и сл.; а затим и двочлани

¹ У складу са начелом датим у *Уводу* – да се лексикографско представљање простих (неизведених) речи своди на одређивање граница међу појединим значењима – при обради лексеме *глас* у *Огледној свесци* нису одвајана подзначења.

изрази: *мушки глас* („одлучан, енергичан став, говор“); *пусти глас* („вест о смрти некога свога“) и сл. Коначно, у обради се, као најбројније, наводе и дефинишу и фраземе које имају „померено“ значење једног свог члана: *давати глас*, *подизати глас*, *изићи из гласа*, *износити на глас*, *одузети коме глас*, *букнути глас*, *укинути с гласа*, *учинити роду глас* и сл.

3.8.5. Прегледом обраде лексеме *глас* у *Речнику* закључујемо да су све семантичке реализације ове лексеме, релевантне за њену употребу у савременом језику, правилно идентификоване. До овог сазнања долазимо и поређењем обраде лексеме *глас* у *Речнику* из 1944. са њеном обрадом у трећем тому Речника САНУ из 1965. године (*вразнути–гуичурина*). У трећем тому Речника САНУ ова лексема је обрађена у осам значења са низом подзначења – што опет чини 22 засебне семантичке реализације, по смислу готово истоветне као у *Огледној свесци*.

Замерка на обраду лексеме *глас* могла би се упутити једино краћим дефиницијама, које понекад садрже само једну реч. Са друге стране, број примера датих уз већину значења је између 20 и 30, што говори о пракси да се семантичке нијансе идентификују самим примерима.

3.9. *Квалификатори* се у *Речнику* употребљавају се на неколико типских начина.

3.9.1. Један је да се квалификатором дефинише језички контекст употребе деривата, нпр.: *главенство* неодом. „вођство, првенство, хегемонија“; *главенција* нар. покр. „један од оних који главе свадбу“; *главин* књиж. „присвојни придев уз глава“ и сл.

3.9.2. Квалификаторима у *Речнику* се образлаже и мотивација настанка појединих значења, нпр.: *гледати* ... 5. нар. „тражити, бирати (девојку, момка, ради женидбе, удадбе)“; *глад* ... 4. књиж. „јака жеља, жудња за чим“; *глава* ... 12. типограф. „код дневних листова и часописа – чеони стални насловни текст“ и сл. Мотивација може бити и граматичка, нпр. *гласати* ... 2. као сврш. и несврш. гл. – с допунама *кога, за што, против кога, чега* и без допуна. „Бирати (изабрати), дати (давати) свој глас; гласањем донети (доносити) одлуку“.

3.9.3. Квалификатори се у *Огледној свесци* стављају и уз поједине фраземе, чиме се појашњава њихов семантички садржај, као и њихова употреба, нпр.: *разбијати се о главу коме* прен. „падати на терет коме (бриге, тешкоће, непријатности)“; *пасти на главње коме* прен., нар.; говорно „пасти коме на терет“; *гладити низ длаку* прен. говорно „повлађивати“ и сл.

3.9.4. Као што се види, квалификатори у *Речнику* добијају статус метајезичког средства које служи за различите типове експликације речничке дефиниције. У контексту наше теме, нарочито је важно то што *Речник* бележи њихову употребу у дубини полисемантичке структуре речи. Типско образложење настанка појединих

значањских тачака представља корак ка системској лексикографији, у којој су односи између основног и секундарних значења уређени елементима реализације лексеме у датом контексту. Са друге стране, ширина система квалификативних ознака у *Речнику* говори о тежњи дескриптивиста да се поменути контексти образложе на нове, често и неконвенционалне начине, који се не ослањају на постојећа језичка сазнања.

4.1. Пета етапа у развоју савремене српске лексикографије, која обухвата период између 1941. и 1944. године, представља период интензивног лингвистичког рада на конкретизацији начела по којима се израђује речнички чланак. Резултат овог рада оличен је у *Огледној свесци Речника српског књижевног и народног језика* из 1944.

4.2. На плану концепције, у *Огледној свесци* је изведен заокрет од Белићевих идеја о природи и саставу језика, истакнутих у првој половини 20. века. Феноменолошком принципу језичког развитка, који је до тада у лексикографији био доминантан, супротстављена су предефинисана, структуралистичка знања о устројству језика. Самим тим, лингвистичким категоријама (у најширем виду) дата је предност у односу на језичке појаве, као и синхронији у односу на дијахронију.

4.3. Овиме су, половином 20. века, остварени кључни помаци у савременој српској лексикографији. Методолошки су уобличени поступци у стварању речничке обраде, као и место појединих аспеката лингвистичке анализе у њој; а уочена је и истакнута и разлика између енциклопедијског и лексикографског погледа на језик. Тиме су коначно дефинисани сви саставни елементи савременог речничког чланка.

4.4. Са друге стране, овакав лексикографски рад донекле је значајно и покушај да се речником унапред предвиди систем који се у њему описује. Стога ће до коначног sazревања модерних лексикографских принципа доћи тек у шестој етапи, која означава повратак Белићевих погледа и начела у нову речничку обраду.

Шеста етапа (1948–1959)

1. Последња, шеста етапа припремног рада на Речнику САНУ обележена је повратком А. Белића у Академију и Институт за српски језик. Овај период одликује финализација рада на Речнику САНУ, као и настанак *Увода у први том Речника САНУ* (обј. 1959).

2.1. У новим, поратним приликама, оснива се Институт за српски језик (15. VII 1947). Према Белићевим речима, његово Лексикографско одељење је неко време било и једино, док 1949. није организовано и Одељење за експерименталну фонетику (са Ђорђем Костићем на челу од краја 1949, а које се одвојило у самосталну установу 26. II 1954). Поред лексикографског посла, чланови Одељења радили су и на историји језика, дијалектологији и сл.

2.2. Почетком 1948. поново је отпочео рад на Речнику САНУ. За сараднике су узимани махом пензионисани професори српског језика у гимназијама; а само у ретким приликама и стручни сарадници. У Институт су ушли и први послератни асистенти: Милка Ивић, Павле Ивић, Иван Поповић, Ирена Грицкат и други.¹

Наредних година радни колектив се попуњавао, док 1949. није достигао укупно 19 сарадника. Радом на обрађивању речничке грађе руководио је Научни савет од пет чланова: А. Белић, М. Стевановић, Р. Алексић, Г. Елезовић и неко време Р. Бошковић, расправљајући о питањима обраде пред целим колективом. Ускоро се показало да је и то недовољно, и да су потребни редовнији састанци са свим обрађивачима (вођени обично крајем месеца). Урађени посао прегледале су редакционе комисије, тражећи од А. Белића сагласност у свим спорним питањима.

2.3. Поред овог, 1953. је образован и Стручни савет Лексикографског одсека са председником А. Белићем и шеснаест чланова Института, који је давао стална упутства о питањима која су се јављала при обради грађе и о којима је требало донети хитно стручно решење. Исте те године донет је и први *Статут* Института за српски језик САНУ. Како је у више наврата касније истицано, сва ова саветовања у различитим инстанцама била су права школа за све сараднике Института, јер се ту дискутовало и о суштинским, и о формалним, и о техничким питањима (Белић 1959: XXI).

¹ У другој половини 20. века, испрва под А. Белићем, а потом и самостално, поменути асистенти (заједно са М. Пешиканом и читавим низом лексикографа средње и млађе генерације) унели су значајне иновације у лексикографско посматрање и обраду појединих језичких проблема. Њихов рад представља предмет седме етапе савремене српске лексикографије (од 60-тих година до краја 20. века). Овом етапом се, у историјској перспективи, нећемо бавити.

речничког чланка. Даље одвајање значењских нијанси тачком и запетом преузето је из *Огледне свеске* из 1944.

3.3.2. *Граматичка анализа* равноправно је, уз семантичку, интегрисана у речнички чланак.

3.3.2.1. Граматичка анализа је коришћена при обликовању одредница. Тако је нпр. као засебна одредница дат придев *велик* у облику ж. рода (*велика, -е ж*), са пратећом дефиницијом „поименичени придев“, чиме се наглашавају ограничења његове лексичко-граматичке спојивости. Аналогно овоме, као хомоними су одвојени предлог *без*, префикс *без-* и прилог *без*: на основу граматичке анализе, утврђено је да ови облици завређују засебан лексички статус и обраду.

3.3.2.2. Поред овог, граматичка анализа је у *Огледној свесци* из 1953. интегрисана и у саму дефиницију. Тако се нпр. у обради предлога *без*, под засебном тачком, даје дефиниција која одговара њеном контекстуално-граматичком окружењу (*без ... 4. „са апстрактним именицама, које углавном значе радњу, стање или временски појам, служи као прилошки израз за начин“: без престанка, без одушка*). Или: употреба именице *дан* у множини издвојена је у оквиру засебног, метафорично индукованог значења (*дан ... 5. а. „(обично у мн.) време, доба, период времена“*). У оквиру исте тачке у речничком чланку бележе се и изрази *наши дани, млади/стари дани, девојачки дани, губити дане, красти богу дане* и сл., у којима се именица *дан* јавља са овим значењем.

3.3.3. Заједно са граматичком, и *синтаксичка анализа*, највише под Белићевим утицајем, уграђује се у методе представљања лексике у речничком чланку.

Добар пример који ово илуструје представља дефиниција предлога *без* у конструкцији *без да*. Она је дата у засебној тачки, којом се дефинише значење конструкције, а не значење самог предлога (*без ... 6. варв. „без да у допусним реченицама уместо: а да не, иако не“*). У сродном смислу треба посматрати и обраду глагола *бити*, чији је речнички чланак у *Огледној свесци* издељен на три комплекса значења: I: самостална употреба глагола *бити* као спона између субјекта и предиката; II А.: глагол *бити* као предикат(ив) у реченицама са субјектом; II Б.: глагол *бити* као предикат(ив) у безличним реченицама.

3.3.4. Једна од највећих новина у *Огледној свесци* из 1953. представља везивање фразеологије за синтаксичку конструкцију која мотивише одређено значење. У складу са овим, изрази су давани под појединим значењским тачкама, а не у засебном пољу на крају речничког чланка. Тако се нпр. у обради гл. *видети*, под тачком 2. „опажати очима, опазити, гледати, изгледати, погледати“ наводе изрази: *видети некое леђа, не видети даље од носа* и *видети унапред*; а под тачком 9. „(нешто) доживети, дочекати“ изрази: *видети свога бога, видети часа, видети добре хасне* и др.

3.4. Из свега изложеног је видљиво да су у *Огледну свеску* из 1953., поред структуралистичких, враћени елементи феноменолошког приступа лексикографској обради. Овај приступ је садржан у начелу равноправне употребе свих нивоа лингвистичке анализе при дефинисању значења, при чему избор појединачног нивоа највише зависи од контекстуалних услова реализације лексеме у оквиру исказа. Такође је присутно и уверење да се језичке промене (код појединих типова лексике) не морају одвијати према предефинисаним обрасцима.

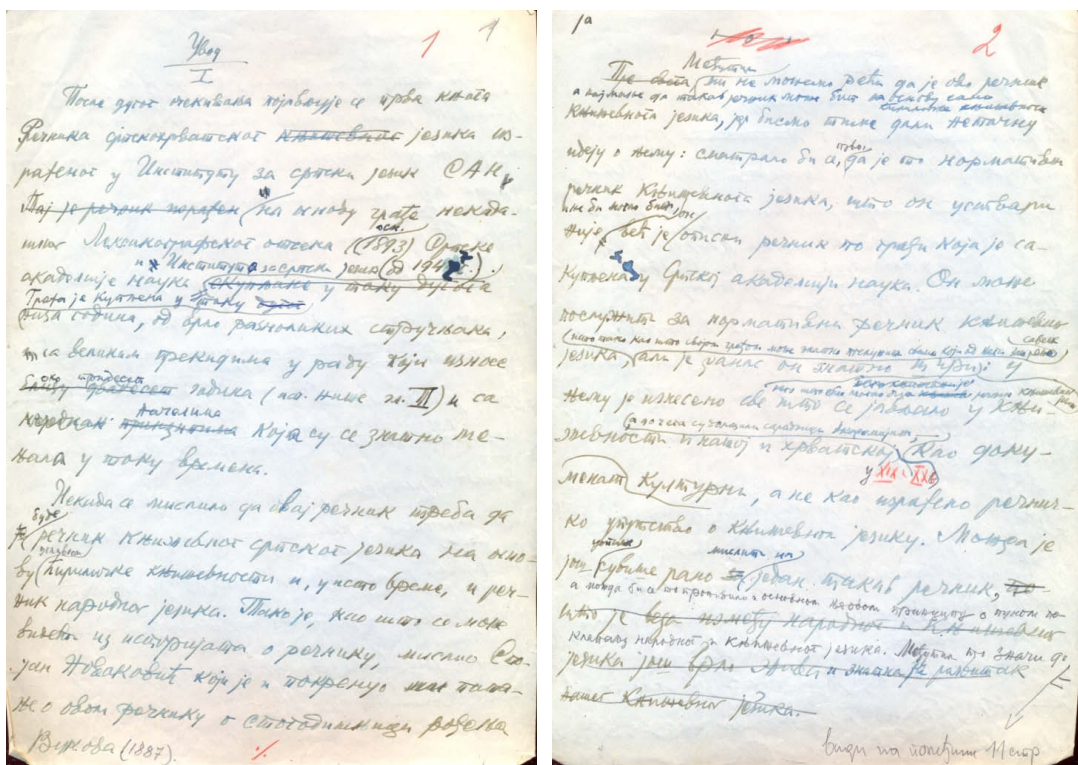
Из овог разлога, обрада у *Огледној свесци* окренута је испитивању начина на које се (и у проблематичним случајевима) може дефинисати лексичко значење; као и откривању варијетета методолошких поступака у овом процесу.

Увод у Први том речника САНУ (1959)

4.1. После израде *Огледне свеске*, одмах се приступило изради првог тома Речника. Из извештаја који је 1954. године поднесен годишњој скупштини Академије види се да је до тада укупно обрађено 87.558 речи (А–Ј) на 20.019 рукописних страна, што износи приближно 3.500–4.000 штампаних страна основне обраде (већи део је прошао и основну редакцију). Стога је издавању Речника могло да се приступи готово без одлагања.¹

4.2. Исте године, А. Белић је почео да ради на тексту *Увода у Први том Речника САНУ*. На основу свега што је изложено о његовом лексикографском раду, може се тврдити да *Увод* (објављен 1959) у основи представља проширен и методолошки допуњен текст *Извештаја* из 1926.

¹ С обзиром на количину обрађеног материјала, предвиђено је да Речник излази темпом од једне књиге годишње. Због накнадних редакција и допуна речничког текста, овај план није остварен, да би се динамика издавања Речника после слова Ј још више успорила.

Александар Белић, Нацрт увода у први том Речника САНУ (1959), архив Речника САНУ

4.3. Поред излагања о концепцији и историјату Речника САНУ, Белић се у делу Увода (под насловом *Напомене о обради текста Речника*) активно позабавио и бројним практичним проблемима који су искрсавали у речничкој обради. На тај начин је, у методолошком смислу, спојио *Извештај* из 1926. године, који означава нацрт Речника, и сам Речник као завршен и остварен текст. Истовремено, напоменама о обради речничког текста Белић је ударио темеље *Упутствима за обраду речничке грађе*, интерном спису у коме се разматрају различити аспекти савременог лексикографског рада. Узимајући у обзир природу Увода, као и дуготрајан процес његовог настанка, може се тврдити да овај текст представља финализацију теоријских поставки које је Белић засновао још 1915. године: о речнику који описује, и на дескриптиван начин стандардизује, језик штокавског говорног простора у периоду од Букове реформе до данашњег времена.

4.4. У тексту Увода Белић нарочиту пажњу обраћа на три питања: о *природи и карактеру Речника*, о *историјату припремног рада на Речнику*, као и о односу *књижевног и народног језика у Речнику*.

4.4.1. *Природа и карактер Речника*. Будући да је у Речнику, у виду културног документа, изнесено све што се јављало у новијој српској и хрватској књижевности 19. и 20. века, он, према ауторовим речима, „обухвата савремено речничко благо Срба и

Хрвата. То је речник заједничког језика њихове културе и књижевности“ (Белић 1959: VII). Стога су у Речник САНУ ушле, поред речи из класичног (Вуковог и Његошевог) језика, као и дијалекатске грађе, и све друге речи које су се одомаћиле у књижевном језику наше нове епохе.

Оваква концепција настала је на обимној грађи: из објављених речника (Вук, Броз–Ивековић, Ристић–Кангрга и др.), из штампане књижевности, као и из збирки речи скупљених у народу.¹ Речник САНУ тиме задобија јединствен општекултурни значај, који превазилази селективне улоге језичких приручника (нпр. термилошких речника) или нормативних приручника (речника књижевног језика). Његова главна намена, према Белићевим речима, јесте да упозна све говорнике ове језичке целине са њиховим заједничким лексичким благом и тиме утре пут бољем познавању књижевног језика у будућности.

4.4.2. У излагању о историјату припремног рада на Речнику А. Белић говори о лексикографском раду у Академији од Новаковића до поратног времена (стр. IX–XXI). Његово излагање дотиче готово све теме које су обрађене у нашем раду (Новаковићев и Иванићев рад, скупљање народних речи, Огледне свеске из 1914. и 1944., рад у Одсеку између два рата).

У овом делу *Увода*, нарочито је важно Белићево излагање о *Огледној свесци* из 1944. године. Говорећи о *Огледу* из 1944, А. Белић је у начелу прихватио готово све теоријске поставке које се у њему наводе, изузев две: о индивидуализмима и њиховом статусу у речнику, и о концепцијској основи Речника САНУ. Као што је већ истакнуто, Белићево неслагање са ауторима *Огледа* о овим питањима симболизује оступање од доследних структуралистичких начела на којима почива речничка обрада. Без овог одвајања не би се могло говорити ни о улози Речника САНУ у језичкој стандардизацији.

1.1. У *Предговору Огледној свесци* из 1944. Р. Бошковић се посебно осврнуо на питање статуса индивидуализама у речничкој грађи. У вези са овим питањем, Бошковић је издвојио и описао две важне појаве: природу индивидуалних речи (које, према начину употребе и степену лексичке интеграције дели на *хапаксе* и *песничке*

¹ С тим у вези, вредна је пажње чињеница да су, поред *Огледне свеске*, 1953. године у издању Института за српски језик изашла и *Упутства за прикупљање речи из народних говора*, у којима се разрађује методологија скупљања, обраде и семантичке организације народних речи, изложена у тексту *Позива и упутства* из 1899. године. У том смислу, *Упутства за прикупљање речи* из 1953. године представљају напор да се грађа из народног језика у корпусу за Речник САНУ ареално уједначи: „Из појединих народних говора има релативно довољно нове грађе, али из неких крајева грађа је веома оскудна ... нарочито ... из Топлице, Жупе, Ресаве, Шумадије, Посаво-Тамнаве, Подриња, Новопазарског Санцака, Босне и Херцеговине, Славоније“ (*Упутства* 1953: 5).

актуелизације) и контекст њихове употребе у језику, који се може назвати језичком индивидуализацијом.

1.2. Настали као „само једанпут и од једнога писца употребљене речи“, хапакси имају специфичну лексичко-семантичку природу. Њихово значење и творбена структура зависе од стилских особености писаца који их користе, као и општег контекста исказа у коме су употребљени. Гледано кроз терминолошки систем Женевске школе, индивидуализми, својом унутарњом структуром, у великој мери проблематизују природу језичког знака који их представља: насупротив већини речи у лексичком фонду, код којих је веза између означитеља и означеног немотивисана и конвенционална (општеприхваћена), веза између означитеља и означеног код индивидуализама остаје мотивисана и неконвенционална. *Мотивисана* – будући да индивидуалне лексеме настају модификацијом или комбиновањем већ постојећег језичког материјала; *неконвенционална* – будући да значење индивидуализама успоставља један аутор, а не језички колектив у целини.

1.3. Имајући ово у виду, намеће се питање да ли индивидуална лексика, семиотички гледано, уопште може бити сматрана делом лексичког фонда на исти начин као што је то случај са другим типовима лексике. У сваком случају, њихова интеграција у лексички фонд је отежана, иако за њу не постоје формална ограничења. Према тврдњи Р. Бошковића, индивидуализми остају прагматички условљене речи, „више стилске него језичке творевине“, и стога не припадају језику као систему (*langue*), већ „језику појединца (*parole*)“ (Бошковић et al. 1944: 2).

1.4. Пошто индивидуална лексика не спада у језик (онако како овај појам схватају теоретичари де сосировског усмерења), она, према овом аутору, не треба ни да уђе ни у речник који тај језик представља. Изузетак је могуће направити једино код оних хапакса које су сковали писци од ауторитета и који, због тога, имају већу стилску вредност и потенцијал ширења на друге говорнике српског језика.

1.5. Методолошки добро образложени у оквирима своје научне парадигме, изложени наводи нису се слагали са феноменолошким тенденцијама у лингвистици које су добиле замаха у 50-им и 60-им годинама 20. века. За разлику од Р. Бошковића, А. Белић посматра језички систем као целину која је подложна непрестаном развоју, што му допушта да према индивидуалној лексици у речничкој грађи заузме много толерантнији став.

1.6. По Белићевом мишљењу, чињеница да нека лексема носи у себи потенцијал језичке промене и богаћења изражајних могућности битнија је од тога да ли та лексема, на формалном плану, задовољава семиотичке критеријуме за пријем у лексички фонд. Узимајући у обзир да стилски допринос појединца у домену језичког стваралаштва

превазилази еклектичност и формалност у речничком опису, он примећује како су у речничкој грађи до извесне мере „сви примери појединих писаца индивидуални“, те да се без описа индивидуалне лексике „не може дати ни стилистичка атмосфера данашњице ни јучерашњице нити иједног другог времена“ (Белић 1959: XIX).

1.7. Исто тако, А. Белић се у *Уводу* није сложио ни са језичком основном Речника која је изложена у *Огледу* из 1944. („... цео Вук и цео Даничић, сви примери из њихових дела, сви без изузетка“). Ипак, свестан и тога да је оваква концепција настала као резултат спољних притисака, Белић то питање није даље заостравао: „Може се добити утисак, иако све ово и треба да уђе у Речник, да је мало померен центар овога Речника. Та он је, на првом месту, речник нашег књижевног језика, а тек после тога и народног језика!“ (стр. XX).

1.8. Дискусијом о изложеним проблемима, Белић је истакао нееклектички карактер Речника. „Овај Речник“ – подвлачи он – „неће бити ... такав у који би уредници пуштали само оне речи за које *мисле* да имају право грађанства у савременом књижевном језику“.

4.4.3. Важно питање које се обрађује у теоријском делу Белићевог *Увода* тиче се и *односа књижевног и народног језика*, као и њиховог представљања у Речнику САНУ.

Наглашавајући још једном ненормативни карактер лексикографског рада, који условљава извођење правила о језичкој структури из прикупљеног материјала, А. Белић оцртава следећу дихотомију. Термини „књижевни“ и „народни“ језик за њега представљају два пола језичког развоја у различитим историјским фазама. „Књижевни језик“ је, у основи, култивисани народни језик, који је са једне стране отворен за утицаје народног, док са друге постаје живи језик извесних друштвених средина; док оно што се обично назива „народним језиком“ заправо представља скуп дијалекатских варијетета из којих се попуњава лексички фонд књижевног језика. Између ова два пола стоје други лексички фондови који улазе у Речник: стручне терминологије, „књишке“ речи, речи пореклом из говорног језика и сл. (стр. XXIII–XXV).

4.5. Већ смо раније навели да се, у току израде *Огледне свеске* из 1953, расправљало о различитим питањима лексикографске обраде. Закључке са ових расправа, као и опште искуство у изради Речника по Академијиној грађи, Белић излаже у делу *Увода* под називом *Напомене о обради текста Речника*.

Од бројних теза које су у *Напоменама* наведене, издвајамо оне важније, у којима се резимирају закључци из различитих фаза припремног рада на Речнику САНУ:

4.5.1. *Извори*. Изворе Речника чине књиге, часописи и новине 19. и 20. века. Грађа се изузетно уноси и од старијих писаца, који пишу народним језиком пре Вука.

Из књижевности 19. и 20. века вршен је, у ову сврху, избор: „од најбољих писаца црпена је већина њихових дела, а од осталих (знатнијих) мањи број“ (стр. XXVII). У изворе за Речник унета је и народна књижевност, као и речници и енциклопедије, добри преводи, стручна и научно-популарна дела, збирке речи и сл. У случајевима да у грађи није било нечега што је обично у разговорном језику образованих кругова, уношени су и редакторски примери.

4.5.2. *Одреднице*. Као засебне одреднице у Речнику даване су и речи истог облика и акцента, а различитог порекла. Такође, статус засебне одреднице стекле су скраћенице које су ушле у књижевност (АВНОЈ, СКОЈ, ФНРЈ и сл.); скраћенице за елементе (А за „ампер“)¹, синтагме или изрази до више речи када чине један појам и сл.

4.5.3. *Наречја*. Екавско (источно) наречје је успостављено као основа Речника, док се речи других изговора у њему упућују на екавске. Међутим, уколико речи постоје само у другим наречјима, оне се обрађују без овог упућивања.

4.5.4. *Етимологија*. Будући да Речник САНУ нема етимолошки карактер, у њему су етимолошке белешке даване само уз новије речи страног порекла.

4.5.5. *Значења*. У питању редоследа излагања значења, А. Белић делом одступа од свог гледишта из 1926. – да значења у Речнику треба давати хронолошким редоследом. Уместо тога, он начелно прихвата принцип који је први пут промовисан у *Огледу* из 1944: значења се излажу „логичким редом, почињући од оног које је данас најобичније и најраспрострањеније“. Међутим, А. Белић не одбацује сасвим ни свој првобитни став: „Ипак, ако је значење које је најближе етимолошком још у широкој употреби, давали смо га на првом месту“ (стр. XXX).

Сама значења су давана у облику дефиниција и синонима. Дефиниције, чак и кад су постојале у другим речницима и изворима, преиначаване су како би добиле јаснију и концизнију стилизацију. Тиме је зачета стилистика метајезика која је својствена београдској лексикографској школи. Као допуна дефиниција и средство у обликовању значења коришћени су и (потпуни) синоними; (потпуни) антоними (са ознаком „супр.“); као и квалификативне ознаке „в.“ („види“) и „исп.“ („испореди“).

4.5.6. *Примери*. Исти принцип по коме се излажу значења примењен је и на редослед излагања примера. Примери се наводе од најизразитијих према мање изразитим, па тек потом у хронолошком реду (стр. XXXI).

4.5.7. *Дијалектизми и вулгаризми*. У највећој мери су упућивани на правилну књижевну реч. Примери у дијалекту давани су само ако пружају нешто ново у погледу

¹ С тим у вези, треба напоменути да је 1988. године у грађу за Речник САНУ увршћена велика збирка скраћеница Милоша М. Бабовића, која броји преко 10.000 примера употребе скраћеница у савременом језику.

значења, конструкције и сл. И иначе је поштован принцип да се наводе речи које се сматрају „неправилним“, уколико су у широкој употреби.

4.5.8. *Акценти*. На овом месту Белић понавља тезу из *Огледа* (1944) да се акценат Београда и околине мења и удаљује од Вукове акцентуације. У том случају, он се обрађује равноправно са Вуковим или му се даје примат: „Када је та акцентуација у појединим случајевима дубоко продрла у језик образованих кругова, тако да је из њега потпуно потисла оно што је било у тим случајевима код Вука, овде се у овом Речнику то ставља или као равноправни акценат са Вуковим или као главни акценат, а Вуков као напоредни, у загради“. То је учињено „зато што је овај речник морао водити рачуна о животу и о процесима који су се о њему извршили и имају сталну примену“ (стр. XXXVI–XXXVII).

4.6.1. Шеста етапа у развоју савремене српске лексикографије, која траје од 1948. до објављивања Првог тома Речника САНУ, 1959. године, обележена је унификацијом принципа о саставу и природи језичког система који се уобличавају кроз последња три периода припремног рада на Речнику. Поменути принципи, обогаћени новим сазнањима, изложени су у *Огледној свесци* из 1953. године.

4.6.2. У складу са овим, приметна је тежња лексикографског колектива да на бројне проблеме у речничкој обради да типска решења. Типизирањем нивоа лексикографске анализе језика учињени су даљи кораци у систематизацији потпуног језичког описа. Стога *Напомене* (на чијем ће фонду касније настати и *Упутства за обраду речничке грађе*) представљају важан део *Увода*, на чијој се основи даље развијају методолошка начела београдске лексикографске школе.

Лексичка грађа Речника САНУ: историјат, формирање, организација

1.1. У претходном делу рада изложен је приказ историјског развоја теоријских и примењених начела на основу којих је заснован Речник САНУ. Узимајући изложено у обзир, у наставку ћемо у општим цртама представити начела формирања и организације лексичке грађе за овај Речник, као целине која стоји у средишту лексикографски мотивисаних увида у језичку природу и структуру.

1.2. Лексичка грађа за Речник САНУ представља резултат синтезе теоријских поставки о природи српског језика које су присутне у припремном раду на Речнику, и примењених решења у скупљању и прелиминарној обради речи. Грађу чини корпус примера из књижевног и народног језика, култивисан према главним начелима дијакхроне равнотеже у лексичком фонду, његове функционално-стилске равнотеже, као и према начелима територијалне распрострањености лексике.

1.3. Циљ овог дела рада је да пружи синтетички преглед књижевних и народних извора за Речник САНУ као једне заокружене целине. Поменути преглед биће садржан у општем погледу на грађу за Речник САНУ као репрезентативни и многострани корпус лексичког фонда српског језика, који представља основ за различите видове његове стандардизације.

Структура грађе за Речник САНУ: основна начела

2. Иако је питање структурираности и уређења грађе за Речник присутно у свим фазама припремног рада на Речнику, овај проблем је на прави начин покренуо С. Новаковић, у *Посланици Српској Краљевској Академији* из 1888.

2.1. Наслов трећег поглавља Новаковићеве *Посланице* гласи „Питање народнога књижевнога језика и питање о дијалекту“. Тезама које је, о односу та два идиома, изложио у овом поглављу Новаковић је поставио теоријске основе речничког корпуса као култивисаног репрезента језичког стања главнине говорника штокавског наречја.

2.1.1. Тему аутор отвара наводећи у то време владајуће ставове о подели језика на *књижевни* и *народни*, према којој народни језик представља искварену варијанту књижевног: „Један страни писац казао је о тој ствари ово: Историјски је закон да се сваки језик цепа на *народни* и на *књижевни* језик, чим се њиме почне мало боље писати. Негде се запусти изговор, негде се тежи да се простијима начине или збркају граматички облици на које књижевни језик марљиво пази, негде се, на послетку,

уобичаје речи и изрази који се у писаца не налазе. Тиме се свуда дели књижевни језик од језика народнога“ (Новаковић 1888: 40).¹

2.1.2. Међутим, С. Новаковић одмах додаје да је, код нас, књижевни језик постао од народног, што изврће утврђени однос књижевног и народног језика (стр. 40). У овој визури, народни језик више није искварени књижевни, већ генератор настанка књижевног језика. У складу са новопостављеном сликом, отвара се и низ нових питања: „Је ли то образовање или постајање просто претварање народнога језика у књижевни? И по томе: улази ли у књижевни језик цео народни језик са свима својим каквим било дијалектима? И по томе: може ли у књижевном народном језику сваки писати по свом дијалекту, онако како се говори онда где се он родио, па ма откуд он био? Или се између разних дијалеката један бира за књижевни дијалекат, а њему се потчињавају, на жртву приносе, или њега ради уништавају сви остали? И ако то бива и треба да буде, догађа ли се то снагом догађаја, нечијим избором, или другим неким, и каквим, током умственога кретања у народу?“ (стр. 40–41).

2.1.3. У одговорима на постављена питања Новаковић утврђује да ни у једном језику не постоји апсолутна подударност између књижевног језика и дијалеката. Примери италијанског и немачког језика показују да се, обично, један дијалекат намеће као основица књижевног језика: „Као што се јунаци или старешине у првим временима или у тешким тренуцима народнога живота истичу својом снагом и општим признањем за представнике племена и народа, тако и међу племенима једнога истог народа једно племе даје тип осталима у околи кад развије снаге за то, а међу дијалектима један дијалекат осваја остале и ставља им се за старешину. И то још не бива увек по вољи и по избору, него често и мимовољно“ (стр. 42).

2.1.4. Мисао о народном књижевном језику, наставља Новаковић, код нас је спровео Вук. Тај процес је проучен и добро познат. Међутим, у овоме је остало неистражено питање шта је чист народни књижевни језик (која наречја обухвата, које крајеве?), као и питање да ли се у тако „чист“ језик могу уносити нове речи, стране речи, као и словенске речи које су се у међувремену одомаћиле у језику (стр. 49–51).²

2.2. Питање лексикографског култивисања овако створеног књижевног језика Новаковић отвара у четвртом поглављу *Посланице*, под насловом „Шта да чини Академија да би извршила свој задатак у неговању језика српског“.

2.2.1. Новаковић овде као основну тезу узима да „говор књижевнога језика уздиже на опште-народну висину један народни говор“. Према томе, познавање народног

¹ Овде се, пре свега, мисли на латински језик, као и на језике произишле из њега.

² Различити ставови о овим питањима, а посебно око преласка са „јужног“ на „источни“ изговор, чине велики део полемике око Вукове реформе у другој половини 19. века.

језика уједно је и познавање етнографских, културолошких и уопште материјалних момената који, на лексичком плану, конституишу књижевни језик. Стога је, у Речнику, потребно граматички, лексички и гласовно истраживати дијалекте (стр. 74)¹. Књижевни језик, пак, треба даље изучавати на синтаксичком и стилистичком плану (стр. 76).

2.2.2. Према Новаковићевом мишљењу, задатак Академијиног Речника је у следећем:

- да покаже основу књижевног језика у народном;
- да покаже развој књижевног језика од народног (стр. 78 и д.).

„Први је задатак (Академије)“ – наставља аутор – „Речник народнога књижевног језика српског, у ком би се с критиком и разбором изложило и изнело све што је до сад одабрани део литературе урадио за лексичко развиће и усавршење народнога књижевног језика. Речнику би томе био задатак, да изнесе и представи садашње стање народнога књижевног језика српског. Почетци тога језика тражили би се, према природном његовом развићу, у народном говорном језику од почетка књижевности, у народним усменим умотворима, у делима признатих писаца свију струка књижевности и науке, почињући од Доситија па до данашњих, за које се нађе да им дела треба да уђу у ред оних писаца из којих ће се црпсти грађа за речник“ (стр. 78).

2.2.3. На основу тако образложеног система, Новаковић у *Посланици* даље поставља основе уређености речничког корпуса. Он то чини општим избором извора који ће се ексцерпирати за Речник. Тако, „за народни и књижевни језик у исти мах“, треба узимати дела В. С. Караџића, Д. Исаиловића, Шулека, Ђ. Поповића, И. Филиповића, Ј. Панчића и Ј. Ђорђевића, који су се позабавили представљањем народног језика као књижевног. Поред овога, за народни језик је потребно и систематично изучавање говора „из живих уста“, према „крugовима народног живота“, што је задатак скупљача народних речи (стр. 79). Исти систем (поделе језика на „крugове живота“) присутан је и у склопу књижевног језика, с тим што је сама подела међу књижевним изворима далеко разгранатија. У књижевни језик убрајају се, према Новаковићу, и терминологије из различитих области (Ј. Панчић, Ј. Живановић, Ј. Зоре, Вл. Ђорђевић и др.) (стр. 81–82).

2.2.4. Расправом о улози грађе у задатку Речника САНУ, Новаковић изражава уверење да се макроплан језичке целине (као и њених промена) одражава у микроплану речничких извора. Поменуто уверење уградиће се у основу свих каснијих

¹ У томе Академија, по Новаковићевом мишљењу, треба најпре да изучи „источне“ говоре „уз Тимок и Мораву к пределима Струме и Вардара“ (стр. 74). Овој тежњи најбоље ће одговорити А. Белић, студијом о дијалектима источне и јужне Србије (1905).

расправа о изворима за Речник САНУ.¹ У ову сврху, С. Новаковић предлаже и да се изради и детаљна библиографија ексцерпираних дела (стр. 85), чиме антиципира Белићев рад на списковима речничких извора у *Извештају* из 1926.

3.1. Питање односа књижевног и народног језика на конкретној лексичкој грађи разрадио је, после Новаковића, А. Белић. У том смислу, у *Уводу* у Први том Речника САНУ из 1959. може се наћи завршен концепт уређености речничких извора, као сажетак онога што је аутор у претходним навратима већ изрекао.

3.2. Судаћи према тексту *Увода*, термини „књижевни“ и „народни језик“ за Белића представљају органску и континуирану целину. „Књижевни језик“ је створен по основама народног, и у себи садржи генерализоване и култивисане правилности на свим плановима структуре. У његов састав улазе и застареле речи, као и речи из стручних терминологија. Са друге стране, оно што се обично назива „народним језиком“ у основи представља дијалекатску грађу, као и грађу из говорног језика.

3.3. На плану речничког корпуса, књижевни језик је фиксиран у писаним делима, која обухватају књижевна и стручна дела; док је народни језик фиксиран у збиркама речи, као и у специјалним збиркама.

3.3.1. Белићев модел интеракције различитих идиома који чине језичку целину може се представити следећим дијаграмом:

ПЕРИФЕРИЈА		ЦЕНТАР	ПЕРИФЕРИЈА	
КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК			НАРОДНИ ЈЕЗИК	
„књишке“ и застареле речи	књижевни језик (народни језик у књижевном развоју)	народни језик (покрајинска лексика)	дијалектизми	
стручне терминологије			вулгаризми	
			жаргонизми	

3.3.2. Сагласно овоме, микроплан речничких извора који одражава изложени модел може се представити следећим дијаграмом:

ПЕРИФЕРИЈА		ЦЕНТАР	ПЕРИФЕРИЈА	
ШТАМПАНА ДЕЛА			ЗБИРКЕ РЕЧИ, ГОВОРНИ ЈЕЗИК	
предвуковска књижевност	књижевна дела и периодика („од Доситеја и Вука до наших дана“)	диференцијална лексика народних говора	дијалекатска лексика	
стручна дела (терминолошки речници, енциклопедије и сл.)			жаргон	

¹ Отуда и тврђа да би „гдекоји писац био увучен у списак извора само за то, што својим делом представља извештај из језика за речник“ (И.: 84).

3.4. Захваљујући временској дистанци, у *Уводу* из 1959. стање које изнео Новаковић се профињује и усложњава. Прихвата се Вукова реформа као почетак формирања књижевног језика: народни језик улази у књижевни, а књижевни непрестано постаје живим језиком извесних друштвених средина и постепено се пробија културом и просветом у народ. „Општа правилност“ се спомиње као основ за стандардизацију. Стране речи треба користити само у изузетним случајевима, „јер је лепота књижевног језика у употреби народних речи свугде где је то могуће“ (Белић 1959: XXV). Поред овога, А. Белић је у речничку терминологију увео и синтагму „право грађанства“, којом је у начелу искључио сваку реч која се није одомаћила у језику.

Штампани извори у грађи за Речник САНУ

4. Имајући у виду да општа структурираност речничке грађе прати стање језичке целине, у овом делу рада ћемо изложити основне принципе избора штампаних извора у грађу за Речник САНУ. Принципи су устројени према начелу припадности извора одређеном језичком жанру.

4.1. Корене поделе штампаних извора према језику који је у њима заступљен налазимо још у Новаковићевој *Српској библиографији* из 1869. године. У *Уводу* ове студије, Новаковић је извео прву поделу дела према језичким жанровима. Ту је он изделио читаву стару књижевност на три главна одељка: *умјетност, смијешана издања и наука и поука*. У оквиру ових одељака, постоје даље поделе на (под)жанрове: *умјетност* (пјесничко прорашће, пословице, загонетке, алегорије...); *слободно пјесништво* (епско усмено, епско писано, лирско пјевано, лирско писано, драмско...); *вјера* (библија, црквена поезија, служба, молитве, митолођија, приче...); *смијешана издања* (календари, збирке, забавне новине...); *историјске науке* (политичка историја, историја образовања); *јестаствене науке; психолошке науке; поука за одрасле* (љекарски списи, занатски и индустријски списи, законски списи, наук туђих језика...) и сл.¹

4.2. У оквиру исте студије, Новаковић се сусреће са проблемом како издвојити *периодичку* у низ репрезентативних жанрова: „Има још нешто, што би ваљало да као посебит дио дође у круг ове књиге. То је библијографија садржине из новина,

¹ Ставовe из *Библиографије* о подели штампаних дела према језичким жанровима Новаковић ће поновити у више наврата. Тако ће, у писму о Даничићевом *Огледу* објављеном у *Раду* ЈАЗУ, замерити што је списак извора за *Оглед* непотпун, и у складу са тим предложити да се у речничку грађу уврсти језик *Протокола шабачког магистрата* и Карађорђевог *Деловодног протокола* из 1812, будући да ови списи одсликавају доба прве употребе писмености у канцеларијама ослобођене Србије (Новаковић 1878: 196).

часописа и књижевних зборника. Сад је тај дио уписан у библијографију само голим главним именом својим у рубрикама: збирке, календари, новине (политичне, стручне и забавне); али имена тијех збирака обухватају у себи често врло пространу садржину, што код других библијографских комада није случај, и није ни то само, него садржина тијех зборника обухвата у себи читаву књижевност, која се много пута и карактером и важношћу својом и упливом на народ веома разликује од књижевности издаване у књигама. Нек се свак опомене само развијања наше књижевности у журналистици и тијем зборницима у најновије вријеме. Ту излазе најбољи послови; ту се књижевност наша жури на висину странских књижевности; туда се јављају нова питања што потресају образовани свијет, туда се указују пријеводи најбољих дјела, расправа у цјелини и у комадима. Журналистика почиње у нас да указује главни ток књижевнога развијања на висини његовој у нашем опћинству, и књиге силазе на другу линију, заузимајући тише и озбиљније мјесто“ (стр. XX, подвукао: Н. И.).

4.3. До лексикографске конкретизације Новаковићеве поделе долази 1926. године, у Белићевом *Извештају*. На овом месту Белић усваја Новаковићев библиофилски приступ штампаној грађи, трансформишући га, у духу своје методологије, у тематски приступ.

4.3.1. У складу са Новаковићевом поделом, Белић у *Извештају* поименце наводи списак од 1280 књига (510 аутора) из којих се ексцерпира речничка грађа. Свака од књига маркирана је одређеном жанровском ознаком, која има за циљ да је одреди на плану језичког израза на тај начин што ће је поставити у диференцијалан однос према стандардном идиому. Тако се, међу ознакама писаних извора, у *Извештају* налазе следеће категорије: *етнографија, КСП (култура-социологија-политика), привреда, приповетке, позоришни језик, народне умотворине, етика, математика, природне науке, биографске црте* и сл. (Белић 1926: 30–46).

4.3.2. На истом месту Белић разрађује и Новаковићеве погледе на језик штампе као незаобилазан део речничке грађе: „Овде треба, у нарочитом одељку, додати и језик штампе и дневних листова, будући да се живи, разговорни језик нигде ... у моментаном стварању тако добро не огледа као у дневној и повременој штампи. ... Овоме би се додале и стенографске белешке Скупштине и сличан материјал у западном делу нашег народа“ (стр. 50). У ту сврху за Речник су црпени бројни листови, од *Забавника* Д. Давидовића и *Бриљана* Ђ. Рајковића, преко *Бранковог Кола*, *Јавора* и *Отаџбине*, до *Српског техничког листа*, *Финансијског прегледа*, *Царинског гласника*, *Политике* и других.

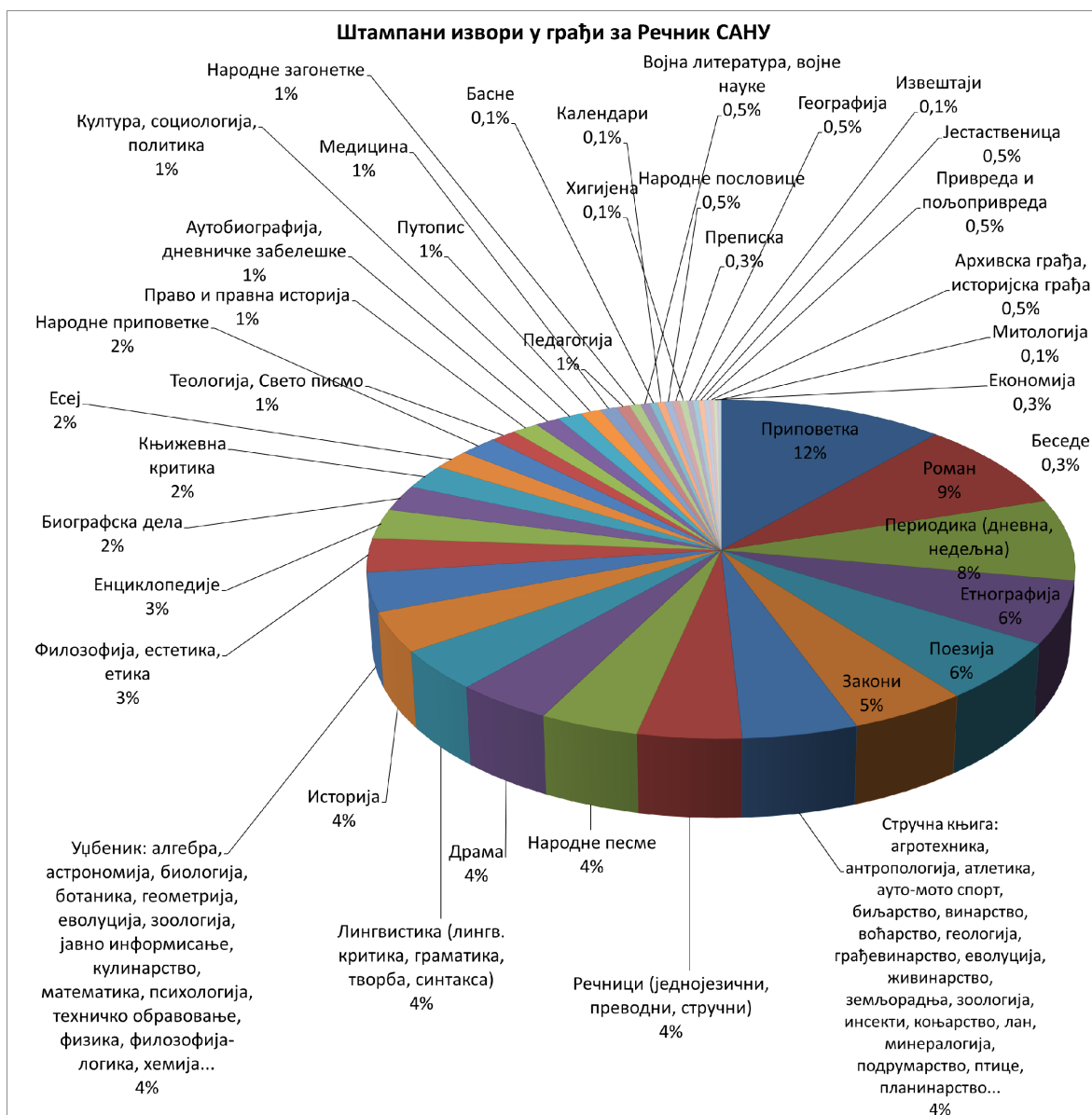
4.3.3. Подела писане грађе за Речник САНУ према језичким жанровима настала је из практичне потребе да се конкретни наслов, култивисаном генерализацијом,

изједначи са одређеним видом диференцијалне употребе језика (диференцијалне у односу на замишљено средиште у коме се налази стандардни језик). Систем анотације који је на овај начин развијен омогућио је лексикографима да, на основу познавања извора, одреде њихов језички тип, те да на основу овога утврде да ли одређени извор уноси неку језичку (лексичку, стилску) новину у речничку грађу или не. Истовремено, у *Извештају* из 1926. начињене су и прве процене обима и заступљености појединих језичких жанрова у речничкој грађи.

4.3.4. Таквим радом, 1939. године у речничкој грађи се стекло 70.481 речи из штампаних дела, сређених и анотираних према језичком типу извора (*Годишњак* 50/1940: 170–171). Кроз читав 20. век, прикупљање грађе се наставило уз начелно поштовање жанровске одређености дела.¹

4.3.5. Да бисмо добили савремену слику жанровске заступљености штампаних извора, спровели смо Белићев метод анотације на узорку од 1.040 књижевних и стручних дела на основу којих се данас израђује Речник САНУ (од 3.665 колико их има у грађи). Резултате представљамо у следећем дијаграму:

¹ Грађа за Речник САНУ данас броји између 6 и 8 милиона примера. Последње ексцерпирано књижевно дело у речничком корпусу датира из 1998. године; а последње ексцерпирано дело уопште из 2005. године.

4.3.6. На основу дијаграма се запажа велика сложеност односа различитих типова штампаних извора, и то како на синхроној, тако и на дијахроној равни. Изузимајући дневну периодичку, о чијој је улози у развоју књижевног језика већ било речи, главнина штампаних извора у речничкој грађи може се поделити на две групе: дела која фиксирају *језик књижевности* и дела која су извор *стручног језика*.

4.3.6.1. У *језик књижевности* спадају примери преузети из романа, приповедака, поетских и драмских дела и (у посебној групи) народних умотворина. У грађи за Речник САНУ налази се ексцерпиран добар део српске књижевности, почев од будимске продукције (романи Милована Видаковића, „књиге за народ“ Јована Стејића), преко књижевности предромантизма и романтизма (Стерија, С. М. Сарајлија, П. П. Његош, Ћ. М. Кодер, Б. Радичевић, Л. Костић, Ј. Ј. Змај, Ђура Јакшић), раног и позног реализма (Јаков Игњатовић, Петар Кочић, Р. Домановић), па

до модерне књижевности (И. Андрић, М. Црњански, С. Винавер, М. Настасијевић, И. Секулић, О. Давичо, Б. Топић, Д. Тосић, М. Павић). Нарочито су црпени књижевни часописи (Српски књижевни гласник, Летопис Матице српске, XX век), као и читаве едиције које, својим саставом и избором, врше својеврсну евалуацију дела у односу на књижевни канон (тзв. *Плаве корице* СКЗ-а,¹ *Наша књига* Геце Кона, *Библиотека српских писаца* Народне просвете) и др.

Будући да су извори најпре бирани према језичким (лексичко-стилским) новинама које уносе у праксу књижевне употребе српског језика, разумљиво је што су за речничку грађу у већој мери ексцерпирани они писци који култивишу поменуте новине (нпр. ствараоци романтизма, раног реализма или постмодернизма), него писци из књижевних периода који се, у језичком смислу, ослањају на наслеђе протеклих епоха (нпр. из позног модернизма или фолклорног реализма).

У складу са изложеним, у грађи за Речник су заступљени и важнији преводи српске преводачке културе, који, својим језичким особинама, често долазе у исту раван са најбољим делима српске књижевности (нпр. *1001 ноћ* у преводу Станислава Винавера; *Књига о џунгли* у преводу Николе Цвијановића; *Кола Брењон* у преводу Милана Богдановића и др.).

4.3.6.2. Са друге стране, у изворе *стручног језика* (као и различитих типова терминологија) спадају три велике групе публикација.

Прву групу чине *уџбеници*, који дају општи увид у поједине научне области, и тиме фиксирају њихове термилошке системе (математика, психологија, биологија, хемија итд.). Другу групу чине *стручне књиге*, које често спајају терминологије блиских научних области. Оне су по захвату у материју дубље, а по употреби термилошких система обично обимније од уџбеничке грађе (биљарство, воћарство, геологија, зоологија итд.). С временом су се веће стручне области одвојиле у засебне (језичке) целине, па се, сходно томе, може говорити о засебним (термилошким) областима медицине, права, војних наука, привреде, економије, вере, политике итд. Коначно, трећу групу извора стручног језика чине *енциклопедије*, које се екстензивно баве појединим сегментима културе живота и припадајућом лексиком (историја, права, православље, поморство, сликарство итд.).

¹ Повезаност издавачке активности Српске књижевне задруге са радом на Речнику САНУ представља засебну тему, коју тек треба истражити. Довољно је напоменути да су многи сарадници СКЗ-а времену оснивања (као нпр. С. Новаковић или др Батут) истовремено били ангажовани радом на Речнику. Исто важи и за чланове Одбора за издавање Вукових дела.

Збирке речи у грађи за Речник САНУ

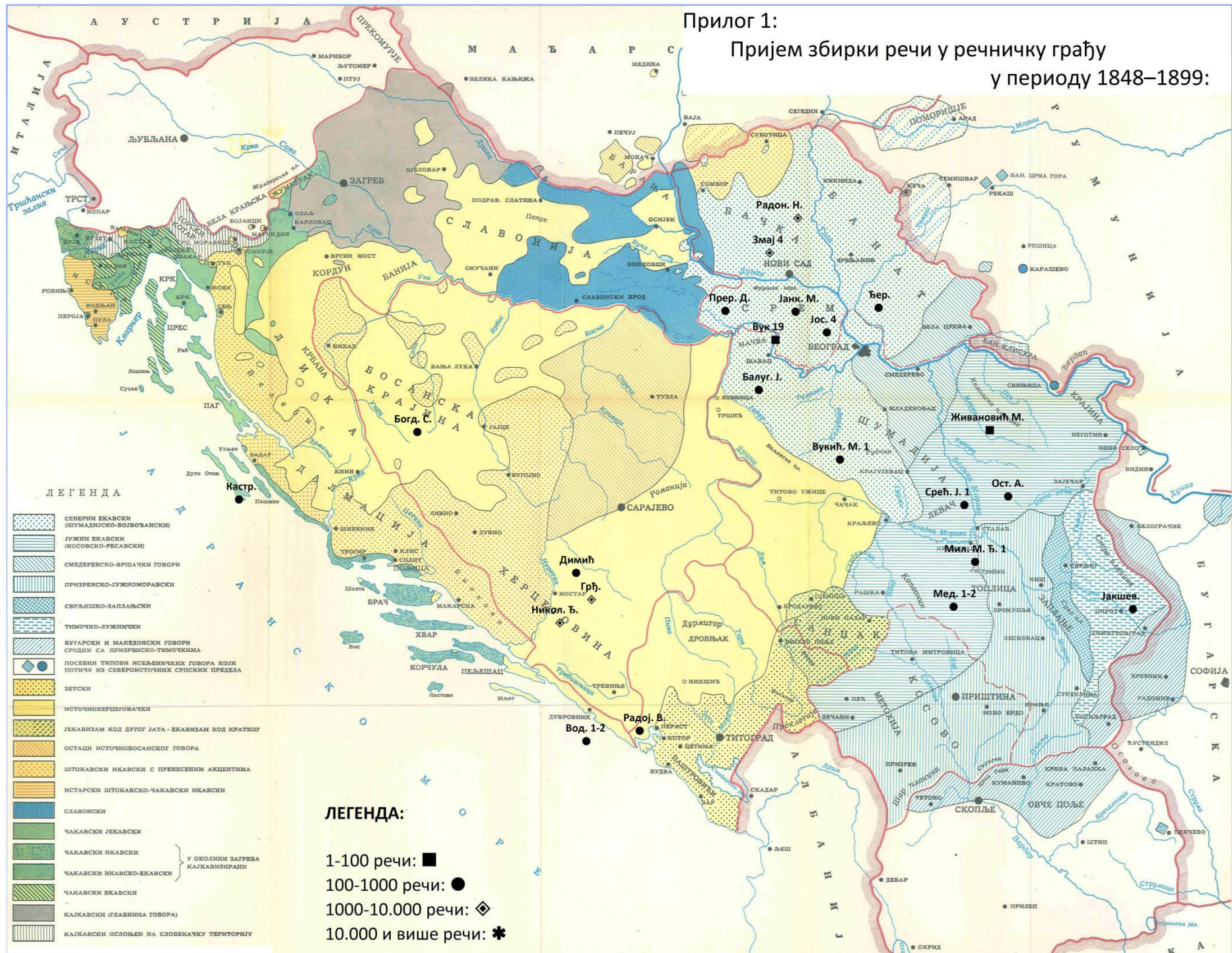
5.1. „Језик наш и у речнику мора бити онако претстављен како је постао и како је продужио да се развија: у вези сталној и интимној народнога и књижевног језика“.

Ове Белићеве речи, написане у *Извештају* из 1926. (стр. 84) речито говоре о важности која се, током целокупног припремног рада на Речнику САНУ, придавала збиркама народних речи и сарадњи са њиховим скупљачима. Поред штампаних дела, збирке речи чине најважнији део језичких ресурса у речничкој грађи. Концепцијом са којом су обликоване, као и својом структуром, оне представљају важан извор сазнања о стању у језику, о променама које су се у њему одиграле, о путевима богаћења лексичког фонда, о улози појединих ареала у изградњи књижевног језика и др.

5.2. У периоду од 1848, када је забележена хронолошки прва збирка речи у грађи, па све до 80-их година 20. века, у архиви се стекло преко 350 збирки. Према једном извештају о раду, већ 1938. године Лексикографски одсек располаже са преко 3.000.000 забележених речи из народних говора. Иако нису све збирке ушле у коначан списак речничких извора (неке су припајане већ постојећим збиркама из датог краја, друге избациване из грађе јер нису задовољиле критеријуме, док су треће, током времена, неповратно нестајале из архиве), нити све лексеме из ових збирки имају диференцијалну природу, скупљање грађе из народних извора остао је најобимнији део припремног рада на Речнику САНУ.

5.3. *Преглед пријема збирки у речничку грађу по хронолошким етапама* дајемо у прилогу (карте 1–7):

Прилог 1:
 Пријем збирки речи у речничку грађу
 у периоду 1848–1899:

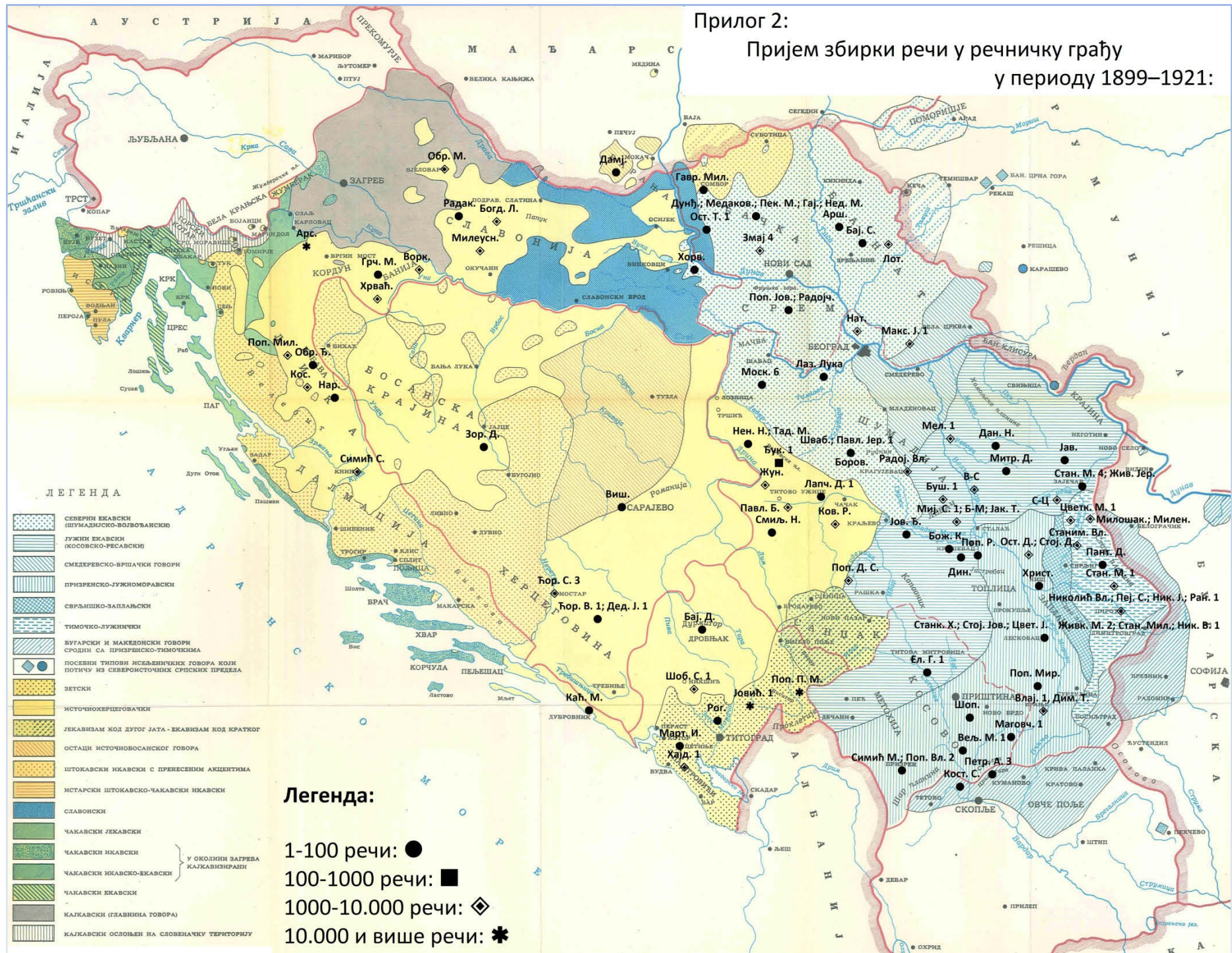
Уз прилог 1 (1848–1899):

Збирка речи	Занимање скупљача	Број речи у збирци	Порекло збирке	Година
<i>Балуг. Ј. 1</i> Балукцић Ђованъ, Збирка речи из Црниљева, „Подунавка“, Београд	богослов	389	Црниљево	1848.
Ђуро Даничић, <i>Народне речи записане на маргинама Вуковог Рјечника</i>	филолог, књижевник, правник	*	разни крајеви Србије	после 1852.
Неколико српских речи из среза хомољског, које је Друштву српске словесности послао М. Живановић, бивши старији писар Начелства Округа Пожаревачког (у препису, из архиве ДСС)	старији писар	12	Хомоље	1854.
<i>Малет. Ђ. 6</i> Малетић Ђорђе, Збирка речи.	професор	30	разни крајеви Србије	1855.
<i>Мил. М. Ђ. 1</i> Милићевић Милан Ђ., Неколико речи којих нема у Вукову Рјечнику, рукописна збирка из архива СУД	књижевник	322	разни крајеви Србије (Жупа, Левач, Гружа, Копаоник, Бачка)	1855-6.
<i>Ост. А. Остојић</i> Алекса, Збирка речи којих нема у Вуковом Рјечнику (архив СУД)	правник	616	разни крајеви Србије	1855-6.
<i>Јанк. М.</i> Јанковић Милован, Збирка речи којих нема у Вукову Рјечнику	*	175	разни крајеви Србије (Срем, Левач)	1855-6.
<i>Никол. Ђ.</i> Николајевић Ђ. (прота дубровачки), Збирка речи из Далмације и Херцеговине (нађено међу рукописима СУД)	свештеник (тада прота, касније митрополит), књижевник	1875	Далмација, Херцеговина	1853.
<i>Вук 19</i> Вук Стефановић Караџић, Рукописна збирка народних речи (из Мачве и Војводине).	филолог, књижевник	32	Мачва, Војводина	1853.
<i>Богд. С.</i> Богдановић Сима, Збирка речи из Лике, Босне, Бос. крајине и Хрватске,	поручник	207	Лика, Босна, Хрватска	1861.
<i>Јос. 4</i> Јосимовић Емилијанъ, Збирка речи	*	219	Срем	1862-1874.
<i>Рајк. 1</i> Ђорђе Рајковић [псеудоним: Ковић Ђ.], Збирка речи из листа „Земљак“ којих нема у Вуковом Рјечнику	књижевник	246	разни крајеви Србије	1871.
<i>Ђер. Ђерић</i> Василије, Збирка речи из Србије и Војводине, додаток Вуковом Рјечнику	*		Војводина	1880-1890.
<i>Вод. 1</i> Водопић Мате, Попис пучкијех птичјих имена у дубровачкој околици, Словинац, бр. 2	студент	534 (1+2)	Дубровник	1880.
<i>Вод. 2</i> Водопић Мате, Имена пучка разнијех лазећијех и плазећијех живина у дубровачком окружју, Словинац бр. 7	студент	534 (1+2)	Дубровник	1880.
<i>Кастр. Castrapelli S.,</i> Nekoliko riječi u čakavštini, skupio ..., Slovinac 1880, бр. 5.	професор	222	чакавско подручје	1880.

<i>Грг. Grgurić Kasandrić Pero, Riječi skupljene na hvarskom otoku ...</i> , Slovinac	*		чакавско подручје	1880-1882.
<i>Мед. 1-2</i> Медић Мојо, Неколико народнијех ријечи (и: Друго коло народнијех речи) што их нема у првом дијелу Рјечника хрватског или српског језика ЈАЗУ, „Јавор“, Нови Сад	професор	262	разни крајеви Србије	1883-1884.
<i>Поп. Ђ. 10</i> Поповић Ђорђе, <i>Турске и друге источанске речи у српском језику</i> ; засебно штампано	професор	*	специјализована збирка	1884.
<i>Димић</i> Димић Игњат, Збирка речи из Босне и Херцеговине, „Стражилово“	*	312	Босна и Херцеговина	1893.
<i>Мат. 2</i> Матавуљ Симо, Збирка речи из „Нове Зете“ и „Јавора“ (имена животиња)	књижевник	58	разни крајеви Србије	1893.
<i>Јакшев.</i> Јакшевац Никола, Збирка речи из Пирота	предавач	500	Пирот	1894.
<i>Прер. Д.</i> Прерадовић Дамјан, Збирка речи из Срема, објављено у <i>Летопису Матице српске</i> , бр. 1/1895, књ. 181	свештеник	160	Срем	1895.
<i>Вукић. М. 1</i> Вукићевић Миленко, Збирка речи из Шумадије, Ужичког округа и Мачве	професор	800	разни крајеви Србије	1895.
<i>Радој. В.</i> Радојевић Вељко, Збирка речи из Босне и Херцеговине	*	500	Босна и Херцеговина; Бока Которска	1895.
<i>Грђ. 1</i> Грђић-Бјелокосић Лука, Збирка речи из Босне и Херцеговине	богослов	4000	Босна и Херцеговина	1896.
<i>Срећ. Ј.</i> Срећковић Јован, Збирка речи из Левча	учитељ	722	Левач, Србија	1895-1899.
<i>Змај 4</i> Јован Јовановић Змај, <i>Градљика за што потпунији речник српског језика</i> (пренето из МС)	књижевник, лекар	преко 3000	разни крајеви Србије	1896., пренета у Л. О. 1899.
<i>Радон. Н.</i> Радонић Новак, Збирка речи из Бачке (пренето из МС)	сликар	6684	Бачка	Пренета у Л. О. 1899.

Прилог 2:

Пријем збирки речи у речничку грађу
у периоду 1899–1921:

Уз прилог 2 (1899–1921):

Збирка речи	Занимање скупљача	Број речи у збирци	Порекло збирке	Година
<i>Радој. Вл.</i> Радојевић Владимир, Збирка речи из Крагујевца и околине (касније још речи из Алексинца)	професор	2396	Крагујевац и околина; Алексинац	1899-1900.
Драгиша Лапчевић и Никола Јовановић, Збирка речи из околине Пожеге и Ужица	економ и учитељ	135	Ужички округ	1899.
<i>Жун.</i> Жунић Видоје, Збирка речи из ужичког округа (касније и из Подриња и Подунавља)	општински чиновник	2647	Ужички округ, Подрински, Подунавски округ	1899-1900.
<i>Јав.</i> Јаворац Јован, Збирка речи из тимочког и пожаревачког округа	професор	523	Ужички, тимочки, пожаревачки округ	1899.
<i>Ост. Д.</i> Остојић Драгомир С., Збирка речи из Малог Пожаревца, Алексинца и околине	ђак Учитељске школе	1063	Подунавски округ (касније и остало)	1899-1900.
<i>Дин.</i> Динић Сретен, Збирка речи из крушевачког округа (из Крушевачке Расине); сачуван други део збирке из 1902.	учитељ	184	Крушевачка Расина	1899-1902.
<i>Буш. I</i> Бушетић Тодор М., Збирка речи из Левча	учитељ	1160	Левач, Пчелица	1899-1905.
<i>Милос. М.</i> Милосављевић М., Збирка речи из Левча	учитељ	55 (38)	Левач	1899.
<i>Тит.</i> Тителбах Владимир, Збирка речи из Левча и околине Крушевца	професор	222	Левач и околина Крушевца	1899.
<i>Мел. I</i> Мелентијевић Ђорђе, Збирка речи из Свилајнца и Ресаве	суплент	1033	Ресава (касније Свилајнац)	1899-1900.
<i>Митр. Д.</i> Митровић Дамњан, Збирка речи из параћинског, деспотовачког и ресавског среза	ђак Учитељске школе	493	Ресава	1899.
<i>Дим. Л.</i> Димитријевић др. Лазар М., Збирка речи из Смедерева и ваљевског округа	лекар	36	Врањски округ (Смедерево и Колубара)	1899.
<i>Стој. Јов.</i> Стојановић Јован, Збирка речи из Лесковца и среза пчињског	учитељ	417 (390)	Врањски округ (Лесковац и Пчиња)	1899-1900.
<i>Влај. I</i> Влајинац др Милан, Збирка речи из Врања и околине	студент	8403 (7818)	Врањски округ (Врање и околина)	1899.
<i>Станим. Вл.</i> Станимировић Властимир, Збирка речи из Књажевца и околине	ученик Велике школе	1050 (1012)	Тимочки округ (Књажевац и околина)	1899.

С-Ц Станојевић Станко и Цветковић Милан, Збирка речи из Црне Реке (тимочки крај	ђаци Учитељске школе	1030	Тимочки округ (Црна Река; Зоруновац)	1899.
Пант. Д. Пантелић Душан, Збирка речи из средње Тимочке крајине	професор	592	Тимочки округ	1899.
Стан. М. 1 Станојевић Маринко Т., Збирка речи из средњег Тимока, Пирота и пиротског округа,	философ	2065 (2035)	Тимочки округ (касније Средњи Тимок)	1899-1900; 1925.
Стан. М. 4 Станојевић Маринко, Збирка речи из Аранђеловачке Бање (26), Чачка, Врњаца, Зајечара (370)	философ	396		1925.
Живк. М. 2 Живковић Мита, Збирка речи из Пирота	професор; директор	1284	Пиротски округ	1899-1900.
Стан. Мил. Станојевић Милан Ђ., Збирка речи из Пирота	учитељ	1185	Пиротски округ	1899-1900.
Ник. В. 1 Николић Владимир М., Збирка речи из нишавског среза	учитељ	257	Пиротски округ (Пиротска Нишава)	1899.
Ризн. Ризнић Михаило Ст., Збирка речи из источне Србије	учитељ	1233	Источна Србија	1899-1900.
Кост. Тод. Костић Тодор, Збирка речи из новоослобођених крајева Србије	учитељ	456	Нинско Поморавље	1899.
Васиљ. Васиљевић Алекса, Збирка речи из разних крајева Србије	учитељ	1027	разни крајеви Србије	1899-1900.
Јек. Јекић Јов., Збирка речи из разних крајева Србије	шумарски инжењер	247 (200)	разни крајеви Србије	1899.
Цветој. Цветојевић Ник. С., Збирка речи из разних крајева (највише из Азбуковице, Јадра и Поцерине)	учитељ	28	Јадар, Поцерина, Азбуковица	1899.
Јовић. 1 Јовићевић Андрија, Збирка речи из Црне Горе (1-2)	учитељ	23547 (18510+503 7)	Црна Гора	1899-1901.
Поп. П. М. Поповић Павле М., Збирка речи из Црне Горе и западних крајева	професор	11345	Црна Гора и западни крајеви	1899-1900.
Шоб. С. 1 Шобајић Симо, Збирка речи из околине Никшића,	књижевник	1328	Црна Гора (околина Никшића)	1899.
Хајд. 1 Хајдуковић Јован, Збирка речи из Црмнице, Црна Гора	великошколац	1328 (134)	Црна Гора (Црмница)	1899.
Маговч. Маговчевић Јован, Збирка речи из Црне Горе и Врањског округа	великошколац	671	Црна Гора; Врањски округ	1899.
Симић М. Симић Миладин, Збирка речи из Сиринићке жупе и Призрена	учитељ	692	Стара Србија (Сиринићка Жупа и Призрен)	1899-1901.
Брк. Бркић Зорка, Збирка речи из северозападног краја Ст. Србије	учитељица	42	Стара Србија	1899.

<i>Вељ. М. 1</i> Вељић Михаило М., Збирка речи из врањског округа, (из Дебра и Врањског Поморавља)	учитељ	525 (358)	Македонија и Стара Србија (Дебар и Врањско Поморавље)	1899-1903.
<i>Ђор. С. 3</i> Ђоровић Светозар, Збирка речи из Херцеговине, понајвише из Мостара: лепа и богата збирка.	књижевник	1251 (1080)	Херцеговина	1899.
<i>Ник. Душ.</i> Николић Душан, Збирка речи из Босне и Херцеговине	учитељ	10	Босна и Херцеговина	1899.
<i>Поп. Д. С</i> Поповић Душан С., Збирка речи из Босне и Рашке	учитељ	1009 (777)	Босна, Рашка, Солунски Вилајет	1900-1904.
<i>Виш.</i> Вишњић Давид, Збирка речи из Сарајева и околине	учитељ	137	Босна (Сарајево и околина)	1899-1900.
<i>Хорв.</i> Хорват Лазар, Збирка речи из Барање, Срема и Лике	студент	660 (496)	Барања, Срем, Лика	1899-1900.
<i>Дамј.</i> Дамњановић [Дамјановић] Светозар, Збирка речи из Барање	професор	141 (68)	Барања	1899.
<i>Кос.</i> Косановић Марица (рођ. Тесла), Збирка речи из Хрватске	учитељица	1536	Хрватска	1899-1900.
<i>Ворк.</i> Воркапић Јован, Збирка речи из Баније	професор	5148	Хрватска	1899-1900.
<i>Бај. С.</i> Бајић Светозар, Збирка речи из Баната	учитељ	844	Банат	1899.
<i>Ђир.</i> Ђириновић Душан, Збирка речи из Стапара у Бачкој	учитељ	27	Бачка (стари Стапар)	1899.
<i>Јак. Љ.</i> Јаковљевић Љуб., Збирка речи из Војводине	гимназијалац	8	Бачка и Срем	1899.
<i>Змај 4</i> Јован Јовановић Змај, Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине	књижевник; лекар	8225	Разни крајеви Србије	1896-1904.
<i>Ланч. Д. 1</i> Лапчевић Драгиша, Збирка речи из Пожешког среза,	економ	123	Ужички округ (Пожешки срез)	1899.
<i>Петр. А. 3</i> Петровић Атанасије, Збирка речи из Скопске Црне Горе	свештеник	627	Скопска Црна Гора	1899.
<i>Подгр.</i> Подградски Платон, Збирка речи из Баната	учитељ	1	Банат	1899.
<i>Арс.</i> Арсенијевић Владан, Збирка речи из разних крајева Српства	професор	265.928	разни крајеви Србије	1881–1900.
<i>Лоз. 2</i> Лозанић Сима (професор Велике школе, касније председник СКА), Збирка речи из Рипња и Параћина	професор Велике Школе	8	Београд и околина (Рипањ, Параћин)	1900-1906.
<i>Шваб.</i> Швабић Павле, Збирка речи из Божурње, Јасенички срез	професор	288	Крагујевачки округ (Божурње, Јасеница)	1900 (1902)
<i>Павл. Јер. 1</i> Павловић Јеремија М., Збирка речи из Крагујевачке Јасенице и Божурње	ђак Учитељске школе	337	Крагујевачки округ	1900-1909.

<i>Лаз. Лука</i> Лазаревић Лука, Збирка речи из Посаво-Тамнаве	професор	120	Посаво-Тамнава	1900.
<i>Ков. Р.</i> Ковачевић Ранко, Збирка речи из Дучаловића, Драгачево	учитељ	3200	Драгачево	1900.
<i>Павл. Б.</i> Павловић Бранислав Н., Збирка речи из Злакусе, ужички срез	земљорадник	1221	Ужички округ (Злакусе)	1900-1902.
<i>Јов. Ђ. 2</i> Јовановић Ђока, Збирка речи из Врњаца и околине	лекар	459	Крушевачки округ	1900 (1902)
<i>Поп. Р.</i> Поповић Радомир, Збирка речи из Расине и алексиначког среза	ђак Учитељске школе	274	Крушевачки округ	1900 (1903)
<i>Миј. С. 1</i> Мијатовић Станоје М., Збирка речи из Левча и Темнића	учитељ	1489 (1103)	Левач и Темнић	1900-1904
<i>Б-М</i> Бушетић Т. и Мијатовић Ст., Збирка речи из Левча	учитељи	1636	Левач и Темнић	1900.
<i>Дан. Н.</i> Даничић Никола, Збирка речи из Купиновца, ресавски срез	ђак Учитељске школе	560	Ресава	1900.
<i>Стеф. Ж.</i> Стефановић Живко, Збирка речи из средњег Тимока, Књажевца и околине и из разних крајева	професор	1181 (1172)	Средњи Тимок и други крајеви	1900-1906.
<i>Милошак.</i> Милошаковић Петар, Збирка речи из среза и округа тимочког	свештеник	1846 (1573)	Источна Србија (Тимок)	1900-1904.
<i>Поп. Мир.</i> Поповић Мирко, Збирка речи из Градње (пољанички срез) и Лесковца	учитељ	449	Врањски округ (Градња)	1900 (1903) и 1933.
<i>Пеј. С.</i> Пејић Стеван, Збирка речи из Пирота и околине	правник	949	Пиротски округ	1900-1902.
<i>Ник. Ј.</i> Николић Јован, Збирка речи из пиротског округа	учитељ у гимназији	712	Пиротски округ	1900-1902.
<i>Ран. 1</i> Ранојевић Никола, Збирка речи из подринског и пиротског округа	професор	192	Пиротски округ; Подрински округ; Врање	1900.
<i>Стој. Д.</i> Стојановић Димитрије, Збирка речи из Ниша и околине, Алексинца, Крушевца, Чачка и Пирота	учитељ	1179	Нишки округ (Ниш и околина), Алексинац, Крушевац, Чачак, Пирот	1900.
<i>В-С</i> Вељић Н. и Срећковић Јов. Л., Збирка речи из Параћина	учитељи	2260	Параћин	1900.
<i>Цук. 6</i> Цукић Коста П. Л., Збирка речи из разних крајева Србије (речи у његовом примерку Вуковог Рјечника)	проф. економије	124	разни крајеви Србије	1900.
<i>Срет. С.</i> Сретеновић Сава., Збирка речи (речи у његовом примерку Вуковог Рјечника)	*	159	разни крајеви Србије (у Р. САНУ Срем, Бачка)	1900.
<i>Поп. Јов.</i> Поповић Јован, Збирка речи из Срема	учитељ	733	Срем	1900.
<i>Радојч.</i> Радојчић Никола, Збирка речи из Срема	гимназијалац	359	Срем	1900.

<i>Богд. Л.</i> Богдановић Лазар, Збирка речи из Славоније	свештеник	1455 (1368)	Славонија	1900.
<i>Хрваћ.</i> Хрваћанин Манојло и Мојо, Збирка речи из Дубице у Хрватској	економи	2789	Хрватска (Дубица)	1900.
<i>Поп. Мил.</i> Поповић Милан, Збирка речи из Врховина у Хрватској	правник	1343	Хрватска (Врховине)	1900.
<i>Грч. М.</i> Грчић Милан, Збирка речи из Баније	гимназијалац	514	Хрватска (Банија)	1900.
<i>Гавр. Мил.</i> Гавриловић Милутин, Збирка речи из Сенте и Сомбора	свештеник	423	Бачка	1900.
<i>Ост. Т. 1</i> Остојић др Тихомир, Збирка речи из Бачке и Хрватске	професор	567	Бачка и Хрватска	1900 и 1908.
<i>Дунђ.</i> Дунђерски Јован, Збирка речи из Бачке	гимназијалац	554	Бачка	1900.
<i>Медаков</i> Медаков Милан, Збирка речи из Бачке	гимназијалац	105	Бачка	1900.
<i>Пек. М.</i> Пекаровић Милан, Збирка речи из Бачке	гимназијалац	106	Бачка	1900.
<i>Гај.</i> Гајин Ђока, Збирка речи из Бачке	свештеник	23	Бачка	1900.
<i>Нед. М.</i> Недељковић Марко, Збирка речи из Бачке	правник	11	Бачка	1900.
<i>Мирк. П.</i> Мирковић Петар, Збирка речи из Босне	учитељ	148	Босна	1900.
<i>Ђор. В. 1</i> Ђоровић др Владимир Н. (тада гимназист), Збирка речи из Херцеговине	гимназијалац	700	Херцеговина	1900.
<i>Дед. Ј. 1</i> Дедијер др Јевто, Збирка речи из Херцеговине	гимназијалац	19	Херцеговина	1900.
<i>Сим. Р.</i> Симоновић др Радивоје, Збирка речи из разних крајева	лекар	1324	разни крајеви (Војводина, Славонија, Босна, Далмација)	1901.
<i>Том. М. 1–2</i> Томић Милутин [псеудоним: Никац од Ровина], Збирка речи са разних крајева Српства	гимназијалац	1050	разни крајеви Србије	1900-1901.
<i>Павл. П.</i> Павловић Пера, Збирка речи са разних крајева Српства		168 (162)	разни крајеви Србије	1900.
<i>Гавр. Б.</i> Гавриловић др Богдан, Збирка речи са разних крајева Српства	професор Велике Школе	48	разни крајеви Србије	1900 (1902)
<i>Радос.</i> Радосављевић Ст. Ј., Збирка речи из разних крајева Српства	новинар	14	разни крајеви Србије	1900.
<i>Цвет. Ј.</i> Цветановић Јосиф, Збирка речи из Лесковца и околине	учитељ	653	Лесковац са околином	1900.
Милан Стојковић, збирка речи, засебно штампано у ЗНЖ 28-29	*	*		1901.
<i>Ђук. 1</i> Ђукановић Илија Н., Збирка речи из Ваљева и Ваљевске Подгоре	професор	88	Ваљева, Ваљевска Подгора	1901 (1903).

<i>Ђак. Ђаковчић-Тодоровић Паја</i> , Збирка речи из крушевачке жупе	секретар Министарства	22	Крушевачка жупа	1901.
<i>Тод. Б. 1</i> Тодоровић Благоје, Збирка речи из ужичког округа	секретар Министарства	14	Ужички округ	1901.
<i>Вељ. Н</i> Вељић Никола, Збирка речи из разних крајева Србије	учитељ	2490	разни крајеви Србије	1901.
<i>Ариш. Аршинов Паја</i> , Збирка речи из Баната	професор	177	Банат, Војводина	1901.
<i>Баб. С. Бабић Станојло</i> , Збирка речи из Бијељине	професор	8	Босна (Бијељина)	1901.
<i>Сам. 1</i> Самарџијић (код Б.: Самарџић) Стеван И., Збирка речи из Нове Вароши (Сандак)	учитељ	11	Босна (Нова Варош)	1901.
<i>Боров. Боровњак Тодор</i> , Збирка речи из таковског среза	великошколац	130	Таковски округ (Рудник)	1901.
<i>Марић Марић Ђура</i> , Збирка речи из Грбља	учитељ	87	Грбља	1901.
<i>Милен. Миленовић М.</i> , Збирка речи из средњег Тимока	правник	828	Средњи Тимок	1901.
<i>Нак. 1</i> Накићеновић Саво, Збирка речи из Херцеговине	богослов	31	Херцеговина	1901.
<i>Смиљ. Н. Смиљанић Нешко</i> . Збирка речи са Златибора	техничар	350	ср. Србија	1901.
<i>Христ. Христуло Анастас</i> , Збирка речи из Ниша и околине	правник	240	Нишки округ (Ниш и околина)	1901.
<i>Лот. Лотић Љубомир</i> (код Б.: Љотић, тр.: Љотић), Збирка речи из Баната	учитељ	1300	Банат	1902.
<i>Милеусн. Милеуснић Сима</i> , Збирка речи из Славоније	учитељ	1375	Славонија	1902.
<i>Нар. Наранчић Никола</i> , Збирка речи из Лике	правник	846	Лика	1902.
<i>Симић С. Симић Сима</i> , Збирка речи из книнске околине	учитељ	2455	Босна	1902.
<i>Ратк. Ратковић Петар</i> , Збирка речи из Костајнице (Хрватска)	професор	4	Хрватска	1903.
<i>Обр. М. Обрадовић Милан</i> , Збирка речи	новинар	5010	Хрватска (Бјеловар)	1903.
<i>Прот. Љ. 1</i> Протић Љубомир, Збирка речи из пиротског округа	референт Министарства правде	97	Пиротски округ, Азбуковица	1903.
<i>Марк. Мил. Марковић Милисав</i> , Збирка речи из Ужичког округа и Берана	професор	150	Округ ужички и Беране	1904.
<i>Милос. И. Милосављевић И.</i> , Збирка речи из околине Јагодине	ђак Учитељске школе	90	Јагодина са околином	1904.
<i>Поп. Јак. Поповић Јаков А.</i> , Збирка речи из власеничког, фочанског и сарајевског среза	свештеник	223	Босна (Подриње)	1904.
<i>Драг. Ј. Драгашевић Јован</i> , Некоје исправке у <i>Рјечнику Вукову</i> , "Нова искра", Београд	пуковник	229	Разни крајеви Србије	1904.

<i>Ел. Г. I</i> Елезовић Глиша [сарадник на обради Речника], Збирка речи из западног косовског дијалекта, Вучитрна и околине	студент	927	Косово (Вучитрн и околине)	1905.
<i>Борј.</i> Борјановић Јован, Збирка речи из Босне, Херцеговине, Срема и Хрватске	учитељ	12.109	Босна, Херцеговина, Срем, Хрватска	1904-1906.
<i>Закић</i> Закић Димитрије, Збирка речи из Бос. крајине	гимназијалац	64	Босна (Босанска Крајина)	1905.
<i>Кост.</i> С. Костић Станко, Збирка речи из Старе Србије	свештеник	550	Јужна Србија	1906.
<i>Макс. Ј. I</i> Максимовић др Јован, Збирка речи из Војводине и Србије	професор	1231	Војводина и Србија	1906.
<i>Нев. I</i> Невесињски (Тунгуз-Перовић Радован), Збирка речи из Црне Горе, Босне и Херцеговине	књижевник	199	Црна Гора, Херцеговина, Босна	1906.
<i>Лукић Ј.</i> Лукић Јанко, Збирка речи из Тамнаве	професор Велике школе	27	Банат (Посавина)	1906.
<i>Жив. Јер.</i> Живановић Јеремија, Збирка речи из околине Зајечара	професор	652	Зајечар са околином	1905-1906.
<i>Цветк. М. I</i> Цветковић Милан, Збирка речи из Зоруновца, заглавски срез	ђак Учитељске школе	1969	Књажевац, Зајечарски округ	1907.
<i>Дим. Т.</i> Димитријевић Тодор, Збирка речи из Врања	телеграфски приправник	6695	Врање са околином	1907-1908.
<i>Бај. Д.</i> Бајић Душан, Збирка речи из Пљеваља, Дробњака и Бос. крајине	студент	480	Босна, Херцеговина, Санџак	1908.
<i>Бал.</i> Балажчић Милисав, Збирка речи	богослов	98	Јужна Србија (Пореч)	1908.
<i>Јевђ.</i> Јевђевић Михаило, Збирка речи из Црне Горе и Санџака	богослов	60	Црна Гора, Санџак	1908.
<i>Кнеж. М.</i> Кнежевић Марко, Збирка речи из Ријечке и Црмничке нахије	богослов	69	Црна Гора (Црница)	1908.
<i>Краг.</i> Краговић Драгослав, Збирка речи из студеничког среза	богослов	76	Студеница и околине	1908.
<i>Лаз. Ал. I</i> Лазаревић Александар, Збирка речи из Београдске Колубаре	богослов	81	Београдска Колубара	1908.
<i>Нат.</i> Натошевић др Ђорђе, Збирка речи из Срема, Баната и Србије	књижевник, лекар	1358	Срем, Банат, Србија	1908.
<i>Обр. С.</i> Обрадовић Станко, Збирка речи из Црне Горе, Херцеговине и Пљевља	богослов	94	Црна Гора, Херцеговина	1908.
<i>Поп. М. I</i> Поповић Милан, Збирка речи из ужичког округа	богослов	18	Ужички округ	1908.
<i>Зор. Д.</i> Зорић Душан, Збирка речи из околине Вакуфа	учитељ	233	Хрватска	1909.
<i>Обр. Ђ.</i> Обрадовић Ђорђе, Збирка речи из Дивосела, Лика	студент	615	Лика (Дивосело)	1909.
<i>Руж. У.</i> Ружичић Урош, Збирка речи из Пљеваља	гимназијалац	102	Црна Гора (Пљевља)	1909.

<i>Сав. Ђ. Савић Ђорђе</i> , Збирка речи из Босанске Градишке	гимназијалац	40	Босна (Градишка)	1909.
<i>Јак. Т. Јаковљевић Т. М.</i> , Збирка речи из Левча и Темнића	учитељ	183 (172)	Левач и Темнић	1910.
<i>Март. И. Мартиновић Илија</i> , Збирка речи из околине Цетиња (Катунска нахија)	студент права	700	Црна Гора (Катунска нахија)	1910.
<i>Моск. б Московљевић Милош</i> , Збирка речи из Поцерине и других крајева	суплент	425	Поцерица	1910.
<i>Нен. Н. Ненадовић Никола</i> , Збирка речи из Јадра, Рађевине, Азбуковице	учитељ	554	Јадар, Рађевина, Космај	1910.
<i>Станк. Х. Станковић Христифор Ђ.</i> , Збирка речи из Власотинаца, Лесковца и околине	учитељ	350	Власотинци, Лесковац и околина	1910.
<i>Цаг. Цагић Витомир</i> , Збирка речи из Годечева, црногорски срез	секретар Сельачке задруге	63	Ужички округ	1910.
<i>Цвет. Т. Цветановић Тодор</i> , Збирка речи из Врћеновице, моравски срез		423	Нишки округ (Нишка Врћановица)	1910-1911.
<i>Бај. М. Бајић Милан</i> , Збирка речи са Косова	богослов	66	Дебар, Тетово, Косово	1911.
<i>Бож. К. Божовић Крста</i> , Збирка речи из Крушевачке Жупе	учитељ	945	Крушевачка Жупа	1911.
<i>Ел. Ј. Елезовић Јеротије</i> , Збирка речи из Колашина и Вучитрна	учитељ	20	Црна Гора (Колашин), Косово	1911.
<i>Каћ. М. Каћански Меланија (и Владислав)</i> , Збирка речи из Дубровника и околине и из Херцеговине	књижевник	312	Дубровник са околином, Херцеговина	1911.
<i>Владимир Николић</i> , учитељ, Збирка речи из околине Пирота	учитељ	357	Пирот са околином (Пиротска Нишава)	1911.
<i>Ник. Ж. Николић Живојин Д.</i> , Збирка речи из Зајечара и околине	гимназијалац	81	Зајечар и околина	1911.
<i>Поп. Вл. 2 Поповић Владимир</i> , Збирка речи из Сиринићке жупе	учитељ	92	Призренски округ, Сиринићка жупа	1911.
<i>Радак. Радаковић Стеван</i> , Збирка речи из Славоније	*	525	Славонија	1911.
<i>Тад. М. Тадић Милан</i> , Збирка речи из јадарског, азбуковачког и рађевског среза	*	129 (109)	Јадар и Рађевина	1911.
<i>Шоп. Шопић (Васић) Апостол</i> , Збирка речи са Косова (Грачаница)	учитељ	102	Косово	1911.
<i>Рог. Рогановић Лабуд</i> , Збирка речи из Црне Горе	*	422	Црна Гора	1912.
<i>Кашик. Р. 1 Кашиковић Реља</i> , Збирка речи из Босне, Херцеговине и Срема	*	54	Босна, Херцеговина, Срем	1913.

<i>Степ. 1</i> Степановић Драгутин, Збирка речи из разних крајева	рударски инжењер	493	разни крајеви Србије	1913.
<i>Цвет. К. 2</i> Цветковић Косара, Збирка речи из западне Србије и Босне	наставница	90	Западна Србија, Босна	1913.
<i>Шкар. 1</i> Шкарић Милош Ђ., Збирка речи из Босне, Херцеговине, Срема и Хрватске	учитељ	235	Босна, Херцеговина, Срем, Хрватска	1913.
<i>Гавр. А. 4</i> Гавриловић Андра, Збирка речи, „Труба”	професор	98	*	1908.
<i>Ник. В. 2</i> Николић Владимир М., Збирка речи из Лужнице и Нишаве, засебно штампано у СЕЗБ XVI	учитељ	*	Лужница, Нишава	1910.

Прилог 3:
 Пријем збирки речи у речничку грађу
 у периоду 1921–1940:

Уз прилог 3 (1921–1940):

Збирка речи	Занимање скупљача	Број речи у збирци	Порекло збирке	Година
<i>Ант.</i> С. Антић Стеван, Збирка речи из Клисуре, Бела Паланка	*	21	Бела Паланка (Клисура)	1923.
<i>Мед.</i> 7 Медић Мојо, Збирка речи из Војводине и Хрватске (в. збирку из "Јавора")	професор	око 800	Војводина и Хрватска	1925–1929.
<i>Милић</i> Милић (треба: Митић) Ђира, Збирка речи из Жупе и Топлице	*	146+780	Крушевачка Жупа и Топлица	1931.
<i>Ел. Г.</i> 3–4 Елезовић Глиша, Речник косовско-метохиског дијалекта, св. I–II, Београд 1932 и 1935.	дијалектолог		Косово и Метохија	1932.-1935.
<i>Милој.</i> В. Милојевић Војислав Ж., Збирка речи,	*	1368	из народа; из листова	1934.
<i>Марј. Д.</i> 1 Марјановић Душан [сарадник на обради Речника], Збирка турских и других источњачких речи у нашем језику	професор; директор гимназије	16.482 (непрегл. 21.729)	стране речи	1934.
<i>Фил. М.</i> 4 Филиповић др Миленко, Збирка речи из Босне и Јужне Србије	дијалектолог	222	Босна, Ј. Србија	1938.
др Миленко Филиповић, Збирка речи Галипољских Срба	дијалектолог	*	Галипоље	1939.
<i>Лоп. Ђ.</i> Лопичић Ђорђе, Збирка речи из Црне Горе	*	626	Црна Гора	1940.
Стеван Симић, Збирка речи из Кратовске области	*	1329	Кратовска област	1940.

Прилог 4:

Пријем збирки речи у речничку грађу

у периоду 1947–1970:

Уз прилог 4 (1947–1970):

Збирка речи	Занимање скупљача	Број речи у збирци	Порекло збирке	Година
<i>Петр. Ђор.</i> Петровић Ђорђе, Збирка речи са Кордуна	*		Босна	1947.
<i>Сим. Д. 1</i> Симоновић Драгутин [сарадник на обради Речника], Збирка речи из Момине Клисура	дијалектолог		Момина Клисура	1948.
<i>Шоћ Шоћ др</i> Петар, Збирка речи из Црне Горе	*		Црна Гора	1948.
<i>Добр.</i> Добричанин Секула, Збирка речи из Мораче	*		Црна Гора	1950.
<i>Зега</i> Зега Никола, Збирка речи из разних крајева	*	3000	разни крајеви Србије	1950.
<i>Петр. П. Ж. 3</i> Петровић Петар Ж., Збирка речи из народа	*	1986	разни крајеви Србије	1950.
<i>Чем.</i> Чемерићи Димитрије, Речник призренског говора, збирка речи	ђенерал	15.561	Призрен са околином	1950.
<i>Цветк. М. 2</i> Цветковић Милан Ст., Збирка речи из Сокобање	учитељ	734	Сокобања	1950–1951.
<i>Трб. П.</i> Трбојевић Петар Т., Збирка речи из Лике и Војводине	*		Лика; Војводина	1951, 1955 и 1960.
<i>Никит.</i> Никитовић Петрашин, Збирка речи из Комарнице, среза дурмиторског	*		Црна Гора	1951.
<i>Пеш.</i> Пешикан др Митар [један од уредника Речника]; Збирка речи из Трешњева, срез цетињски, Црна Гора	дијалектолог	1274	Црна Гора	1951.
<i>Станић Мил. 1</i> Станић Милија [сарадник на обради Речника], Збирка речи из Црне Горе	дијалектолог		Црна Гора	1951.
<i>Билб. 2</i> Билбија Јелена, Збирка речи са границе Босне и Херцеговине	новинар		Босна	1952.
<i>Борис.</i> Борисављевић Милоје К., Збирка речи из разних крајева	*	1305	разни крајеви Србије	1952.
<i>Радом.</i> Радоман Душан, Збирка речи из Црне Горе	*		Црна Гора	1952.
<i>Ков. Б. 4</i> Ковачевић Божидар, Збирка речи из околине Студенице	*		Косово	1953.
<i>Јањ.</i> Јањић Богољуб [сарадник на обради Речника], Збирка речи из Београда и Шапца	*	100	Београд, Шабац	1954.
<i>Милинк.</i> Милинковић Михаило, Збирка речи из разних крајева Србије	*	2373	разни крајеви Србије	1954.
<i>Дим. С.</i> Димитријевић Сергије, Збирка речи из Лесковца и околине	*	182	Лесковац и околнина	1954-1955.
<i>Лонч.</i> Лончаревић Салих, Збирка речи из Травника	*	*	Босна, Травник	1955.

<i>Стеф. Н. Стефановић Никола</i> , Збирка речи из Пипера, Црна Гора	*	1089	Црна Гора	1955.
<i>Кнеж. Мил. Кнежевић Миливоје</i> [сарадник на обради Речника], Збирка речи из ужичког краја и речи из буњевачког говора	дијалектолог	300	Ужички крај; Буњевачки крај	1956.
<i>Јововић 1</i> Јововић Јеврем Л., Варваризми и провинцијализми у говору старих Црмничана, Бокеља и Барана [у рукопису], 1956.	*	око 3000	Црна Гора (приморски део)	1956.
<i>Радул. Ј. 5</i> Радуловић Јован, Збирка речи из Херцеговине	*	400	Херцеговина	1956.
<i>Ђорђ. С. Ђорђевић Сава</i> , Збирка речи из Врање и околине	*	66	Врање и околина	1957.
<i>Љеп. В. Љепава Владимир</i> , Збирка речи из разних крајева наше земље	*		разни крајеви Србије	1957.
<i>Ракоњац М. Ракоњац М.</i> , Збирка речи из Сјенице, Бијелога Поља и околине	*		Црна Гора	1958.
<i>Моск. 8</i> Московљевић Милош, Збирка речи из разних крајева	дијалектолог	225	разни крајеви Србије	1959 (1950)
Михајло Миленковић, Збирка речи из разних крајева Србије	*	721	разни крајеви Србије	1959.
<i>Требј. Р. Требјешанин Радош</i> , Збирка речи из Лесковца и околине	*	6911	Лесковац и околина	1964.
<i>Милан. Милановић Бранислав</i> , Збирка речи из Макрешана, Крушевац	*	1500	Крушевац и околина	1966.
<i>П–М Пецо др Асим и Милановић Бранко</i> , Збирка речи из Ресаве	дијалектолози	470	Ресава	1968.
<i>Симић Р. Симић др Радоје</i> , Збирка речи, В. Пчелице, Крагујевац	дијалектолог	2616	Крагујевац и околина	1968.
<i>Стевовић Стевовић Игрутин</i> , Збирка речи из Груже	дијалектолог	580		1968.
<i>Павл. Р. 2</i> Павловић Радослав Љ., Збирка речи из околине Раче крагујевачке	*	228	Крагујевац и околина	1969.
Миленко Бељански (Сомбор), <i>Збирка српских народних речи које није забележио Вук Караџић</i> (унето у Речник САНУ)	новинар	48	разни крајеви Србије, Сомбор	1974.
<i>Вар. Ј. 1</i> Варагић Јован, Збирка речи из Буковице (Мокро Поље и околина Книна)	*	420	Босна	1977.

Прилог 5:

Пријем збирки речи у речничку грађу
у периоду 1970–2005:

Уз прилог 5 (1970–2005):

Збирка речи	Занимање скупљача	Број речи	Порекло збирке	Година
<i>Бај. Т.</i> Бајић Томислав, Збирка речи из средње Колубаре.	*		Средња Колубара	1970. и д.
<i>Вујч. Н.</i> Вујчић Никола, Збирка речи из Велике Градусе, Банија, Хрватска.	*		Хрватска	1970. и д.
<i>Дукић Ђ.</i> Дукић Ђуро, Збирка речи из Градине, Велика Кладуша.	*		Бихаћка област	1970. и д.
<i>Ђаја Б. 4</i> Ђаја Божо, Збирка речи из Далмације.	*		Хрватска	1970. и д.
<i>Здрав. М. 1</i> Здравковић Милутин, Збирка речи из Лапова.	*		Лапово	1970. и д.
<i>Златан. М.</i> Златановић Момчило, Збирка речи из јужне Србије.	етнограф, књижевник		Врање са околином	1970. и д.
<i>Коц. С. 1</i> Коцић Стојан, Збирка речи из Власотинаца.	*		Власотинце	1970. и д.
<i>Лалев.</i> Лалевић Миодраг, Збирка речи.	филолог, књижевник			1970. и д.
<i>Милован. Е. 1</i> Миловановић Емилија, Збирка речи из околине Краљева (Адрани).	*		околина Краљева	1970. и д.
<i>Ник. Вид. 1</i> Николић Видан, Збирка речи из Бајине Баште (Тара).	филолог, књижевник		Бајина Башта	1970. и д.
<i>Рак. С. 1</i> Ракић С., Доња Мутница, Параћин, збирка речи.	*		Параћин	1970. и д.
<i>Хери. Ј.</i> Херцег др Јанко, Збирка речи из разних далматинских часописа и новина.	*		Далмација	1970. и д.
<i>МИВ,</i> Млади истраживачи Врање, Дијалекатске речи из Пољанице (предео северно од Врања)	средњошк.		Врање и околина	1970. и д.
<i>Ђук. П.</i> Ђукановић др Петар, Збирка речи из Драгачева и околине.	дијалектолог		Драгачево	1970. и д.
<i>Жугић Р. 1</i> Жугић Радмила, Збирка речи из Лебана.	дијалектолог		Лебане	1970. и д.
<i>Комад. Г.</i> Комадинић Гроздана, Збирка речи из Драгачева.	дијалектолог		Драгачево	1970. и д.
<i>Ник. Мир. 1</i> Николић др Мирослав, Збирка речи из Горобиља.	дијалектолог		Горобиље	1970. и д.
<i>Радов. М. 1</i> Радовић-Тешић Милица, Збирка речи из Црквичког Поља, Пива.	дијалектолог		Црна Гора	1970. и д.
<i>Симић Мил. 1</i> Симић Милорад, Збирка речи из села Обади код Сребренице.	дијалектолог	4300 (1+2)	Босна	1970. и д.
<i>Симић Мил. 2</i> Симић Милорад, Збирка речи из западне Србије (Рађевина, Јадар).	дијалектолог	4300 (1+2)	Западна Србија	1970. и д.
<i>Станић Мил. 2</i> Станић Милица, Збирка речи из Боговађе.	дијалектолог		Централна Србија	1970. и д.

<i>Стијовић Р. 1</i> Стијовић Рада, Збирка речи из Васојевића и из разних крајева.	дијалектолог	око 4500	Црна Гора	1970. и д.
<i>Стијовић С. 1</i> Стијовић Светозар, Збирка речи из Метохије, Косова и других крајева.	дијалектолог		Косово, Метохија, други крајеви	1970. и д.
<i>Тешић М. 1</i> Тешић Милосав, Збирка речи из Љештанског.	дијалектолог, књижевник	671 (1+2+3)	Бајина Башта	1970. и д.
<i>Тешић М. 2</i> Тешић Милосав, Збирка речи из Азбуковице.	дијалектолог, књижевник	671 (1+2+3)	Бајина Башта	1970. и д.
<i>Тешић М. 3</i> Тешић Милосав, Збирка речи из различитих места западне Србије.	дијалектолог, књижевник	671 (1+2+3)	Западна Србија	1970. и д.
<i>Ђупић Д. 1</i> Ђупић Драго, Збирка речи из Загарача, Црна Гора.	дијалектолог		Црна Гора	1970. и д.
<i>Бојан. М.</i> Бојанић Михајло, Збирка речи из Дубровника. Засебно објављено као <i>Б-Т: Бојанић Михаило и Тривунац Растислава, Рјечник дубровачког говора</i> , СДЗб XLIX, Београд, 2002.	дијалектолог	преко 10.000	Дубровник и околина	1970. и д.; 2002.
<i>Дин. Ј.</i> Динић Јакша, збирка речи из тимочког говора.	дијалектолог		Косово	1988..
<i>Вујич. М. 1</i> Вујичић Милош, Прошћење, Мојковац, збирка речи.	дијалектолог		Црна Гора	1989.
<i>Петр. Д. 1</i> Петровић др Драгољуб, Говор Качера.	дијалектолог		Качер (Чачак)	
<i>Јаћим. М.</i> Јаћимовић Миодраг, Говор Качера, Слатина, Чачак.	дијалектолог		Качер (Чачак)	
<i>Митр. Б. 1</i> Митровић Брана, Речник лесковачког говора, Лесковац.	дијалектолог		Лесковац	1984.
<i>Дин. Ј. 1</i> Динић Јакша, Речник тимочког говора, СДЗб XXXIV, Београд 1988.	дијалектолог		Тимок	1988.
<i>Станић Мил. 4</i> Станић Милија, Ускочки речник, Београд (I–1990, II–1991).	дијалектолог		Ускоци (Црна Гора)	1990-1991.
<i>Златан. М. 1</i> Златановић Момчило, Речник говора јужне Србије, Врање 1998.	дијалектолог		Јужна Србија	1998.
<i>Жугић Р. 2</i> Жугић Радмила, Речник говора јабланичког краја, СДЗб LI, Београд 2005.	дијалектолог		Јабланички крај	2005.

5.3.1. 1848–1899. У периоду од 1848. до оснивања Лексикографског одсека (1899), углавном под утицајем најави другог издања Вуковог *Рјечника*, јављају се збирке речи засебно штампане у часописима (нпр. збирка речи из Црниљева Јована Балукчића, изашла у листу *Подунавка*; збирка назива биљака Стојана Недељковића, изашла у листу *Јавор*, и др.). Паралелно са овим, у истом периоду се запажа груписање скупљача народних речи око два лексикографска центра – који су тек крајем 19. века синтетисани у један.

1.1. Први лексикографски центар припада Вуку. Он је разрађен, функционалан, са прилично сведеном методологијом израде речника која се заснива на купљењу речи по разним крајевима (уз минималне интервенције на збиркама), њиховом филтрирању и, у највећој мери, превођењу на немачки и латински језик.¹

1.2. Вуков рад са скупљачима народних речи видљив је и из *Предговора* другог издања *Рјечника*, у коме је позвао српске књижевнике да му шаљу речи из оних крајева у које он сам није стигао.² Будући да се књижевници углавном нису одазивали на овај позив, за *Рјечник* после 1852. речи шаљу углавном скупљачи из народа. Тако се, поред Б. Радичевића, који са Вуком бележи речи по Срему, и Ђ. Даничића, који такође скупља речи и учествује у изради *Рјечника*, као скупљачи ангажују Симо Матијевић Богдановић, Адам Драгосављевић (Барања), Аврам Панић (Шид), Вук Врчевић (Црна Гора), Вук Поповић и други.

1.3. Други лексикографски центар, онај који припада Друштву српске словесности, у овом времену је дифузан, у политичком сукобу са Вуком (који, под утицајем династичке политике, полако губи: коче се Стеријине замисли, као у Матици Хацићеве) – али и са широко заснованом концепцијом књижевног језика и научним легитимитетом да скупља речи и израђује речник новим методама.

1.4. Будући да је централна идеја која мотивише рад чланова Друштва у овом времену модернија од Вукове, купљење народних речи, до пред крај 19. века, постаје уобичајено за интелигенцију онога времена. Матици српској своје збирке прилажу Н. Радонић и Змај; а бројни књижевници и научници и сами издају збирке речи, било као

¹ О концепцији и методологији *Рјечника* Вук је проговорио у познатом писму Срезњевском (*О систему и методи мојега Српског Рјечника* од 18.10.1852). Према Вуковим речима, *Рјечник* је настао из потребе да се „домаћим и иностранцима“ покаже шта је, заправо, српски језик. Стога је суштина посла око *Рјечника* била да се скупе и запишу речи из народа у њиховом изворном виду. У складу са овим, речи које се „изврћу“ нису уношене у речник (*зајик* према *језик*, *котач* према *точак* и сл.); док су уз туђе речи које се у народу говоре додаване српске. Турске речи су обележаване звездом, мада Вук признаје да је ту могао да погрешити. У *Рјечник* су ушле речи трију наречја: *источног (деца)*, *јужног (дјеца)* и *западног (дица)* (Вук 1852: 757–762).

² „Сваки књижевник наш који дозна значење које од овијех ријечи [које у *Рјечнику* немају забележеног значења], учиниће добро ако га запише и мени јави, као и нове ријечи којијех овдје нема, па ако то не

пописе којих нема у Вуковом *Рјечнику* (Балукџић, Ђерић итд.); било као стручне терминологије (Водопић, Кастрепели); било као речнике страних речи (Ђорђе Поповић).

1.5. После Вукове смрти, 1864. године, Одбор за издавање Вукових дела купује његову заоставштину од кћерке Мине и збирке народних речи које су се у њој затекле шаље у Лексикографски одсек.¹ На тај начин су се, под једним кровом, крајем 19. века нашле збирке речи из оба лексикографска центра, које чине први корпус народних речи у грађи за речник САНУ.

1.6. Посматране као целина, у овом периоду заступљене су углавном мање збирке. По занимању, њихови скупљачи су: богослови, књижевници, лекари, официри, правници, професори, учитељи, свештеници, писари, студенти, што чини уобичајени профил културних посленика тога времена.

1.7. По броју речи, обимније збирке су: Новака Радонића (из Војводине, преко 6000 речи), Змајева прва збирка (из Војводине, преко 3000 речи), Л. Г. Бјелокосића (из Босне и Лике, преко 4000 речи), Ђ. Николајевића (из Далмације и Херцеговине, 1875 речи).²

1.8.1. Територијално гледано, у периоду 1848–1899. највише збирки обухвата лексику шумадијско-војвођанског дијалекта (Срема и Бачке). То су лепо написане и добро уобличене збирке, са занимљивом тематиком која одсликава културни живот у Војводини тога времена. Пуно је и збирки „из разних крајева Србије“, које су конципирание као допуне Вуковом *Рјечнику*.

1.8.2. Из Босне и Херцеговине је велика збирка Луке Грђића-Белокосића, међу првима које су у Одсек примљене са ових простора. Ту је и збирка Ђ. Николајевића, из Далмације и Херцеговине: њу махом чине народне српске речи које су забележили кајкавски лексикографи. Ове две збирке, заједно са збирком Симе Богдановића из Босанке Крајине, обухватају лексику источнохерцеговачког говора, са примесама источнобосанског.

пристане у посао мени, пристаће по смрти мојој коме другоме, а народу свакојако“ (*Предговор* другом издању *Рјечника*, стр. 1).

¹ О овоме знамо захваљујући писму Симе Богдановића Вуку Караџићу (Арх. САНУ, сигн. 8370/2). Богдановић је Вуку послао збирку речи и пословица, која се у *Изворима* за Речник САНУ води као „збирка речи из Лике, Босне, Бос. Крајине и Хрватске“ (сигн.: *Богд. С.*). Судећи према белешци управника Архива САНУ Б. Ковачевића на Богдановићевом писму, збирка је предата Лексикографском одсеку. Такође, под сигнатуром *Вук 19* у речничкој грађи је заведена и „рукописна збирка народних речи“ самог Вука, која броји 36 речи (са објашњењима на немачком). Збирка је у омоту са натписом: „В. Ст. Караџић, рукоп. бр. 1“. Узимајући у обзир да је у откупу Вукових хартија учествовао Новаковићев ученик Љ. Стојановић, као и то да је, уз архиву Речника САНУ, једно време била смештена и грађа Одбора за издавање Вукових дела, сасвим је могуће да је, крајем 19. века, у речничкој грађи било и више збирки из Вукове оставштине.

² До погрешног уверења да Николајевићева збирка представља једну од најобимнијих збирки у грађи за Речник САНУ дошло је сасвим случајно. У *Извештају* из 1926. А. Белић је навео да збирка броји 18.750 (уместо 1.875) речи; овај податак је даље преношен без ревизије.

1.8.3. У овом периоду мање је збирки које бележе лексику косовско-ресавског дијалекта. Једним својим делом, њу обухвата збирка М. Ђ. Милићевића, који је путовао по тим крајевима.

5.3.2. 1899–1921. У времену од оснивања Лексикографског одсека и објављивања *Позива за купљење речи по народу* (1899) до 1921, када Белић представља први нацрт рада на Речнику САНУ, бележи се највећи прилив збирки у речничку грађу.

1.1. Према попису из *Годишњака*, већ у првој години по објављивању *Позива и упутства* у Лексикографском одсеку се стекло 352.964 речи из народних говора. Збирке су испрва скупљане произвољно, да би се са том праксом, после пријема Арсенијевићеве збирке и увођења њихових оцена, престало. „Управа одсекова ... с оправданих разлога не мисли више продужавати купљење речи по народу без нарочитога избора скупљача за поједине крајеве, или без одобрења онима, који јој се буду сами јављали“ (*Годишњак* 1900: 286).

1.2. У овом периоду, у Одсек стижу прве велике збирке које су плански везане за лексику појединих области. Тако, учитељ Андрија Јовићевић шаље свој речник из брдских предела Црне Горе (18.747 речи); Јован Борјановић збирку из БиХ и Срема (12.000 речи); студент Милан Влајинац збирку из Врања и околине (8.000 речи); Павле М. Поповић збирку из Црне Горе (преко 10.000 речи); Јован Воркапић збирку из Баније (преко 5.000 речи). У истом периоду комплетирају се и оне збирке које су претходно започете: Ј. Ј. Змаја (из Војводине и других крајева, преко 6.000 нових речи); Л. Грђића-Бјелокосића и других.

1.3. По занимању, скупљачи збирки су: учитељи, богослови, великошколци, гимназијалци, ђаци Учитељске школе, економисти, књижевници, лекари, новинари, правници, професори, инжењери, свештеници, државни чиновници, студенти и други.

1.4. Територијално гледано, збирке из овог периода обухватају лексику до тада неистражених, често и граничних дијалекатских ареала.

1.4.1. То нарочито важи за збирке речи са подручја источне Србије, посебно са простора источно од Старе планине према бугарској граници, из околине Пирота и из тимочког округа. Готово је сигурно да је до купљења речи из ових ареала дошло под Белићевим утицајем, будући да он у то време (1905. године) издаје студију о дијалектима источне и јужне Србије, у којој се бави и разграничавањем штокавског дијалекта од бугарских говора.

1.4.2. Доста је и збирки пореклом из ужичког округа. Највеће су Видоја Жунића (2647 речи) и Бранислава Павловића (из Злакусе, 1221 реч).

1.4.3. Збирке из Црне Горе су нарочито богате. Поред А. Јовићевића, С. Шобајића (збирка из околине Никшића), Ј. Хајдуковића (Црмница), ту је и велика збирка Павла М. Поповића, за коју се у првим оценама каже да је „празна и непоуздана“ (Батут), а касније да је „по вредности забележене грађе врло неједнака“ (Белић 1959: XIV).

1.4.4. Са подручја Хрватске и Босне потичу неке од најобимнијих и најбоље израђених збирки из овог периода. Поред Арсенијевићеве, у Одсек су пристигле и збирке Марице Косановић-Тесла (из Лике, 1536 речи); Јована Воркапића (из Баније, 5148 речи); Милана Поповића (из Врховине, 1811 речи); Манојла и Моје Хрваћанина (из Дубице, 2789 речи); Милана Обрадовића (из Бјеловара, 5010 речи); Симе Симића (из околине Книна, 2455 речи) и других.

1.4.5. Поред наведених, у грађи за Речник САНУ су заступљене и збирке са Косова. Тако учитељ Владимир Поповић шаље 92 речи са подручја Сиринићке жупе, а Апостол Шопић, такође учитељ, 102 речи из Грачанице. Глиша Елезовић, сарадник на изради Речника, у овом периоду шаље 927 речи из Вучитрна и околине.

1.4.6. Коначно, у речничкој грађи су се, у овом раздобљу, нашле и збирке које стоје на граници дијалекатских ареала. Такве су нпр. збирка Давида Вишњића (говор Сарајева); Светозара Ђоровића (говор Мостара и околине, 1080 речи); Душана С. Поповића (збирка из Босне, Рашке, Солунског вилајета, 1424 речи) и друге.

5.3.3. 1921–1940. Период од 1921. до 1940. обележен је Белићевим вођењем послова око Речника. Напоредо са мањим приливом збирки, запажа се већа систематизација претходно прикупљене грађе (преко два милиона несређених листића). Захваљујући оваквом раду, према подацима из *Годишњака*, 1938. године се у грађи Лексикографског одсека нашла су се 2.893.402 сређена, проконтролисана и уазбучена листића из збирки речи (*Годишњак* 48/1938: 169).

У овом периоду јављају се и први дијалекатски речници, међу које спада *Речник косовско-метохиског дијалекта* Глише Елезовића (настао ширењем претходно скупљене збирке из Вучитрна), као и први систематски писани речници специјалне грађе, нпр. *Речник турских и других источњачких речи* Душана Марјановића или *Речник необичних народних презимена* Манојла Бубала. Из истог периода датира и *Збирка речи галипољских Срба* Миленка Филиповића.

5.3.4. 1947–1970. Период од 40-их до 70-их година 20. века обележен је развојем дијалектологије као савремене лингвистичке дисциплине. Највише збирки у овом периоду у грађу за Речник САНУ долази у два таласа: између 1950. и 1960, и током 70-их година 20. века.

1.1. Пажња скупљача усмерава се на подручје Црне Горе, одакле у овом периоду пристижу најобимније збирке: Митра Пешикана (из Трешњева, срез цетињски, 1274 речи), и Николе Стефановића (из Пипера, 1089 речи). Збирка Јеврема Јововића (око 3000 речи), прикупљена на подручју Бокоторског залива, конципирана је као велики речник провинцијалних италијанизама у бокелском говору.

1.2. Са размеђа дијалекатских ареала су збирка Јелене Билбије (из Босанске Крајине), Радоја Симића (Крагујевац и околина, 2616 речи) и Јована Радуловића (400 речи пореклом из мостарског говора). Из Лесковца са околином је велика збирка Радоша Требјешанина (6911 речи).

1.3. Из Призрена са околином у грађу за Речник САНУ 1950. године пристиже и велика збирка Димитрија Чемерикића, која садржи 15.561 листић. На основу Чемерикићевог ручног примерка *Речника косовско-метохиског дијалекта* Гл. Елезовића, на коме су остале забележене бројне примедбе, исправке и допуне, можемо закључити да је ова збирка конципирана (и) као свеобухватна, лексичка и етнографска, допуна Елезовићевог речника из прве половине 20. века. У новије време, део Чемерикићеве збирке који обухвата корпус турцизама (са 1677 одредница и преко 2700 лексема) засебно је објављен (Петровић 2012).

5.3.5. 1970–данас. Приложници речи за Речник САНУ у последње три деценије 20. века углавном су дијалектолози, који своје збирке израђују у саставу магистарских и докторских дисертација. Стога су многе од нових збирки (за разлику од старијих) штампане у засебним публикацијама.

1.1. Углавном све збирке које пристижу у речничку грађу од 1980. године садрже између 1000 и 5000 речи. Међутим, под утицајем научне методологије мења се и сам поглед на скупљање речи, па нове збирке доносе више диференцијалне лексике, без општекњижевних речи, што значи и то да су, у начелу, садржајније од већих збирки из протеклих периода. Поред овог, и сами скупљачи настоје да обраде дијалектаску лексику савременим лексикографским методама, тако да нису потребне накнадне интервенције на грађи.

1.2. Између 80-тих и 90-тих година запажа се прилив збирки из појаса од Тршића до Краљева (идући током Дрине и Западне Мораве). Речи из овог ареала прилажу: Мирослав Николић (Горобиле); Милосав Тешић (Јештанско, Азбуковица) и Милорад Симић (Обади код Сребренице).

1.3. Такође, има доста збирки из Црне Горе и са Косова. Из Црне Горе су збирке: Милице Радовић-Тешић (Црквичко Поље), Раде Стијовић (Васојевићи), Драга Ђупића

(Загарач) и Милоша Вујичића (Прошћење, Мојковац) – док са Косова пристижу збирке Светозара Стијовића и Јакше Динића.

1.4. Из Дубровника са околином је велика збирка Милоша Бојанића и Растиславе Тривунац.

5.3.6. На основу изложеног прегледа збирки речи у грађи за Речник САНУ, можемо изнети следеће закључке:

1.1. Пријем збирки у речничку грађу одвија се према временским етапама, које одговарају периодима обновљеног интересовања за рад на Речнику. Гледано у овом контексту, највише збирки пристиже између 1921. и 1940, као и од 1947. године до 90-тих година 20. века.

1.2. У раду са скупљачима народних речи за Речник САНУ видљиво је настојање да се у наредним периодима истражују они дијалекатски ареали који нису истражени у претходним. На тај начин, групишу се збирке из различитих крајева штокавског говорног подручја.

1.3. Увидом у поједине збирке које настају на одређеном простору и у одређеном времену запажамо да се сваки ареал издваја сопственим културним специфичностима, што се одражава и на плану лексике.¹ Сагласно овоме, велики утицај на садржај збирки има то ради ли се о пољопривредном, сточарском или занатском крају. По етнографским специфичностима нарочито се издвајају збирке из Црне Горе, затим из Босне и Херцеговине, централне и западне Србије, Дубровника, са Косова и друге.

Распрострањеност збирки према дијалекатским ареалима

6.1. *Шумадијско-војвођански дијалекат.* Хронолошки гледано, овај дијалекат први представља предмет истраживања скупљача, пре свега због културног простора који представља. У првом периоду (1848–1899), највише збирке потиче из Срема и Бачке: ту се нарочито издвајају прва Змајева збирка, као и збирке Новака Радонића и Ђорђа Натошевића (из Срема). То су збирке лепо написане, добро уобличене, са занимљивом тематиком, која оцртава културни живот у Војводини тога времена.²

И у каснијим годинама, са подручја шумадијско-војвођанског дијалекта стижу велике збирке. Истраживања се, током времена, премештају на северозапад (Милутин

¹ У том смислу, нарочито је индикативно поредити збирке које потичу са истог подручја, али из различитих периода (нпр. Андрије Јовићевића, Митра Пешикана и Драга Ђупића; или Владана Арсенијевића и Јелене Билбије).

² Интересовање за лексичку ову крајева у другој половини 19. века није мимоишло ни Вука: његова *Ручкописна збирка народних речи* представља покушај да се лексички фонд *Рјечника* попуни речима из Војводине и Мачве.

Гавриловић, Јован Дунђерски, Милан Медаков, Тихомир Остојић) и североисток (Љубомир Лотић). Истражују се границе шумадијско-војвођанског и смедеревско-вршачког дијалекта (Јован Максимовић). Иза 1921. године скупљање речи са ових простора јењава.

6.2. *Источнохерцеговачки дијалекат*. Поред шумадијско-војвођанског дијалекта, скупљачи народних речи у подједнаком, а можда и у већем обиму, истражују лексички састав и границе источнохерцеговачких говора.

Већ почетком 20. века у грађи за Речник нашле су се две збирке: Луке Грђића-Бјелокосића, која поред лексичке поседује и значајну фолклорну грађу, и Ђорђа Николајевића, која фиксира речи овог наречја у речницима предвуковске лексикографије.

И у каснијем периоду ова традиција се наставља: све или готово све збирке са овог подручја су обимне (имају преко 1000, а достижу и до 10.000 речи), и добро израђене. Поред Арсенијевићеве, нарочито се издвајају збирке Марице Косановић-Тесла и Јелене Билбије (из Лике, између Јајца и Бугојна), Симе Симића из Книна и друге. Збирке из Босанске Крајине, Лике и Баније показују сложено стање, укрштаје више дијалеката и њихових лексичких утицаја. Запажају се икавске примесе.

Источни део овог ареала истражују Владимир Ћоровић, Јевто Дедијер и други, а његов западни део Мирослав Николић, Милосав Тешић, Милорад Симић и други.

Поред Светозара Ћоровића, говор Мостара и околине истражује и Јован Радуловић. Његова збирка речи конципирана је као материјал уз велику (и нажалост необјављену) акценатску студију о мостарском говору.¹

6.3. *Косовско-ресавски дијалекат*. Током целог 20. века, косовско-ресавски говори привлаче занимање скупљача, посебно онај део који залази у јужну и централну Србију и иде до границе са шумадијско-војвођанском и источнохерцеговачком зоном. Ту се истиче збирка Милана Ђ. Милићевића, чија су дела и иначе извор народне лексике.

У наредним периодима, са овог подручја пристижу збирке Тодора Бушетића (из Левча) и Станоја Мијатовића (из Левча и Темнића). Поред речника Глигорија Елезовића, лексиком косовско-ресавских говора баве се и збирке Д. Чемерићића, Миладина Симића и других.

¹ Др Јован Радуловић, *О акценатуацији мостарског говора*, рукопис, 1956.

6.4. *Призренско-тимочки дијалекат*. Све што је речено за косовско-ресавски, важи и за призренско-тимочки дијалекат. Поред већ наведених збирки, које махом обухватају и лексику овог ареала, издвајају се збирка Милана Влајинца (из околине Врања), Тодора Димитријевића (из Врања), као и Радоша Требјешанина (Лесковац са околином). И у новије време много је збирки са овог подручја: поред Светозара Стијовића, речи са призренско-тимочког подручја скупљају Радмила Жугић, Момчило Златановић, Брана Митровић и други.

6.5. *Тимочко-лужнички дијалекат*. У односу броја збирки речи према територији, можемо рећи да су ови говори у грађи за Речник САНУ можда и најбоље истражени. Посебно је истражен предео око Старе планине и Пирота према бугарској граници, и око слива Тимока. Збирке углавном потичу из времена када се одређивала граница према бугарским говорима (прва деценија 20. века), док их касније има осетно мање.

6.6. *Смедеревско-вршачки дијалекат*. За разлику од претходно изложеног, са овог дела штокавског говорног подручја територије прилив збирки је доста слаб. Ипак, има збирки које покушавају да одреде границу смедеревско-вршачког дијалекта према западу (Јован Максимовић, Ђорђе Натошевић) и југу (Милутин Здравковић, збирка из Лапова).

6.7. *Зетско-сјенички дијалекат*. Неке од збирки највећег обима у речничкој грађи фиксирају лексику српских говора Црне Горе. Поред Андрије Јовићевића и Павла Поповића, збирке прилажу Петар Шоћ, Митар Пешикан, Драго Ћупић, Јован Хајдуковић. Ту је и велика збирка италијанизама и бокелјских провинцијализама Јеврема Јововића, која махом обухвата позајмљену лексику са приморја (у Речнику САНУ, за сада, мало искоришћена). Збирка Раде Стијовић потиче са северног дела ове дијалекатске зоне.

6.8. *Говор Дубровника и дубровачког залеђа*. Поред наведених, треба нарочито поменути и збирку Михаила Бојанића и Растиславе Тривунац, која (поред мање збирке Владислава и Меланије Каћански из 1911) обрађује лексику Дубровника са залеђем. Ова богата и лепа збирка (која је, 2002. године, прерасла у речник)¹ представља непресушан извор за проучавање фонолошких, идиоматских, културолошких, етнографских и других елемената дубровачког говора у историјском континуитету од средњег века до данас.

¹ Михаило Бојанић – Растислава Тривунац, *Рјечник дубровачког говора*, Српски дијалектолошки зборник XLIX, Београд: САНУ.

Историјски аспекти стандардизације српског језика у Речнику САНУ: закључна разматрања

1.1. Конституисање српске дескриптивне лексикографије као савремене лингвистичке дисциплине одвијало се кроз шест етапа припремног рада на Речнику САНУ. Поменуте етапе омеђене су општим научним контекстом и друштвеним приликама у чијим оквирима се реализују, а повезују их заједничке идејне и методолошке константе које чине различите видове континуитета у лексикографском раду.

1.2. Посматрањем шест етапа као обједињене целине, уочава се да припремни рад на Речнику САНУ чине четири облика континуитета. То су: *концепцијски, методолошки, културолошки и институционални* континуитет. У наставку ћемо представити главне одлике сваког од поменутих праваца рада.

2. *Концепцијски континуитет*. Први вид континуитета везан је за концепцију Речника САНУ као дела које, далеко од сваке наметнуте или претпостављене нормативности, настаје са свешћу о широкој функционалној раслојености ткива језика: раслојености кроз језичке варијетете, дијалекте и временске етапе.

2.1. Поменута свест први пут је испољена кроз задатак који је Ј. Стејић поставио још 1853. године – да се у изради Академијиног Речника не треба ограничити на народни језик, већ да треба прикупљати разноврсну лексичку грађу из свих репрезентативних извора. На основу овог става, започела је еволуција лексикографских увида у општу природу и структуру језика независно од доминантних научних парадигми. Тиме су се развила бројна сазнања: о организацији лексике према семантичким пољима, о улози народног стваралаштва у развоју лексичког фонда, о утицају синтаксичке структуре на обликовање значења и др., која су готово увек ишла испред свога времена.

2.2. У основи ове свести стоји лингвистичко усмерење које комбинује елементе позитивизма, структурализма и функционализма, као и теоријске ставове младограматичара, казањске, женевске и прашке школе. Разумљиво је да се ти ставови и усмерења не прихватају у дословном облику, већ се пропуштају кроз филтер властитог становишта, које слободно оперише лингвистичким појмовима, али их прихвата и примењује само у мери колико је то потребно за квалитетнију речничку

анализу.¹

Другим речима, концепцијски континуитет рада на Речнику омогућио је поглед који синтетише постулате различитих лингвистичких система мишљења, али се не везује ни за један у целости. Овај поглед, који је нарочито карактеристичан за А. Белића, омогућио је еволуцију Речника САНУ као дела које је отворено за увид у бројне језичке процесе и промене, као и у језичко богатство на свим стратификационим нивоима.

2.3. У датом светлу, за израду савременог описног речника постаје пресудна свест о томе да се језички систем не састоји од јединица исте вредности. Основна подела на домаће и стране речи, која је присутна у разматрањима раних лексикографа, шири се и под утицајем нових сазнања постаје метод жанровске, терминолошке, покрајинске, дијакроне и других видова евалуације речи које улазе у речник.

3. *Методолошки континуитет.* Други вид континуитета означио је постављање општег методолошког оквира у коме ће се писати Речник, као проблема *начина обраде језика* који улази у његов састав. То питање, које су у другој половини 19. века својом преписком отворили С. Новаковић и Ђ. Даничић, временом је довело до развоја *методологије дефинисања* различитих типова лексичких уноса у речнику.

3.1. Сагледана кроз историјске етапе, методологија израде Речника САНУ временом се мењала на специфичан начин: *наслојавањем*. Паралелно са погледима на језик који чине део његовог концепцијског континуитета, увиди у природу лексичког фонда и начела његове обраде нису се потирали, већ наслојавали један на други у широко конципираним методолошким оквирима. Ослањајући се на рад својих претходника, лексикографи су, стога, били у стању да начине велики број лингвистичких укрштаја и синтеза – које су, за своје време, готово незамисливе у српској науци о језику. На овај начин, у историјату припреме Речника САНУ готово да и нема методолошких анахронизама.

3.2. У складу са изложеним, у раду на Речнику нарочито се запажа преплитање две врсте научних увида: теоријских и примењених. *Теоријски увиди* су се, временом, кретали у правцу језичке концепције и културолошког оквира у коме ће се остварити нови речник. Са друге стране, *примењени увиди* су скретали пажњу на изворе, начин бележења примера, граматичку и семантичку организацију лексикона, одлике говора појединих ареала итд.

¹ Ово усмерење је нарочито видљиво у полемици око лексикографског представљања индивидуализама, који се у оквиру дихотомије језик–говор (не) сматрају делом језичког система.

За историјат припремног рада на Речнику САНУ подједнако су битна оба типа увида. Први је, у почетку, подразумевао рад са унутрашњим сарадницима: академицима, књижевницима и стручњацима за поједине области. Други је, такође у почетку, подразумевао рад на терену: са образованим и ентузијастичним аматерима. Захваљујући утицају А. Белића, у познијим етапама рада на Речнику оба правца су преузели лингвисти.

3.3. Аналогно изложеном, припремни рад на Речнику САНУ у његовој зрелој фази обележио је укрштај две врсте научних гледишта. То су: *феноменолошко гледиште* (језик је организам који има свој развој), и *аналитичко гледиште* (језик је уређен и (пре)дефинисан систем елемената). Кроз историјски развитак Речника САНУ видљиво је да се његова методологија испрва изграђује као дихотомија ова два гледишта, а у каснијим етапама и као покушај комбинације или синтезе лексикографских поступака који потичу из њих.

3.3.1. *Феноменолошко гледиште* (које у начелу заступа А. Белић) заслужно је за начелну отвореност према специфичним језичким појавама које утичу на формирање лексичког значења, као и за слободнију интеграцију нових теоријских увида у методологију дефинисања. Са друге стране, *аналитичко гледиште* (нарочито присутно у лексикографским ставовима који су изложени у *Огледној свесци* из 1944.) заслужно је за редукцију специфичних случајева језичке реализације на уштрб системских тенденција у лексичком систему, као и за унификовано представљање јединица истог структурног ранга у речничком чланку.

3.3.2. Пример ове дихотомије представља полемика око одређивања примарног значења речи, која се развила у последњим етапама рада на Речнику САНУ. У односу знака и онога што се њим означава, А. Белић полази од историјског критеријума: његов концепт речничке дефиниције, и поред свих каснијих ревизија, осмишљен је пре као излагање о генези настанка значења речи него као разматрање актуелне природе тога значења. Са друге стране, у оквиру сопствене концепције, лексикографски колектив са Х. Барићем на челу залаже се за систематизацију фактора који су заслужни за развој синхроне семантичке парадигме, попут свести о актуелној употреби речи или њеној припадности одређеном регистру. Насупрот творцима *Огледне свеске* из 1944, који по угледу на Де Сосира имају тенденцију да елиминишу лингвистичку хомогенизацију (једном када је варијација – *parole* – искључена, оно што остаје је *langue*, који је по дефиницији унитаран) – А. Белић се, полазећи од језика као историјског континуума, залаже за постојање инхерентне варијабилности језичког система, односно за интегрисање језичке варијације у језичку структуру.

3.3.3. Гледано из данашње перспективе, може се тврдити да оба гледишта чине неопходан део лексикографског представљања савременог језика. Прво становиште везано је за правилно описивање метафоре, метонимије и других процеса (нпр. терминологизације, ресемантизације и сл.) у оквиру семантичке структуре речи, док је друго нарочито активно у системском представљању и обради творбених и граматичких појава.¹

4. *Континуитет културолошког оквира Речника.* Трећи вид континуитета модерне српске лексикографије означио је постављање општег културолошког оквира у коме настаје описни речник. Поменути оквир, у крајњој инстанци, подразумева синтезу знања о језичком јединству штокавског говорног подручја, која ће у Речнику САНУ добити своју институционалну потпору.

4.1. Изградња културолошког оквира Речника САНУ обележила је крај 19. и почетак 20. века. То је време индустријске револуције, која за последицу има експанзију различитих области језика, нарочито у домену лексике. Посебну улогу у овом процесу игра развој књижевности, периодике, војних наука, стручних области и уџбеничке грађе.

4.2. Изложени оквир је, у времену после Првог светског рата, означио развитак свести о једном општем стилистичком и језичком центру, названом и „београдски“, који ће бити тежиште језичког јединства. Није случајно што је до свести о значају овог центра за културолошку основу Речника дошло почетком 20. века, у време развоја београдског стила. На тај начин, језички узус Речника САНУ (акцентског, фонолошког, лексичког типа) остао је фиксиран на стандард београдских књижевних кругова.

4.3. Са друге стране, у грађу за Речник САНУ у овом периоду пристижу, у великом броју, и збирке речи из различитих ареала штокавског говорног подручја. Поменути културолошки оквир овде је такође одиграо значајну улогу: речи се посматрају кроз филтер књижевног језика и тиме врши њихова евалуација у односу на стандард.

5. *Институционални континуитет.* Четврти вид континуитета модерне лексикографије везан је за задатак институције у оквиру које се Речник формира и издаје.

¹ И данас се, у колективу окупљеном око Речника САНУ, воде полемике о бројним аспектима речничке обраде. Оне су најживље онда када супротстављене ставове заступају лексикографи који теже феноменолошком и аналитичком приступу језику.

У вези са овим, приметно је да, током читавог столећа припремног рада, више генерација српских филолога и лингвиста различитих научних усмерења концентрише главнину својих научних и стручних напора на једном лексикографском послу: стварању великог описног речника књижевног и народног језика. Чињеница да се тај посао континуирано одвијао у оквиру једне институције, Српске академије наука, даје нам за право да тврдимо како је развита кодификације српског језика у значајној мери обележен управо историјским развојем њеног најзначајнијег лексикографског пројекта.

II: ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА У РЕЧНИКУ САНУ

Увод

1.1. У првом делу рада изложили смо историјски развој филолошко-лингвистичких принципа који конституишу Речник САНУ као савремено лексикографско дело. Кроз еволуцију методолошке парадигме која прати развој савремене српске лексикографије, истовремено смо упутили на постојање веза између лексикографских и лингвистичких теорија, које се надопуњују у домену речничке методологије.

1.2. Са друге стране, кроз општи преглед речничких извора указали смо и на начин на који речничка структура функционише као репрезент језичке целине, у односу центра (књижевни језик) према периферији (народни језик); при чему су (историјски мотивисани) методи избора грађе за Речник САНУ према начелима њене жанровске и територијалне репрезентативности такође представљени у истом одељку.

1.3. У контексту изложеног, појам „лексичке стандардизације“, о коме ће бити речи у другом делу рада, заснива се на увидима о природи и функцијама језика који потичу из различитих видова обраде лексике у описном речнику. Поменути увиди се формулишу као теоријска сазнања о језичком систему која произилазе из његове лексикографске анализе.

1.4. Имајући ово у виду, задатак другог дела рада је да се, на основу третирања објављених томова Речника САНУ као репрезентативног корпуса,¹ прикаже начин на који лексикографска обрада у овом речнику има утицај на поједине аспекте стандардизације српског језика.

Општи смер истраживања

2.1. Посматран као језички приручник чије се методе обраде и представљања лексике уобличавају и профилишу кроз дуже временске периоде, Речник САНУ има комплексну и слојевиту структуру. Имајући ово у виду, били смо свесни и тога да сву сложеност његовог односа према језичком стандарду није могуће приказати у једној монографији. Зато смо одлучили да лексикографски аспект стандардизације у Речнику САНУ представимо кроз један репрезентативни ниво: обраду граматичких категорија у полисемантичкој структури речи.

2.2. На избор овог нивоа навеле су нас бројне потврде о утемељености граматичког типа обраде у целини лексикографског описа, које налазимо у речничком историјату.

¹ Да би Речник САНУ могао да функционише као корпус, било је потребно посматрати га нелинеарно, као скуп поступака у обради лексике на различитим нивоима језичке структуре (творбеном, граматичком, семантичком, стилском и др.). Стога смо истраживање у другом делу рада засновали на машински читљивој верзији Речника САНУ, која је једина пружала могућност сагледавања појединачних нивоа у целини речничког текста, као и формирање засебних корпуса за сваку језичку појаву.

Граматичка анализа се први пут јавља као аутономна целина у речнику крајем 19. века. У Арсенијевићевој збирци из 1900. она има форму критеријума за избор и груписање лексике која припада класама глагола и узвика, што указује на раскид са оријентацијом на једну врсту речи – именице – у дотадашњој скупљачкој пракси. Погледи на лексички систем који су дошли после Арсенијевића потврђују, и проширују, значај граматичког нивоа за семантички опис речи. Тако у *Огледу* М. Иванића из 1913. граматичка анализа чини саставни део бројних дефиниција, иако аутор тврди да на њу није био примарно оријентисан. Свега деценију касније, у *Извештају Академији наука о раду на Речнику САНУ* из 1926, А. Белић као један од главних задатака уредника поставља „утврђивање свих научно-граматичких детаља који се тичу речи“, што чини прво планско повезивање структуре и значења у лексикографској анализи. Речима да методологија обраде представља „стављање граматичких момената у директну, непосредну службу лексикографије“, као и потврдом изреченог у обрађивачкој пракси, аутори *Огледне свеске Речника САНУ* из 1944. експлицитно су потврдили фундаменталност граматичког нивоа за семантички опис лексема, чиме је савремена лексикографија постављена на структуралистичке основе. Коначно, у *Огледној свесци* из 1953. године граматички ниво, заједно са синтаксичким, интегрисан је у саму дефиницију, што је за последицу имало осветљавање проблемских случајева у обради, односно оријентацију лексикографа на гранична и спорна питања у лингвистичкој теорији. Савремена лексикографија наставила је да се креће описаним смером и у другој половини 20. века.

2.3. За разлику од других нивоа (синтаксичког, стилистичког и сл.), који се интегришу у Речник САНУ у каснијим етапама, граматички ниво је дуже присутан и темељније заснован у његовој методолошкој парадигми. Захваљујући томе, граматички ниво обраде речи најбоље указује на потребу за ревалоризацијом појединих језичких категорија у светлу интеракције формалне и семантичке стране лексикона. Поменути сазнања су усмерена претежно на функционално-граматичке и функционално-синтаксичке обрасце употребе језика, и чине саставни део принципа београдске лексикографске школе.

Структура и опсег анализе

3. Узимајући у обзир општи смер нашег истраживања, као и принципе организације метајезичких константи (гласа и квалификатора) око појединих нивоа граматичког описа, други део нашег рада смо организовали око две целине.

3.1. **Прва целина** посвећена је проблематици поделе речи на врсте у оквиру концептуално-семантичког приступа лексикону. Наиме, у анализи лексикографске дефиниције постаје видљиво да метајезичка константа у *служби*, којом се маркира

употреба једне врсте речи као друге, упућује на постојање амбиваленције у систему врста речи. Ово имплицира закључак да подела речи према врстама произлази (и) из улоге коју њихов семантички садржај има у општем контексту исказа.

3.2. **Друга целина** посвећена је концептуално-семантичком и концептуално-прагматичком приступу граматичким категоријама у Речнику САНУ. На основу употребе граматичких квалификатора (нпр. „мн.“, „одр.“, „безл.“ и др.) у дубини полисемантичке структуре лексема, истражује се функционисање процеса који се одвијају у сложеној међузависности између семантичких обележја и њихових граматичких мотиватора. Поменута међузависност додатно је модификована метајезичким константама *обично*, *често*, *ретко* и *само* (нпр. *обично мн.*, *ретко неодр.*, *често безл.* и сл.), чиме се упућује на ноцију (а)типичне употребе лексеме у зависности од њене граматичке категоризације.

3.3. Тако осмишљено истраживање има сасвим одређен **опсег анализе**. Наш задатак је био да, полазећи од метајезика речничке дефиниције, покажемо семантичку и концептуалну основу механизма промене граматичких категорија у лексичком систему савременог српског језика. Другим речима, у анализи смо настојали да пружимо доказе за следеће претпоставке: да граматичке категорије поседују специфичан тип „општег значења“ које се реализује као део лексичког садржаја појединих речи, да се та реализација одвија у оквиру *система* који је уређен на семантичком и функционалном плану, као и да је тај систем презентован у Речнику САНУ. Из овог разлога нисмо детаљније описивали граматичке категорије у светлу бројних лингвистичких теорија о њиховом значењу и функцијама, нити смо подробније анализирали дијахрони развој значења појединачних лексема у оквиру граматикализационих процеса: прикупљена грађа, са ретким изузецима, није давала основа за ова истраживања.

И друго. Будући да смо у раду пошли од метајезика, речничку дефиницију (онако како је уобличена у Речнику САНУ), заједно са пратећим примерима, узели смо за централни део анализе. Наш допринос изабраној теми лежи у систематизацији засебних случајева дефинисања граматичких значења према заједничким семантичким обрасцима, као и у представљању тих образаца у оквиру једног система. Стога је овај део наше тезе у већој мери прегледна студија речничке методологије, него што је аутономно језичко истраживање.

Метајезичка константа у служби

Увод

1.1. У речничком чланку, значења која прате промену граматичких обележја речи формулисана су у засебним тачкама. У њима се, путем метајезичких константи, образлажу промене у полисемантичкој структури речи које су мотивисане колебањима њене граматичке функције. Овај опис се врши дефинисањем интеракционих и системских образаца заслужних за реализацију значења речи у зависности од њених категоријалних обележја.

1.2. Једна од метајезичких константи која се, у том контексту, регуларно јавља у дефиницији лексема у Речнику САНУ, јесте константа у *служби*. Метајезичком константом у *служби* дефинишу се случајеви настанка новог значења речи који су мотивисани употребом те речи као друге граматичке класе. Константа у *служби* служи као маркер промене граматичке функције лексеме, док се у дефиницији надаље спецификују парадигматска обележја те промене.

1.3. У складу са овим, одељак *Упутства за израду Речника САНУ*, списка који дефинише и нормира главне аспекте његове израде, прописује обавезно издвајање и, под засебном тачком, дефинисање контекста у којима се речи употребљавају у служби других граматичких класа. То је учињено следећом формулацијом: „**Шетање речи кроз врсте**. Прелази речи из једне категорије у другу ... показују се на тај начин што се реч-одредница даје са ознаком оне врсте којој она припада по чешћој употреби или по пореклу, али се под засебном тачком значења, у загради, неподвучено, каже у којој се служби још употребљава. Тако неки прилог може бити у служби везника, или у служби предлога“ (*Упутства*, чл. 313).

1.4. У пракси израде Речника САНУ, употреба речи у служби друге граматичке класе има статус регуларне полисемије.¹ Представљање ове употребе у засебној, граматичко-функционалној тачки у речничком чланку пружа могућност да се, на основи машински читљивог текста овог Речника, синтетизују прагматички, семантички и др. чиниоци који је мотивишу. Регуларношћу свог појављивања кроз цео лексички фонд српског језика, поменути чиниоци упућују на функционалне типове замене врста речи у српском језику.

¹ О томе треба ли ову појаву посматрати као полисемију или као вид безморфемске творбе (при чему једно не мора искључивати друго) постоји обимна полемика (о томе в. у Драгићевић 2006). Будући да је не можемо до краја поистоветити са конверзијом, у раду „граматичкој служби“ речи приступамо као полисемији. У вези са тим в. и закључак рада, у коме се расправља о ширини лексикографског схватања полисемије (и у граматичком контексту).

1.5. Лексикографском формулом у *служби* формализују се промене међу свим врстама речи, што даје могућност да се посматрају међусобни односи између свих граматичких класа у јединственом теоријско-методолошком оквиру. При томе, лексикографска перспектива пружа могућност за *семантичко* образложење датих промена – које се, иначе, обично смештају у домен морфологије. Интерпретацијом службе једне речи као друге у терминима лексичке и граматичке семантике, стиче се увид у сложеност ове појаве – која се подједнако тиче и формалних и функционалних елемената језичке структуре.

1.6. Имајући изложено у виду, разматрањем лексикографске константе у *служби* на корпусу Речника САНУ настојаћемо да образложимо који се све семантички, прагматички и други процеси активирају при употреби речи једне врсте у служби друге. Образложења датих процеса инкорпорирана су у метајезик лексикографске дефиниције, а њихова анализа даје увид у међусобне везе између граматичких класа као целине и различитих видова употребе језика. Истовремено, генерализацијом описа свих случајева који припадају једном типу промене, може се дати одговор и на питање да ли поменути тип упућује на потенцијалне нове случајеве у оквиру своје парадигме или представља завршено стање. Ова питања истовремено укључују и проблем *референцијалне функције врсте речи*, односно, питање који семантички параметри (и у којој комбинацији) чине граматичку класу.

2. У наставку рада дајемо приказ употребе метајезичке константе у *служби* по врстама речи. Прво се излажу оне врсте речи које имају већи број категоријалних промена (прилози, речце и сл.), а затим и оне које их имају мање (именице, придеви и сл.). Поред општих лексичких особина сваке врсте речи, изложићемо и опис њихове граматичке службе класификован према групама семантички сродних случајева. Коначно, у закључку ћемо рећи нешто више о природи ове појаве, као и о њеној улози у процесу стандардизације теоријског описа српског језика.

Прилози

1.1. Прилози су речи које стоје уз глаголе (придеве, именице, друге прилоге) и детерминишу (обележавају, спецификују, евалуирају) неки од њихових пратилачких момената, као што су начин, интензитет и околности вршења радње, ступањ неке особине и сл. Будући да се прилозима именују и означавају унутрашње особине речи уз које стоје, као и спољне околности њихове реализације (место, време), семантичка функција ове граматичке класе може се представити следећим обрасцем:

[ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА].

1.2. Иако је особину појединих прилога да своје значење и функцију прилагођавају именицама или придевима са којима су се нашли у синтагматским спојевима половином 20. века приметио још А. Белић¹, поменута особина је први пут представљена као опште својство прилога у раду И. Грицкат о односу прилошких према придевским значењима из 1961. године (Грицкат 1961: 69–70). Мотивисана дескриптивном анализом прилога у првим томовима Речника САНУ, која је указала на њихову велику функционалну и семантичку раслојеност, ауторка је приметила да саставни део граматичких функција прилога као врсте речи представља њихова употреба у служби *именица, везника, речца, предлога и узвика*.² Иако није понудила научни термин за овакву врсту прилошких трансформација, називајући их једноставно „обртима“, И. Грицкат је одредила основе методолошког оквира за анализу датог питања, тврдњом да оно припада функционално-семантичкој равни језичких проучавања.³

1.3. Две деценије касније, у познатом раду о различитим видовима анализе прилога у нашој лингвистичкој науци, иста ауторка се вратила на питање промене њихове граматичке службе у различитим контекстима језичке употребе. Указујући на блиску повезаност промене синтаксичког окружења прилога са њиховим преласком у друге врсте речи, И. Грицкат је указала на постојање неких стилско-језичких чинилаца који

¹ „Када се прилог употреби уз именицу, он не може остати у својој прилошкој функцији јер се одредбене речи морају слагати у флексивним језицима са именицом у роду (колико га има), броју (јед. и мн.) и падежу ... Дакле ни у једном се [оваквом] случају не чува прилог као прилошка категорија већ се претвара по значењу и функцији или у именицу или, по значењу, облику и функцији, у придевску (односно заменичку) реч“ (Белић 1959: 161–162).

² У раду И. Грицкат не спомиње се употреба прилога у служби *придева*.

³ Имајући у виду традиционално схватање синтаксе као науке о принципима на основу којих се, од ограниченог броја конститутивних елемената, формира неограничен број реченица, И. Грицкат је истакла да употреба прилога у служби других врста речи представља појаву која спада „пре у проблематику вишезначности и полифункционалности одређених речи него међу питања о реченичним службама прилога и његових подврста, јер су могућности за таква пребацивања ограничене“ (Грицкат 1961: 70). У потоњим деценијама, а под утицајем савремених истраживања која су показала значај

могу мотивисати тај процес, попут архаичних, односно локалних узуса у слагању прилога са другим реченичним члановима (Грицкат 1981: 16).

1.4. Изложене тезе о прилозима као категорији непроменљивих речи која је под утицајем језичких чинилаца склона променама граматичке парадигме, теоријски је заокружио И. Стевовић, у раду који је објединио лексичко-граматичку проблематику прилошких речи и функционални приступ лексикону (Стевовић 1973, 1974).

Разматрајући прилоге као врсту речи која не поседује формална обележја, већ се у граматичком систему дефинише кроз спој функције и значења,¹ овај аутор је указао на способност једног броја прилога да, када се нађу у функцији других врста речи, модификују своје основно значење у складу са семантичким обележјима циљних граматичких класа. На примерима употребе прилога у служби модалних речца, И. Стевовић је показао да је један од најчешћих мотиватора овакве употребе – експресивизација исказа у коме се прилози налазе (Стевовић 1974: 81–83).

1.5. И поред научних радова и сродних увида у дескриптивним граматицама² који су се, у другој половини 20. века, бавили питањима контекстуалне употребе прилошких речи, до целовитије анализе односа њиховог граматичког статуса према семантичком и прагматичком аспекту дошло је тек у раду П. Пипера о заменичким прилозима у српском језику (Пипер 1983), односно у студији С. Ристић о начинским прилозима у савременом језику (Ристић 1990).

1.5.1. Разматрајући питања класификације и употребе заменичких прилога као међукатегоријалне форме која обједињује функционално-семантичке елементе обе врсте речи, и заменица и прилога, П. Пипер је, између осталог, указао и на велик утицај прагматичких фактора, који обухватају субјективну језичку оријентацију говорника према објекту квалификације, на чињеницу да је реч у одређеном контексту употребљена као заменица или као прилог (Пипер 1983: 60 и д.). Овај аутор је, при том, подвукао и чињеницу да научна разрада изложеног проблема у највећој мери почива у оквирима функционалних теорија о врстама речи.³

1.5.2. Са друге стране, у анализи утицаја контекста на промену семантичке структуре речи, С. Ристић је, посматрајући употребу начинских прилога у случајевима

синтаксичких истраживања за развој теорије о врстама речи, И. Грицкат је овај став подвргла ревизији.

¹ „Прилози се, као и остале пунозначне речи, морају дефинисати по функцији, према структурној вредности њиховог стварног значења. Прилози имају функцију околности (време, место, начин, прилике). Стварно значење прилога оформљено је у структурно-граматичко значење околности под којима се врши глаголска радња“ (Стевовић 1974: 83; курзив ауторов).

² Типологији синтаксичких функција прилога у односу на промене њихове морфолошке структуре посвећени су одељци *Граматики* П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990: 397 и д.).

³ У складу са изложеним, за анализиране заменичке прилоге П. Пипер употребљава термине *заменичка реч* и *прилошка реч*, чиме наглашава функционално-семантички приступ одабраној теми (Пипер 1983: 17 и д.).

промењеног комуникативног циља, формулисала важан закључак да се прилози прилагођавају измењеном контекстуалном окружењу тако што развијају интегралне семе нових значењских парадигми (Ристић 1990: 37). У контексту анализе изведене у нашем раду, ова констатација је поткрепила тезу да поменути развој семантичке структуре прилога има изванкатегоријалну природу, тј. да није нужно ограничен на једну граматичку класу.

1.6. Изложена сазнања о форми и функцији прилошких речи, заступљена у теоријској мисли наше науке о језику, нашла су примену у методологији израде Речника САНУ. Напоредо са научним увидима у сложеност и полифункционалност прилога као граматичке класе, током израде овога речника развијале су се аналитичке методе регистровања и дефинисања фактора који су, у равни писане и говорне комуникације, мотивисали различите контексте употребе семантичког садржаја прилошких речи. У складу с овим, у процесу лексикографске обраде прилога примећено је да се, под утицајем сасвим одређених лингвистичких чинилаца, лексичке јединице са прилошким семантичким садржајем употребљавају у служби других врста речи, при чему важи правило да се оваква употреба региструје и издваја под засебну тачку у речничком чланку.

1.7. Сагледавањем услова под којима је дошло до поменуте појаве, као и анализом семантичких процеса који су се при том одиграли унутар њихове полисемантичке структуре, дошло се до закључка да је употреба прилога у служби других граматичких класа мотивисана на различитим нивоима њихове реализације. У складу с овим, лексикографски опис поменуте појаве, поред тога што је пружио увид у промене граматичког статуса прилога у односу на контекст њихове употребе, такође је, поред семантичке, обухватио и унификовано образложење њене прагматичке (односно ситуационе) и функционално-стилске мотивације. Нарочиту улогу у овом образложењу одиграли су принципи обраде лексике у једнојезичним речницима, који, према речима И. Грицкат, налажу тумачење речи на више језичких нивоа, уколико то допуштају њихова граматичка врста и семантика (Грицкат 1983: 23).

1.8. И још нешто. Аналогно њиховој семантичко-граматичкој обради у Речнику САНУ, случајеве употребе прилога у служби других врста речи у раду смо раздвојили од случајева када се једна лексичка јединица истовремено употребљава у форми више граматичких класа (при чему је једна од тих класа прилог, а друга везник, предлог и сл.). У првом типу случајева, лексичка јединица која је иницијално прилог прилагођава свој семантички садржај циљној врсти речи у чијој служби се налази; док у другом, семантички садржај једне лексичке јединице истовремено може стајати у својству

основног значења више врста речи. Ово важи и за све друге случајеве који су обрађени у раду.

Прилози у служби именица

2. У зависности од значењске класе којој припадају, код прилога у именичкој служби могу се издвојити два типа случајева у којима прилошки садржај задобија именичку реализацију и вредност.

2.1.1. *Прилози у служби (заједничких) именица.* Код ове групе случајева, као именице се користе они прилози са општим значењем МЕСТА, ВРЕМЕНА и НАЧИНА, који се у појмовном свету говорника прихватају као номиналне вредности. То значи да семантички садржај одговарајућих прилога задобија универзална својства квалитета или мере, чиме се прилошка вредност супституише појмовима које изворно означава. Семантичко померање до којег долази током номинализације прилога у служби заједничких именица може се дефинисати следећом формулом: [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → ПОЈАМ НАСТАО НА ОСНОВУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ].

У ове трансформације улазе прилози са следећим значењем:

а. МЕСТА (ДИРЕКТИВНИ): **ван** → (у именичкој служби) *иностранство*. – „Уједињење на основу великосрпске монархије, без слободе унутра и без независности према ван“ (Поповић Ј.). У истом примеру јавља се и прилог **унутра**, у значењу *простора омеђеног државним границама*.

б. ВРЕМЕНА (СИТУАТИВНО-ТЕМПОРАЛНИ): **данас** → (у именичкој служби) *с ово време, садашњост, данашњица*; **јуче** → (у именичкој служби) *с јучерашњи дан, јучерашње време*.

Примери: „Ваљда ће да мине то проклето данас, | Које око тебе | Разлива и пружа | Злочиначки талас“ (Вучо А.); „Твоје данас, бит ће сутра јуче“ (Ујевић Т.); „Не може се некажњиво живјети од јучер, а да притом не знаш, куд би с данас“ (Михалић С.).

в. НАЧИНА (ИНХЕРЕНТНО СВОЈСТВО/ОСЕЋАЊЕ): **жао** → (у именичкој служби) *непром. оно што је учињено нажао, неправда, увреда*; **вољно** → (у именичкој служби, са придевском променом или непром.) *с одобрење за излазак из строја; слободно време (ван строја, ван службе)*.

Примери: „Гласовити човек ... пада изнебуха у њихово село које му је жао учинило“ (Божовић Г.); „За време вољног збисмо се, као обично, у гомилице и већ отпоче ... разговор“ (Нушић Б.); „Најзад – добили су вољно и редови су се расули по крупном шљунку“ (Јалић М.).

2.1.2. Како показује изложено, у наведеним случајевима именичку службу врше прилози чије значење се концептуализује као појмовно-референцијални модел. Природа појма који настаје концептуализацијом зависи, пре свега, од перцепције прилошког квалитета. Тако се значења који означавају усмереност на спољашњи, односно унутрашњи простор поимају као обележја (не)припадности средини, окружењу говорника. Поред наведених, овде спадају још и прилози *споља, напоље, ту, овде* и други. Са друге стране, значења конкретних временских сегмената при номинализацији се апстрахују према општим обележјима времена, тако да обележавају свако (протекло, будуће) време. Коначно, и за разлику од претходног, начински прилози који у свом основном значењу имају сему свесности, вољности (хтења) или намере (*вољно*), односно својства ситуације исказане (копулативним) предикатом (*жао*) реализују свој појмовни квалитет у контексту конкретних чинова који евоцирају њихово основно значење.

2.2. Посебну подгрупу унутар ове групе примера представљају *прилошки изрази* попут *будибогснама* и *бог-те-пита*, који се персонализују и тиме прелазе у именичку службу. Овом материјализацијом, изрази задобијају референцијална значења: **будибогснама** → (у именичкој служби) **а. ђаво, нечиста сила; зао дух, б. невероватне ствари, шта све не, свашта, којешта;** **бог-те-пита** → (у именичкој служби) *макар ко, непознат или безвредан човек.*

Примери: „Видео је он сам, да не ваља шта ради; али га узео буди-бог-с-нама на своју руку, па га не пушта“ (Лазаревић Л.); „Узео га буди бог с нама за уши, па ич не види де иде“ (Елезовић Г.); „Кажу ми ... да се тек у полицији преко ноћ може догодити будибогснама“ (Петковић В.); „Па као да му је Јоцко, неки шегрт, неки бог-те-пита, наставља он“ (Конфино Ж.) и сл.

2.3. *Прилози као позајмљенице из страних језика у именичкој служби.* Други тип случајева у којима долази до употребе прилога у служби именица везан је за процесе рецепције и семантичког прилагођавања лексичких позајмљеница, превасходно из романских језика.

2.3.1. Добар пример за илустрацију овог процеса представља усвајање прилога за начин који изворно припадају музичкој терминологији италијанског језика: **адађо** → (у именичкој служби) *м став лаганог темпа у већој композицији (сонати, симфонији и др.);* **алегро** → (у именичкој служби) *м и с став живљег темпа у већој композицији (симфонији, сонати и др.);* **анданте** → (у именичкој служби) *м и с музички комад или став умерено лаганог темпа;* **вибрато** → (у именичкој служби) *м треперење у гласу, тону;* **модерато** → (у им. служби) *м и с ознака за став умереног темпа.* Прелазак ових прилога, са изворним значењем музичког темпа, у граматичку класу именица, праћен је

ширењем њихове семантичке структуре на општу појмовну вредност, што за последицу има и њихову детерминологизацију.

Примери: „[Његови су] анданти потсећали на прскање пролећног ветрића, фини адаћи на јесењу кишу“ (XX век, часопис); „Очекивао сам нестрпљиво кад ће отпочети анданте, кад ће се та чудна мелодија још једном појавити у челима“ (Живадиновић С.); „Таквог пјевања више нема или је на том мјесту отегнуто ‘ој’ искићено дуготрајним триљем или вибратом“ (Широла Б.); „Све је ... сигурно поведено ... у лаком веселом алегру“ (XX век 1939) и сл.

2.3.2. На сродан тип случајева наилазимо и код употребе НАЧИНСКИХ прилога који, употребом у свакодневном говору, своје начинско значење супституишу номиналном вредношћу које их у суштини означава: **инкогнито** → (у именичкој служби) м (и с) *стање прикривеног идентитета* и **екс** → (у именичкој служби) *чаша која се испија на душак* (из латинског језика); **аконто** → (у именичкој служби) м *аконтација* (из италијанског); и **визави** → (у именичкој служби) м *особа која се налази преко пута некоме* (из француског).

Примери: „Јутрос је баш молио за аконто због Ускрса“ (Нушић Б.); „Наполеон, не могући да сачека долазак своје царске веренице на уговореном месту, одјурио [је] обичним колима, у инкогниту, њој у сусрет“ (Андрић И.); „Испија се ‘екс’ ... Изврћу се испражњене чаше без капи“ (Јањушевић М.); „Занима ме ко ће у тој игри бити мој визави?“ (Ред. пр.) и сл.

2.4. Посебну подгрупу унутар ове групе примера представља именичка употреба прилошких архаизама: **зухар** → (у им. служби) *корист, добробит, вајда*; **јандал** → (у им. служби) **а.** *засебно, издвојено место*, **б.** *слободно, неограничено кретање, скитња*; и **колај** → (у им. служби) м покр. *место погодно за чување стоке*, који су усвојени из турског језика. Будући да се код ових лексема изворно прилошко значење сасвим изгубило, оне се у Речнику САНУ још само етимолошки обележавају као прилошке речи.

Прилози у служби придева

3. Будући да између придевског и прилошког система у српском језику постоји широк семантичко-функционални паралелизам, који је у науци више пута истицан,¹ не чуди појава да је употреба прилога у придевској служби сведена на мали број специфичних случајева. До њих долази у случајевима када се семантички садржај прилога не остварује у служби семантичке модификације глаголског значења – већ у служби атрибутивне модификације значења именице, која је својствена придевима.

3.1. Код **прилошких израза**, попут **апа-драпа** и **будибогснама**, долази до супституције прилошког придевским значењем у следећим примерима: „Тако се женска по мало привикне на своју алкавост, па је увек ... апа-драпа“ (Поповић Д.); „Ражалило се Симеуновици што је вечерас такав, буди бог с нама“ (Симић Н.), „Што си данас некако будибокснама?!“ (Стојановић С.).

3.2. У Речнику САНУ је забележен мали број позајмљеница из турског језика, које се перципирају као придеви, а још само по етимологији се квалификују као прилози: **букадар** → (у придевској служби) непром. *многи*; **башка** → (у придевској служби) **а. посебан, одвојен, б. особит, који није као остали** (са обликом компаратива *башкије*); и **мукте** → (у прид. служби, непром.) *који се даје бесплатно, добивен без накнаде*.

Примери: „Те ти ферман пишу на букадар стране (Шантић А.); „Ово је дијете башка, али је оно опет башкије, значи: боље, уредније, одвојеније“ (Јовићевић А.); „Гладним Циганчићима све се привиђају дебеле, печене коке, мукте батаци на богатој даћи и хлебови“ (Шапчанин М.) и сл.

Прилози у служби речца и узвика

4. До промене граматичке класе којој припада семантички садржај прилога може доћи и услед измене комуникативне ситуације, тј. прагматичког контекста унутар кога је прилог употребљен. У тим случајевима, реализација семантичког садржаја одвија се у контексту модално или експресивно уобличене комуникативне намере говорника, па прилог представља лексичко средство којим се изражава говорников став о одређеној појави или његово емоционално стање. Овај тип концептуализације чини заједничко својство прилога у служби речца и узвика.

¹ Тако се, у већ помињаном раду И. Грицкат из 1961. године, опсежно расправља о односу прилошких према придевским значењима. У оквирима истог питања, у току израде Речника САНУ примећено је да је тешко разграничити случајеве у којима су употребљени придевски облици средњег рода од оних у којима су, у истом контексту, употребљени прилози, попут: „Говорио је *тужно*“, „Гости се *богато*“ и сл. За синтетички преглед односа између придева и прилога у англосаксонској и домаћој лингвистици почев од 70-их година 20. века в. новији рад М. Ивић о овом питању (Ивић 2007б).

Прилози у служби речца

4.1. Како је то приметно још Маретић, у српском се језику прилози најчешће користе у служби МОДАЛНИХ РЕЧЦА, којима се изражава ЛИЧНИ СТАВ ГОВОРНИКА ПРЕМА ПРЕДМЕТУ РАЗГОВОРА.¹ У овим случајевима, функција модификације садржаја глагола, која је својствена прилозима, постаје функција модификације садржаја целог исказа, која је својствена речцама. Семантичком померању до којег долази током употребе прилога у служби речца одговара следећи модел: [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ)].

У Речнику САНУ забележени су следећи примери овакве употребе прилога:

4.1.1. У службу РЕЧЦА ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ УТИСКА И ОЦЕНУ СИТУАЦИЈЕ, којима се износи говорников став према садржају исказа, улазе прилози са следећим значењем:

а. ВРЕМЕНА (СИТУАТИВНО-ТЕМПОРАЛНИ): **најзад** → у служби речце: *уосталом, узимајући у обзир оно што је већ познато*; **најпосле** → у служби речце: *у крајњем случају, макар, уосталом*.

Примери: „Јер, најзад, доскора је Србија ... била тако бедно сиромашна и незнатна земља, да ваше евентуалне националне жртве не би имала на шта и да употреби“ (Секулић И.); „То је, напоследку, добро; критичар треба да води рачуна о овоме што песник сам о својим песмама рече“ (Недић Љ.), „Апотекар наговести да би, најпослије, и они могли набавити билијар“ (Матавуљ С.).

б. ОЦЕНЕ НАЧИНА: **збиља** → (у служби речце) *у вези с тим, кад смо већ код тога, узгред*; **једноставно** → у служби речце, *за истицање исказа: просто-напросто*.

Примери: „Шта је, збиља, било даље с том кућом?“ (Ред. пример); Господа јуратоши ... отишли једноставно у ... гостиону па запили, што су добили за пут (Козарац Ј.); „Једноставно се направио да нас не види“ (Милићевић В.); „Плашила се човјека ... који је једноставно луд“ (Дончевић И.), и сл.

Као начински прилог са општим модалним значењем реализује се и лексема **као** у случајевима када одређује оно на шта се односи именица или синтагма: *посматрамо га као родитеља и пријатеља; још као дете остао је без родитеља* и сл. Прилог **као** користи се у служби речце у случајевима када се ово одређење користи за истицање → *приближности* (СТЕПЕН) или → *несигурности* (ИНТЕНЗИТЕТ): „Пријатељ му се као мало устезаше“ (Сремац С.), „Обиђем га сутрадан. Мало му к’о лакше (Андрић И.); и у случајевима када се одређење користи за → *ублажавање исказа*, у хипотетичком питању: „Као каква је несрећа, ако буде и побегла!“ (Стерија Ј. П.), „А шта му као значе

¹ „Има прилога који не значе ни начин ни мјесто ни вријеме, већ служе за то да се смисао реченици рашири (*чак, још, такођер*) или сузи (*бар, једва, само*), да се допуни (*готово, можда, тобоже*) или да се

те речи?“ (Нушић Б.). Прилогом **као** у служби речце изражава се и → *привидност радње или намере*: „Царица, која је дотле као спавала, отвори очи“ (Гавриловић А.).

4.1.2. Из изложених примера је видљиво да модализација прилошког значења, употребљеног у функцији речце као лексичке формулације утиска, на семантичком плану подразумева и његово апстраховање. При томе, конкретни семантички елементи везани за просторну или временску локализацију радње улазе у службу нијансирања односа између информације дате у исказу и говорниковог личног става, који се изражава речцама. Веза са основним, прилошким значењем мотивисана је општим контекстом финализације временског периода, који, у фигуративном облику, сигнализује да се ради о финалној напомени, која својим значењем обухвата цео исказ.

Са друге стране, као речце се реализују и начински прилози којима се оцењује или ситуација, или се по интензитету градира. На овај начин, омогућено је модализовање исказа у правцу његове интензификације, чиме се изражава утисак или став о исказу.

4.2.1. У службу речца ЗА ИЗРИЦАЊЕ СУПРОТНОСТИ, којима се у исказ уводе говорникови ставови супротни садржају исказа, улазе прилози са следећим значењем:

а. МЕСТА (ДИРЕКТИВНИ): **овамо** → (обично уз везник „а“) у служби речце за *истицање супротности у односу на оно што је претходно речено: међутим, са друге стране*; **онамо** → (у служби речце) за *истицање супротности у односу на оно што је претходно речено: међутим*.

Примери: „Бајаги, браник вере Христове [папа], | а овамо претежнија је реч | власника римског него Христова“ (Костић Л.), „Какав јој је муж и крв би потекла ... А овамо опет с њиме [љубавником] се виђа“ (Станковић Б.); „А онамо која ми корист тајити“ (Пеција П.).

б. НАЧИНА: **опет** → у служби речце: *међутим, на супрот томе, с друге стране*; **овако** → *као речца којом се искључује, изузима, одбацује као неодговарајуће оно што је речено у претходној условно-независној реченици*.

Примери: „То је био леп и значајан успех, којему су се Срби много радовали, а који је опет бацао у бригу Аустријанце“ (Новаковић С.), „Један је опет одликован што се после учињеног великог дефицита није убио“ (Домановић Р.); „Да ниси сам рекао, још би нешто и могло бити. Овако, сада, ваља да седиш овде док не пронађем негде неког невиног ... да те замени“ (Андрић И.).

4.2.2. На основу изложеног, може се закључити да семантички елементи просторне и начинске локализације радње могу стајати у служби изрицања супротности између реченичних чланова. При томе се директивно, локализационо значење користи као сигнал промене говорниковог става.

поткриепи (*баи, дабогме, дакако, дашто, међер*)“ (Маретић 1963: 522–523).

4.3.1. У службу речца СА ОПШТИМ ЗНАЧЕЊЕМ УВЕРЕНОСТИ говорника да је оно што је изнето у исказу истинито, улазе прилози са следећим значењем:

а. ВРЕМЕНА (СИТУАТИВНО-ТЕМПОРАЛНИ): **застално** → (у служби речце) *за потврђивање тврдње или претпоставке: зацело, сигурно, поуздано*. – Сличних насеобина ... било је, застално, више и ако о њима немамо ... потврда (Малетић Ђ.).

б. НАЧИНА (ОЦЕНА): **очигледно** → (у служби речце) *приметно, без сумње; просто* → (у служби речце) *баш, управо; јединствено* → (у служби речце) *једино, само*.

Примери: „Очигледно, стара добра времена отишла су у неповрат“ (Ђорђевић М.); „Без наследности сваки би органски напредак био напросто немогућан“ (Поповић Б.); „Понеки се наши критичари чак ни толико не труде, већ само просто напросто препричају дело, рецимо приповетку“ (Домановић Р.); „Ни у политичком и друштвеном животу напредак, као крајњи резултат, не зависи јединствено од добрих вођа“ (Поповић Б.).

4.3.2. Изложени примери у оквиру ове групе показују да се као речце за означавање УВЕРЕНОСТИ најчешће концептуализују прилози из сродног домена: са општим значењем ОЦЕНЕ. У овом смислу може се посматрати и временски прилог *застално*, који има имплицирано модално значење.

Прилози у служби узвика

5. У функционално-семантичкој анализи узвика као граматичке класе нарочито се истиче њихова способност да, у својству пратилачких елемената исказа, интерпретирају различита душевна стања, расположења или ставове говорника који их употребљавају.¹ При томе је нарочито приметна могућност ових речи да, у споју семантичких и експресивно-прагматичких елемената, супституишу информације које су својствене читавом исказу, чиме се приближавају речцама.

5.1. У службу УЗВИКА ЗА ИСКАЗИВАЊЕ ОСЕЋАЊА обично улазе они прилози који поседују потенцијал експресивизације свог основног значења у смеру изражавања емоција говорника, односно исказивања њихових личних ставова о предмету разговора или ситуацији у којој се налазе. Оваквој употреби инхерентан је следећи модел: [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → ЕМОЦИЈА ИЗРАЖЕНА НА ОСНОВУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ], као што је видљиво у следећим примерима:

5.1.1. Прилози са значењем МЕСТА. У служби узвика реализују се два типа месних прилога.

¹ „Узвизима ... се упућује на различита душевна стања и дојмове, као што су: радост, жалост, страх, сумња, угода, бол, изненађење и др.“ (Барић *et al.* 1997: 283).

- Са значењем АПСТРАКТНЕ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ: **бестрага** → (у служби узвика) *дођавола, доврага; добога* → у служби узвика за изражавање бола или запрепаићења: *авај; забога, побогу*.

Примери: „Иди бестрага кад ниси ни за шта!“ (Сремац С.), „Заиста, гдје ли је бестрага она последња окука!“ (Ћопић Б.); „Добога! ... За кваку ухватила, – ено уђе!“ (Настасијевић М.), „Добога, шта учини?“ (Петровић П.).

- Са општим ДИРЕКТИВНИМ значењем: **напред** → (у служби узвика) **а.** *као борбени поклич којим се подстиче на нападање, јуришање; уопште као подстицај, захтев или заповест да се некуд или у нешто крене, односно да се настави кретање, б.* *као дозвола или налог за улазак на врата; далеко* → (у служби узвика, само комп.) **а.** *настави(те), продужи(те), б.* *удаљи(те) се, уклони(те) се, одлази(те), одбиј, назад; налево и надесно* (у служби узвика, с оштрим, одсечним изговором) *вој. заповести да се лице или строј, одред и сл. окрену улево/удесно.* Директивни прилози користе се у својству заповести, тј. команди којима се саговорнику налаже да нешто учини, односно заузме одређени став, положај и сл.

Примери: „Напред! напред! Ко је јунак храбар!“ (Јакшић Ђ.); „Даље, нечастиви!“ (Ранковић С.); „Опет се зачу тихо ... куцање. – ’Даље!’ повикну Јаков“ (Кумичић Е.); Ученица застаде у читању. „Даље!” рече јој наставница (Ред. пр.). „На команду; „На дес-но” или „на ле-во”, војник се окрене у означену страну“ (Пешадијска правила); „Командири напред! – зачу се оштар глас команданта“ (Јаковљевић С.).

5.1.2. Прилог са значењем СТЕПЕНА ОСОБИНЕ: **баш** → (у служби узвика) *за исказивање разних осећања (одобравања, чуђења, неверице, одбијања, негодовања):* „Е, ти си, дакле, нови уча! ... Е, баш, баш!“ (Веселиновић Ј.).

5.1.3. Прилог са значењем КОЛИЧИНЕ: **доста** → (у служби узвика, често са допуном: *тога, већ, више, с тим и др.) за исказивање захтева, заповести да се с нечим прекине: прекини(те), престани(те), умукни(те) и сл.:* “Почне бијесно лупати ногама и дерати се: – ’Доста, доста, јеси ли чула?!” (Шегедин П.).

5.1.4. У служби узвика за изражавање осећања користе се и прилози са значењем ИНХЕРЕНТНОГ СВОЈСТВА: **здраво** → (у служби узвика) *као поздрав или отпоздрав при сусрету или растајању; као поздравно клицање; вољно, мирно* → (у служби узвика) *команде којима се дозвољава слободно напуштање неког става или посла, излазак из строја / наређује војницима или другим лицима у строју, одреду и др. усправан, непокретан став; наздравље* → (као узвик) *после завршеног јела, уз јело и пиће, приликом наздрављања и сл.*

Примери: „Здраво, браћо, здраво!“ (Змај Ј. Ј.); „Капетан командоваше: вољно!“ (Јакшић Ђ.). “Седница [је] била завршена и Радисав дао члановима суда: ’Вољно!’ те се

ови дигоше и пођоше сваки својој кући“ (Нушић Б.); „Наздравље” рекох куцнувши се с дјевојком (Сламниг И.), и сл.

5.2. Из изложених примера је видљиво да основно обележје прилога у служби узвика обично представља њихово везивање за узак круг сасвим одређених комуникативних ситуација, чиме се обезбеђују експресивна маркираност информације и даје додатно семантичко обележје њиховом значењу. Стога се ова појава, као што показује прикупљена грађа, најчешће реализује у контексту дијалогских форми (раз)говорних ситуација.

Прилози у служби предлога и везника

6.1. До промене прилошке функције и значења у служби других врста речи долази и при употреби прилога као **предлога** и **везника**. Оваква употреба подразумева коришћење семантичког садржаја прилога у синтаксички мотивисаним функцијама именована и означавања односа (релација) између речи, синтагми и реченица.

6.2. У нашој науци о језику одавно је констатовано да су категоријалне границе између граматичке класе прилога, с једне стране, и везника и предлога, с друге – врло нејасне. Овај закључак је заснован на чињеници да, захваљујући елементима месног, временског или начинског значења у свом семантичком садржају, који одговара сродним функцијама предлога и везника, прилози могу имати граматички статус ових функцијских речи. Тако је, у одељку своје граматике посвећеном овој теми, М. Стевановић утврдио да се за неке речи, попут *више*, *ниже* и *близу* – само према синтаксичкој функцији, односно контексту употребе, може закључити да ли припадају генитивним предлозима или прилозима;¹ док је А. Белић, констатацијом да се прилошки садржај може поставити у везничку функцију, то исто утврдио и за однос између односних прилога и везника.²

6.3. Примери употребе прилошких речи у служби предлога и везника, који су присутни у Речнику САНУ, упућују нас на три међусобно повезана закључка који додатно осветљавају дати проблем из семантичке, прагматичке и функционално-стилске равни, и који, у извесној мери, усложњавају изнете тезе.

6.3.1. Прво, у вези са *семантичком реализацијом* овако употребљених прилога. За разлику од претходно изложених случајева, у којима је прелазак прилога у друге граматичке класе био мотивисан променом њиховог појмовног садржаја, односно

¹ „Предлози, дакле, поред главног значења ... имају и прилошко значење ... То су, нпр. непроменљиве речи *више*, *ниже*, *близу*, о којима само према њиховој функцији можемо закључити којој од ове две врсте речи припадају“ (Стевановић 1975а: 380–381).

² „Најразличитији релативни (односни) прилози, вршећи *функцију* временску, начинску или месну – служе у свима језицима и као свезице“ (Белић [1956] 1998: 97, курсив: Н. И.).

модализацијом основног значења – прелазак прилога у службу предлога и везника мотивисан је на други начин: потребом да се прилошки садржај постави у синтаксичку функцију увођења предлошких синтагми или зависних реченица у целину исказа. Оваква промена одвија се према заједничком моделу: [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА)]. Према томе, измене у семантичком садржају самих прилога који стоје у функцији предлога и везника своде се, пре свега, на прилагођавања њиховом новом синтаксичком окружењу.

6.3.2. Друго, у вези са *значењем исказа* у којима се овако употребљени прилози налазе.

Познато је да се, у граматичкој класификацији, предлози и везници сматрају примарно функцијским речима, дакле речима које обележавају и модификују односе између чланова синтагми и реченица. Другим речима, сматра се да ове две врсте речи немају сопствену семантичку структуру, већ се као граматичке речи дефинишу функцијама (уп. нпр. Остојић 1998: 199). Међутим, будући да прилози као врста речи поседују сопствено лексичко значење (пунозначне су речи), њихова употреба у служби предлога и везника подразумева одређену семантичку модификацију функције са којом су употребљени. Поменута модификација, на прагматичком плану, у значајној мери утиче на значење читавог исказа, имплицирајући да постоји нарочита комуникативна ситуација у основи овакве прилошке употребе.

Ово стање најбоље се уочава када, у оквиру истих исказа, упоредимо примере употребе предлога или везника са примерима употребе прилога у предлошкој или везничкој служби: *„Држаше дућан ... поред ових сеоских потлеушица“ (предлог за место употребљен у неутралном контексту) : „Држаше дућан ... малочак ових сеоских потлеушица“ (прилог у служби предлога за место); односно: *„Скочи Кулин као помамљен“ (поредбено-начински везник употребљен у неутралном контексту) : „Скочи Кулин колико помамљен“ (прилог у служби поредбено-начинског везника).

6.3.3. И треће, у вези са *функционално-стилским* аспектима употребе прилога у служби предлога и везника. Примери предлошке и везничке службе прилога, који су ексцерпирани из Речника САНУ, потврђују да прагматичка модификација исказа у којима се они налазе представља диференцијално обележје специфичне функционално-стилске организације текста. Судаћи према изворима наше грађе, постављање прилошког садржаја у предлошку или везничку функцију чини једно од најмаркантнијих обележја усмено-поетског и усмено-наративног стила с половине 19. века, као и оних функционалних стилова наративно-реалистичке прозе с почетка 20. века који се развијају по угледу на усмену књижевност.

Прилози у служби предлога

7.1. Прилози који су употребљени у предлошкој служби употребљавају се уз један падеж, генитив (ретко уз датив), и махом имају значење ОДРЕЂИВАЊА ПОЛОЖАЈА ИЛИ ПРАВЦА КРЕТАЊА ПОЈМА. При томе велику улогу имају елементи неодређености њиховог основног значења, који дају утисак присутности радње на већем простору, односно њеног одвијања у повећаној динамици. Службу ових предлога узимају следећи прилози:

а. МЕСТА (СИТУАТИВНО-ЛОКАЛНИ): **испрека** → (у предлошкој служби) *испреко*; **наоко** → (у предлошкој служби) *око, около*; **наоколо** → (у предлошкој служби с ген.) *око, около*; **около** → (у предлошкој служби, с ген.) *око*; **кругом** → (у предлошкој служби) *око, около*; **напоред** → (у предлошкој служби, с ген.) *упоредо (с чим), поред (чега)*; **наокрст** → (у предлошкој служби) *уздуж и попреко, широм, диљем*; **наочиглед** → (у предлошкој служби) **а.** (уз ген.) *надомак, на поглед*, **б.** (уз ген. или дат.) *пред (неким), у присуству (некога)*.

Примери: Сакупљало [се] друштво и домаће и испријека Драве око карташког стола (Новак В.); Ја имам заповијед од нашега ... Цара, да са сваким наоколо себе мирно и лијепо живимо (Петровић П.); „Данас [се] састадосмо ... да умиримо два домаћа браства ... около главе покојнога Рада Николина“ (Врчевић В.); „Ваше војске истурите | По границам' поставите | Кругом влашке Горе Црне“ (Његош); „Неће ходит' Мило пред овцама, | Него иде напоред оваца“ (НП Вук); „Позове га да ... дође у Стабна ... Ђе ће му ... бити сигурније но игдје наокрст свијета бијелога“ (Босанска вила, часопис); „Јесенице и Дуће јесу ... на очиглед мора, које плаче њи'ов крај“ (Иванишевић Ф.); Ти баш на очиглед цјелом свјету јатакујеш хајдуцима? (Веселиновић Ј.).

б. Као предлог са значењем УДАЉЕНОСТИ ПОЈМА користи се прилог са значењем КОЛИЧИНЕ: **малочак** → (у предлошкој служби) *мало даље (од нечега), близу*: „Држаше дућан ... малочак ових сеоских потлеушица“ (Наметак А.).

7.2. Видљиво је да предлози који настају од прилога са значењем места обједињују више семантичких елемената у својој структури. Наиме, они представљају синтезу значења која настају услед (визуелне) локализације појма (његовог положаја у простору) и значења која настају механизмима процене стања појма. На тај начин, локализационе семе (нпр. код прилога *наокрст* или *наочиглед*) комбинују се са значењем општег утиска о ситуацији у којој се појам налази, а који је својствен конструкцијама са генитивним предлозима. На исти је начин искоришћена и количинска сема у прилогу *малочак*. Описано стање говори о повезаности механизма

визуелне перцепције и оцене код концептуализације прилошког значења као предлошке функције.

Прилози у служби везника

8.1. Судаћи према анализираној грађи, сви прилози који су употребљени у служби везника имају СУБОРДИНАТИВНИ КАРАКТЕР, што значи да се најчешће користе за увођење зависних реченица (са временским, узрочним и поредбеним значењем) у комуникативну целину.

8.1.1. У служби везника за увођење ВРЕМЕНСКИХ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА користе се прилози са следећим значењем:

а. ВРЕМЕНА (СИТУАТИВНО-ТЕМПОРАЛНИ): **истом** → (у служби временског везника, обично у корелацији са „што“) *означава да временски тренутак радње главне реченице непосредно претходи радњи у зависној реченици: тек, тек што, једва, само; и отпокле* → (у служби везника) *откада*. Поменути прилози се користе за обележавање различитих временских перспектива напоредног одвијања радње исказане зависном реченицом (типична значења: У ИСТО ВРЕМЕ, ОДМАХ ПОСЛЕ, ПОШТО, НАКОН, НЕОЧЕКИВАНО, ИЗНЕНАДА, ИСТОВРЕМЕНО и сл.).

Примери: „Истом што заврши председник, устаде г. надзорник и захвали на поздраву“ (Напредак 1901); „Истом што је царев син заспао, дођу виле опет“ (НПр Продановић Ј.); „Свако се постарао ... да се ријешу fine паучине, што их одасвуд омотала, отпокле се у тај посао уплетоше женски прсти“ (Драженовић Ј.), и сл.

б. МЕСТА (СИТУАТИВНО-ЛОКАЛНИ): **докле** → (у везничкој служби самостално или у корелацији са „год“) *за означавање мере времена или завршне границе трајања ситуације; и где* → *као односно-временски везник: кад, у прилици у којој, у тренутку у којем и сл.*

Примери: „Докле ружица мирише, дотле свак’ је бегенише“ (НПосл. Вук), „Докле мене то весеље прође, | Обојицу хоћу објесити“ (НП Вук), „А народ Српски, доклегођ својим језиком узговори, пјеваће му име“ (Забавник, Давидовић Д.); „Кад нас муче јутрос гдје смо њихови, што би чинили сутра кад би им се отуђили?“ (Љубиша С. М.).

8.1.2. У служби везника за увођење УЗРОЧНИХ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА користе се прилози са следећим значењима:

а. МЕСТА (ПРАВЦА КРЕТАЊА): **откуд(а)**. Употребљен у везничкој функцији, прилог *откуд(а)* има бројна месна значења. За разумевање природе те функције нарочито је битно његово узрочно значење (*због тога, зато*), које показује концептуалну повезаност визуелне и узрочне компоненте, као у пр.: „Наша се земља свака 24 часа ... одједанпут око своје Осовине обрће, одкуда дани и ноћи постају“ (Спасић М.).

б. УЗРОКА: **зашто** → у везничкој служби: *јер, пошто*; **зато** → (само у конструкцији са везником *што*, у некњ. примерима и са везником *јер*) *због тога што, јер*.

Примери: „Пишите ... читко, зашто се више неће примати ... молбе које нико не може да чита“ (Подунавка), „Ако кокош пјева, треба је заклати, зашто слути смрти једној од мушких глава“ (Чајкановић В.); „Стане ... мрзити на своју пасторку ... за то што (за то јер) је она била много љепша од њезине кћери“ (НПр Вук).

8.1.3. У служби везника за увођење ПОРЕДБЕНИХ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА користи се и КОЛИЧИНСКИ ПРИЛОГ **колико** (у функцији и значењу везничког израза *као да*), а у следећим примерима: „Скочи Кулин колико помамљен“ (С. М. Сарајлија); „Кад ја дођем своме мајору, а он узврати на ме своје сурове и кржаве очи, колико да се нијесмо нигда познавали“ (Зелић Г.), и др.

8.2. Раније смо говорили о стилској маркираности увођења зависних реченичних конституената путем прилога. Остаје нам да размотримо раван семантичких померања које прате прилоге у функцији везника.

Код прилога *докле* и *откуда* у предлошкој служби запажа се појава апстраховања њиховог месног значења. Код прилога *докле*, месно значење апстрахује се у временско; а код прилога *откуда* – у узрочно. Поред овога, и опште количинско значење прилога *колико* такође се апстрахује, улазећи у поредбено-начинску службу градирања односа између зависних реченичних конституената.

Апстраховање ових значења праћено је, као и у случају предлога, комбинацијом семантичких елемената који прате раван визуелне перцепције појма, и оних који су везани за механизме његове евалуације.

Речце

1.1. Речце су речи које служе за именовање и означавање става говорника према садржају исказа или према неком елементу у њему. Будући да речцама говорник изражава и по интензитету градира свој лични однос према сопственом или туђем исказу (или објективној стварности), оне су и експресивно маркиране (у исказ уносе елементе емотивне обојености: (не)сигурности, претпоставке, суда и сл.). Опште лексичко значење ове граматичке класе може се, стога, представити следећим обрасцем: [(СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ)].

1.2. Констатацијом да су речце „категорија сасвим друкчија од свих других речи“, Д. Г. Премк истиче специфичан статус речца у лексичкој семантици. Овај статус почива пре свега на специфичном схватању њихове референцијалне функције: „све речи у језику именују или означавају ... или поједине појмове или релације између појединих појмова; речце не именују и не означавају ни појмове, ни релације између њима; оне именују и означавају однос лица које говори према целој реченици ... или однос према једноме појму у реченици“. Будући да се речцама истичу *ставови*, а не упућује на појмове и њихове релације, оне „нису чланови семантичких подсистема“. „Оне, чак“ – наставља ауторка – „ни полисемију не развијају (додуше, у речницима су речце понекад дате са више реализација, али то још увек не сведочи о њиховој полисемантичности)“ (Премк 1997: 30).

1.3. Из изложеног следи да не постоје јасне семантичке дефиниције речца као засебне врсте речи, па, према томе, ни јасне значењске границе између њих и других граматичких класа. О томе сведочи и њихова обрада у *Граматици* П. Мразовић, где се у опису модалних (*скоро, свакако*); градуативних (*доста, мало*) и конверзационих речца (*онда, случајно*) истиче да се могу „јављати и као прилози“ (уп. пр.: *Скоро да га не препознам – Кад си се ошишао? Скоро; Она се доста добро осећа – Доста сам урадио; Ако случајно мислиш да ћу ти веровати, вараи се – Десило се случајно*); затим као везници, неодр. заменице, личне заменице и сл. (Мразовић 2009: 466–512). У складу са концепцијом своје *Граматице*, у којој се практикује хетероген приступ врстама речи прилагођен контекстуалном опису њихове употребе у различитим (раз)говорним ситуацијама, ауторка користи формулацију „јавља се као и...“ да би нагласила нејасну границу између полазног и циљног значења речца. Овакав статус речца у српској граматици потврђује и В. Ломпар, која закључује да је „статус речци у систему врста речи нестабилан и да је тешко повући границу према другим

непроменљивим речима, у првом реду према прилозима и везницима“ (Ломпар 1998: 243).

1.4.1. Будући да се трансформација категоријалног значења код ове врсте речи у граматички сматра променом њихове експресивне функције, а не лексичког значења, разумљиво је што се ни у Речнику САНУ не наводе у потпуности сви модели употребе речца као других врста речи. Разлоге за ово истиче С. Ристић, која, прегледом обрађене грађе у речницима САНУ и МС, закључује да „оба речника недоследно и несистематски представљају ове јединице, како у погледу одређивања њиховог граматичког статуса тако и у погледу представљања њиховог лексичког значења“. То је зато што су, „од укупно прегледаних 133 јединице само 41 представљене као речце ... највећи број јединица одређен је само или као прилози (*збиља, вала, богме, ипак, бар* итд.), или као везници (*и, ем, ама, та*), или као узвици (*бре, (х)ајде, де, море, благо* итд.), при чему се њихова сличност са речцама углавном констатује и издваја у посебна значења“ (Ристић 1994: 155).

1.4.2. Други разлог за недостатак обухватније рецепције семантичких промена код речца у описној лексикографији С. Ристић види у њиховој природи, која стоји на размеђи дихотомије језик – говор: речце прилагођавају елементе језичког система за функционисање у говору и враћају јединице разних структурних нивоа из говора у систем језика. Из ових разлога, на речце знатно утичу фактори изванјезичке реалности, пре свега комуникацијског чина: учесници комуникације, комуникациона ситуација, као и променљива својства предмета и појава, који у значење речца уносе прагматичке компоненте које одражавају ову сложену реалност (Ристић 1994: 156).

1.5. Будући да у лексикографској пракси не постоји слагање о томе да ли експресију треба посматрати (и) као вид референције, а механизам преношења прагматичког потенцијала као вид преношења значења, то се ни контекстуалне реализације речца најчешће не посматрају као семантичке компоненте, што за последицу има занемаривање прагматичких импликација у њиховој лексикографској обради. Стога њихове најочигледније међукатегоријалне реализације, које су дате у Речнику САНУ, тек упућују на моделе употребе речца као других врста речи, који су у језичкој употреби далеко заступљенији.

Речце у служби именица

2.1. Када су употребљене у служби именица, речце функционишу као експресивно конотиране јединице лексичког система. Ове јединице одликује генерализација пратилачких елемената употребе речца у појмовно-референцијални модел, уз истовремено задржавање имплицираног значења околности које одликује полазну реч.

Захваљујући томе, добијају се именице које су образоване према следећем моделу: [(СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ) → ПОЈАМ НАСТАО НА ОСНОВУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ СТАВА].

2.1.1. У Речнику САНУ овај тип транспозиције потврђен је у два случаја. Одрична РЕЧЦА **не** у именичкој служби концептуализује се на следећи начин: → (у именичкој служби) м и с *негирање, одбијање; негаторски став*. – Њено не нико у кући није озбиљно схватио (Ред. пр.). Са друге стране, МОДАЛНА РЕЧЦА **дако** у именичкој служби дефинише се као → *персонификација појма надања, ослањања на несигурне наде; онај који се ослања на несигурне наде*. – Од дака нема горега јунака (Павићевић М.).

2.1.2. Пријемчивост овог типа трансформације као прилагођавања речца различитим комуникативним контекстима упућује на претпоставку да је њихова апелативна употреба у језику далеко раширенија. Тако у књижевности и разговорном језику можемо наћи сродне примере употребе речца у номиналној функцији, нпр.: „Разлика између два да може бити већа него између да и не“ (Павић М.), „То твоје ‘случајно’ до сада нас је доста коштало“ (разг.), и сл.

2.2. Ови и сродни примери потврђују закључак П. Мразовић (1990: 442): да речце које су употребљене у именичкој служби најчешће стоје као еквиваленти целих реченица (нпр. *нисам добио ни хвала* и сл.), при чему служе као супституенти ситуације коју изворно означавају.

Речце у служби глагола

3.1. Употреба речца као глагола заступљена је у Речнику САНУ само са једним примером, речцом **ето**. Међутим, моделом своје промене, и овај пример упућује на сродне типове случајева.

3.2. Употребљена у глаголској служби, показна речца **ето** сигнализира → *изненадно појављивање, долажење појма*. На тај начин се остварује двојна функција речце *ето*: супституисање глаголског садржаја (активности) уз истовремено исказивање имплицираног става о ситуацији насталој тим садржајем (изненађења, радости, нестрпљења итд.), по моделу [УПУЋИВАЊЕ НА СИТУАЦИЈУ / ПОДСТИЦАЊЕ НА ВРШЕЊЕ РАДЊЕ → РАДЊА (СТАЊЕ, ЗБИВАЊЕ) СА ПРАГМАТИЧКИМ ЕЛЕМЕНТОМ СТАВА].

Примери: „Кад ли ето ти ветра дува, руши, крши“ (НПр Вук); „Њега ето из каване“ (Лазаревић Л.); „Ајте ви, а мене ето“ (Турић Ђ.) и сл.

3.3. Иако се експлицитно не спомиње глаголска служба, елементи глаголске динамике јављају се у опису ситуација које су инхерентне полисемантичкој структури других показних речца: **ево** → *кад се некоме нешто даје, нуди и сл.*, у пр. „Кад дођу у кућу и ови чоек види тицу, рече: ‘Ево ти сто златнијех цекина за њу!’“ (НПр Вук),

„Закопо сам био таленат у земљу, бојећи се да га не изгубим; ево ти га дакле нетакнута враћам натраг“ (Чуић М.); и **ено** → *за давање, нуђење, уступање*.

3.3. Преглед речца према њиховим функцијама наводи на закључак да се, по истом моделу, могу концептуализовати и друге лексичке јединице које, на прагматичком плану, имплицирају глаголску радњу. Типичан је пример речце **де**, која се перципира као саставни део императивног става, у пр.: „Де још парче колача“, „Де на ноге“, и сл.; а очекујемо да ће према истом моделу у Речнику САНУ бити обрађена и речца **хајде**.

Речце у служби прилога

4.1. Сродно претходно изложеном, и при употреби речца у прилошкој служби региструјемо вид функционалне супституције, у којој се експресивно-прагматичка функција преображава у семантички елемент, и почиње да се употребљава као модификатив глаголске радње према моделу: [(СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О ИСКАЗУ (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА].

У Речнику САНУ су на овај начин обрађена три типа случајева.

4.1.1. *Први тип* представљен је употребом ГРАДУАТИВНЕ РЕЧЦЕ **нај** у служби ПРИЛОГА ЗА НАЧИН (→ у *прилошкој служби а. најбоље*: „Он је урадио све нај, нај“, Ред. пр.); односно, ПРИЛОГА ЗА СТЕПЕНОВАЊЕ (у *прилошкој служби б.* → *највише*: „Нај би волела, Нај, нај – да умрем“, БК 1900). У овом типу случајева, својство градуативне модификације или спецификације делова реченице (именица, придева, прилога, других врста речи) динамизује се и преноси на глаголску радњу као ознака њеног КВАЛИТЕТА или ИНТЕНЗИТЕТА.

4.1.2. *Други тип* случајева у Речнику САНУ представљен је употребом МОДАЛНИХ РЕЧЦА **заправо, зазбиљ(а), зацело, извесно** у служби прилога за НАЧИН.

У основном значењу, употребу ових лексема као коментара уверљивости неке претпостављене тврдње, примарно прате елементи модалности који релативизују исказ, означавајући дистанцирање од његове категоричности (нпр. „Влада предлаже ... промењен и допуњен, заправо нов Закон о народним одборима“ (Борба 1949); „Ко је крив? Народ за цело није“ (Милићевић М. Ђ.) и сл.).

Прилошка служба модалних речца, на прагматичком плану, означава нестанак поменутог дистанцирања у корист функције актуелизације глаголског садржаја. Тиме се њихов модални потенцијал најчешће концептуализује као средство за изражавање ИНТЕНЗИТЕТА: „Заправо рећи, она друго не би ни тражила“, Ћипико И., „Туку се зазбиљ, а не од шале“ (Трбојевић П); „Јави ми, ако зацело знаш, како се говори за човека и жену из Аде“ (Даничић Ђ.); „Извесно [је], да Јово Билбија и Јово Пиштељић ... нису тражили улазак аустриске војске“ (Чубриловић В.), и сл.

4.1.3. Коначно, *трећи тип* случајева у Речнику САНУ је представљен употребом КОНВЕРЗАЦИОНИХ (ВЕЗНИЧКИХ) РЕЧЦА за *исказивање напоредности збивања а и међутим* као прилога.

а. Прилошка употреба речце **а** примарно је везана за → *квантификацију појма* (као вид његове квалификације): „Ту нема истине ни а – и окачи ноктом о зуб“ (Вукићевић И.); „У глави ни а“ (Змај Ј. Ј.).

б. Са друге стране, речцом **међутим**, којом се у основном значењу наговештава промена садржаја исказа, у прилошком значењу изражава се → *напоредност вршења радње* са главним догађајем, чиме речца *међутим* задобија својство ВРЕМЕНСКОГ ПРИЛОГА, као у пр.: „’Ајде да идемо у варош натраг! Али ако међутим лађа прође ... Шта ћемо радити?’“ (Атанацковић Б.); „Непријатељ ће се морати још у неколико бојева са нама борити, а међутим ће Макс задобити времена, те ће своју војску да сакупи“ (Руварац К.); „Мали остави јело ... и поче гутати сузе. А међутим је механично понављао у себи: – Мама моја, моја добра мама!“ (Петровић В.), и сл.

4.2. Из свега изложеног видљиво је да употреба речца у служби прилога захтева промену њихове семантичке структуре на ОСАМА АПСТРАКТНО → КОНКРЕТНО и НЕОДРЕЂЕНО → ОДРЕЂЕНО. При томе се МОДАЛНИ, ГРАДУАТИВНИ и други семантички елементи речца најчешће трансформишу у средства за изражавање КВАНИТЕТА, КВАЛИТЕТА или ИНТЕНЗИТЕТА радње, која одликују прилоге. Таква промена праћена је изменама у структури исказа, при чему синтаксички факултативне јединице (речце) задобијају статус обавезних реченичних конституената, што утиче на њихову семантичку конкретизацију.

Речце у служби везника

5.1. Када су употребљене у везничкој служби, речце задржавају своју интензификаторску функцију, која кореспондира са везничком улогом и даје посебан карактер зависном члану реченице или синтагме. Промена у семантичкој структури речца у везничкој служби одвија се према моделу: [(СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О ИСКАЗУ (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ) → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА)].

5.2. Како је показано у раду Ковачевић 2009 (87–105), речце у везничкој служби обично чине саставне делове сложених везника (аутор их назива „партикулама хомоформним с координираним везницима“ које заједно дају један субординирани везник). Типичан пример за ову врсту трансформација даје лексема **год**, која се у Речнику САНУ дефинише примарно као речца, а секундарно као везник. Наиме, **год** има примарну функцију *допусне речце за појачавање заменичког и везничког значења*,

која уз заменичке прилоге (у односно-везничкој служби или у допусним реченицама) и уз временске везнике, задобија функцију везника → *кад се истиче да исказ вреди за свако односно максимално остварење онога о чему се у датој реченици говори*: „Ви чините у свачему како вам год драго“ (Вук); „Ти ко да светиш водицу; где год сретнемо механу а ти уставиш (Лазаревић Л.); односно, када треба интензификовати значење начинског везника *као*: „Као год што веле да вашар не може бити без кише и Цигана, тако ни бања се не да ни замислити без карташа“ (Лазаревић Л.).

5.3. Како то показује рад Ковачевић 2009, у везничким спојевима интензификаторског типа могу стајати и друге обликотворне, версификативне и плеонастичке речце, које овим задобијају везничку службу: *поред* (у и *поред тога што*); *било* (у *било где*); *иако* (у *чак иако*); *таман* (у *таман да*); *ма* (у *па ма*); *а* (у *а да*) и сл. Речник САНУ овом списку додаје и речцу **макар** у служби допунског везника у спојевима (*па*) *макар* (*да*) реализованог у условним реченицама: „Гладан пас лаје, макар да су му све овце на окупу“ (Јакшић Ђ.); „Ако те мрзи, он налаже, па макар да ниси рекао ништа“ (Веселиновић Ј.) и сл. Слично је и са (застарелом) речцом **нибуд**, која иницијално означава *свеобухватност исказа* („Узаптио све села до Нишаве, и ником ... није допуштао у какво село, за какав нибуд посао“, Милићевић М. Ђ.); док у везничкој служби (уз везник *што*) ту свеобухватност преноси на зависни конституент: „Никакав хараџет не би учинио против сиротиње ... или што нибудь противно да је учинио, које би дотерало ствар да пушка пукне“ (Петронијевић А.).

5.4. У споју са везником ове речце делују као носиоци или појачивачи ДОПУСНОГ значења. Оне заправо изражавају својеврсну негацију, којом се нијансира (не)довољност узрока или услова садржаног у зависној реченици и тиме сугерише последица супротна очекиваној (према: Прањковић 2001: 50–51, у: Ковачевић 2009).

5.5. Међутим, како показује обрада у Речнику САНУ, речца може стајати у везничкој служби и самостално. Карактеристичан је случај УПИТНЕ речце **еда**, која се користи у служби НАМЕРНОГ ВЕЗНИКА онда када означава → *наду или очекивање*: „На коју би страну требало обратити пажњу, еда би се књижевни напредак свеколикога народа подигао на висину“ (Новаковић С.), „Спомиње и најопскурнијег њемачког критичара, еда би се видјело, колико чита“ (Матош А. Г.) и сл. Као што је из примера видљиво, употреба речце **еда** као везника модификује цео зависни елемент који се на овај начин уводи у исказ, чиме се он додатно стилизује. Захваљујући елементима негације, која мотивише такву стилизацију, значење речце као самостално употребљеног интензификаторског везника увек је супротно њеном основном значењу.

Речце у служби узвика

6.1.1. Имајући у виду карактер узвика као врсте речи која је прагматички условљена, не чуди што је категоријална граница између речца и узвика нејасна (о овоме више у одељку о узвицима). Како потврђују примери обраде речца **ено**, **но** и **да** у Речнику САНУ, употреба речца као узвика обично служи као експресивни маркер увођења (емоционално обојене) информације у комуникативни контекст. На тај начин настају узвици ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ОСЕЋАЊА, у следећим примерима:

„Ено мора!“ (Васић Д.); „Ко га је послао са овог света? Но, ко?“ (Московљевић М.); „Само их треба узети за руку ... и рећи им тихо: Но, шта?“ (Давичо О.); или ПОТВРЂИВАЊА ИСКАЗА: „И коб је човек дужан ухватити за гушу ... Но!“ (Божовић Г.); „Нудер чуда, да бесних Турака!“ (Змај Ј. Ј.); „Да дивна си, селе пуста“ (Радичевић Б.).

6.1.2. Речцом **да** у узвичној служби изражавају се псеудопотврда и псеудодивљење садржају зависног реченичног члана, које често добија елементе ироније и карикатуралног става.

6.2. Употреба речца као узвика најчешће је последица интензификације емоционалне компоненте која прати изрицање става о ситуацији или појму. Порастом њеног утицаја, лексички садржај се концептуализује као узвик, а њеним снижавањем – као речца. Наведени случајеви упућују на сродне употребе других речца у истом контексту, најчешће употребљених за појачавање исказа, нпр.: „Добога, шта учини?“ (Петровић П. Ж.); „Гле, гле ти њега! ... – Због такве ситнице па плаче!“ (Лазаревић Л.) и сл.

Узвици

1.1. Од три групе узвика које се обично спомињу у граматикама – а) речи којима се изражавају емоционална стања, расположења, осећања; б) звуци који се јављају у природи (ономатопеје); в) гласови којима се обраћа животињама (најчешће стоци) – у служби других врста речи најчешће се налазе узвици прве две групе, који у својој реализацији остварују семантичко-прагматичку компоненту [ЕМОЦИЈЕ].

1.2. По својим семантичким елементима (који укључују и њихову концептуализацију), узвици за изражавање емоција су најсроднији речцама. О овој сродности, између осталог, сведочи и употреба речца као узвика. Као што смо у раду већ напоменули, пораст емоционалне компоненте при употреби лексичке јединице даје узвик, а њено опадање – речцу. Сличну слику даје паралелизам речца/узвик код службе других врста речи, нпр. код прилога, где квалитативни садржај употребљен за исказивање СТАВА даје речцу (нпр. *најзад*); док исти тај садржај перципиран са ЕМОЦИОНАЛНОМ КОМПОНЕНТОМ даје узвик (*најзад!*). Лексичко-граматичка класификација „полуречи“ („семиречи“) као семантичких садржаја са несистематизованим граматичким функцијама (*бре, ух, леле* и сл.), у лексикографији као резултат увек даје или узвик или речцу (Лубаш 1998: 317).

1.3. О сложеној природи узвика у њиховом односу према речцама сведочи и број и врста конверзивних трансформација узвика: као и речце, и узвици могу стајати у служби именица, глагола, прилога и везника, пре свега зато што се употребљавају са функцијом модификације или оцене садржаја исказа у светлу говорниковог унутарњег стања. Употреба узвика као других врста речи, стога, означава и материјализацију, конкретизацију емоционалне компоненте у одређеном лексичком и синтаксичком окружењу.

1.4. Све што је изложено потврђује и обрада ове врсте речи у граматикама: речи које се могу употребити као узвици чине прелазне категорије и равноправно се срећу у двама врстама речи, па их једно време налазимо као узвике, а касније као речце (Јокановић-Михајлов 1998: 252).

Узвици у служби именица

2.1. Говорећи о узвцима (за изражавање осећања), Ј. Ј. Михајлов (1998) спомиње имплициране значењске елементе који стоје у основи сваке употребе ових лексичких јединица. Поменути елементи наглашени су интонацијом и(ли) понављањем који

истичу илокуцијске елементе узвика, што све чини скуп семантичких критеријума за заједничку припадност узвицима као врсти речи (стр. 250–251).

2.2. Употребу узвика у служби именица често прати измена семантичко-прагматичке структуре лексичке јединице по моделу [ЕМОЦИЈА → ПОЈАМ НАСТАО НА ОСНОВУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ЕМОЦИЈЕ]. Ова измена се одвија путем неколико међусобно узрокованих процеса. Појмовно опредмећење узвика у форми именице прати приписивање одређеног појмовног садржаја који се за њега везује. Поменути садржај потиче од говорникове перцепције прагматичких елемената уз чије учешће долази до реализације узвика, а не од објективне стварности: употреба узвика као именице стога често подразумева и стилску маркираност пратећег исказа.

Тако је у примерима: „Видаковићево ‘их’ и ‘ах’ било је предметом најнесташније сатире, докле се време није смиловало, те у новијим књижевним појављенијима видимо гдигди више ихова и ахова, него код самог њега“ (Стерија Ј. П.); или: „Та тисућ кеса оваких би дао, | За једно само једино њено јао“ (Костић Л.); у којима сусрећемо иронијски конотирану, појмовну употребу узвика **их**, **ах**, **јао**. Сродни су случајеви употребе узвика: **амин**: „Но, нека буде већ једном амин и томе говору“ (Борјановић Ј.); **авај**: „У последње време ... ништа [се] друго и не чује до авај и уздаси“ (Црногорски гласник 1896); **аферим**: „Турски аферими и калуђерски благослови ... изјели су ме (НПосл Вук); **безец** (примарно *узвик којим неко безецује, резервише нешто за себе после онога коме се обраћа*: „Мој безец је први, а ти после долазиш на ред“, Пешикан М.) и сл.

2.3. У другој групи случајева, до појмовног опредмећења ономатопејског узвика као именице долази његовом супституцијом за појам од кога потиче. Поменута супституција мотивисана је семом звука која асоцира одређени појам, а до ње обично долази у покрајинском контексту употребе речи.

Тако, Речник САНУ бележи да се ономатопејом **ме** у им. служби у Дубровнику означава → *козје месо*: „Донеси ми мало ме“ (Дубровник, Борјановић Ј.), док се узвиком **клап-клап** означава → *врста народне игре праћене пљескањем*: „Поједини називи наших народних игара садрже наговештај о ономе што је у њима карактеристично. Пљускавац или Клап, клап, – да се у току играња јавља и пљескање“ (Политика 1958). Узвик **којевитез** служи као супституент за → *вику, галаму*: „Чује се некакав којевитез – биће се неко посвађа“ (Трешњево, Пешикан М.). Узвик **мер(х)аба** у разговорном језику супституише → *пљуску, шамар*: „Бивало је да се по неки [сељак] учини прост и упреподобиле се ... а кад му они [паланчани] рекну, да прескаче тако редом где год види по двојицу да сучу, а он извали на првome до себе такву мерабу да се овај само заљуља“ (Сремац С.) и сл.

Узвици у служби глагола

3.1. Као и речце, и узвици у глаголској служби имају двојну функцију. Поред супституисања, на нивоу реченице, (нагло реализованог) глаголског садржаја, оне истовремено изражавају и ефекат радње настале тим садржајем. Ово померање се одвија по моделу: [ЕМОЦИЈА / ОНОМАТОПЕЈА → ЕМОЦИОНАЛНО / ОНОМАТОПЕИЧНО ОБОЈЕНА РАДЊА (СТАЊЕ, ЗБИВАЊЕ)].

3.2. На тај начин, у глаголској служби се реализују следећи узвици: **жиц** (са значењем → *наглог бекства*: „Ја по ноћи жиц преко Саве у Топчидер!“, Шеноа А.); **врд** (за истицање → *радње изврдавања*: „Што, зар је то тешко: врд ... врд тамо амо, па ништа“, Ранковић С.); **клоп** (→ *нагли удар*: „А самар по њему – клоп“, Глишић М.); **бућ** („Омаче се један деран са сплава, па бућ у реку“, Бачка, Радонић Н.); **звец** (за означавање → *радње која се врши нагло, изненада*: „А кад би били једно два три хвата од земље, онда бих вас наједанпут – звец! о земљу“, Јурковић Ј.) и сл.

Узвици у служби прилога

4.1. Узвици у служби прилога за НАЧИН су лексичке јединице експресивне вредности, које се употребљавају при опису глаголске радње/ситуације, по моделу: [ЕМОЦИЈА / ОНОМАТОПЕЈА → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА].

4.2. Типичан је пример узвика **кврц**, којим се наглашава → *фаталност исхода ситуације*: „У зору: кврц! Нисмо могли даље. Запали смо ... у шкрипац“ (Ђорђевић К.). Са сродном улогом користе се и узвици: **клац** (**клај**) (за → *квалификовање радње која се врши полако, без журбе*); **крц** (за означавање → *наглог прекида или слома*: „Поцепала се комисија ... одједном – крц – пуче“, Давичо О.) и сл.

4.3. У аналогiji са изложеним моделом, запажа се и честа употреба узвика као лексичких средстава којима се изражава коментар ситуације у савременом урбаном жаргону. У овим случајевима емоционална стања или активности које антиципирају узвици концептуализују се као прилози за начин који детерминишу глаголе стања. То показују следећи примери, преузети из корпуса разговорног језика београдске омладине: „Клопа је њам“; „Сав сам некако грр“; „Изгледаш вау“, „Он је мало фију“, и сл.

Узвици у служби везника

5.1. У служби СУБОРДИНАТИВНИХ ВЕЗНИКА (којима се уводе зависни елементи у исказ) могу стајати они узвици ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ОСЕЋАЊА код којих је експресивни садржај потиснут у корист регулисања односа између реченичних конституената. Ова

концептуализација одвија се по моделу: [ЕМОЦИЈА → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА)].

5.2. Анализом прикупљене грађе, долази се до закључка да до овакве употребе узвика долази у посебном комуникативном контексту, у коме главну улогу игра кумулација (гомилање експресивних средстава у реченици). У овом типу случајева кумулација иде у смеру снижавања интензитета исказа, па се поновљени узвик, који се иницијално користи за иницирање независних реченица у форми испрекиданог исказа, трансформише у везнички елемент (као у пр.: „О, викаше, о, певаше, о говорише да се не зна ништа“, Милићевић М. Ђ.). Везнички елемент задржава, међутим, елементе општег контекста експресивне употребе, уграђујући их у своју нову функцију.

5.3. У складу са овим, у служби везника употребљавају се и узвици: **бре** → *истицање напоредности*: „Бре ћутао сам, бре викао сам, бре претио – бадава, све зло, те зло“, Стерија Ј. П.; **о** → *напоредност при вишеструком набрајању*: „Била су пуна кола којекаких ђаконија: о сирчева, о пилића, о воћа, о меда, о погача, о кајмака“, Лазаревић Л.; „Она нервозна као на иглама: о врти се, о гледа кроз прозор, о шта не ради“, Васић Д.; и **ама** → *у служби узвика, при надовезивању на оно што је раније речено или што се догодило*: „Ама јесте, лепо каже народ да се без новаца не може ни у цркву“, Секулић И.; или при истицању → *вишеструке напоредности*: „Ама те нуде, ама те служе, ама те разговарају, чисто не знаш шта ћеш пре“, Шапчанин М.

Узвици у служби речца

6.1. Аналогно речцама у узвичној служби, промену функције од узвика према речцама на семантичком плану прате ублажавање експресије и промена намене лексичке јединице по моделу: [ЕМОЦИЈА/ОНОМАТОПЕЈА → СТАВ НА ОСНОВУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ЕМОЦИЈЕ/ОНОМАТОПЕЈЕ]). Следствено томе, мења се и позиција узвика у реченици: од самосталног комуникативног елемента, он постаје интегрисан у структуру исказа и зависан од значења елемената у свом окружењу.

6.2. На тај начин употребљавају се узвици: **миц** (за изражавање → *појачаног негирања, одбијања*: „Сад се облизује, јутрос прош’о, па знаш како се слатко јавља ... Али, миц ... Ево, овђе ... овђе сам ја све записив’о“, Шубић З.); **еја** (→ *потврђивање*: „Јеси ли ишао капетану? Еја! Иш’о сам“, Глишић М.) и сл.

Предлози

1.1. Предлози су речи којима се именују и означавају релације између именичког појма (у падежном односу) и управног члана синтагме. Функција предлога, који се типично налазе испред речи које одређују (именица, придева, заменица и прилога), јесте да уводе семантику и синтаксу одређеног падежа у реченицу. Поред овог, савремена граматика разликује **просте** (*попут, пре, уврх*) и **сложене предлоге** (*на име, на основу, у духу*): у Речнику САНУ, граматички статус предлога имају само прости, док се сложени предлози најчешће посматрају и обрађују као фразе (које уводе и модификују зависни конституент).¹

1.2. Као врста речи, предлози се реализују према следећем моделу: [ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА)]. Како истиче Р. Драгићевић, под појмом „релације“ у лингвистици се подразумева или само синтаксичка, или и синтаксичка и семантичка функција предлога. Тврдња да предлози поседују семантичку функцију, према овој ауторки, има упориште у опсервацији да се односи између зависних конституената могу концептуализовати као односи између предмета у материјалном свету: у том случају, може се тврдити да предлози поседују лексичко значење по природи сродно прилошком (Драгићевић 2012б: 95–96).² Имајући у виду изнете аргументе, као и сродност у лексикографској обради прилога и предлога као других граматичких класа, и ми се приклањамо том мишљењу.

1.3. Код предлога који се јављају у служби других врста речи, поменуте релације најчешће се остварују на основи ПРОСТОРНОГ (СПАЦИЈАЛНОГ) ЗНАЧЕЊА или на основу оних значења која се могу извести из њега. То не чуди, будући да просторно значење представља базичну семантичку категорију у језику, чија граматичка манифестација (како показују локализационе теорије) показује велику флексибилност, као и могућност метафоричне модификације на скали КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО (Ивић М. 1954 [2005]; Пипер 2001, 2005; Кликовац 2004 и др.).

1.4. Како потврђује и већина граматика (Стевановић, Станојчић–Поповић, Мразовић–Вукадиновић), предлози се типично употребљавају у служби прилога и везника. Реализовани на овај начин, они модификују глаголски садржај, односно

¹ Засебна лексикографска обрада сложених предлога има упориште у чињеници да десемантизација лексема које се употребљавају у њиховом саставу није потпуна, већ варира у зависности од контекста употребе, што их приближава изразима (према: Пипер 2001: 66).

² „Важан аргумент [за ову тврдњу] проналазимо и у мишљењу В. Г. Гака да односе између конкретних предмета треба сматрати исто таквим појавама ванјезичке стварности, као и саме те предмете. И односи

садржај зависних конституената који се уводе у целину исказа. Преглед обраде предлога у Речнику САНУ показује да при употреби ових речи у прилошкој и везничкој служби долази до функционално-семантичке и функционално-прагматичке трансформације њиховог семантичког садржаја. Поменута промена у семантичкој структури предлога најчешће се реализује трансформацијом просторног значења, које се апстрахује како би попримило нову функцију.

Предлози у служби прилога

2.1. Предлози у служби прилога обележени су апстраховањем просторног значења у МЕСНО, ВРЕМЕНСКО И УСЛОВНО значење. Ово померање се одвија по моделу:

[ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА].

2.1.1. Као прилози са значењем МЕСТА (ДИРЕКТИВНИ) реализују се следећи предлози: **испод** → (у прилошкој служби или у елипси, кад је именица у генитиву изостављена) *на нижем месту, доле*; **диљем** → (у прил. служби) заст. **а. попреко, скроз**; **б потпуно, у целини**; **в. непрекидно, непрестано**; **надохват** → прил. *при руци, у близини, близу (тако да се може дохватити)*; **иза** → у прилошком значењу: *позади*; **изнад** → у компаративном (прилошком) значењу: *на вишем месту, горе*; **надомак** → прил. *недалеко, близу (о месту до кога се стигло после кретања, приближавања)* и др.

Примери: „У позадини Бабуна ... напред прилепски положаји ... испод, шарени и збијени Прилеп“ (Лазаревић Б.); „Испод, доле, Нови Пазар, сасвим доле“ (Никачевић М.); „Тај врхунац [патњи] ... то је била у овом тренутку најобичнија стварност. Испод, биле су његове дотадашње патње, мале и ништавне“ [фиг.] (Ћосић Б.); „Природно у осећању и просто у схватању, то су главне одлике ове поезије ... Нема трзаја за оним испод и изнад [фиг.] (Богдановић М.); „Ту је била та, толико вољена ствар, близу и надохват као у најљепшем сну“ (Ћопић Б.); „Та бујица откине и отплови најпре и најлакше оно што јој је надохват“ (Андрић И.); „Испред овога с лева неко са коња пали „бистра цеврдана“ на Турке, док тамо иза опет неко на коњу ... држи у зубима јатаган“ (Николајевић Б.); „Свакичас би каква шибљика ... звизнула по рукама или лицу оног што иде иза“ (Ћосић Б.); „Чинило му се ... да је Сократ неправедно осуђен и да је, морално, стајао изнад својих судија“ [фиг.] (Јовановић С.); „Изнад свега осећао се тежак и мучан мирис крављег масла и лоја“ (Андрић И.); „Плуг се врати. Кад бише надомак, газда Никола викну“ (Веселиновић Ј.), итд.

2.1.2. У набројаним случајевима, предлози се трансформишу тако што задобијају семантичке компоненте РЕЗУЛТАТИВНОСТИ И НЕОДРЕЂЕНОСТИ. Другим речима, предлози

су, дакле, део стварности“ (Драгићевић 2012б: 95).

улазе у прилошку службу тако што почињу да денотирају читаво поље своје референције (а не само положај конкретног појма у простору). Поље референције код предлога/прилога концептуализује се према семантичким компонентама ПОВРШИНЕ (*диљем*); ПРЕДЊЕ И ЗАДЊЕ СТРАНЕ (*испред, иза*); ДИСТАНЦЕ ОД ЦИЉА (*надохват, надомак*) и сл.¹ Просторна неодређеност предлога у прилошкој служби имплицира динамику и кретање, што их чини добром детерминантом глаголске радње (и у основном и у фигуративном значењу).

2.2. Као прилог са значењем ВРЕМЕНА реализује се предлог **испред**. Прилошка служба овог предлога део је временске компоненте његовог значења, која се остварује у контексту антериорности, непосредног претхођења главној радњи (*испред битке, испред Ђурђевог дана, испред августа* и сл.), и јавља се у примеру: „**Испред** шта (← пре него што) ће Смаил-ага ... ударити на Дробњак ... пошље момке те нађу ... Глушца и доведу га у Липник на кулу“ (Невесински Т. П.).

2.3.1. У служби прилога за ИЗУЗИМАЊЕ појављује се предлог **до** → (у прилошкој служби) *одређује појам који се изузима: осим, сем, изузев, једино*; као и предлог **место** → (у прил. служби) (*када означава*) *замену радње (акције, мере) изнете у главном исказу неком другом радњом (акцијом, мером)*.

2.3.2. О семантичкој (не)стабилности предлога *до* пише М. Ковачевић (2009: 49–60). Он закључује да предлог *до* може имати толико широко контекстуално значење да се у појединим случајевима (када означава одмеравање раздаљине од циљног локализатора) приближава значењу предлога *од*. Доказ о значењској ширини предлога *до* представља и његова прилошка служба, у којој, примарно, означава *изузимање* или *изостављање*: „Не опажа никојег другог свијетла до тога из приземља њихове мале виле“ (Симић Н.); „Ћоркана не зову другачије до ђувегијом и ашиком“ (Андрић И.). Семантичка реализација предлога *до* као прилога за изузимање заснована је на перцепцији удаљености од појма (циља), која се степенује по етапама: његовом употребом сигнализира се изостанак последње етапе из целине исказа, чиме се имплицира и његова неоствареност. Са друге стране, прилошка служба предлога *до* у поредбеном значењу (које у мањој мери имплицира изузимање) синонимно је значењу предлога *од* у оним случајевима када је циљни локализатор уједно и тема исказа: „Да може прасац узгори гледати, неби било бољега мрнара до њега“ (Дубровник, Водопић М.); „Слађега боравишта нема до домаћег огњишта“ (Марушић Ф.) и сл.

2.3.3. Сродну компоненту неостварености радње реализује и предлог **место**. У прилошкој служби (и споју са везником *да*), његова просторна локализација задобија

¹ Детаљније о концептуализацији семантичке категорије простора у предлошким адвербијалима в. у Пипер 2011: 65–82.

својство глаголске детерминанте на тај начин што се замена места перципира као замена ситуације: „Место да сада весело и безгранично разговарамо при вечери као и обично, а ено шта се учини“ (Домановић Р.); „Место да не скида очи с табле ... постројења, сву ноћ отхркао“ (Давичо О.); „Мјесто да продужимо том стазом, скренули смо с ње“ (Чолаковић Р.) и сл.

Предлози у служби везника

3.1. У службу везника улазе предлози **до** и **без** (последњи најчешће у споју са везником *што*). Оваквој функцији одговара семантички модел: [ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА]. Другим речима, до везничке реализације предлога *до* и *без* долази у случајевима када се њихово (локализационо) значење стави у функцију спецификације природе везе између зависних реченичних конституената.

3.2. Поменута функција видљива је код предлога **до**, који у везничкој служби долази испред садржаја који је по смислу супротан претходном исказу. У примерима: Не опажа никојег другог свијетла до тога из приземља њихове мале виле (Симић Н.); Ех! ... како живим? ... А како ћу и живети до сиротињски! (Веселиновић Ј.); Ћоркана не зову другачије до ђувегијом и ашиком (Андрић И.) и др., близина циљног локализатора перципира се као блискост садржаја зависне реченице и целине исказа. Сродан тип концептуализације запажа се и у везничкој употреби предлога **без**, који у основном значењу подразумева изузимање (обично једне јединке из скупа). Као везник, предлог **без** (често употребљен са везницима *ако* или *што*) најчешће подразумева изостанак свих услова изузев главног: „У војску не могу од раматиза, без ако се мора“ (Лалић М.); „Рако је занешен његовим говором, у којег никакве поправке нема, без што му разум каже“ (Миљанов М.); „Језик му се мота у устима, без да памет и срце шта о том знаду“ (Прерадовић П.) и сл.

Везници

1.1. Везници су речи које именују и означавају односе (релације) између зависних конституената исказа: речи, синтагми и реченица. Будући да одређују везу између међусобно зависних делова говора, истовремено се сматрају и сигналима зависности тих конституената. Реализују се по моделу: [ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА)].

1.2. У (новијој) литератури о везницима као врсти речи (Стевановић 1982; Тополињска 1998; Остојић 1998; Ковачевић 1999, 2009 и др.) јавља се опсервација да, као граматичка класа, везници нису увек хомогени, односно, да се не могу у свим случајевима сматрати речима без лексичког значења које се дефинишу својим функцијама. Насупрот овоме, њихова језичка употреба показује да се функционални садржај везника често комбинује са одређеним семантичким садржајем, чиме се остварује дубинско структурирање исказа у равни интерпретације веза између представљених догађаја (Тополињска 1998: 194). На тај начин, везници, у одређеним случајевима, могу стајати у служби других врста речи, најчешће речца (Ковачевић 2009: 65 и д.).

1.3. О томе да везници нису хомогена врста речи сведочи и њихова обрада у Речнику САНУ. Поред већ устаљене употребе везника *али* у именичкој служби, која подразумева опојмљавање његове основне вредности („До ђавола с твојим проклетим ‘Али’“, Радишић Ј. – у таквој служби може стајати сваки, или готово сваки везник), везници се још јављају у служби *речца* и *узвика*. Сваку од ових трансформација прати измена основне функције везника, до које долази у случајевима измењеног контекстуалног окружења: везници у служби других врста речи стоје или на почетку главне клаузе (нпр. „Ама јесте, лепо каже народ да се без новаца не може ни у цркву“, Секулић И.; или кореспондирајући са везницима на почетку зависне клаузе унутар истог исказа: „Као да од деце нико није плакао, а цео скуп изгледао је суморан и озбиљан“, Николић В.); или унутар клаузе, у невезничкој позицији („Они имају све, али све што и њихови“, СН 1917).

Везници у служби речца

2.1. Посматране као речи са примарно конективном улогом у реченици, везници своју функцију уређења односа зависних конституената могу модификовати и под утицајем прагматичких фактора који условљавају њихову употребу на почетку реченице. На тај начин, неки допусни и супротни везници у почетној позицији, уместо

да означавају везу између конституената зависних реченица, почињу да наглашавају однос између њих и тиме из категорије семантички празних речи прелазе у речи са интензификаторском функцијом. На тај начин они се користе у служби речца за организовање текста и повезивање његових сегмената, при чему се семантичка кохезија заснива на комуникативно-прагматичким елементима које ове јединице носе у свом лексичком садржају.

2.2.1. Типичне примере овакве употребе везника, према Речнику САНУ, представљају супротни везници **али**, **ама (ма)** и **ем** у функцији ИНТЕНЗИФИКАТОРСКИХ речца. У примерима: „Хоћу с места, али с места да ми кажеш: хоћеш ли ме узети?“ (Веселиновић Ј.); „Али у њему [дворцу] ама ни живе душе“ (НПр Гавриловић А.); „Псује газда Рака, псује – ама не оставља ... ни миша у дувару“ (Глишић М.); „Море, не пита магарац, обара он и учене и фине људе – ем какве једне трговачке синове!“ (Сремац С.) и сл., везници у новој функцији имају појачајну улогу, која кореспондира са њиховом редундантношћу у оквиру исказа.

2.2.2. Наиме, реализација по моделу: [ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ)] остварује се на тај начин што компонента супротности, која је својствена наведеним везницима, у њиховој псевдовезничкој улози постаје прагматички маркер за интензификовање садржаја исказа. До ове интензификације се стиже „изневеравањем очекивања“ саговорника у вези са садржајем зависне реченице која се уводи у исказ: уместо да то буде елемент супротан главном исказу, он је комплементаран њему, чиме везник постаје редундантан, а сигнал супротности бива искоришћен да би још једном нагласио већ изнету информацију или став.

2.3. По сродном моделу реализују се и ПОРЕДБЕНИ везник **него**, као и ДОПУСНИ везник **ма** у истој функцији.

Везник **него**, употребљен као ИНТЕНЗИФИКАТОРСКА речца, користи се за → *појачавање тврђења односно за исказивање несумњиво потврдног одговора на постављено питање*, као у пр.: „И немају душе ... Него, да немају“ (Козарац И.); „Хоћете ли се грејати? – упита ме кочијаш. – Него?!“ (Вукићевић И.), и сл. Истим везником у ублаженом контексту, као КОНВЕРЗАЦИОНОМ речцом, изриче се → *прекид казивања и прелажење на нову тему разговора*: „Остави се тога Клемпо! ... Него, да бирамо харамбашу“ (Веселиновић Ј.); „Браћо! ... Све је вас овде скупило племенито осећање и жеља ... да се помогне несрећноме народу који страда. Него, пре свега, господо, као што знате, при оваквим приликама ред је да се избере председник“ (Домановић Р.). Са друге стране, допусним везником **ма** такође се појачава значење

информације дате у исказу: „Од онога рта ... нисмо ма ни петдесет пута завеслали“ (Кумичић Е.); „Прхутала [шева] испред њега, ма на сву ту љепоту Божју“ (Турић Ђ.), и сл.

2.4. У оба случаја, долази до измене функције везника од конективности према експресији. При томе се везничка функција лексичке јединице (поредбеност, допусност) трансформише у модалну компоненту, реализовану као реторичку увереност говорника у садржај исказа.

Везници у служби узвика

3.1. До употребе везника у служби узвика долази у случајевима када је исказ у коме су везници употребљени афектиран реторичким средствима кумулације (као гомилања интензификаторских елемената у реченици) или репетиције (као њиховог понављања).

Понављање везника у афектираној говорној ситуацији служи као маркер промене његове функције. Ова промена се одвија на тај начин што при сваком понављању везник губи на својој примарној, конективној улози, задобијајући на интензификацији. Тиме поновљени везник служи као реторичко средство акумулације експресивних елемената у исказу.

3.2. У овом контексту, типични су примери употребе допусног везника **ма**: „Ма стани, Ненаде, шта ти је!“ (Ђосић Б.); „Ма ишао сам, ма тражио, ма питао, ма све ми је то исто“ (разг.); затим саставног везника **и**: „Чекао сам, и чекао, и чекао...“ (разг.), и сл.

Именице

1. У лингвистичкој литератури о лексичком значењу именица и њиховом месту у језичком систему обично се спомињу четири функције које лексичка јединица мора задовољити да би била сматрана именицом. То су: *категоризација*, *индивидуализација*, *идентификација* и *презентација*.¹ Да би се разумела природа промена које условљавају употребу именица у служби других врста речи, потребно је образложити поменуте функције.

1.1. *Категоризациона функција* именица садржана је у њиховој способности да, поред означавања конкретних и апстрактних појава (ствари, предмета, бића, појава, осећања и сл.), истовремено представљају и обележја општих представа тих појмова, тј. рода предметног садржаја у целини. Другим речима, именице истовремено означавају и поједине [ПОЈМОВЕ] (одређене јединке појмовног збира), али и [РЕДОВЕ (КЛАСЕ) ПОЈМОВА ИСТЕ ВРСТЕ] (све јединке појмовног збира). Именице такође означавају и све „прелазне“ случајеве на скали између појединачног и општег.

Из изложеног следи да се *категоризациона функција* именица може поделити на две компоненте: *индивидуалну* и *општу (идентификациону)*.

1.2. *Индивидуализациона функција* именица подразумева њихову способност за означавање изолованих јединки. Тако нпр. исказ *нас уједа* означава конкретну јединку када у моменту саопштења не егзистира или се као егзистентна не претпоставља друга таква јединка, или више њих, а то се дешава сваки пут када се именички појам третира као садржај који у дато време заузима дати простор. Индивидуална функција, даље, има пресудну улогу у прецизирању ситуације која се организује око појмова означених именицама. У контрасту према именицама, придеви и глаголи не поседују критеријум идентитета, и стога они не подржавају бројање: ако је нпр. нешто *смеђе*, та информација не даје потенцијал да се изброји то што је смеђе, или да се утврди да ли се мисли на једну или на више смеђих ствари. Захваљујући овој функцији, једино именице могу бити инхерентни носиоци плуралне морфологије (када се појави број у морфологији придева, он је обично резултат конкорданце са именицом).

1.3. Под *идентификационом функцијом* именица (која се у радовима функционалиста назива и *референцијалном функцијом* или *функцијом идентитета*) подразумева се опште својство именица да носе „стандард истости појмова“, односно, да номинују не само појам, већ [ИСТИ ПОЈАМ]. Наиме, именице у својој семантичкој структури поседују комопоненту значења која чини легитимним питање „да ли је А

[ИСТО] што и Б?¹. Поменута компонента чини први и основни услов именичке референције, будући да за референцију фундаментално да именица изнова номинује јединке онога што означава.

Идеја да се заједничке именице разликују од других категорија у поседовању критеријума идентитета долази из логичке литературе, посебно од Гича и Гупте (Geach 1962; Gupta 1980). Аутори потврђују изнету тезу опсервацијом да исказ „А је [ИСТО] као ___ Б“ може бити смислен само ако је празнина попуњена неком именицом. Из тог разлога, говорници чешће употребљавају именице него придеве у споју са детерминативним изразима попут *исти, онај, тај, неки* и сл. (уп. пр.: *Овај сто има исту ширину као онај : Овај сто је исто тако широк као онај*). Иако различите подврсте именица продукују различите стандарде идентификације, друге самосталне (аутосемантичне) речи у односу на њих пружају овакве стандарде у много мањој мери (наведено према: Baker 2003: 101–103).

1.4. Коначно, под *презентационом функцијом* именица (која се у неком граматикама назива још и *првим представљањем*) подразумева се њихова способност да уведе појмове у исказ. Презентациона функција се обично дефинише као везаност предметног садржаја за оно што га чини својственим, чега су свесни сви учесници у разговору. Тако, у исказу: *Купио сам лонац₁ и корпу. Лонац₂ је тежак* – учесници у разговору знају да су лонац₁ и лонац₂ исто захваљујући томе што је након увођења оријентационих именичких елемената у исказ, јединку који они означавају могуће третирати идентификативно (о томе в. још у: Фекете 1969: 372). Из овог разлога, именице конституишу аргументационе фразе, па на синтаксичком плану заузимају централне позиције у њима (попут субјекта, правог и неправог објекта, као и већине одредби).

1.5. Како показује њихова обрада у Речнику САНУ, именице се могу употребљавати у служби **придева** и **прилога**. У оба типа случајева, у семантичкој структури именица (израженој кроз четири описане функције) долази до следећих промена.

1.5.1. *Категоризациона функција* именица се сужава на тај начин да именице у придевској и прилошкој служби више не идентификују класу појмова, већ само онај појам уз који стоје. Поменута промена нарочито је изражена у прилошкој служби именица, будући да у њој махом учествују апстрактне именице: на овај начин, њихово значење губи на општости, локализујући се на опсег конкретних ситуација које одређују: *милосрђе га је погледати, замјерка је пролазити у пословању поред госта* и сл.

¹ Називи функција варирају код различитих аутора. Овде су дати према раду Фекете 1969.

1.5.2. Код овако употребљених именица ишчезава и функција *индивидуализације* појмова: у примерима типа *мрамор срце*, *бисер капља* именице *мрамор* и *бисер* губе способност да означавају било шта осим квалитета појмова уз које стоје. Захваљујући промени реченичне функције, губи се и њихова *презентациона* улога.

1.5.3. За разлику од изложеног, функција која се задржава у придевској и прилошкој служби овако употребљених именица јесте својство *идентификације* појмова. Као што је видљиво из прикупљене грађе, именице, највећим својим делом, у свим контекстима задржавају детерминативне елементе карактеристичне за појмове на које упућују. Из овог разлога, оне увек функционишу као „неподупрти“ придеви и прилози, односно, као лексичке јединице које самостално карактеризују појмове на које упућују.

1.6. До описаних промена семантичке структуре најчешће долази захваљујући појмовној метафори, као преносу номинације који је мотивисан аналошким повезивањем семантичких компонената категоријалног значења именица с једне, и придева, односно прилога, с друге стране. Иако се у литератури ретко наводи да овај процес може имати изванкатогијалну природу, примери употребе именица у служби квалификације појмова или радњи потврђују постојање ове промене (и) на равни промене врсте речи.

Именице у служби придева

2.1. Типове формалне реализације метафоричког преноса именице у придевској служби показаћемо на примеру именице **ватра**. Ова именица, са основним значењем *запаљена материја кад горећи развија топлоту и светлост, огањ* – у придевској служби задобија цео комплекс значења, мотивисан метафоричним преносом значења у домен (ТЕЛЕСНЕ ИЛИ ДУХОВНЕ) ОСОБИНЕ: **ватра** → (у придевској служби) *који у великој мери има неку особину а. веома вредан, жустар, хитар (на послу). → б. брз као муња, ватрен (за коња). → в. одважан, куражан, храбар (човек, јунак). → г. кочоперан. → д. веома привлачан, заносан. → њ. јак, жесток (за пиће).* У овим значењима, метафорични пренос од именице према именици у придевској служби у речнику се марkira придевским типом дефиниције и формално одвија на три (парадигматска) начина.

2.1.1. Први начин је директно приписивање особине појму, у копулативној конструкцији. У овом типу случајева, појам у субјекту доводи се у везу (изједначава) са именицом у придевској служби директно, преко копуле, при чему „то изједначавање омогућује нека заједничка особина по којој су дати појмови *слични*“ (Ковачевић 1993: 22). Примери: „А ја волим што је он тако жесток за кућом! Што онај рек’о: ватра је у послу!“ (Веселиновић Ј.); „Болан нисам знао да си таква ватра ... – У мене нема шале“ (Ђоровић С.); „Ове [коње] ми је један Влах шверцовао из Баната; лењи су до Бога! Али

бачки, оно ти је ватра! жеравица!“ (Јакшић Ђ.); „Обично је озбиљна, фина као у салону, данас врагољаста, ватра“ (Шеноа А.) и сл.

2.1.2. Други начин је приписивање особине именичком појму у атрибуту. У овом типу случајева именичка референција, употребљена у служби придевске квалификације, стоји непосредно уз именицу коју квалификује, у везаној позицији, и то најчешће испред ње: „Стиже једна молба и препорука за мене из среза, са двеста седамдесет и два потписа! ... све ватра људи, који ће за врело гвожђе ухватити“ (Сремац С.); „Дивовски би он загазио у ‘народну’ борбу, тако је то ватра човјек“ (Кочић П.) и сл. Граматички гледано, ради се о виду употребе именица „у атрибутској служби“, при чему се атрибуција може посматрати као вид придевске референције (пошто је основно средство атрибутске квалификативности – описни придев). Будући да је формални критеријум овде превагнуо над семантичким, формулом „у атр. служби“ се маркира придевска употреба именице. Другим речима, дефиниција атрибута се преклапа са дефиницијом именица у придевској служби (при чему су атрибути обично недеклинабилне именице, а именице у придевској служби – деклинабилне).

2.1.3. Коначно, дефиниција именица у придевској служби може се додатно усложнити дефиниционом константом → *као први део полусложеница*, чиме се истиче формални лик обрађиване лексеме, односно њена творбена интеграција (потврђено примером: „Ватра-винце, | Угриј срце“ (Сундечић Ј.). У овом типу случајева, метафора се користи у наглашено експресивном контексту, који омогућава постизање ефекта без нарушавања приповедања.

2.2. У сва три типа случајева, прелаз из именице у придев одвија се према општем моделу: [ПОЈАМ → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПОЈМА]. Поменути модел се фокусира у три формална обрасца, исказана формулама: → *у придевској служби*, → *у атрибутској служби* и → *у придевској служби, у полусложеницама*. Будући да се, како показују наведени примери, једна иста лексема може јавити у сва три формална типа реализације, при анализи грађе нисмо се руководили формалним критеријумом у анализи. Грађу смо, стога, поделили семантички, према типу промена на равни од основног ка секундарном значењу.

2.3. У зависности од врсте метафоричног преноса, у грађи разликујемо следеће случајеве употребе именица у придевској служби:

2.3.1. Поред именице *ватра*, у метафоричном преносу по моделу: (ТАКТИЛНИ) ЕФЕКАТ → (ТЕЛЕСНА ИЛИ ДУХОВНА) ОСОБИНА реализују се и друге именице: **гром** → *силан, изврстан, изванредан; сасвим неочекиван, сензационалан; жеравица* → *жестока, силна (о пићима); огањ* → *темпераментан, ватрен (човек); пун одушевљења, заноса, страстан; који делује врло оштро, строг, жесток (о речима) и*

др. Примери: „Гром девојка! Била је то лепота, али не господска, него јуначка“ (Веселиновић Ј.); „А то је значило најмање три ступца, гром вести“ (Петковић В.); „Ја сам му тражио да то вече ... останем код куће, како бих написао ... један гром – чланак о паду владе“ (Петковић В.); „Вуче раја | ... Медовину жеравицу“ (Сундечић Ј.); „Зар ти ниси до сада слушао о Срему? Па тамо су ти огањ Срби“ (Дачић Ж.); „Здраво нашег стабла хвојке, | Огањ-љубе, плам-дјевојке!“ (Сундечић Ј.); „Над главама муња вам се игра, | Из уста вам огањ-реч излеће!“ (Суботић Ј.), и сл.

2.3.2. Овом типу случајева сродне су именице које прелазе у придевску службу по моделу: ПОЈАМ → ОСОБИНА КОЈА ЈЕ КАО ПОЈАМ. Будући да се именице у придевској служби обично (али не и увек) реализују у полусложеницама, М. Ковачевић те случајеве назива *хифенским метафорама* (1999: 27). Како показује прикупљена грађа, у овом типу случајева квалитет појмова (који се јавља као представа особине) користи се као генерализована особина која се директно приписује именичком појму.

Оваква употреба именица видљива је из следећих примера: „Радо [је] увлачио у декорације ... мајмуне ... Израда свих ових гротеск-декорација беше ... чиста и суптилна“ (Николајевић Б.); „Спомињем се одурног им грохот-смијеха“ (Крањчевић С.); „Не могу, не могу, давор-дјевојко!“ (Матош А. Г.); „Е оно је ћон-образ, онолика грдња на њега и он ћути“ (Вељић–Срећковић); „Ђорђе Крстић ... слика ... жанр-слике, пејзаже и портрете“ (Наша књижевност); „Та ово је нека јунак-девојка“ (Лазаревић Л.); „Као јунак човек, он је био жудан боја и мегдана“ (Годоровић П.); „Није то кристал-палата, него као и друге кућице“ (Јакшић Ђ.); „Прелиј са лимун-ледом“ (Поповић М. К.); „Та и ко би с’ пре растао | Од твојијех мед-усана“ (Грчић М.); „Нађе се у нашем селу какво мангуп прасе; не вреди највише 20 гроша“ (Глишић М.); „Док смо били још у Ћуприји, наиђу једнога дана мештани у наш бивак и доведу једнога мангуп коња“ (Јаковљевић С.); „Такви се воћњаци зову мангуп-воћњаци“ (Гавриловић М.); „Опојно њене мирисаху усне / ко јужни балзам, ил ружично уље, / ил с источнијех страна мирис-воде“ (Беговић М.); „На отров-биље, што се цветом дичи ... | Мој чудни супруг у многоме личи“ (Илић В.); „Ја сам стена ... | У којојзи отров-срце, | ... Размрскана, ћути, спава“ (Јакшић Ђ.).

2.3.3. У поменутом типу случајева нарочиту улогу игра перцепција појмова путем чула вида или додира. На тај начин, из именице у придевској служби издваја се семантичка компонента ФИЗИЧКОГ КВАЛИТЕТА, која се метафоризује у концепт (ФИЗИЧКЕ ИЛИ КАРАКТЕРНЕ) ОСОБИНЕ, као у примерима: „Верно зрцало ... сакрива у себи чело пуно гордости ... и мрамор-врат, осењен тамном косом“ (Поповић Ђ.); „Што костурница твоја, у којој те | Видесмо мирно погребена, сад | Отвара тешке мрамор-челусти?“ (Пандуровић С.); „Место мрамор-тела гној неситих рана“ (Бојић М.);

„Прости људи, али родољубиви да им пара нема ... Кремен Србенде“ (Сремац С.); „Ранко је био кремен дете. Био је руку чистих као злато, а вредан као кртица“ (Дачић Ж.); „Мито, ево за тебе девојке! ... град девојка!“ (Џемовић М.); „Као звезда је ... град жена“ (Ђуровић Д.) и сл.

2.3.4. Као мотиватор настанка значења (ФИЗИЧКЕ ИЛИ ДУХОВНЕ) ОСОБИНЕ може се појавити и ЛИЧНО (МИТОЛОГИЗОВАНО) ИМЕ, односно ЗАЈЕДНИЧКИ НАЗИВ (ЗА НЕКУ МИТСКУ ПРЕДСТАВУ, ПОЈАМ И СЛ.). У овом типу случајева семантизовани елементи имена, односно назива користе се приликом именовања особина, као што је случај са следећим лексемама: **ђаво** → *несташан, живахан, враголаст; изванредно способан, окретан, сналажљив; зао, opak; змај* → *змајевит; див* → *изванредно велики, изузетно значајан; голијат* → *необично велик; гаван* → *гавански* и сл. Примери: „Коло ђаво“ (Радичевић Б.); „Ђаво жена, рече Стана ... Све ти она некако дозна и прекопка“ (Сретенковић М.); „Ђаво жена и два ока у глави завади“ (Веселиновић Ј.); „Змај-девојка! осрамоти све оне своје млакоње“ (Секулић И.); „Он се ... побратими с див-пјесником српским ... Петром Петровићем-Његошем“ (Ђуровић С.); „Које чудо, да је и Марковић ... прешао на драму и повео се за див-узором Шекспиром?“ (Павлетић К.); „Голијат маказе ... имаду назубљени рез ... а овим се и најдебље ткиво лако реже“ (Беловић Ј.); „Ту нам је ... гаван-благо југославјанског свијета“ (Ковачић И. Г.) и сл.

2.3.5. У посебном типу случајева, који се јавља углавном у архаичним и стилски маркираним контекстима, апстрактна деадјективна именица са значењем ПОЗИТИВНОГ (ДУХОВНОГ, ТЕЛЕСНОГ) КВАЛИТЕТА користи се као појам за идентификацију именице која стоји уз њу. На овај начин, апстрактна именица у придевској служби сужава значење именице уз коју стоји, служећи истовремено и као говорникова ЕВАЛУАЦИЈА квалификованог појма. У овакав тип (метонимијски индукованих) трансформација улазе следеће именице: **лепота** → *веома леп, красан, диван; доброта* → *добра, ваљана; дивота* → *диван; мудрија, мудролија* → *мудра, паметна; враголија* → *опасан, opak*. Примери: „Лепота-жена почела [ме је] пажљиво мотрити“ (Цар М.); „Најприје [улазе] Франчези! Све злато ... барјаци! ... Љепота људи!“ (Војновић И.); „Само пређи преко сињег мора, | До Млетака, љепоте градова“ (НП Петрановић Б.); „Један се мудрац беше сатро ... трећега најачко врбоваху слуге по земљи мудрији“ (Настасијевић М.); „Хоће да вас обавије | Клупче змије враголије“ (Костић Л.) и сл.

2.3.6.1. Носиоци особина, у придевској служби, могу бити и именице женског рода које се завршавају на **-ица** (ређе на **-ка**, **-киња** и сл.) које су постале од основе трпног придева, као и именице мушког рода на консонант. У овој групи случајева, семантичка структура именица се образује према моделу: НОСИЛАЦ ОСОБИНЕ (КВАЛИТЕТА) → ПРИПИСАНА ОСОБИНА (КВАЛИТЕТ) ПОЈМА. У спрези са појмом који означавају, ове

именице чине својеврсну творбено-семантичку парадигму, којој је својствено нарочито (поетско) истицање, интензивирање особина које се сматрају прототипичним за главни појам. Тако употребљене именице у придевској служби махом поседују *дескриптивну функцију*, којој је својствена пластичност, садржајност и дескриптивност (Фекете 1973: 411).

2.3.6.2. Под носиоцима особина подразумевају се оне именице које су организоване према једном од следећих класификационих критеријума: ДУХОВНА ОСОБИНА (*злокобница, мудрица, немлица*); ПОНАШАЊЕ, ЕМОЦИЈА (*јадница, кајалица, отпадница*); СОЦИЈАЛНИ СТАТУС (*бездомница, луталица*), ФИЗИЧКА ОСОБИНА, ИЗГЛЕД (*лепотица, дивотница, главатица*), ЗАНИМАЊЕ (*домаћица, ловачица, воларица*) и сл.

Примери: „Не слушајте ријеч варљивицу“ (Змај Ј. Ј.); „И оде нада бездомница“ (Кошутин Р.); „Често мораш ову њиву гнојити, јер јој је земља гладница, танка и пјесковита“ (Требиње, Радуловић Ј.); „Нећеш нигде и никада | Сбрисат’ сузе жалоснице“ (Јакшић Ђ.); „Сузе издајнице потекоше јој некако саме од себе у врелим низовима“ (Бенешки Ј.); „Јадницу мајку облише сузе“ (Вила 1865); „Испекоше овцу јаловицу“ (Ћопић Б.); „У ливади ... чекали су их јахачи: капетан Листници на мршавој лепотици кобили и седморица сеоских младића на коњима“ (Московљевић М.); „Ноћ је била летња приморска лепотица ноћ“ (Јанковић М.); „Најбољи умови његови [народа] признали [су] жени право, да с књига мудрица скине тврде печате“ (Напредак 1901); „Од тог времена ... [Аника] је ... жарила и палила ... тада се тек увидело шта може да почини жена отпадница“ (Андрић И.); „Свако време има и своју мисао водиљу“ (Павловић Д.); „Кад народ стаде под оружје, кад се осети поуздана рука водиља ... сваком би топло на срцу“ (Јанковић Р.); „[Енглези] преузеше улогу водиљу“ (Бошковић С.); „Калуђери [су] неуморно читали мале молитве исцелитељке“ (Радић Д.).

За именице м. рода: „Оно [терзијско шило] је у прво време било кошчано (прављено је од великог зуба вепра дивљака)“ (Мијатовић С.); „Од обичног белог дуда има пододлика: 1) дуд-дивљак, а то је онај који се производи непосредно из семена“ (Јовановић А.); „Као да им дјеловању јуче | Глас добитник на све стране пуче“ (Прерадовић П.); „Из баште слали славуји једнолике гласове, и западњак ветар почешће је налећао на прозоре“ (Руварац К.); „Може човек ... имати добар преглед ратног оружја ... све ... до јапанских камиказа авиона и америчке атомске бомбе“ (Књижевне новине 1948); „Намћор бољка. Кад се на кога навеже, тај је се, шале, не курталисава!“ (Комарчић Л.) и сл.

2.3.6.3. Из изложених примера је видљиво да именица у придевској служби служи као средство за антропонимизацију особине, путем којег се атрибут појма поистовећује са људском особином, а сам појам коме се квалитет приписује такође антропонимизује.

На овај начин, са компонентом ЖИВОГ употребљавају се и особине типично неживих појмова, као што је случај (и) са примерима: „И даде им бистрицу ракију“ (НП Вук); „Ти нам сушиш сузе задушнице | У дан ведри претвараш нам ноћи“ (Прерадовић П.); „У брзици се лађи и к њему наврну Одисеј“ (Маретић Ј.); „Та ја бих ти хтио написати читаву књигу, ал’ рука дрхтавица ми не да“ (Шеноа А.); „И када би стигла да се пресвуче, ваљало је јединицу кошуљу скидати“ (Машић Б.); „Ријека међашица Глина била је готово сасвим пресушила“ (Матасовић Ј.); „На њу весла тешке буковине | ... На њу једра од свиле модрице“ (НП Андрић Н.); „Послао ми [Господ] љубав, да ми срце јачи; | ... Да ме једном mine туга невеселка“ (Харамбашић А.); „На небеском су обзорју стајали непомични облаци млијечњаци“ (Плепел Л.), и сл. Антропонимизацијом неживих појмова постиже се нарочит стилски ефекат, којим се поличњава исказ.

2.3.7. У нарочиту групу издвајају се случајеви рецепције и семантичког прилагођавања лексема из страних језика, у којима се именица страног порекла употребљава као придев. Именица која носи референцију квалитета прелази у придев на основу њеног семантичког садржаја; односно поима се и као именица и као придев. На основу увида у Речник САНУ, запажа се да се ове именице чак могу прво поимати као придеви, а онда као именице, као и то да теже идиоматској реализацији.

Ради се о именицама претежно пореклом из романских језика, код којих се процес семантичке адаптације одвија на оси: ПРЕДМЕТ/ПОЈАМ → ОБЛИК, КВАЛИТЕТ, ФОРМАТ И СЛ. КАО ОСОБИНА. Њихова употреба у придевској служби обично подразумева и ширење семантике ових именица на значења непозната језику-изворнику.

Такве су именице: **кич** → *надриуметнички, назовиуметнички, баналан, сладуњав; кабинет* → *ознака формата фотографије, погодног за излагање у мањим просторијама; балон* → *који служи за израду балона, непромочиве одеће и сл.; који је од такве материје: ~ свила, ~ мантил; баршун* → *намештен, кокетан; бидермајер* → *извештачено безазлен, сентименталан; бордо* с *чувено француско црно вино* → *који је боје бордовског вина, затвореноцрвене боје; мараскин* м *ликер од мараске* → *који садржи мараскин, спремљен с мараскином и др.*

Примери: „Овдје [светлуцају] огледалца и ... светачке кич-сликарије“ (Божић Г.); „Неко [је] запевао ... кич-песма га [Драгана] одвлачила ... у ... сањарења“ (Вучо А.); „Фотографисала сам се; дванаест кабинет и једна велика за излог“ (Нушић Б.); „Продаја ... писаћи сто, мушки зимски громби капут и остало“ (Политика 1949); „Познала бих те увек | ... на златну зраку | у баршун-мраку (Спиридоновић Ј.); „У венцу тих дама била је ... Јелица. Увек добре воље, наивна, сушта искреност, доста и говорљива, у кретању доста и смешна, барок, ал’ њој све добро стоји“ (Игњатовић Ј.); „[Продаје се] трокрилни

орман, бидермајер“ (Политика 1949); „Терзијина госпа-газларица прави мараскин торту“ (Секулић И.).

2.4. На основу изложених модела употребе именица у придевској служби, можемо закључити следеће:

2.4.1. Именице у служби придева прилазе другој врсти речи својом појмовном, номинационом вредношћу која се преноси у другу граматичку класу. Општа мотивација овакве промене јесте појмовна реализација именице која се трансформише у различите типове референцијалних функција. Именице уносе свој десигнат у другу врсту речи, и обављају нову функцију референцијом на појам који се успоставља као стандард квалитета, особине и сл. При томе се мења перцепција именичког појма, али не и фокус, који се задржава на именици у придевској служби.

2.4.2. Формална реализација овакве употребе везана је за именски предикат, епитет, атрибут у синтаagmaма или полусложеницу (при чему се у речничкој обради најпре наглашава природа ове везе, док семантичка веза именице и придева у служби именице остаје мање-више стална: креће се од готово слободне позиције ка фразеолошкој реализацији, а у њеној основи стоји исти семантички модел).

2.4.3. Иако не постоји задата стилска реализација овакве промене, прикупљена грађа показује да се именице у придевској служби најчешће користе у песничком подстилу књижевноуметничког стила, односно у оним стиловима и епохама у којима се интензивно користи метафора (нпр. у романтизму, код Ј. Грчића Миленка, Ј. Стерије Поповића, Ј. Ј. Змаја, Лазе Костића и других). У складу са изложеним, именице у служби придева могу бити и индивидуално сковане речи (нпр. *реч варљивица* – Ј. Ј. Змај).

2.4.4. На прагматичком плану, овакву употребу именица прати усложњавање и онеобичавање израза. Са друге стране, шире се и могућности усвајања страних речи променом њихове морфолошке структуре.

Именице у служби прилога

3.1. Поред придева, именице се могу концептуализовати и као прилози, при чему њихова појмовна вредност почиње да идентификује глаголску радњу по моделу: [ПОЈАМ → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА].

Именице могу бити у служби две врсте прилога: за начин (нпр.: *Све је красота извезено разнобојним гајтаном*) и за количину (нпр.: *Ниже локве учинише комад кућице*). Типове семантичке реализације именица као прилога представљамо у наставку рада.

3.2. У служби прилога ЗА НАЧИН могу стајати:

3.2.1. *Апстрактне именице*. Како смо утврдили у раду Ивановић 2008, изведене апстрактне именице имају двојаку семантичку природу. Њихова примарна улога је да номинализују (са више или мање семантичке модификације) особине које означавају. Стога се у речницима ове именице типично тумаче као *особине, својства* или *стања X* (при чему је X појам који им стоји у основи, нпр. **истакнутост** ж *особина, својство, стање онога што је истакнуто* и сл.). Са друге стране, апстрактне именице се могу семантички осамосталити у односу на појам од кога потичу, при чему задобијају својства културних концепата или стереотипа, што се најбоље види у њиховој лексичкој спојивости (нпр. *опасност* вреба, пливати у *радости*, пасти у *(нечију) немилост* и сл.). Изложено показује да се значење апстрактних именица може посматрати на градуалној скали, на чијем се једном крају налази номинализациона функција, а на другом – значење које подразумева одређени реализациони сценарио.

3.2.2. Из овог разлога, апстрактне именице могу стајати уместо прилошког садржаја (најчешће у функцији прилошког копулативног предикатива, којим се квалификује субјекат на ситуационом плану, али и самостално, као квалификатив глаголске радње). Њихово опште значење *својства, стања* на овај начин се „прелива“ у опште (прилошко) значење начина на који се нешто врши (или утиска који нека радња оставља), што наглашава сродност између апстрактне именице и њене квалитативне референције.

3.2.3. На овај начин, као прилози могу бити употребљене именице: **необичај** → *необично, чудно*; **красота** → *красно, дивно*; **милина** → *веома лепо, дивно*; **замерка** → *срамота, недолично*; **милосрђе** → *жалосно, тужно, тугаљиво*; **жалост** → *жалосно, тужно*; **мука** → *напорно, мучно, тешко* и сл. Примери: „Низ од дванаест пространих, красота намештених одаја ... пружа се од кљуна па до средине лађине“ (Бранково коло 1898); „Кукуруз красота расте, само кад се пескуша мало погноји и ваљано приреди“ (Радић Ђ.); „Милина је јутром погледати кад испод Доца отплови двадесет, тридесет бродића пунијех чељади (Матавуљ С.); „Замјерка је жену по имену звати“ (ЦГ, Јовићевић А.); „Кад је бодар, не да ни поменути своју болест, а још мање, кад оно сав клоне, па га је милосрђе погледати“ (Новак В.); „Тај глобус [је] изгледао тако бедно, да га је жалост било погледати“ (Нушић Б.); „Лаки изузетци [у граматички], било што се лако могу да објасне, било што се лако могу да упамте, иду свакад први. А напослетку су они које је тешко објаснити или мука упамтити“ (Милићевић М. Ђ.); „И заисто, њи'но гостопримство изгледа нешто одвише, да би другоме то мука било подносит“ (Миљанов М.).

3.2.4. Прилошка функција именица се може реализовати и код именица у *инструменталу без предлога*. Према М. Стевановићу, инструментал у служби означавања начина креира оквир за реализацију семантичког потенцијала именице као прилога, губећи падежни карактер и задобијајући функцију одредбе управног глагола (нпр.: *да се ниси главом шалио*) (Стевановић (1975б: 449).

3.2.5. Речник САНУ региструје прилошку службу следећих именица у инструменталу: **вал** → *као вал, силно, у гомили, сви одједном*; **мраморак** → *као мрамор, као камен, скамењено*; **дах** → *тихо, једва чујно*; **грохот** → *снажно, гласно као грмљавина*; **дажд** → *у великом мноштву*; **газ** → *сигурно, стамено*; **киша** → *у великој количини, обиљем*; **кишица** → *као кишица, попут кишице* и сл. Примери: „И народ и главари би често ... дошли валом на кривчев дом“ (Дучић С.); „Пас касом, кола валом, па опет заједно кући дођу“ (Капетановић Љ.); „Старац је и на ту примједбу мраморком ћутао згурен под својим кожухом“ (Ђопић Б.); „‘Ја љубим дакле!’ – рекла би дахом кадгод у себи“ (Ђалски К.); „Под том најмилијом му успаванком ... грохотом [је] захркао“ (Колар С.); „Камење, блато, пијесак, падало је даждом на дашчару“ (Шеноа А.); „Кад дође на једну ријеку, лађе није било, него се изује и почне газом ходити“ (НПр Врчевић В.); „Војска газом прегазила | Бистротечни ток Мораче“ (Његош П. П.); „Пољупци се тамо кишом проспу“ (Поповић Шапчанин П.); „Сузе јој капају кишицом на увеле руке“ (Шеноа А.) и сл.

3.2.6. У овој групи случајева именички садржај задобија прилошку вредност и детерминативну функцију. На семантичком плану, појмовна вредност именице у инструменталу се перципира као квалитет реализован кроз вредновање њеног основног значења. У овом типу случајева, долази до комбиновања семантичког садржаја именице са општом функцијом падежне структуре у коме је она употребљена: именичка вредност обезбеђује појмовну основу за детерминативну улогу прилога, а функција инструментала концептуални оквир за реализацију те улоге у оквиру општег значења средства.

3.2.7. На крају, треба споменути и случајеве када је прилошка служба резултат адаптације именица усвојених из страних језика: **гала** → *сјајно, одлично*; **јуниор** → *млађи (од двојице са истим именом)*; **нобл** → *на господски начин, модерно, отмено* и сл.

3.3. Сродне моделе именичке употребе налазимо и код именица у служби прилога за КОЛИЧИНУ.

3.3.1. У прилошкој служби најчешће се јављају именице са примарним значењем *небројиве целине, дела (целине) или мере* и сл., које улазе у службу прилога захваљујући аналошком преносу по моделу: ПОЈАМ → МАЛО/МНОГО ПОЈМ(ОВ)А.

Примери: **зера** → (*врло*) *мало, сасвим мало*; **бескрај** → *необично много, безброј*; **максимум** → *највише*; **безброј** → *безбројно*; **комад** → *нешто, мало; дуго; много, велик број*; **неброј** → *небројено много*; **икс** → *незнано колико*; **жалост** → *помало, мало, понешто*.

Примери: „Вараш се, Мрко! Има у мени зеру памети“ (Божић Г.); „Пропјешачио бескрај километара до ... суда“ (Анђелковић Д.); „Према хигијени човек може да издржи максимум 10 сати рада с дана у дан“ (Радничке новине 1905); „Она безброј нити држи у својим рукама“ (Ђурић М.); „Ниже локве учинише комад кућице, гдје се настанише“ (Буковица, Ардалић Ј.); „Пошто је комад мислио, пливао и залуду ронио, науми да полоче сву воду“ (Љубиша С. М.); „Ранко је онизак, дежмекаст, комад млађи од Николе“ (Вуловић С.); „Веле, да су их одвели у Србију за таоце. Знаим им и имена. Има их комад“ (Српски лист 1918); „Беше то соба за тоалету, начичкана небројем оних отмених сувишности, које су тако потребне женама каква беше она у чијој се кући налажасмо“ (Цар М.); „За Руфимом остала је жалка Милошићеве жене, продорни дјечји плач и неброј савјета мајке Анђелије“ (Јелић В.); „Питам те, да ли верујеш ... да ћемо вас двојица... икс милиона година ... устати из својих гробова“ (Јакшић М.); „Увијек је неку жалост око њих баратао, кресао нешто и поткресавао“ (Кочић П.) и сл.

3.3.2. У набројаним случајевима, семантичка промена именица изазвана је инхерентним значењем КОЛИЧИНЕ, које постаје активно у њиховој прилошкој служби. Тако се могу третирати и именице са значењем *појачаног интензитета, јачине (звука), напрегнутог душевног стања* и сл., које имају опште концептуално значење *велике количине, мноштва појмова*.

Примери: „Има ли га колико?“ – ‘Има звек божи!’ (Ускоци, Станић М.); „Бејаше у ње пресвлакача с кијамет мањих и већих закрпа“ (Шапчанин М. П.); „Чинио јој кијамет незгода“ (Вукићевић И.); „Кроз прозорче се [у манастиру] једнако провлаче дугачки судови са читавим кршем разноврсна печења“ (Ранковић С.); „У вихору речи и хартије ти коментари били су за Бајкића мала острва јасности и одмора“ (Ћосић Б.); „Напрегнутих нерава ... моји људи су дохватили бомбе и читав оркан челика сручи се у непријатељске ровове“ (Јаковљевић С.) и сл.

3.4.1. Да закључимо. Именице се употребљавају у служби количинских прилога захваљујући појмовној супституцији. У овом процесу користе се именице довољно широке концептуалне основе (за разлику од именица у придевској служби, које траже егзактност) да би могле да се прилагоде опису глаголских радњи.

3.4.2. У засебном типу случајева, прилошку службу остварује комбинација два елемента: семантичког потенцијала именице и падежа у коме је употребљена. На овај начин, за семантичку реализацију именице као прилога заслужна је комбинација њене

појмовне вредности и општег значења средства које обезбеђује њена инструментална функција.

Придеви

1.1. Узети као основна категорија адјективала, придеви представљају отворену класу речи (због сталног нестанка и настанка нових чланова неодредиву по обиму) којом се именици приписује нека особина. У лексичком систему, придеви поседују бројне семантичке функције: они квалификују именицу (епитетска функција), класификују је (класификациона функција) или ограничавају, сужавају, мењају њено значење (модификациона функција). Границе између ових функција (које чине основ лексичко-граматичке класификације придева) често се преклапају у њиховим секундарним значењима.¹

1.2. Значења која придеви изражавају у вези су са већим бројем обележја појавности, као што су: ОСОБИНА, ОБЛИК, ВЕЛИЧИНА, МАТЕРИЈАЛ, ПРИПАДНОСТ, МЕСТО, ВРЕМЕ, ПОРЕКЛО, СТЕПЕН итд. У суштини, семантички ресурси придева примарно су везани за категорију КВАЛИТЕТА, па су, стога, устројени према семантичком обрасцу [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПОЈМА]. Овакво семантичко устројство чини да придеви, за разлику од других врста речи, примарно егзистирају као атрибутивни модификатори именица. У том својству они могу бити и степеновани (градирани): морфолошки или путем партикула *као, одвећ, превише, сувише* и сл.

1.3. У односу на именице, придеви су „једнодимензионални“, употребљиви само у контексту квалификације. За разлику од именица, они не поседују идентификациону и презентациону функцију у означавању појмова. Упоредимо ли исказе: *Овај сто је већи од оног* и *Ово је у већој мери сто од оног*, приметимо да се придев, у односу на именицу, семантички обликује према једном доминантном критеријуму (сема величине), док именица садржи више њих (категоризација, идентификација са властитим моделом референције и сл.).

1.4. Ипак, како је констатовао Е. Фекете, придеви у одређеном виду поседују изванредан степен идентификације и презентације појма, који, порастом репрезентативности особине и елиптичном употребом прелази у именичку референцију (Фекете 1973: 411, 430 и д.). У овој служби, аутономно употребљен придев задобија именичку функцију на тај начин што се немотивисаност, непродуктивност и својство именовања транзиторних својстава (придеви) помера ка мотивисаности, продуктивности и индивидуализацији трајних својстава (именице). Такав прелаз

¹ С тим у вези, Г. Такер напомиње да би била погрешка узимати здраво за готово системске класификације придева према њиховим семантичким функцијама. „Чак и класе које су добро мотивисане нису до краја одредиве, што нас опомиње на Витгенштајнову тезу о породичним сличностима (1953), односно на теорију прототипа коју заступа Е. Рош (1978)“ (Tucker 1998: 126).

мотивисан је когнитивним (говорник тежи бољој адаптацији симболичких и комуникативних функција говора) или стилским разлозима (тежња за бољим изражавањем мисли и јачим ефектом на слушаоца); односно законима језичке економије (синтагма *атрибут + именица* се елидира у атрибут).

У складу са изложеним, може се закључити да се одређене класе придева (нпр. за димензије, за особине и сл.) везују за одређене класе именичких појмова са типичним семантичким обележјима (нпр. *дебео* и *оштра*, *груба*, *непристојна реч*; *дуг* и *дуга пушка* и сл.). Према Г. Такеру, значења придева који се на тај начин номинализују могу се сматрати и „функцијама разнородних појмова које културни обрасци доводе у заједничку везу“ (Tucker 1998: 57).

Придеви у служби именица

3. На основу семантичких критеријума који укључују анализу референцијалне природе придева и померања њиховог значења од основног према секундарном [ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПОЈМА → ПОЈАМ], придеви у именичкој служби могу се класификовати у више семантичких група. У оквиру ових група, номинализациона функција придева, узета као однос значења придева према значењу именице, реализује се на сродан начин. У свим групама, међутим, две најпродуктивније семе које генеришу именичку службу су сема *позитивног или негативног колективног вредновања особине* и сема *високог или ниског интензитета њене испољености* (према: Драгићевић 2001: 217 и д.).

3.1. *ЕВАЛУАТИВНИ придев у функцији имена или назива појма*. Ово је најбројнија група номинализованих придева. У њеним оквирима, као именице се употребљавају придеви који се најчешће користе да означе различите типове социјалних или моралних квалификатива који су типични за људска бића: **беспризоран** → *улично дете, напуштено дете*; **благоверан** → *владалац*; **веран** → (обично мн.) *верник*; **гнусан** → *ж одвратна, гадна жена*; **некадар** → *онај који је без потребне снаге, моћи, способности*; **несвој** → *онај који није својта, род, који није с неким у сродству; странац, туђинац, туђин*; **блиски, ближњи** → *који је у роду, сродству, сродник*; **којекакав** → *ж жена сумњивог морала*; **болећ** → *близак сродник*; **вољан** → (у корелацији са „невољан“) *онај који није у невољи; имућан човек*; **будући** → у мушком (женском) роду: *онај (она) који (која) ће тек постати муж (жена)* и сл.

Примери: „Звиждао је и тог дана, | ... на вејавици, тринаестгодишњи беспризорни“ (Миндеровић Ч.); „Шта ће у Призрену кад за ово чују, | На срамоту таку, на јад неизмерни, | Шта ли ће бољари, шта ли Благоверни?“ (Шапчанин М. П.); „Тако се свршава вечерња и једно за другим излазе свештеник и верни“ (Секулић И.); „Тако

имамо откуда давати вољноме и невољноме!“ (НПосл Вук); „Плакао је од једа и немоћи – оним плачом којим плачу некадри“ (Сијарић Ђ.); „Човек [је] у туђини изложен презрењу, подсмеху, ругању и свима оним опасностима које туђин гаји према несвоме“ (Групчевић К.); „Много их је оставило своје домове у Посавини, своје блиске, децу“ (Миндеровић Ч.); „Да се ниси осмехнула кад климнеш главом, наопако! То чине којекакве“ (Петровић В.); „Но она нити је имала крова нити свог болећег, да је прими“ (Дело, часопис); „Будући смотри да се он [отац] колеба ... [па рече]: Ја не могу да живим без ње!“ (Веселиновић Ј.); „А моја будућа правила се да ме не примећује“ (Ред. пр.) и сл.

Из изложеног је видљиво да се именичко значење придева формира кроз евалуативну функцију придева у антропоцентричном контексту. Поменута функција је условљена семом колективног вредновања, а у секундарном значењу придева се реализује као персонификација (не)пожељне особине или стања. Категорија евалуације појма у друштвеном контексту користи се као супституент појма који се том категоријом означава. Велики број придева који припадају овој групи има бихевиоралну подлогу: њихова основна значења се налазе у домену описа личности и карактера. Из овог разлога, перцепција поменутих придева (која, у бити, представља друштвену конвенцију) реализује се у широком опсегу номинализационих значења.

3.2. У посебну групу издваја се скуп придева којима се описују и евалуирају различите врсте АКТИВНОСТИ:

горопадан → ж *молитва која се чита епилептичару за оздрављење*; **жалан** → ж *прекорна, увредљива реч*; **искрен** → ж *истинита реч*; **лагодан** → с *лагода, лагодност*; **мислећи** → с *мисао, мишљење*; **будући** → у средњем роду: *будућност*; **добродошао** → ж *добродошлица*; **договоран** → ж *споразумно донета одлука, споразум* и сл.

Примери: „Горопадна (разуме се молитва), молитва која се чита онима што падају од велике болести“ (Змај Ј. Ј.); „Како смо лијепо успоредо расли и одрасли, нитко теби није смио жалне рећи“ (Вијенац, часопис); „Како се радујем ... да си ми дала прилику да с тобом коју искрену прозборим“ (Матица, часопис); „Прохтије ли вам се бити пророк истине, а не самовоље, учитељ добра, а не лагодна, ударит ће на вас надимак педанта“ (Драженовић Ј.); „Домаћин тај дан не сједа за трпезу, јер мора да пази на све, да буде ходило у реду, зато му пјевају: ‘добро ти мислеће’“ (ЗНЖ); „Како је тупо и тврдо човечје срце, само о садашњем мисли, а будуће не предвиђа“ (Секулић И.); „Пак он њему добродошлу даје“ (НП Петрановић Б.); „Ја ћу окупити село и донијети дома договорну“ (Љубиша С. М.) и сл.

У овим случајевима, веза између придева и именице која мотивише номинализацију квалификује се као типична, и конвенционализује у форми секундарног значења. За

разлику од претходне групе, ови придеви, у својој именичкој функцији, означавају догађај са елементом особине вршиоца радње или оног ко је доживљава (према: Драгићевић 2001: 227). Стога је њихов контекст употребе изразито метонимичан.

3.3. Перспективизација придевског значења у смеру евалуације именичког појма присутна је и у религијском дискурсу. Ту се секундарно значење придева формира у контексту еуфемизације, одн. замене појма његовом доминантном и препознатљивом особином:

кус → *ђаво, враг*; **летећи** → *вештац, злодух* – за физичку, одн.: **злочастив** → *м ђаво*; **лукав** → арх. *ђаво, сотона*; **наopak** → *нечастиви, ђаво*; **нечастив** → рлг. и празн. *натприродно зло биће, ђаво, сатана, демон и др.*; **нечастан** → празн. покр. *нечастив* – за духовну особину.

Примери: „Савладаше га куси! — рече кочијаш“ (Домановић Р.); „Па он је онај летећи (вештац); он је њему (болеснику) досадио ноћом“ (Ненадовић Н.); „Знао сам да лукави неће мировати већ ће Бранковиће кренути против нас“ (Гавриловић А.); „Кад, јаој, ето ти ње, као да је сам наopakи наговори“ (Настасијевић М.); „Земља стоји на грдној осовини, а нечастиви непрестано глође ту осовину“ (Лика, Крмпотић И., ЗНЖ); „Кад већ [пшеница] дође до руке, заповеди Бог оном нечасном ... да наведе облак и побије оном сву рану на струку“ (Веселиновић Ј.) и сл.

3.4. Придев за означавање ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ у номинационој функцији. Посебна група случајева везана је за придеве којима се типично изражавају маркантне ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ И СТАЊА. Код ових придева, именичка функција обично подразумева апстраховање тог значења и његово стављање у функцију именовања појма:

бледолик → *ж жена бледа лица*; **бледоок** → *човек отвореноплавих очију*; **голорам** → *ж она која је голих рамена*; **гарав** → *црномањаста женска особа, црнка*.

Примери: „Ој дјевојко бледолико!“ (НП Вук); „Потсећам ту бледоокога да је он грађанин“ (Мусулин Ј.); „Прича се да је некаква жена, кроз прозор, викала попу да је причести, а он јој казао: „Ходи овамо, голорамо!“ (Сврљиг, Васиљевић А.); „Што не идеш за гаравом кад ти се тако допада“ (Поповић Ђ.), и сл.

3.5. Придев са општим значењем ФУНКЦИЈЕ у служби именице. У овој групи случајева, као именице се, примарно, користе придеви који упућују на ДРУШТВЕНУ ФУНКЦИЈУ квалификованог лица. У зависности од општег значења придева, могу се правити даље потподеле: на стручну, верску, административну, спортску и друге типове функција.

Речник САНУ региструје бројне случајеве именичке службе придева са општим значењем функције, нпр.: **крив** → *кривац*; **бесплатежан** → *онај који служи без плате*; **дежуран** → *онај који дежура, онај који је на дежурству*; **испоставни** → *онај који ради*

у испостави, испоставни службеник; **истражни** → *иследник*; **караулни** → *стражар на врло опасном и истуреном положају, војник на мртвој стражи*; **надлежан** → *онај који је по свом звању, положају, компетенцији одговоран, овлашћен, задужен за нешто*; **незапослен** → *који нема запослење, који није у радном односу; који не ради, докон, беспослен*; **несврстан** → *који не припада ниједноме од постојећих војно-политичких савеза одн. блокова*; **окривљен** → *особа која је окривљена, оптужена за нешто, окривљеник односно окривљеница*; **непознат** → *непозната особа*; **домаћи** → *спорт. припадник клуба на чијем се терену одиграва нека утакмица, и сл.*

Номинализовани придеви који припадају овој групи упућују на закључак да се према именичком појму, поред идентификације, успостављају и други типови односа у друштвеном контексту. Тако се, ноцијом контекстуалне маркираности, скреће пажња на однос појма према претпостављеном друштвеном или социокултурном стандарду (*незапослени, несврстани*); док се, путем контекстуалне релевантности, истиче улога појма у његовој социокултурној класификацији (*истражни, надлежни*).

3.6. У оквиру придева са општим значењем функције, јавља се група лексема код којих номинализација такође иде у смеру идентификације појмова специфичне намене. Међутим, за разлику од других, ови придеви се номинализују у својим односним значењима:

лекарски → *ж и с лекарски преглед, лекарска помоћ, интервенција*; **владатељски** → *с данак који се плаћао владоцу*; **деч(и)ји** → *ж фрас, дечја болест која се обично испољава јаким грчевима или укоченошћу појединих делова тела*; **исписни** → *ж заст. такса која се даје писару за испис, искњижење дуга*; *покр. самртни час, крај живота*; **испратан** → *ж покр. испраћајна песма*; **воденични** → *с заст. порез плаћан спахији на воденицу*; **братски** → *задата реч, задата вера; љубав међу браћом или побратимима, и сл.*

Примери: „Дјевојке су прикупљале своје ствари и пјевале испратну“ (Сарајлија М. С.); „Касније открише да има дјечију, и, да се дјеца не престраве, уклонише га“ (Самоковлија И.) и сл.

Из примера је видљиво да се, у овом случају, номинализација придева заснива на перцепцији односа припадања, намене, порекла и др. Везивање значења придева за однос, а не за својства појма, као последицу има деперсонификацију њихове именичке функције.

3.7. Придеви са основним значењем *КВАЛИТЕТА* у именичкој служби. Ову групу случајева номинализације, према грађи из Речника САНУ, чине (неаниматни) придеви којима се, у примарном значењу, квалификују појавне одлике предмета/материје. Овим придевима, у именичкој служби, карактеристично се локализују појмови, односно

њихови делови који имају специфичан облик, квалитет и сл., а типично се јављају као квалификативи *димензија, боје или укуса* предмета: **љут / горак** → ж (љутā, гòркā) *ракија која има љут / горак укус; кисео* → *укисељено поврће, туршија; оштар* → с *оштрица, брид, сечиво; дубок* → *дубина; дуг* → ж *дуга пушка; кратак* → *мушки огртач који сеже до изнад колена; мрк → нар. *црна, турска кафа; мркли* → с *црно одело, црнина* и сл.*

Примери: „Јерковић се нашао прзница, те удари сусједа, а овај имао у руци сјекиру, па замахне оштријем пут Јерковића“ (Матавуљ С.); „Пре јела попиј само две-три горке па не брини за апетит“ (Ред. пр.); „Риба по дубоку плива“ (НПосл Вук); „Свака мушка глава, која може пушку понети, мора имати две мале пушке, дугу и јатаган“ (Комарчић Л.); „Кратко је мушка хаљина од ваљане вуне с рукавима“ (Живковић М.); „Мехмед казује своје песме у једној свеучилишној дворани, срчући мрку и пушећи цигаре“ (Браник 1887), и сл.

Заменице

1.1. Узимајући у обзир природу њихове референције, може се закључити да заменице не представљају врсту речи у класичном смислу – па, према томе, не поседују ни одредив модел семантичке функције који ће обухватати све чланове ове класе речи. Због великог броја појмовних категорија и концепата на које реферирају (апстрактно / конкретно, живо / неживо, појединачно / опште итд.); велике концептуалне разнородности њихових поткласа (личне, присвојне, показне итд.); као и због разноликости њихових морфосинтаксичких функција – комплекси значења које заменице подразумевају супротстављају се формалним елементима унификације који се традиционално означавају појмом *врста речи* (према: Клајн 1985: 2; 20 и д.). Међутим, и поред тога што заменице представљају хетерогену класу код које се не може повући знак једнакости између назива и дефиниције, покушаји граматичара да их уврсте међу друге граматичке класе остали су без успеха (Клајн 1985: 21–22).

1.2. У оквирима семантичких класификација, заменице се примарно сматрају асемантичним речима, али речима које се могу семантички развијати. У том процесу заменице губе морфолошке ознаке своје категорије, удаљавајући се од заменичког система и задобијајући особине именица, прилога или речца (према: Премк 1997: 26–27). Према томе, заменице се не могу сматрати непунозначним речима, већ деиктичким (упућивачким) речима код којих граматички и семантички елементи стоје у међузависном односу. Такође, промена семантичке структуре именица при њиховој употреби као других врста речи упућује на то да њихова улога у лексичком систему зависи од конкретних комуникативних елемената у одређеном контексту.

1.3. Заменице у служби других врста речи потребно је анализирати полазећи од типова њихове деиксе. У складу са овим, показује се функционалном традиционална подела именица на личне, присвојне, показне, неодређене, одричне и опште, будући да заменице које припадају једној од наведених врста деле полазна семантичка и концептуална обележја.

2. *Именичка заменица* првог лица једине **ја** и трећег лица **он** користе се у *именичкој* служби на тај начин што семантички елементи одређености, који су и иначе својствени личним именицама, задобијају на интензификацији у комуникативним контекстима који подразумевају истицање деиктичког (упућивачког) садржаја као облика идентификације појма.

2.1. На тај начин се губи „замењивачка“, супститутивна природа заменице **ја**, а у њену семантичку функцију улазе елементи номиналне референције, као што је видљиво у примерима: „Цело моје ново ја вапило је: ја вас волим“ (Ковачевић Д.); „Он и поручник имају нешто заједничко – пуну свест о своме ја“ (Лазаревић Л.).

2.2. Лексикографска обрада заменице **он**, уз то, нуди и приказ комуникативних ситуација у којима долази до описаних промена:

- при → *истицању омаловажавања именованог појма*: „Ја рекла насамо Станку, и замисли, оно разгласило по целом селу“ (Љештанско, Тешић М.);

- при → *исказивању наклоности, срдачности, симпатије*: „Сељаци су видели и знали све његове мане, али су вазда говорили: – Море, мани га! Оно је преучено!“ (Веселиновић Ј.);

- при → *исказивању (страхо)поштовања*: „То су они, господин Зарић“ (Руварац К.); „Не дирај то – љутиће се он“ (Љештанско, Тешић М.).

3. У складу са изложеним, и *присвојне заменице његов, њен и наш у именичкој служби* задобијају двојаку номиналну референцију.

3.1. Када су употребљене у једнини, ове заменице денотирају усредсређеност на карактерне особине лица о коме се говори, које се исказују речима или поступцима: „Каткад [је] бивао [Обрад] и немилосрдан, бездушан, само да његова буде и најстарија“ (Радић Д.); „Онда би почела да иде ... док, а то одједном, изненада, сву је не обузме оно „њено“: снага јој у часу затрепери и сва се испуни миљем“ (Станковић Б.); „Њена се у кући није слушала“ (Томић Ј.); „Ех, јадна мајко, да ми једном бар пет минута дође оно наше!“ (Ђопић Б.) и сл.

3.2. Са друге стране, када су употребљене у множини, исте заменице денотирају обележја припадности (породичној) заједници или друштвеној групи: „Његови су мислили да је створен за свештеника“ (Матавуљ С.); „Пролазе поред брдашца ... изубаданог каменим крстовима ... назире се ... где његовима труле кости“ (Ђосић Д.); „Гледа у њих и мисли шта ли раде њени сад“ (Ристић М.) и сл.

4. Са друге стране, употреба *показних заменица овај, онај и тај* у средњем роду (неутралној форми) сродна је употреби показних (деиктичких) речца као комуникативних маркера којима се упућује на спољашње околности одн. ситуацију у којој се реализује исказ (у егзофоричном и ендофоричном смислу). Будући да показна заменица у средњем роду и остатак исказа упућују на исти референт, у том контексту она се реализује у служби (*деиктичких*) речца (Клајн 1985: 97 и д.; Ковачевић 2006: 107 и д.):

„Ово он сад мене плаши – помисли Ђурица“ (као → *повезивање наратива у монологу*, Ранковић С.); „У европејским је новинама ово од неког времена много о

Србији ... говорено“ (као → *упућивање на непрецизирано време*, Живановић Ј.); „Не мари, ви сте ово први пут дошли на шкољ“ (као → *актуелизовање ситуације*, Ћипико И.); „Што су ово закаснили?“ (за истицање → *чуђења*, ред. пример); „Што множини бива ријетко, а малини често, оно је неколицини изабранијех са свијем обично“ (као → *маркер повезивања наглашеног дела исказа*, Даничић Ђ.); „Ово има четири године, | Како јеси злато испросио“ (као → *резимирање протеклих догађаја у наративном смислу*, НП Вук); „Која оно на кули бијаше?“ (у функцији → *презентатива*, НП Вук); „Што множини бива ријетко, а малини често, оно је неколицини изабранијех са свијем обично“ (за → *утврђивање односа*, Даничић Ђ.) и сл.

5. Судаћи према прикупљеној грађи, *неодређене заменице* **неки, нешто, ишта** и др. поседују тројаку реализацију: оне се употребљавају као *именице, прилози и речце*. За ово је заслужна ширина њихове семантичке функције: денотације неограничених скупова (са неодредивим бројем чланова и неуређеним односима између њих), односно неспецификованих јединки тих скупова.

5.1. Тако, употребљене у *именичкој* служби, *неодређене заменице* означавају непознатост субјекта (лица или појма), као и тежњу говорника за његовим прецизнијим одређењем („Оне кобне ноћи нешто се нашло, те покупило по дубинама све“, Лесковац М.; „Читао сам нешто о томе“, Домановић Р.; „Смиљка је за рана уобразила да је рођена за нешто више“, Петровић П.); или неодређен број одн. количину појм(ов)а у субјекту („Хајде да попијемо неку“, ред. пример; „У механи је ... врева ... Неки тражи ракије, други вина, трећи каву, а четврти иште ракије, вина и каве“, Јакшић Ђ.), и сл.

5.2. У служби *прилога*, *неодређене заменице* имају улогу квалитативне или квантитативне детерминанте појма, чија (вредносна или количинска) референција зависи од комуникативног контекста:

„Била је млађа од њега неких десет година“ (Веселиновић Ј.); „Ако будеш ишта честит, не ће ти бит зло“ (Лукић Л.).

5.3. Са друге стране, у функцији *речца* исте заменице служе као детерминанте (не)одређености комуникативних елемената исказа, нпр.: „Једанпут ће мачак своме господару ... Да ја сад нешто цркнем, што би ти са мном радио?“ (*претпостављање*, НПр Чајкановић В.); „Преда мном се виђаше бела кућица ... Да сте је нешто видели ... окренули бисте леђа сјајним палатама“ (*исказивање става*, Веселиновић Ј.); „Ниси је нешто видео?“ (СКГл); „Многи су због тога сумњали да она није нешто тукла по који пут покојника“ (*исказивање вероватноће*, Нушић Б.), и сл.

5.4. Разлика између ове две функције почива у томе што придевска служба неодређених заменица подразумева непосредно везивање њиховог семантичког

садржаја за појам са којим се налазе у синтагматској вези; док служба речца подразумева ширење заменичке семантике на дискурс комуникације.

6. Као *описни придев* (према Речнику САНУ) употребљава се и одрична заменица **ниједан**. У овој служби, поменута заменица бележи померање семантичког садржаја од општег значења одсуства учесника у неком догађају, према значењу одсуства карактера или позитивних духовних особина. Тако употребљена, заменица *ниједан* има и интензификаторску улогу, па се, према томе, пре може сврстати међу *речце* него међу *придеве*:

„Зар тако, пси ниједни?!“ (Андрић И.); „Ах, ниједна вјеро, да ми је доживјети да те Руси униште!“ (Матавуљ С.); „Јурну на врата, од којих је долазила свирка и тресао се под: – Та престаните, ћурке ниједне! (Машић Б.), и сл.

Бројеви

1.1. И поред тешкоћа које прате њихово сврставање у једну граматичку класу, бројеви, посматрани као засебна врста речи, поседују властито поље денотације, које је обележено семантичком реализацијом везаном за модел [КВАНТИФИКАТИВНЕ ДЕТЕРМИНАЦИЈЕ ПОЈМА]. Стога лексеме које припадају овој врсти речи, иако често немају једнак граматички статус (захваљујући својим морфолошким облицима и контекстима у којима се јављају, у речницима и граматикама се одређују и као именице, и као придеви, и као и прилози, Тафра 1995: 71 и д.), ипак поседују јасно дефинисано место у системима поделе речи на врсте.

1.2. За ово је најпре заслужна чињеница да бројеви одударају од других квантификатора специфичном природом свога значења: они увек (па и у случају броја *један*) означавају *избројену количину јединки*. То се најбоље види у именичким синтагмама, у којима бројеви колоцирају само са именицама које је могуће пребројати (уп.: *много меда* : **пет меда*); као и у синтаксичко-семантичким разликама између бројева и бројевних речи (*једни, други*) (Тафра 1995: 78).

1.3. Узимајући у обзир бројне граничне случајеве, који отежавају граматичку класификацију бројева, поставља се оправдано питање могу ли они уопште стајати у служби других врста речи. Да би ово било могуће, морају се задовољити одређени услови. Бројевима у служби не могу се сматрати оне речи које примарно не остварују функцију бројева на тај начин да их је могуће одмах тако дефинисати. Тако се нпр. бројни придеви не могу сматрати бројевима у служби придева, будући да они чине засебну (међу)категорију, која се може класификовати као засебан подразред придева (према: Тафра 1995: 88). И друго, бројеви у служби других врста речи морају, на семантичком плану, задовољити критеријуме функције циљне граматичке класе, уз истовремено задржавање своје квантификативне улоге.

Бројеви у служби именица

2. Имајући ово у виду, не чуди што бројеви могу стајати у служби само једне врсте речи, именица. Именичка служба бројева везана је за промену њиховог основног значења од КВАНТИФИКАЦИЈЕ према АРГУМЕНТАЦИЈИ појма, и остварује се у два типа случајева.

2.1. У првом типу случајева, основни бројеви *један* и *два* улазе у именичку службу у примерима: „Ако је по вољи да попијемо? ... По једну можемо“ (Сремац С.); „Два трећега не чекају“ (Босански пријатељ, часопис); „Пошли нас два у доњи крај“

(Веселиновић Ј.), итд. Из овога је видљиво да номинализацију основних бројева прати семантичко померање према индивидуацији и персонализацији квантитета који денотирају, чиме садржај броја прелази у именички квалитет. Можда је у праву Харфорд (Hurford 1987: 210) који такву употребу назива „скоро идиоматском“¹: у наведеним примерима видљив је висок ниво конвенционализације израза и контекста у коме се он употребљава.

2.2. У другом типу случајева, у именичкој служби употребљавају се редни бројеви *други, девети, десети, милионити* и *милијардити*. Оваква служба подразумева да поменути бројеви имају функцију идентификације појмова у низу; именичка служба показује да број под којим појам долази у низу игра улогу у његовој семантичкој реализацији. Тако ће бројевне речи **једни** и **други** задобити номинално значење које је базирано на говорниковом ставу према ситуацији коју описује („Богаташи, госпоштина, хануме и евнуси – то је једно долазило, а друго одлазило“, Веселиновић Ј.; „То не радим ни себи а камо ли другоме“, Маглајић Ф.); бројеви **десети** и **девети** значења која су заснована на јединицама мере („Данак увећаше, те Срби даваху спахијама десето, а дахијама девето“, Вукићевић М.); бројеви **милионити** и **милијардити** значења која су заснована на њиховој терминолошкој употреби (*два милионита/милијардита*), и сл.

¹ „Примери употребе бројева у служби денотације специфичних одлика именица ... вероватно се могу наћи у свим језицима који имају бројеве. Сродни изрази су ... *величанствених седам, финалних пет, горњих двадесет* и сл.“ (Hurford 1987: 210).

Метајезичка константа у служби: закључна разматрања

1.1. На основу анализе лексикографске константе у *служби* која се јавља у дефиницији Речника САНУ, уочава се да једна врста речи (која обухвата скуп морфолошких, семантичких и синтаксичких функција) може бити употребљена као друга, са делимично промењеним значењем. Оваква амбиваленција категорија у језику је широко распрострањена, а креативност њене примене од стране говорника у различитим комуникативним ситуацијама доказ је култивизације језичког израза, као и његове афирмативне стандардизације.

1.2. Како показује анализа изведена у раду, семантички садржај лексеме није чврсто везан за једну морфолошку категорију, већ њена категоризација произлази из улоге коју реч игра у општем контексту исказа. Поменута улога настаје из тежње за бољом адаптацијом симболичке и комуникативне функције лексеме, кореспондира са семантичко-прагматичким моделом реализације врсте речи, а у речнику се реализује као полисемија, односно као одвајање граматички мотивисаног значења лексеме у засебну, морфосинтаксичку (морфостилистичку, морфопрагматичку, морфосемантичку) тачку у речничком чланку.

2. Остаје нам да размотримо улогу *службе* у процесу стандардизације граматичког описа српског језика. Како смо већ истакли, сложена природа промена које се одвијају приликом замене врста речи чини да она поседује тројаку импликатуру: синтаксичку, семантичко-прагматичку и стилистичку. Из тог разлога, ова појава се у граматицима не описује увек на исти начин, нити у оквиру исте парадигме. Изложено илуструјемо примерима из граматики Т. Маретића, М. Стевановића, граматике Станојчић-Поповић и граматике П. Мразовић, као и из литературе о овом питању.

2.1. У својој *Граматици*, у одељку „Синтакса дијелова говора“, Т. Маретић дефинише случајеве међукатегоријалне употребе лексема као случајеве „замене“ у различитим комуникативно-прагматичким контекстима употребе језика. Тако, по њему, у примерима *оклоп гвожђе*, *царевина благо* и сл. „именица замјењује придев“; док у примеру „после ћеш срести другог човјека *гдје* носи шарана“ прилог *гдје* долази уместо односне заменице *који*, и сл. Видљиво је да се Маретић не упушта у анализу структуре замена врста речи, већ их обрађује као појединачне употребе речи у посебним говорним ситуацијама, чиме се појам „службе“ локализује у реторичку раван (Маретић 1963: 483, 510 и д.).

2.2. Таквом гледишту блиско је мишљење М. Ковачевића, који при објашњењу ове појаве најпре уочава њену стилску вредност. „Стилска маркираност заснована на супституентности појединих врста ријечи истакнута је још у античкој реторици издвајањем *антимерије* као посебне стилске (реторичке) фигуре, чија фигуративност је темељена на онеобичајењу израза замјеном разних врста ријечи међу собом, тј. употребом неуобичајене на мјесту уобичајене врсте ријечи“ (Ковачевић 1999: 53). Иако је стилогеност исказа можда и најбољи показатељ службе једне врсте речи у функцији друге, такав приступ уклања из фокуса лексичко-граматичке узрочнике овог процеса. Тако, М. Ковачевић на истом месту говори о „теоријски претпостављеној замјени свих десет врста ријечи међу собом“, чиме се добија „чак 45 врста антимеријских конструкција“ – што у пракси, ипак, није случај. Како показује наша анализа, глаголи као врста речи готово никада не улазе у антимеријске конструкције, а сличан је случај и са бројевима: како је приметила Б. Тафра (1995: 75), бројеви се, по својим категоријалним карактеристикама, преливају у именице, придеве и прилоге, па их је у лексикографији тешко држати за хомогену врсту речи.

2.3. За разлику од Т. Маретића, М. Стевановић посматра службу као (не)системску морфосинтаксичку појаву. У одељку своје *Граматице* посвећеном подели речи на врсте, под појмом „служба речи“ Стевановић подразумева општу функцију одређене граматичко-семантичке класе. Тако је нпр. служба придева да одређују именице, служба именица да означавају појмове итд. Другим речима, Стевановић користи појам „службе“ да повеже конституентску вредност морфолошког типа са синтаксичко-семантичком функцијом која га претпостављено одређује, па је, у складу са овим, за њега једна врста речи у служби друге вид „несагласности између функције и облика“ (Стевановић 1975а: 264–267). Поред тога што се ова дефиниција тешко може применити на функционалне речи, она једној системској појави даје статус језичке аномалије, чиме се искључује могућност њених даљих парадигматских разматрања.

2.4. Сродно мишљење о „служби“ као аномалији у граматичком систему има Б. Тафра. Осврћући се на однос граматичког и речничког представљања језика, ауторка експлицитно тврди: „граматика описује све што је суставно, а рјечник описује и аномалије“ (Тафра 2005: 152). Међутим, уз (помало неопрезно написану) реч *аномалија* ауторка ставља фусноту, у којој додаје: „заправо су посриједи нетипични оствараји“ (подвукао: Н. И.). Отклон је битан, будући да се између *аномалије* и *нетипичног оствараја* налази цео универзум разлика: оно што је нетипично, када се дубље истражи, може добити и статус језичке правилности, док одређење неке појаве као „аномалије“ дисквалификује њене носиоце.

2.5. У *Граматици* Станојчић-Поповић, случајеви „службе“ разматрају се као изузеци или одступања од парадигме, у одељку посвећеном врстама речи. Међутим, и за разлику од претходне две, у овој граматици појава се примарно разматра из семантичке перспективе. Тако се, на пример, код именичке службе придева упућује на атрибутивну метафору као узрок промене; а заменом значењских елемената лексеме експлицира се и употреба заменица као везника, бројева као придева и прилога, и сл. (Станојчић-Поповић 2002: 75–129). Сличан приступ приметан је и у другим граматицама савременог језика, нпр. у *Приручној граматици* Е. Барић и сарадника (1979).

2.6. Са друге стране, у прагматички оријентисаним граматицама служба речи се готово уопште не региструје као лингвистичка појава. Тако је у *Граматици* П. Мразовић, где се практикује хетероген приступ граматичким категоријама, прилагођен контекстуалном опису употребе речи. Тако нпр. у поглављу о партикулама ауторка истиче да се партикуле *никако*, *сигурно*, *свакако* и друге „могу јављати и као прилози“ (Мразовић 2009: 470–471); партикула *нешто* „јавља се и као неодређена заменица“ (стр. 481); партикула *доста* као прилог (стр. 478); партикула *ено* као узвик (стр. 492); партикула *оно* као заменица (стр. 499), партикула *но* као конјунктор (стр. 498), и сл. Из изложеног је видљиво да П. Мразовић, у складу са концепцијом своје *Граматице*, користи формулацију „јавља се као и...“ да би поништила семантички мотивисану хијерархију поделе речи на врсте, при том не узимајући у обзир да се значење циљне речи најчешће одређује према значењу полазне као маркирано према неутралном.

2.7. Синтакстостилематички приступ служби једне врсте речи као друге практикује М. Ћорац (1982). Посматрајући случајеве „службе“ као видове језичке трансформације, аутор у свом опису комбинује ноције врсте речи и њене синтаксичке функције. Појам „службе“ за њега је примарно везан за синтаксичку функцију речи: до службе долази транспозицијом различитих типова значења карактеристичних за ту функцију (нпр. просторно-предлошког у временско-прилошко) (Ћорац 1982: 169, 281). Према овом аутору, сваки члан реченице има своју трансформативну природу, односно скуп семантичких функција који се за њега везују и која се приликом службе реструктурише на синтагматском нивоу (И.: 351).

2.8. Изложен преглед обраде анализиране појаве у граматицама и пратећој литератури упућује на то да не постоји консензус о дефиницији „службе“ једне врсте речи као друге, као ни о месту ове појаве у оквиру стратификације граматичког описа српског језика. Поред тога што аутори, готово без изузетка, не говоре о истим обележјима као мотиваторима промена, они не пописују ни исте моделе тих промена. Тако се код Т. Маретића углавном спомињу трансформације везане за прилоге (моделу заменица–прилог; прилог–речца; предлог–прилог; везник–прилог); док М. Стевановић,

поред њих, обрађује још и моделе заменица–везник и узвик–именица. У складу са изложеним, модели речца–глагол и узвик–глагол, као и модели везани за однос речца и узвика, готово се нигде не спомињу.

2.9. За разлику од изложеног, у Речнику САНУ се ова појава обрађује системски. Опис односа обраде дате појаве у граматичкој и лексикографској пракси изложен је у следећој табели:

ИЗВОР, СМЕР АНАЛИЗЕ	Грамматичка пракса (од система ка значењу)	Лексикографска пракса (од значења ка систему)
МЕТОД ОБРАДЕ	Несистемски, експлицитно (често у нивоу једног случаја)	Системски (на нивоу врсте речи), (као део (регуларне) полисемије везане за промену граматичке класе)
СТАТУС ЛЕКСЕМА У СЛУЖБИ ДРУГЕ ВРСТЕ РЕЧИ	Реч често задржава циљну врсту, и поред свести о служби (в. П. Мразовић, конјункторе и субјункторе као пример)	Наглашава се промена врсте речи у оквиру полисемије
ПРОБЛЕМИ У ДЕФИНИСАЊУ	Проблем тананости дефиниције; потреба за дефиницијом појаве као делом система	Обрада примера у стварној употреби језика: нема експлицитно постављеног граматичког оквира

Терминолошко одређење „службе“ и њена локализација у систему сродних појава

3.1. Заступљеност појаве „службе“ у речнику и (експлицитно и имплицитно) у граматичкој захтева њену терминолошку идентификацију. Истраживачи овог питања (у оквирима појединачних врста речи или појединачних лексема) као решење обично истичу промену категоријалног вредновања речи или увођења нове врсте речи. Ово је исправно једино у оквиру обједињеног, семантичко-граматичког описа дате јединице, који нас мотивише да дату појаву назовемо *супконверзијом*.

3.2. *Супконверзија* је хетероген, и семантички и граматички термин, који подржава поделу речи на врсте будући да се ослања на инхерентне карактеристике и полазне и циљне речи.¹ Под овим појмом (и комплементарним терминима *транспозиција*, *функционални помак*, *хипостаза*, *граматичка/граматикална полисемија* и др.) подразумева се лингвистичка појава при којој се, уопштено речено, реч једне граматичке класе употребљава у служби речи друге граматичке класе, док истовремено задржава део својих полазних морфолошких, семантичких и функционалних обележја. Другим речима, супконверзија представља вид синтаксичке синонимије, или, према Б.

¹ Термин *супконверзија* (или *субконверзија*) преузет је из контрастивне граматике, где се користи да значи случајеве употребе лексема, које припадају различитим граматичким класама, у истом синтаксичком контексту. Сам појам означава непотпуно одвајање односно делимично померање речи на оси између једне и друге класе, које обично подразумева промену њене функције, уз истовремено, делимично или потпуно, задржавање полазних категоријалних обележја: акцента, облике парадигме и елемената семантичке структуре (Ђорђевић 1989: 23 и 29–35). Исту појаву Д. Кристал означава као „функционални помак“ или „парцијалну конверзију“ (Crystal 2004: 205).

Тошовићу (2006: 61 и д.) „лексичко-граматичког камелеонства“ као појаве при којој се, у одређеном дискурсу, припадност речи једној граматичко-семантичкој парадигми укршта са комуникативно-прагматичким обележјима која су карактеристична за другу парадигму. На овај начин, у лексичком фонду настају јединице међукатегоријалне вредности, што, као што смо видели, отежава њихово традиционално граматичко одређење.

3.3. У литератури, супконверзија се углавном проучава у оквиру једне класе речи (нпр. прилога, узвика и сл.); приказа специфичних синтаксичко-прагматичких употреба појединачних лексема (нпр. предлога *од* и *уз*, заменица *сав* и *сваки*, везничких прилога *који* и *што*, лексеме *то* и сл.); односно непотпуне лексикализације (нпр. безл. облика глагола *сматрати*: *сматра се*, у функцији речце). Из овог разлога, остају неистражене системске карактеристике ове појаве, које обухватају: анализу односа супконверзије према конверзији, анализу карактера и мотивације целине супконверзијских промена (у оквиру прагматички оријентисаних гледишта о лексичком значењу и врстама речи), као и опис процеса који се одвијају унутар њих. Истовремено, у радовима посвећеним овој теми изостају и закључци који локализују супконверзију у оквирима система граматичких појава, и предлажу њену прецизнију типологију.

3.4. Природа супконверзијских промена најлакше се одсликава када се ова појава постави у однос према конверзији. Познато је да је конверзија као појава ограничена на врсте речи сродне семантичке валентности (нпр. прилоге и именице, у примеру: добро *оцењен ђак* : *опште добро*, *породично добро* и сл.; односно прилоге и придеве, у примеру: *млада* *као роса* : *млада је на свадби била најлепша*). На равни лексичког садржаја конверзија придева *добро* и *млад* у именице у наведеним примерима обележена је категоријалном транспозицијом њиховог основног значења, која обухвата: промену граматичке парадигме речи (пропраћену њеним ступањем у нове синонимијске и антонимијске везе), изграђивање нове морфолошке и творбене структуре, као и трансформацију синтаксичке функције.

3.5. За разлику од конверзијске, супконверзијска мрежа је гушћа, и обухвата и случајеве употребе пунозначних речи у служби функционалних и обрнуто, што код конверзије није случај (нпр. *Поставили су страже* кругом *логора* или *Скупљало се друштво* и *домаће* и испрека *Драве* као прилози у служби предлога; *Њега* ето *из кафане* или *Де још мало колача* као речце у служби глагола и сл.). У тим примерима, трансформација једне у другу врсту речи је праћена само једном категоријалном променом, синтаксичке функције речи. И на нивоу лексичког садржаја долази до трансформација, али оне немају категоријалну природу, већ настају путем комбинације семантичких са прагматичким и дискурсно-текстуалним факторима. Другим речима,

приликом употребе у новом контекстуалном окружењу, на основно значење лексеме наслојавају се комуникативни и аспектуални чиниоци карактеристични за циљну врсту речи и њену синтаксичку функцију.

3.6. Према овом критеријуму и попредложаване именица *врх*, *дно*, *крај*, *дуж*, *пут*, *место* и *чело*, чији детаљни опис даје Р. Драгићевић (2012а: 75 и д.) могло би се сврстати у супконверзију – тим пре, што овај процес ауторка објашњава концептуализацијом полазног семантичког садржаја именица у служби предлога, уз задржавање везе између њиховог основног и пресемантизованог значења (И.: 85–86). У Речнику САНУ, међутим, ови случајеви су представљени као хомоними, за шта се могу наћи разлози, мада не нужно семантичке природе (нпр. тежња да се у речнику засебно представи историјски развој значењских парадигми именица и прилога, дефинисање предлога *крај* и *место* аналогијом према *врх* и *дно*, па чак и одређена „неспојивост“, у лексикографовом уму или у анализираној грађи, именичких и предлошких функција ових лексема на семантичком и(ли) концептуалном плану). Налази Р. Драгићевић важни су за наше истраживање јер упућују на закључак да пуни распон проблематике конверзивних процеса у српском језику премашује ограничења наметнута методом коју смо применили у раду. Изложено речито говори о потреби за бољим повезивањем лексикографске и савремене лингвистичке праксе.

3.7. Као резултат супконверзије настају бисемичне лексичке јединице, код којих полазна врста речи игра улогу у одређењу значења и семантичких процеса који се на овај начин одигравају; док циљна врста речи антиципира функцију и семантичку вредност речи у новом контексту.

3.8. Да би се појаснило место супконверзије у систему граматичких обележја, потребно је упоредити ову појаву са конверзијом у систему граматичко-семантичких промена које прате ове појаве (према: Тафра 2005: 101–104). Такав приказ је дат у следећој табели:

ТИП ОБЕЛЕЖЈА ПОЈАВА	СУПКОНВЕРЗИЈА	КОНВЕРЗИЈА
ПРОМЕНА АКЦЕНТА	–	+ –
ПРОМЕНА МОРФОЛОШКЕ КАТЕГОРИЈЕ	+ –	+
ПРОМЕНА ТВОРБЕНЕ КАТЕГОРИЈЕ	–	+
ПРОМЕНА СИНТАКСИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ	+	+
ПРОМЕНА ЗНАЧЕЊА	+ (ПОЛИСЕМИЈА)	+ (ХОМОНИМИЈА)
СТУПАЊЕ У НОВЕ (СИН. / АНТ.) ОДНОСЕ	+ –	+
ПРИМЕР	<i>Не може се мислити на <u>данас</u>, а да се заборави на <u>јуче</u>.</i>	<i><u>Млада</u> је на свадби била најлепша.</i>

3.9. Из табеле је видљиво да је супконверзија, за разлику од конверзије, пре свега семантички процес. Промена морфолошке категорије у супконверзији може се сматрати делимичном изменом општих категоријалних обележја полазне врсте речи, која за резултат може имати нпр. лексикализацију облика инструментала (*Напредовали су јуришем*); одређеног вида придева (*Испитао га је истражни*), и сл. (в. наредни одељак рада). Исто тако, захваљујући томе што реч у новој функцији задржава компоненте полазног значења, њено ступање у нове синонимско-антонимске односе је доста ограничено. Коначно, потребно је напоменути да раван „промене значења“ код супконверзије и конверзије није иста, будући да конверзија у речнику увек подразумева хомонимско одвајање лексеме; док се супконверзија тумачи као полисемија.

3.10. Гледано системски, код супконверзије се промене одвијају уједначено. Као што је из анализе уочљиво, постоји тенденција ка успостављању *супконверзијских модела*. Ови модели су обележени јасно одређеним прагматичко-контекстуалним условима под којима се одвија замена врста речи. Обрада супконверзијских модела у Речнику САНУ омогућује да се генерализују контексти у којима долази до ове појаве, као и опште смернице њеног развоја у савременом језику.

Модели супконверзије у српском језику

4. Приказ модела супконверзијских промена (до којих смо дошли анализом лексикографске константе у *служби* на грађи из Речника САНУ) представљен је у следећој табели:

ЦИЉНА ВРСТА РЕЧИ – СЕКУНДАРНО ЗНАЧЕЊЕ											
ПОЛАЗНА ВРСТА РЕЧИ – ОСНОВНО ЗНАЧЕЊЕ		ИМЕНИЦА	ПРИДЕВ	ПРИЛОГ	ЗАМЕН.	БРОЈ	ПРЕДЛОГ	ВЕЗНИК	РЕЧЦА	УЗВИК	ГЛАГОЛ
	ИМЕНИЦА		+	+							
	ПРИДЕВ	+									
	ПРИЛОГ	+					+	+	+	+	
	ЗАМЕН.	+		+					+		
	БРОЈ	+									
	ПРЕДЛОГ			+				+			
	ВЕЗНИК								+	+	
	РЕЧЦА	+		+				+		+	+
	УЗВИК	+		+				+	+		+
ГЛАГОЛ											

На основу табеле је видљиво да се употреба константе у *служби* може анализирати на два начина: од полазне према циљној врсти речи, и од циљне према полазној.

4.1. Посматрање промена од полазне према циљној врсти речи обезбеђује приказ *семантичких типова супконверзије* као вида посматрања свих могућности трансформација полазног семантичког садржаја код употребе у другој класи. На основу таквог посматрања, могуће је груписати врсте речи према сродности супконверзијских промена, што, у крајњој линији, доприноси бољем дефинисању општих одлика граматичких класа у српском језику.

4.2. Анализа промена од циљне према полазној врсти речи обезбеђује приказ *функционалних типова супконверзије*, као опсега тенденција ка трансформацији у одређену врсту речи: ка поименичавању, попридевљавању и сл. На основу ње, могуће је издвојити типове супконверзијских промена на граматичком нивоу, и образложити их у оквиру доминантних чиниоца: прагматичких, семантичких и др.

Семантички типови супконверзије

5.1. Као полазне врсте речи се јављају: прилози (5 типова супк. промена); речце и узвици (5); заменице (3); именице (2) и придеви (1); везници и предлози (2); и бројеви (1).¹ Питање је и да ли глаголи могу стајати у служби других врста речи. Лексикографска обрада глагола као да не допушта ову могућност, пошто константа у *служби* не обухвата глаголе као полазну врсту речи. Са овим се не слаже М. Ковачевић (2009: 161–171 и 173–192), који тврди да глаголске алолексе (употребни облици глаголских лексема) могу стајати у служби модалних прилога (као у пр.: *Разуме се да су моји безбедњаџи то третирали као претњу*); и модалних партикула (као у пр.: *Није, разуме се, реч о буквалном суочавању; Мора да је он већ дошао* и сл.). Будући да супконверзија допушта лексикализацију облика речи (у овом случају, имперсоналне форме) глаголи би се одиста могли уврстити у систем супконверзијских промена као полазне речи, с том оградом да је прво потребно утврдити у којој мери њихова модална употреба спада у концептуално-семантички домен категорије безличности, а колико се тиче самог глаголског значења.

¹ У Речнику САНУ константа у *служби* се везује још и за поједине фраземе, нпр. за изр. *рекла-казала* у именичкој служби, као у пр.: „Тели би да сазнамо шта је и како је с њом, те да не буде после рекла-казала и неверица!“ (Радић Д.). Међутим, потенцијал номинализације и референцијализације фразема није даље разматран, јер представља појаву чија обрада, због амбивалентног односа граматике према фразеологији, није на адекватан начин заступљена у лексикографској пракси. У конверзивну функцију глагола нисмо убрајали ни радне и трпне придеве, који се у Речнику САНУ такође дефинишу константом у *служби* (нпр. **изгорео**, -ела, -ело ... 1. у *прид. служби*: р. пр. од изгорети; **изнесен**, -ена, -ено ... у *прид. служби*: трп. од изнети) и сл. – будући да се овом константом наглашава њихов однос према глаголима, а не обележава промена у полисемантичкој структури.

5.2. Како показује прикупљена грађа, као мотиватори употребе речи у служби других граматичких класа издвајају се три типа лингвистичких фактора, који се могу поделити на: *појмовне, функционалне и прагматичке*.

а. *Појмовна* мотивација с. прати употребу **именица, придева и прилога** у служби других врста речи;

б. *функционална* мотивација с. прати употребу **предлога, везника и прилога** у служби других врста речи; док

в. *прагматичка* мотивација с. прати употребу **речца и узвика** у служби других врста речи.

6. *Појмовна мотивација*. У основи појмовне мотивације супконверзијских промена стоји механизам промене семантичког садржаја **именица, придева и прилога**, који је типично индукован метафором или метонимијом. Овај механизам остварује се као померање значења од детерминанте према појму насталом на основу његове перцепције. Перцепција детерминанте може се реализовати као појам, квалитет, став итд., при чему је такво померање обележено апстраховањем основног значења лексеме, које прати њено стављање у нову граматичку функцију.

6.1. Тако се нпр. **именице** најчешће реализују у служби придева (или придевских атрибута) на тај начин што своју појмовну, номинациону вредност посредством метафоре преносе у другу граматичку класу. Именице уносе свој изворни денотат у другу врсту речи, обављајући ту функцију референцијом на појам који се успоставља као стандард квалитета, броја, мере и сл. При томе, контекст изражавања остаје исти, али се мења перцепција појма који је у фокусу. Придевска служба именица типично се реализује по сем. моделу: (ТАКТИЛНИ) ЕФЕКАТ → (ТЕЛЕСНА ИЛИ ДУХОВНА) ОСОБИНА:

гром м *нагло електрично пражњење у атмосфери између облака и земље, праћено севањем и тутњавом; грмљавина; муња, севање* → (у атрибутској служби) **силан, изврстан, изванредан; сасвим неочекиван, сензационалан**. – Гром девојка! Била је то лепота (Веселиновић Ј.).

6.2. Аналогно изложеном, именице се могу јавити и у служби прилога. Таква реализација се најчешће одвија према моделу: ОБЛИК, СВОЈСТВО ПОЈМА → ДЕТЕРМИНАНТА (КОЛИЧИНЕ):

комад део *какве целине, део чега, парче*. → (у прил. служби) **нешто, мало**. – Ниже локве учинише комад кућице, гдје се настанише (Буковица, Ардалић Ј.).

6.3. Механизам перцепције појмовне детерминанте заслужан је и за промену семантичког садржаја **придева/прилога** реализованих у служби именица. Поменути механизам заснива се на процесу персонификације различитих типова квалитета у

измењеним комуникативним дискурсима. Придеви/прилози у именичкој служби реализују се по заједничком моделу: ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНЕ, КВАЛИТЕТА) ПОЈМА / РАДЊЕ → ОБЛИК, СВОЈСТВО ПОЈМА:

лагодан, -дна, -дно *који изазива спокојство, пријатно осећање* → (у именичкој служби) с *лагода, лагодност*. – Прохтије ли вам се бити ... учитељ добра, а не лагодна, удариће на вас надимак педанта (Драженовић Ј.);

данас прил. *овога дана, дана кад се говори* → (у именичкој служби) с *ово време, садашњост, данашњица*. – Не може се некажњиво живјети ... а да ... не знаш, куд би с данас (Михалић С.).

7. *Функционална мотивација*. Функционална мотивација супконверзијских промена повезује употребу **предлога и везника** са функцијама квалификације и интензификације исказа, односно **прилога** са функцијом уређивања односа између речи, синтагми и реченица. Функционалну мотивацију увек прати тенденција употребе функцијске речи у служби пунозначне и обратно, што као резултат има измене семантичке структуре речи, као и стилског контекста исказа у коме се употребљава.

7.1. Карактеристичан пример функционално мотивисане с. представљају **везници** у служби интензификаторских речца. Посматране као речи са примарно конективном улогом у реченици, везници своју функцију уређења односа зависних конституената могу модификовати и под утицајем прагматичких фактора. На тај начин, неки допусни и супротни везници у почетној позицији, уместо да означавају везу између конституената зависних реченица, почињу да наглашавају однос између њих и тиме из категорије семантички празних речи прелазе у речи са интензификаторском функцијом, по моделу: ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ):

али везн. *супротни, за означавање супротности и разлике и за одрицање могућности вршења односно извршења онога што би се очекивало* → (у прилошкој служби) за *појачавање: управо, само, просто*. – Они имају све, али све што и њихови (Српске новине 1917).

7.2. У функционално мотивисану с. типично се убрајају и **предлози** употребљени служби прилога. Код предлога у прилошкој служби, просторна функција се апстрахује у месно, временско или условно значење, по моделу: РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА:

испред предл. (с ген.) (у временском значењу) *исказује да се нешто збило непосредно пре, уочи нечега* → некњ. (у прилошкој служби, заједно са „што”, „шта”) *кад је догађај којему нешто претходи означен реченицом.* – **Испред** шта [→пре него што] ће Смаил-ага ... ударити на Дробњак ... пошље момке те нађу ... Глушца (Невесински).

7.3. Као полазиште функционално мотивисаних супконверзијских промена могу се јавити и **прилози**, реализовани у служби предлога и везника. Ова употреба подразумева коришћење семантичког садржаја прилога у синтаксички мотивисаним функцијама именовања и означавања односа између речи, синтагми и реченица. Оваква промена одвија се према заједничком моделу: ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ/ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА):

малочак прил. у дем. значењу: *мало, сасвим мало, малко, малчице.* → (у **предлошкој служби**) *мало даље (од нечега), близу.* – Држаше дућан доље подно села, **малочак** ових сеоских потлеушица (Наметак А.);

откуд(а) *прилог за правац, за место, као упитни и упитно-узвични прилог у правим питањима: из којег места, одакле.* → у **функцији везника**, у односним реченицама **а.** (често у корелацији са “одонуд”, “отуд”, “тамо” и сл.) 1) *са значењем места (радње) у главној реченици: из места из којег, с места с којег, тамо одакле.* – Пуштише јаребице, и вратише се ... **откуда** су их и дигли (Његош П. П.).

8. **Прагматичка мотивација.** Код прагматички мотивисане супконверзије, која карактерише употребу **речца и узвика** у служби других врста речи, реализација њиховог семантичког садржаја, која садржи елементе модалности или експресивности говорниковог става, модификује се на тај начин да задобија улогу детерминанте исказа.

8.1. Тако се, код употребе **речца и узвика** у прилошкој служби, може регистровати вид функционалне супституције, у којој се експресивна функција преображава у семантички елемент, и почиње да се употребљава као модификатив глаголске радње, према моделу: (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О ИСКАЗУ (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА:

нај (обично поновљено) детерминативна речца разг. у *придевској служби за истицање, наглашавање позитивних особина.* → у **прилошкој служби најбоље.** – Он је урадио све **нај, нај** (Ред.);

кврц (обично поновљено) оном. *узвик за означавање кратког и слабијег шума, шкрипања, ударца, пуцкетања или звука који се при таквом шкрипању, ударцу,*

пуцкетању чује. → (у прилошкој служби) готово, свршено, крај. – У зору: кврц!
Нисмо могли даље. Запали смо ... у шкрипац (Ђорђевић К.).

8.2. Према истом моделу, **узвици и речце** као лексичке јединице којима се изражавају осећања/ставови могу стајати у служби субординативних везника (којима се уводе зависни елементи у исказ). У овим случајевима, експресивни садржај речца/узвика потиснут је у корист регулисања односа између реченичних конституената по моделу: ЕМОЦИЈА/ЕМОТИВНО МОТИВИСАН СТАВ → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА):

бре узв. за истицање, наглашавање исказа: *ама, море, та. → у служби **свезице**: и, па, те (за истицање, појачавање).* – **Бре** ћутао сам, **бре** викао сам, **бре** претио – бадава, све зло, те зло (Стерија Ј. П.).

макар речца допусног значења → као допунски везник а. у зависним реченицама са радним придевом без помоћног глагола или са везником да (*ређе друкчијим*) које садрже неку претпоставку, могућност, услов: *чак и ако, и у случају да (је).* – Гладан пас лаје, **макар да** су му све овце на окупу (Јакшић Ђ.).

8.3. Мотивисани прагматичким факторима, **узвици** ономатопејске природе, као и **показне речце**, могу стајати у служби глагола.

а. **Узвици** у глаголској служби имају двојну функцију: супституисање, на нивоу реченице, (нагло реализованог) глаголског садржаја, уз истовремени опис ефекта радње насталог тим садржајем, по моделу: ОНОМАТОПЕЈА → ЕМОЦИОНАЛНО/ОНОМАТОПЕИЧНА РАДЊА (СТАЊЕ, ЗБИВАЊЕ):

врд узв. → у глаголској служби у значењу: *врдни.* – Што, зар је то тешко: **врд** ... **врд** тамо амо, па ништа (Ранковић С.).

б. Са друге стране, **показне речце** употребљене у глаголској служби најчешће сигнализирају изненадно појављивање, долажење појма, као у пр.:

ето речца за показивање некога или нечега што се налази или збива у близини или пред очима лица коме се говори. → (често у функцији глагола) *казује да се неко или нешто однекуд, обично изненада, појављује, долази, стиже и сл.* – Једва ми легли, али њега **ето** натраг (Јурковић Ј.). Ајте ви, а мене **ето** (Турић Ј.).

Поред динамизације семантичког садржаја, речце у предикатској функцији задржавају и илокутивне елементе својствене прагматичком контексту њихове употребе. На тај начин се остварује двојна функција речце *ето*: супституисање глаголског садржаја (активности) уз истовремено исказивање имплицираног става о ситуацији насталој тим садржајем (изненађења, радости, нестрпљења итд.).

Функционални типови супконверзије

9. На основу анализе појмовних, функционалних и прагматичких фактора који се регуларно јављају у целокупној анализираној грађи, могу се издвојити четири доминантна функционална типа супконверзије. То су:

- а. *аргументативни тип* (који карактерише употребу речи у служби **именица**);
- б. *квалификативни тип* (који карактерише употребу речи у служби **прилога**);
- в. *конективни тип* (који карактерише употребу речи у служби **предлога и везника**);
- г. *експресивни тип* (који карактерише употребу речи у служби **речца и узвика**).

10. *Аргументативни тип супконверзије*. Под аргументативним типом супконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **именица**. У аргументативни тип спадају придеви, прилози, заменице, бројеви, речце и узвици, а именичка функција ових врста речи пропраћена је референцијализацијом њиховог семантичког садржаја, коју прате структурне промене на нивоу исказа.

На прагматичкој равни, аргументативни тип супконверзије обележен је променом реченичног фокуса од именске речи у субјекатској функцији према придевском, бројном, заменичком и др. субјекту. На тај начин, основно значење придева, заменица и бројева у именичкој служби ставља се у апелативну функцију дефинисања главних учесника радње, док се прави субјекат у реченици елидира.

10.1. Заменом правог субјекта квалификативном речју у именичкој служби, говорник долази у могућност да, именованем носиоца радње, заузме субјективан став према ситуацији коју описује. Ово је нарочито уочљиво код **придева** у именичкој служби:

јак, -а, -о *који поседује велику физичку снагу, снажан; крепак, здрав.* → м и с *физички снажна особа.* – „Слаби постајаху још слабији, а **јачима** то није помогло да ојачају“ (Ред. пр.).

10.2. Позитивна емоционалност номиналне употребе нарочито је изражена код **присвојних заменица**, код којих се основно значење припадања даље може транспоновати у мотивисана подзначења сродства, блискости у идејама, сродности у понашању и сл.:

његов, -а, -о *присвојна заменица за 3. л. јд. м. и с. рода (понекад уместо присвојне заменице свој)* → (у именичкој служби) **а**. м мн. *особе блиске лицу о коме се говори (родитељи, рођаци, пријатељи и сл.).* – **Његови** су мислили да је створен за свештеника (Матавуљ С.). → **б**. ж *његова реч, одлука, воља.* – **Његова** је у његовој кући као царева (Вукићевић И.).

наш, -а, -е *који припада заједници лица чији члан говори, који је власништво те заједнице.* → (у именичкој служби) **с** *наша власт, господарење, управљање;*

неограничена слобода понашања, ничим неометано понашање, поступање. – Наше је само док нам нису ту мужеви (Московљевић М.).

10.3. Именичку транспозицију **прилога, узвика и речца** у оквиру овог типа с. такође карактерише појмовно-референцијална генерализација. При таквој употреби, међутим, истовремено се задржава имплицирано значење околности које одликује употребу полазне речи. Захваљујући томе, добијају се именице наглашене конотативности, које у свом значењу супституишу ситуацију коју изворно означавају:

вољно прил. *на вољан начин; намерно; радо, свесрдно.* → (у **именичкој служби**, са придевском променом или непром.) *с одобрење за излазак из строја; слободно време (ван строја, ван службе).* – За време вољног збисмо се, као обично, у гомилице (Нушић Б.).

јао узв. **1.** *за изражавање бола, туге, жалости.* → (у **именичкој служби**) *јаук, јаукање.* – Уздаси, који су рили | Груды му, слише се у једно јао (Станојевић Д.).

11. *Квалификативни тип супконверзије.* Под квалификативним типом супконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **прилога**. У квалификативни тип спадају именице, предлози, речце и узвици. Прилошка функција ових врста речи пропраћена је стављањем њиховог основног значења у службу детерминанте глаголске радње, односно у службу прилошког дела предиката, што у највећем броју случајева значи апстраховање и динамизацију њиховог семантичког садржаја.

11.1. Описане промене посебно су виљиве код прилошке употребе **именица**. У овом типу случајева, апстрактне именице супституишу своју помовну вредност у опште начинско значење које је мотивисано перцепцијом њихове вредности као детерминанте гл. радње:

красота *ж особина онога који је красан, онога што је красно, изванредна лепота, дивота.* → (у **прилошкој служби**) *красно, дивно.* – Кукуруз красота расте, само кад се пескуша мало погноји и ваљано приреди (Радић Ђ.).

дах *м ваздух који се при дисању удахне или издахне, удисај, издисај.* → индив. у **прилошкој служби:** *тихо, једва чујно.* – „Ја љубим дакле!” – рекла би дахом кадгод у себи (Ђалски К.).

11.2. Код **предлога** у прилошкој служби Речник САНУ региструје апстраховање просторног значења (као једног од базичних предлошких значења) у месно, временско или условно значење. Промена врсте речи је приметљива у случајевима када предлози добијају прилошко значење захваљујући компонентама резултативности и неодређености које одликују њихову просторну употребу:

до предл. с ген. *одређује место завршетка кретања или простирања, протезања, које је у непосредној близини или у сфери појма уз чије име предлог стоји.* → **(и у прилошкој служби)** *одређује појам који се изузима: осим, сем, изузев, једино.* – Ех! ... Како ћу и живети **до** сиротињски! (Веселиновић Ј.).

11.3. Промена значења као вид функционалне супституције приметна је и код прилошке службе **речца**. У овим случајевима, експресивна функција преображава се у модификатив глаголске радње захваљујући илокутивним елементима за изражавање квантитета, квалитета или интензитета, који прате контекстуалну употребу речце:

а речца *ради истицања истовременог збивања (понекад у корелацији с другим а): чим, тек што, одмах кад; баш, таман.* → у **прилошкој служби**: *оволико, тј. онолико колико се неким гестом покаже.* – Ту нема истине ни **а** – и окачи ноктом о зуб (Вукићевић И.).

11.4. У аналогiji са изложеним моделом, запажа се и употреба **узвика** као лексичких средстава којима се изражава коментар ситуације. У овим случајевима, емоционална стања или активности које антиципирају узвици концептуализују се као прилози за начин који детерминирају глаголе стања. Таква употреба узвика честа је у савременом урбаном жаргону: „Клопа је **њам**“; „Сав сам некако **грр**“; „Изгледаш **вау**“, „Он је мало **фију**“ и сл.

12. *Конективни тип супконверзије.* Под конективним типом супконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **предлога** и (чешће) **везника**. У конективни тип спадају прилози, предлози (у везничкој служби), речце и узвици. Оваква употреба поменутих врста речи подразумева коришћење њиховог семантичког садржаја у функцијама именовања и означавања односа (релација) између речи, синтагми и реченица.

12.1. Супконверзија конективног типа пре свега подразумева промену функције речи, при чему се измене у њиховом семантичком садржају своде на прилагођавања новом синтаксичком окружењу, а задржавају се елементи основног значења. Таква употреба подразумева модификацију основне функције речи, која, својом двојном семантиком, захтева нарочити, стилски маркиран комуникативни контекст у коме се употребљава:

колико *прилог за количину (меру, број, трајање, интензитет и сл.).* → заст. **као поредбено-начински везник: као.** – Скочи Кулин **колико** помамљен (Сарајлија С. М.).

12.2. Изложени закључци могу се применити на опис везничке реализације предлога, речца и узвика. Тако, промена функције **предлога** не значи и комплементарну измену

њиховог семантичког садржаја, па се предлози у везничкој служби реализују као конективни елементи са предлошким значењем:

без предл. *с генитивом за исказивање одсутности, изузимања, искључења, немања, недостајања* → **(у служби свезице) в.** *са свезицом „да” значи да не бива, да се не догађа оно што та реченица казује: а да не, а да није.* – Језик му се мота у устима, **без да** памет и срце шта о том знаду (Прерадовић П.).

12.3. Саобразно изреченом, Речник САНУ обрађује и везничку употребу **речца** као конектора интензификаторског типа:

еда речца *најчешће са речцом „ли“, за постављање питања, односно у зависно-упитним или исказним реченицама: да (ли).* → **(у служби везника) а.** *намерни, у реченици обично са потенцијалом, ређе са презентом, за изражавање намере, жеље, циља за који постоји нада да ће се остварити.* – На коју би страну требало обратити пажњу, **еда би** се књижевни напредак свеколикога народа подигао на висину (Новаковић С.).

12.4. Са друге стране, везничка употреба **узвика** као интензификативних конектора везана је за поступак њихове кумулације у циљу снижавања интензитета исказа:

бре узв. за *истицање, наглашавање исказа: ама, море, та.* → **у служби свезице: и, па, те** (за *истицање, појачавање*). – **Бре** ћутао сам, **бре** викао сам, **бре** претио – бадава (Стерија Ј. П.).

13. *Експресивни тип супконверзије.* Под експресивним типом супконверзије подразумева се прагматички мотивисана употреба других врста речи у служби **узвика** за изражавање личних осећања, као и у служби **речца**. У експресивни тип улазе прилози, заменице, везници и глаголи; а у оквиру њега се јављају још и модели узвик–речца и речца–узвик, што говори у прилог сродној мотивацији супконверзијских промена код ове две врсте речи.

Гледано са функционалног становишта, и речце и узвици могу се сврстати у лексичке елементе са модусом коментара ситуације или експлицирања намере говорника. Самим тим, употреба других врста речи у служби речца и узвика обележена је сродном променом функције – од успостављања фактуалности, модификације глаголског садржаја или повезивања зависних елемената исказа – према улози модификатора глаголске радње или говорне ситуације у целини. Следствено томе, основно прагматичко обележје овог типа с. представља везивање лексичких јединица за сасвим одређене, стилогене комуникативне ситуације, које обезбеђују експресивну маркираност информације и дају додатна семантичка обележја значењу циљних речи.

13.1. Прототипичан пример овакве употребе представља употреба **везника** у служби речца и узвика. Посматране као речи са примарно конективном улогом у реченици, везници своју функцију уређења односа зависних конституената могу модификовати и под утицајем прагматичких фактора који условљавају њихову употребу на почетку реченице.

а. На тај начин, неки допусни везници у почетној позицији, уместо да означавају везу између конституената зависних реченица, почињу да наглашавају односе између њих и тиме из категорије семантички празних речи прелазе у речи са интензификаторском функцијом. На тај начин они се користе у служби речца за организовање текста и повезивање његових сегмената, при чему се семантичка кохезија заснива на комуникативно-прагматичким елементима које ове јединице носе у свом лексичком садржају:

него везн. *поредбени, за исказивање неједнакости, различитости: но. → (као речца) (понекад појачано с „а да“) за појачавање тврђења односно за исказивање несумњиво потврдног одговора на постављено питање: свакако, дакако, разуме се, наравно, дабогме; јашта, како да не. – И немају душе ... Него, да немају (Козарац И.).*

б. Аналогно овоме, у функцији речца за интензификацију могу се користити и супротни везници, у ситуацији у којој уводе зависне конституенте који по значењу нису супротни радњи исказа. Оваквом „пseudосупротношћу“ везници се стављају у службу истицања реченичног фокуса, чиме прелазе у речце:

ем нар. везн. (у спрези: ем ... ем, ем ... још) *не само ... него и, и ... и уз то још. → у прилошкој служби: још, при том. – Море, не пита магарац, обара он и учене и фине људе – ем какве једне трговачке синове! (Сремац С.).*

13.2. Са друге стране, до употребе **везника** у служби узвика долази у случајевима када је исказ у коме су везници употребљени афектиран реторичким средствима кумулације (као гомилања интензификаторских елемената у реченици) или репетиције (као њиховог понављања). Понављање везника у афектираној говорној ситуацији служи као маркер промене његове функције, на тај начин што при сваком понављању везник губи на својој примарној улози и задобија на интензификацији. При томе се примарна везничка функција концептуализује као семантички елемент, а степен експресивности исказа, уређен реторичким средствима, упућује на то хоће ли везник бити употребљен као једна или као друга врста речи:

ма везн. у допусним реченицама или синтагмама **а. макар.** → у служби узвика: *ама, та. – Ма стани, Ненаде, шта ти је! (Ђосић Б.). Ма ишао сам, ма тражио, ма питао, ма све ми је то исто (Ред. пр.).*

13.3. Аналогне случајеве супконверзије представља употреба **прилога** у служби речца и узвика, где о избору циљне врсте речи одлучују категоријални елементи прилошког значења у измењеном прагматичком контексту. Тако се, на пример, у језику прилози често користе у служби модалних речца, којима се изражава личан став говорника према предмету разговора. У овим случајевима, функција модификације глаголског садржаја, која је својствена прилозима, постаје функција модификације садржаја целог исказа, која је својствена речцама.

а. Као модалне речце најчешће се користе прилози са општим значењем места, времена и начина. Код ових прилога, конкретни значењски елементи везани за просторну, начинску или временску локализацију радње задобијају функцију нијансирања односа између информације дате у исказу и говорниковог личног става:

напослетку прил. *на крају, најпосле, најзад*. → (у служби модалне речце) за *истицање потврдног реченичног садржаја и личног става: на крају крајева, заправо, уосталом*. – То је, напослетку, добро; критичар треба да води рачуна о ономе што песник сам о својим песмама рече (Недић Љ.).

б. Са друге стране, у служби узвика чешће се употребљавају прилози са општим значењем мере, количине и степена особине, који поседују то инхерентно својство да, када се апстрахују, експлицирају различита душевна и емоционална стања, расположења или ставове говорника који их употребљавају:

баш прил. за *истицање, појачавање а. неког исказа, речи: управо, заиста, стварно*. → (у служби узвика) за *исказивање разних осећања (одобравања, чуђења, неверице, одбијања, негодовања)*. – Е, ти си, дакле, нови уча! ... Е, баш, баш! (Веселиновић Ј.).

14.1. Посматрана са становишта лексичке семантике, која своју примену налази у лексикографској обради, супконверзија представља вид регуларне граматикалне полисемије. Регуларне – будући да се реализује кроз низ функционалних типова јасно дефинисане граматичке, синтаксостилематичке и морфосемантичке имплицатуре; а граматикалне – будући да је њена реализација примарно везана за промену граматичке класе.

14.2. Веза између семантичке и граматичке структуре речи у оквиру овог процеса огледа се у томе што супконверзији подлежу оне речи чији полазни лексички садржај, у концептуалном смислу, може бити схваћен као опште категоријално значење циљне врсте речи. При томе, концептуализација лексичког садржаја у граматичку парадигму може се односити и на пунозначне и на непупнозначне речи. На тај начин, полазне речи се семантички могу груписати према елементима референције, експресије, динамике, конективности итд. садржаним у њиховом основном значењу.

Контекстуално-граматичка употребљивост лексеме и њена идентификација у лексикографској пракси

Увод

1.1. Један од главних закључака који се намеће приликом анализе константе у *служби* јесте да комбиновани, формално-функционални приступ речнички обрађеним информацијама условљава формулисање принципа према којима се намећу граматичке рестрикције употреби лексема у српском језику. Схваћене као критеријуми који објашњавају граматичко понашање лексема у одређеним условима, поменуте рестрикције се, на плану лексичке семантике, читавају као промене значења.

1.2. У Речнику САНУ овај међуоднос се типично изражава различитим видовима квалификације граматичких обележја у полисемији. Поменута квалификација се реализује као вид међузависности између граматичких категорија и смерова њихове семантичке реализације. Другим речима, граматички квалификатори, посматрани у контексту развоја лексичког значења, говоре о начину на који се граматичка обележја појављују као диференцијална обележја семантичке парадигме речи.

1.3. Својом природом, граматички квалификатори у Речнику САНУ означавају дијасистемске појаве које се одвијају на нивоу односа према постојећем систему. Стога је контекст њихове употребе у полисемији семантички рестриktиван. Поменута рестрикција служи томе да се успоставе нова значења, која су по идентитету везана за морфологију.

1.4. Имајући ово у виду, у делу који следи представићемо појам *граматичког контекста* речи као појаве која се региструје и обрађује у савременој дескриптивној лексикографији. То значи да ћемо описати поступке системске обраде контекстуално-граматичке употребе речи у Речнику САНУ, анализирати типове дефиниција у оквиру ових поступака и извршити опис и класификацију корпуса тако обрађене лексике.

2.1. У типологији лексикографских поступака обраде лексике, значајно место заузима метод *идентификације контекстуално-граматичке употребљивости* лексеме. Овим методом се дефинишу стварне могућности граматичке употребе речи, које се реализују у зависности од компоненти њиховог лексичког значења. Другим речима, у описном речнику се скреће пажња на разлику између речи као јединице граматичког система – која је хипотетички подложна свим променама своје граматичке парадигме; и речи у актуелној језичкој употреби, као лексичке јединице употребљене у једном значењу и једном граматичком контексту.

2.2. За илустрацију се могу навести бројни примери. Тако се нпр. једно од секундарних значења лексеме **кап** дефинише као: → мн. *лек који се прима у одређеном броју капљица, течан лек уопште*. Квалификатор „мн.“ служи да нагласи индивидуалитет новоуспостављеног значења, које егзистира у односу део : целина у оквиру механизма синегдохе. Или: дефиниција придева **музни** гласи: → „(обично у женском роду) *који се музе, који даје млеко (о крави, кози, овци ...)*“. Променљивост придева **музни** кроз облике сва три рода, која је дата у одредници, сужена је метајезичким изразом *обично у женском роду* који се користи као идентификатор лексичко-граматичке спојивости придева. Исто се може рећи и за придеве **бременит**, **маломлечан**, **стеон**, **носећ** и друге. Или: једно од секундарних значења глагола **мирисати** гласи: → фиг. (обично у негацији) *осећати наклоност, симпатију према некоме, трпети, подносити неког*. Метајезичким изразом *обично у негацији* упућује се на метафоризовано значење глагола *мирисати* у контексту описивања међуљудских односа и духовних особина, што мотивише и његову типичну негирану употребу (као у примеру: *Одавно ја њега не миришем*). Значења која подразумевају типичну негирану употребу у истом контексту развијају и други глаголи, попут нпр.: **мрдати** (*не мрдати у значењу не кретати се даље од утврђених ставова и позиција*), **зарезивати** (*не зарезивати у значењу не обраћати пажњу на некога или нешто*), итд.

2.3. Као што се види из изложеног, идентификација контекстуално-граматичке употребљивости представља поступак у обради речи којим се сужава контекст њене језичке употребе, а она сама прецизније дефинише. То се најбоље види када се погледају системски обрађени случајеви на грађи свих израђених томова Речника САНУ. Тада постаје уочљиво да лексикографска пракса открива одређене структурно-семантичке обрасце и успоставља аналогije на различитим нивоима граматичке структуре.

2.4. Употребом квалификатора граматичких обележја у полисемији се добија слика семантички мотивисане граматикализације значења. Овом типу дефинисања могу се придодати и модификационе компоненте: *обично, често, ретко, само* (нпр. *често безл.; ретко у неодр. виду; понекад у мн., само у ж. роду* и сл.). На тај начин, додатно се нијансирају комбинаторни и интеракциони системски обрасци у језику, присутни на различитим равнима језичке употребе. Другим речима, граматичко обележје у лексикографској дефиницији обогаћује се спојем са константом *обично (често, ретко, само)* на тај начин што се, у прагматичкој равни, квалификује као делимично граматикализовано обележје (чија реализација зависи од контекстуално-прагматичких услова).¹

¹ Узимајући у обзир да се ради о механизму описивања системских образаца у лексикону, не чуди ни то што се, поред граматичког, константом *обично* у Речнику САНУ дају и прагматички описи типичне

2.5. Дефинисање граматичког контекста у Речнику САНУ представља сложени систем, који је централизован око односа механизма полисемије и актуелне језичке употребе. Стога ће циљ овог дела рада бити да, обједињавањем анализираних случајева, доведе до закључака о семантичким функцијама представљених обележја. Поменути закључци требало би да буду изложени у форми допуне знања о језику, на месту где се пресецају граматика и лексичка семантика.

2.6. Излагање о квалификаторима граматичког нивоа у полисемији организовани смо према врстама речи за које се везују: именице, придеве и глаголе. Преглед семантичких мотиватора дат је за сваку врсту понаособ, док се обједињен преглед чинилаца који мотивишу употребу квалификатора свих група излаже у закључку овог дела рада.

употребе (нпр. **биргер** м (нем. Birger) варв. в. *пургер, грађанин, варошанин* (*обично презриво*); **буквић** м → фиг. в. *букван* (*обично за млађег човека*) и сл.); као и енциклопедијски, семантичко-културолошки описи типичне употребе (нпр. **баило** м (тал. baillo) ист. *дипломатски претставник* (*обично Млетачке Републике*); **барикада** ж (фр. barricade) *заклон, грудобран; бедем* (*обично за одбрану у уличним борбама*) и сл.). Разлика између њих и граматичког описа лежи у типу информације који прати начин истицања: код граматичког описа изрази су дати у загради, обичним слогом, док су код дефиниција које не задиру у језичку структуру изрази дати курсивним слогом, као саставни део дефиниције.

Именичке категорије

Плуралност

1. Питања о плуралности именица као семантички релевантној категорији, као и о обради ове појаве у описној лексикографији, представљају теме на које се у лингвистици обраћа доста пажње. У том контексту, између других се издвајају расправе М. Пешикана о лексикализацији множине именица (1977), као и Б. Тафра, о односу лексичког значења и граматичке категорије броја (2005).

1.1. У раду М. Пешикана разматрају се конкретни проблеми при лексикографској идентификацији именица које поседују „активну“, „лексички релевантну множину“ (типа: *махунарке, бескичмењаџи, опилџи, чварџи* и сл.). Како примећује аутор, код поменутих именица множина „не губи значење ... већег броја каквих јединки или основних, елементарних појава“ чак ни када „постаје у овој или оној мјери лексички релевантна“. На тај начин ствара се мноштво „мјешовитих и прелазних случајева“ који откривају „цијелу љествицу различитих ступњева лексикализације множине и поремећаја односа једнине и множине“ (Пешикан 1977: 342).

Ослањајући се на лексикографску анализу спорних случајева, овај аутор издваја неколико група именица са семантички активном множином: именице са „употребном превагом множине“ или „категоријалном множином“ (*четинари, дикотиледони, изотопи, капилари* и сл.); именице код којих „појединачни елемент нема битнијег значаја“ (*Индоевропљани, командоси* и сл.); именице са осамостаљеном збирном употребом (*вилице, чељуст* и сл.) итд. Као посебну групу М. Пешикан издваја именице код којих множински облик представља „богаћење значења“, али о њој опширније на расправља.

1.2. И Б. Тафра (2005) приступа броју као „синтаксички (и семантички) овисној“ категорији именица. Анализирајући сродне групе спорних случајева (именице као делови термиолошког система, именице типа *singularia* и *pluralia tantum*, апстрактне именице са метонимијском конкретизацијом типа *вредност–вредности* и сл.), она се у основи слаже са тезом М. Пешикана о скали различитих, семантички мотивисаних, „ступњева лексикализације множине“. У контексту наше теме, важна је ауторкина опсервација да се променљивост граматичких ознака категорије броја код именица може посматрати као вишезначност (аналогна лексичкој вишезначности), па би, према томе, непотпуно лексикализоване облике требало обрађивати у оквирима полисемије: „будући да међу наведеним значењима постоји семантичка кохезија, није могла настати деполисемизација“ (Тафра 2005: 136).

1.3. Све изложено потврђује тезу о множини као граматичкој категорији која је веома подложна различитим врстама концептуализација. Ове концептуализације се, на равни полисемантичке структуре, најчешће очитују као померања смисла (према: Wierzbicka 1988: 507). У овом контексту, семантичко виђење категорије броја не везује се за дихотомију „једнина : множина“, већ за (шири) однос „сингуларност : несингуларност (појма)“, при чему се семантичка сингуларност односи се на ентитете који представљају једно, а семантичка несингуларност на оне који представљају више од једног, или два или више од два, без обзира на њихову морфолошку форму и променљивост. Из овог разлога, поред плурала (како је утврдио још М. Пешикан) у категорију семантичке несингуларности могу се убројати и збирне именице које немају граматичко обележје броја, већ га изражавају само инхерентно.

1.4. Из овог разлога, квалификација категорије плуралности у полисемији везује се за маркирање секундарних значења именица квалификаторима „мн.“ (и његовим варијантама, „у мн.“ и „и мн.“) и „зб.“. Први квалификатор везан је за перцепцију множине, а други за перцепцију јединственог збира појмова.

Квалификатор „мн.“

2.1. Перцепција плуралности појмова као мотиватора настанка секундарних значења која стоје у одређеном односу према основном значењу лексеме, подразумева, пре свега, идентификацију процеса који стоје у позадини таквог односа. Главни семантички типови одвајања множинских значења именица чине саставни део механизма СИНЕГДОХЕ, МЕТОНИМИЈЕ и МЕТАФОРЕ. Уз ово, у грађи се срећу и облици множине чије се значењско одвајање одвија у оквиру РАДИЈАЛНЕ ПОЛИСЕМИЈЕ. Трећи тип случајева, који је само делимично мотивисан на семантичком плану, представљен је одвајањем мотивисаним непотпуном лексикализацијом као видом прилагођавања значења актуелној употреби речи.

2.2. Модели по којима се одвијају поменути процеси показују се комплементарни различитим типовима концептуализације плуралности у језику. Ова комплементарност се изражава у речничкој квалификацији и дефиницији, као виду генерализације граматичког понашања речи у оквиру њеног семантичког и контекстуалног окружења. Интеракција са множином појмова као граматичком категоријом чини интегрални део појединих модела наведених фигура – на шта, између осталог, упућују и заједнички елементи у дефиницијама њихових секундарних значења.

2.3. Изложена теза о томе да перцепција множине као граматичке категорије чини саставни део модела семантичких фигура највидљивија је код одвајања која чине саставни део СИНЕГДОХЕ. Будући да се синегдоха обично дефинише као пренос

номинације са дела целине на целину и обратно (исп. Премк 1997: 79-85; Драгићевић 2007: 175–180; Ковачевић 1999:171–203 итд.), не чуди ни то што се поменути однос може проширити тако да обухвати и плуралност појмова као активну граматичко-семантичку категорију. Поред тога што потенцира семантичко одвајање, множина имплицира да појмови остају у инклузивном односу, тј. да појам у једнини остаје имплицитно садржан у значењу појма који се налази у множини, што ово одвајање сврстава у синегдоху типа ДЕО → ЦЕЛИНА (ПРЕДМЕТА / ПОЈМА).

2.3.1. Када се говори о обради лексема у Речнику САНУ, типично се, у овом контексту, спомиње модел: СИНГУЛАРНИ НАЗИВ (БИЉКЕ ИЛИ ЖИВОТИЊЕ) → ПОРОДИЦА (ИЛИ ВРСТА) ДАТЕ БИЉКЕ ИЛИ ЖИВОТИЊЕ, који подразумева припадност одређене лексеме таксономији биљног или животињског света.

2.3.1.1. Множински облик именице најчешће се, при томе, дефинише као „систематски“ или „општи назив“, „породица“ и сл., нпр.: **алга** ж бот. *биљка бесцветница с хлорофилом, која живи у сланим и слатким водама* → мн. систематски назив за групу таквих биљака *Algae*; **зимзелен** м и ж бот. *биљка пузавица Vinca мајор из ф. Аросупасеае* → (мн.) породица *дикотиледона Аросупасеае којој припадају дрвенасте биљке, зелени или полу-грмови*; **кукавица** ж зоол. *шумска птица селица Cuculus canorus из пор. Cuculidae* → у мн.: породица (*Cuculidae*) или ред (*Cuculiformes*) у коју спада та птица (у јд.: птица из те породице одн. реда); **мачка** ж зоол. *домаћа животиња са већим бројем врста, сисар Felis domestica из пор. Felidae* → у мн.: породица *звери Felidae*, у коју спадају *домаћа и дивља мачка, лав, леопард, рис и др.* (у јд.: звер из те породице), и сл.

2.3.1.2. У оквиру овог модела, изразом *обично у множини* такође се истиче типична употреба лексеме у граматичком облику множине када се мисли на ВРСТУ: **камила** ж зоол. *папкар Camelus из ф. Camelidae* → (обично у мн.) *општи назив за животиње из ф. Camelidae, у коју спадају камиле и ламе*; **капуцин** м → зоол. (обично у мн.) *општи назив за род широконосих јужноамеричких мајмуна Sebus са снажним дугачким репом и округлом главом; општи назив за породицу сродних мајмуна Cebidae, којој припада и род Sebus*; **јелен** м зоол. → (обично у мн.) *систематски назив за породицу Cervidae*; **звер** ж зоол. (обично мн.) *назив за сисаре из реда Carnivora, снажних чељусту и јаких канџа, који се хране претежно месом и крвљу других кичмењака*.¹

¹ Именица *звер* у Речнику САНУ је обрађена тако да је значење таксономског реда наведено као примарно. Могуће је да се, у овом случају, сматрало како је опште значење дате именице у савременом језику настало њеном детерминологизацијом. Такво становиште потврђују и друге детерминологизоване именице које се у примарном (терминолошком) значењу дефинишу константом *обично у множини*, као нпр. **небулоза** ж (обично у мн.) астр. *облак разређеног међузвезданог гаса или прашине, маглина, маглица*; → *фиг. оно што је нејасно, магловито, магловита, нејасна представа, нејасноћа, неразумљивост*. Оваквом расуђивању не иде у прилог чињеница да је општекњижевна употреба именице *звер* (у значењу *дивља, крупна и крволочна животиња*) позната још из прасловенског периода (према: Скок 1973 (III): 666–667). Уз то, Речник САНУ,

2.3.1.3. У овој групи случајева множина игра улогу квалификатора таксономског значења појма. Стога се може проширити и на друге систематске називе, као у пр.: **дериват** м оно што је настало, што је изведено, произишло од нечега, производ нечега; → хем. (обично у мн.) *хемијски органски спој настао из другог органског споја заменом једног атома или атомске групе другим атомом или атомском групом*; **жлезда** ж анат. орган у телу човека, неких животиња и биљака који лучи сокове неопходне за организам или избацује непотребне производе промета материје, *glandula*; → (обично у мн.) мед. нар. назив за разна обољења, која се манифестују повећањем, отицањем *жлезда* (*шкрофулоза, запаљење крајника и др.*). Пр.: Нови производи су и нафтини **деривати** (Политика 1950); Најопасније приљепчиве и наследне болести [коња] ове су: сакагија, **жљезде** (Спасић Д.) и сл.

2.3.2. Далеко сложенији (за лексикографску обраду, класификацију, као и за анализу) су случајеви у којима и полазно и циљно значење лексеме (изведено путем синегдохе) припадају општекњижевном фонду.

Изложен навод илустроваћемо анализом обраде именице **крпа** у Речнику САНУ. У свом основном значењу ова именица се дефинише као *комад (обично већ похабане, подеране) тканине; дроњак*; из чега се радијално изводе два секундарна значења: → (мн.) *прње, рите, дроњци*. — **Крпе** на њему висе (Ловрак М.); и: → (мн.) *покр. постеља, кревет*. — Па да легнем у **крпе** (Љубиша С. М.).

Наведена секундарна значења испуњавају све услове за синегдоху: остварују се на основу логичке везе ДЕО → ЦЕЛИНА; мотивисана су конкретним, материјалним појединостима (изглед похабаног парчета тканине који мотивише изглед одеће; или мекоћа тканине која мотивише појам о мекоти постеље); а са основним значењем стоје у инклузивном односу. Схваћена као део граматичке реализације синегдохе, множина наглашава индивидуалитет новоуспостављеног значења, односно, ширење синегдохом мотивисаног значења на засебан простор у коме *мноштво појмова* (већа количина парчади похабане тканине) образује *јединствени појам* (одећу). Тиме се додатно наглашава веза између дела појма и његове целине.

Речник САНУ бележи следеће карактеристичне примере активне множине у одвајањима мотивисаним синегдохом:

2.3.2.1. Моделу ДЕО ПРЕДМЕТА → ПРЕДМЕТ ИЛИ ПОЈАМ У ЦЕЛИНИ (поред именице *крпа*) припадају секундарна значења следећих именица:

а. за ПРЕДМЕТЕ: **кап** ж *делић течности који при слободном паду има округласт облик, капља*. → мн. *лек који се прима у одређеном броју капљица, течан лек уопште*; **капљица**

као речник књижевног језика, у обавези је да термилошка значења подреди оним детерминологизованим.

ж дем. од капља. → (мн.) лек у течном стању (који се дозира према броју капи); **гас** м физ. и хем. материја у агрегатном стању за које је карактеристична слаба кохезија и тежња за ширењем → мн. гасовити производи варења хране у желуцу и цревима; **обланда** ж танка кора од печеног теста → у мн.: колачи начињени од таквих кора и надева; **нота** ж муз. писмени (графички) знак који обележава трајање тона → мн. музичка композиција записана таквим знаковима (нотни текст), односно лист, свеска и сл. исписани њима.

Примери: Љечник је долазио често, гутала је неке таблете и прашкове и испијала капи (Батушић С.). Узима капљице од брома трипут дневно ради умирења живаца (Нушић Б.). Ако ... трбух буде отсечен и у цревима се развијају гасови, може се прибећи средствима, која ослабљавају (Пелагић В.). Спремила сам за славу обланде (Љештанско, Тешић М.). Лела се повуче у собу, из гомиле нота авијатичаревих извуче једну свеску ... и стаде у недоумици (Секулић И.).

б. за ПОЈМОВЕ: **ефек(а)т** м дејство које неко или нешто учини на некога, утисак. → мн. звуци, шумови и друга вештачка звучна средства која дочаравају звучне природне појаве (у радиотехници, телевизији, филму и сл.); **игра** ж активност, кретање, радње људских бића (обично деце) или животиња којима је циљ забава → мн. јавна приредба на којој узастопно наступа више учесника, такмичара из неке области, вештине: Позоришне игре, Дубровачке летње игре, Љубичевске коњичке игре, гладијаторске игре, ритерске игре, витешке игре, турнирске игре; **коментар** м тумачење, објашњење (обично стручно) → мн. мишљење, тумачење с критичким напоменама, опаскама о чему. — **кондиција** ж физичко, здравствено и психичко стање у коме се неко налази → мн. приватно поучавање ученика, приватни часови, инструкције.

Примери: Георгијо Гемисто Плетон ... је писао коментаре категоријама и аналитици Аристотеловој (Петронијевић Б.). Ни вредне мамине руке, ни моје рано давање кондиција не учинише много бољим наш оскудни живот (Тутуновић Н.).

2.3.2.2. Синегдоха мотивисана множином у речничкој дефиницији може се означавати и квалификатором „у мн.“. На тај начин истиче се употребни карактер множине као мотиватора значењске промене, односно повезаност употребе појма у множини са инклузивним односом појмова. Стога се овај начин квалификације најчешће везује за модел ОПШТЕ → ПОСЕБНО, који кореспондира са граматичким односом ЈЕДНИНА → МНОЖИНА:

мудролија ж мудро, паметно расуђивање, излагање, мудрост; оштроумност, висprenост. → (у мн.) празне досетке, измишљотине, којештарије; **непријатељство** с непријатељски однос (изражен осећањем, расположењем, понашањем, ставом и сл.), нетрпељивост (према некоме, нечему). → (у мн.) ратне операције, борбе; **машкара** м

особа са маском на лицу; у нарочити костим обучена, маскирана или прерушена особа уопште (обично на карневалским светковинама, маскенбаловима и сл.). → (у мн.) весела поворка маскираних особа одн. забаве које се одржавају у време поклада и месојеђа, карневал.

Примери: Постала [је она] јека настраних мудролија, које су ... довољно наметљиве да повуку у глупост поводљиво чељаде, које нема изграђен став (Михалић С.). Енглеска је изјавила да ће ако Порта ступи у савез с Наполеоном прекинути све односе с њом и отпочети одмах непријатељства (Гавриловић М.). Машкаре [су кад] ... (у Ц. г.) уз бијелу недјељу дјеца се нагаре и објесе о себи звона и свакојако друкчије нагрде се, па иду по селу од куће до куће, те ишту сира, масла, јаја и т. д., па јаја продаду те купе вина, а од осталог зготове јело, те се чисте донесавши од куће сваки себи ожицу и хљеб (Вук).

2.3.2.3. За разлику од квалификатора „мн.“, константама *обично* и *често* (у) *множини* изражавају се прагматички ослабљени видови инклузивног односа између појма и његове плуралне реализације.

Изложен навод илустроваћемо анализом обраде именице **(х)артија** у Речнику САНУ. У свом основном значењу ова именица се дефинише као *танка материја (обично бела) која се употребљава за писање, штампање и др.*, из чега се изводи секундарно значење: → (обично у мн.) *рукописи, списи*, са пр.: „Ево Вам шаљем онај натпис из Студенице, који сам међу којеким артијама једва нашао“ (Вук, преписка).

Поменуто секундарно значење испуњава све услове за синегдоху: оно се остварује на основу логичке везе ДЕО → ЦЕЛИНА, мотивисано је једном конкретном, материјалном појединошћу (изглед листа хартије који мотивише изглед различитих типова докумената), а са основним значењем стоји у инклузивном односу. Међутим, овом типу синегдохе придодата је, у дефиницији, константа *обично*. Њом се сигнализира да се појам у множини перципира као збир његових сингуларних делова. Када је једном образовано такво значење, могућа је употреба једног дела (појма у једнини) уместо целине (појма у множини), а да се не наруши семантичка стабилност именице (као у пр.: „Слободан нам је испричао своју нову причу под називом: 'Артија судбине'“, разг.).

Поред именице *(х)артија*, у Речнику САНУ су на сродан начин обрађене и друге именице чије секундарно значење, мотивисано различитим моделима синегдохе, показује колебање између сингуларне и плуралне реализације.

а. Гледано по секундарним значењима, моделу НАЗИВ НОВЦА → НОВАЦ припадају и именице **динар** и **дукат** → (обично мн.) *новац уопште, паре, благо* („Проспе међу њи велик динар“, Поповић В.; „Моје смо кржаве динаре дијелили братски попол“, Дончевић И.; „Златна жица није била, ал је многи дукат кан’о“, Алауповић Т.; „Ти грађани [би]

изгледали и помало опасни ратници ако би се ... нетко усудио да дирне и градске зидове, што чувају њихове дукате“, Батушић С.).

б. Моделу ДЕО ПРЕДМЕТА → ПРЕДМЕТ ИЛИ ПОЈАМ У ЦЕЛИНИ (поред именице (х)артија) припадају секундарна значења следећих именица:

– за ПРЕДМЕТЕ: **житарица** → (обично у мн.) *назив за жито сваке врсте које служи за исхрану, цереалије; запис* → (обично у мн.) *опис догађаја изложених хронолошким редом, хроника; мемоари, дневник; беоцуг* → (обично у мн.) *оков, јарам; кора* → (обично у мн.) *развучено и истањено тесто у које се задева какав надев.*

Примери: Неповољне временске прилике утицале су на род житарица (Мартиновић В.); Све је то писано ... да се тим записима остављају вечна сведочанства о великом времену (Богдановић М.); Он ... доцније постане србофоб, и јетко стегне круте биочуге нашој Босни око гуше (Ковијанић Р.); Баш у то време месиле су ... питу и развлачиле коре (Ђорђевић Т).

– за ПОЈМОВЕ: **маневар** → (обично у мн.) *велика, масовна војна вежба (обично више или свих родова војске) којом се увежбавају ратне операције; команда* → техн. (обично у мн.) *инструмент, део уређаја помоћу којег се управља радом машине или радом појединих њених функција.* Примери: Био је на маневрима, служећи резерву у Боци Которској (Наметак И.); Крмилом за правац рукује пилот помоћу ... ножних команди (Медић Ф.).

На равни померања значења од општег према посебном налази се и секундарно значење именице дед → (обично мн.) *предак, праотац*, уз пр.: „Костију кршних то је гомила, | Што су у борби против душмана | Дедови твоји вољно слагали“ (Јакшић Ђ.).

в. Моделу ПРЕДМЕТ/ПОЈАМ → ДЕО ПРЕДМЕТА/ПОЈМА припадају именице: дан → (обично у мн.) *време, доба, период, околности, прилике.* – Није далеко време кад ће по Србију и српски народ настати бољи и ведрији дани (Комарчић Л.); **грч** → (обично у мн.) *јак бол изазван грчењем мишића.*

2.3.2.4. И случајеви одвајања значења који су маркирани константом *често* (у) мн. потврђују двојну употребу појма – у једнини и у множини. Таква употреба, у дефиницији наглашена константом *често*, лежи у ширем, апстрактнијем контексту поимања значења које је заслужно за његову плуралну реализацију:

време → (често мн.) *прилике, околности под којима се живи у неком раздобљу; дело* → (често у мн.) *заст. посао уопште, питање, проблем; квака* → (често у мн.) *презр. слово, обично незграпно, ружно написано (често у мн. кад је реч о нечитком рукопису); небо* → (често мн. небеса) *рлг. бог, божја воља, божја промисао; карта* → (често у мн.) *картање, коцкање.*

Примери: Видиш каква су сад тешка времена настала, (Новаковић С.); Какво време, онакви и људи (Арсенијевић В.); Председништво и инострана дела узео је Ј. С. Симић, (Новаковић С.); Он се већ дуго огледава по својим предпостављеним небесима не би ли му оданле пала и трећа звјезда к оне двије (Маринковић Р.); А зар сте ви варали у картама? (Максимовић Ј.) и сл.

2.3.2.5. Најслабији вид концептуализације множине мотивисане синегдохом налазимо код малобројних примера дефинисања именица изразом *ретко (у) мн.*, који су везани за њихову употребу у ситуацијама у којима, услед деловања граматичких фактора, долази до промене семантичког контекста.

Тако је нпр. мотивација за квалификовање именице **дно** изразом *ретко у мн.* нађена у примеру разговора сефардског Јеврејина Саломона са Давилом из Андрићевог романа *Травничка хроника*. Пример гласи: „Везири се мењају и одлазе. (Истина, сваки понешто однесе.) А ми остајемо, памтимо, бележимо све што смо поднели ... Ето зашто наша чекмецета имају два дна“. Множински облик именице *дно* у паукалној синтагми *два дна* алудира на посебну ситуацију: он упућује на параболу о скривеном богатству. Слично је и са збирном именицом **накит**, која употребом у множини концептуализује поновљено мноштво украса, што за резултат има пренакићеност ношње, као у пр.: „Историјски догађаји ... играни [су] у богатом војводском оделу са калпацима, накитима и оружјем“ (Ђорђевић Т.). Именица **мрак**, употребљена у множини, носи импликацију растуће претње везане за њено пренесено значење: „Све се гушће мраци купе“ (Алауповић Т.), и сл.

2.3.3. Као што је видљиво из свега изложеног под т. 2.3.2, синегдоха реализована кроз граматичку категорију множине разликује се од појма „граматичке синегдохе“ како га дефинише М. Ковачевић (1999: 197–198). „Грамагичка синегдоха“ се „по правилу ... остварује од именица које немају употребни облик множине (најчешће градивних и апстрактних), јер је само тада недвосмислено јасно да се ... користи множински облик као семантички и експресивно богатији од сингуларног, којим се увијек може супституисати, нпр. *Поче да се диже у висине [→ висину]; Ко те пита за лањске сњегове [→ снијег], и сл.“. Описани модел, који одговара појави тзв. „таутолошке“ множине (нпр.: *новци (:новац); косе (:коса)* и сл.) коресподентан је само са последњим скупом наведених примера. Са друге стране, код највећег броја случајева синегдохе реализоване множином, једнина и множина не стоје у супротстављеном, већ у симултаном односу: пренос номинације одвија се тако што перцепција плуралности појма одређује његов састав и, истовремено, и употребну вредност. Тако се нпр. *композиција* поима као нешто што се састоји првенствено од (мноштва) нота, *лек* од (мноштва) капи и сл.*

2.4. У једном броју случајева употреба именице у множини може индуковати померање њеног значења на скали КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО. У том контексту, поменуто значење најчешће се јавља као саставни део процеса МЕТОНИМИЈЕ.

Гледано из равни метонимије као преноса номинације између предмета или појава који стоје у логичкој (просторној, темпоралној, каузалној и сл.) вези, плуралност се најчешће јавља као обележје конкретизације апстрактног појма. У овом процесу, она се може концептуализовати на два начина.

2.4.1. Први начин је концептуализација множине као употребног облика речи, која сигнализира развој њеног секундарног значења. У овом типу случајева, метонимијски пренос се одвија у више карактеристичних модела, који деле заједничко обележје прелаза од општег (особине, способности, расположења и сл.) према појединачном (предмету или особини који су карактеристични за одређени појам):

а. ОСОБИНА → ПРЕДМЕТ, ПОЈАМ: **капацитет** м *способност да се прими или садржи одређена количина чега.* → мн. *производни објекти (погони, фабрике, комбинати и сл.); моћ* ж *делотворна снага, утицај, дејство (нечега); јачина, ефикасност.* → мн. *празн. предмет који даје натприродну снагу, штити од несреће, урока и сл., хамајлија; давнина* ж *(понекад појачано са „давни”) далека прошлост, старо доба, давно време.* → мн. *стари записи, историјски споменици, старине.*

Примери: Подигнути су нови индустриски капацитети – железара „Борис Кидрич“, фабрика електричног материјала, две хидроцентрале на реци Зети (Борба 1957). „Не мучи се, не ударај ђордом | По плећима одметник Илије, | Већ му удри вранца од мејдана, | Одс’јечи му гриву од вранина, | У гриви су моћи Илијине” (НП Херман К.). Како је и кад донесена шљива у Србију, не знамо поуздано. Људи који проучавају српске давнине ... нису то нигде забележили (Савић М.).

б. МЕРА → ПОЈАМ КАО ПЕРЦЕПЦИЈА МЕРЕ: **део** м *количина нечега мања од целог;* *елемент (одељак, огранак, састојак и сл.) неке целине.* → мн. *вој. снаге, поједине војне јединице у склопу неке веће оперативне целине; димензија* ж *правац у коме се може мерити простирање, просторна величина нечега (дужина, ширина, висина)* → мн. *размере, величина (у физичком смислу), и* → *снага, интензитет, опсег (неке појаве).*

Примери: Пристизањем наших делова на југ Кордуна, непријатељ је заустављен на линији Вељун — Цетинград (Дедијер В.). Да се ... крене данас ... у правцу Лознице с тим, да му челни делови стигну данас у висину Јастребичке цркве (Павловић Ж.). Сам је вршио копирање фрески, од којих неке димензијама досижу два, па чак и три метра (Република 1957). Најјачих димензија имала је буна у области Куманова, Криве Паланке (Ђорђевић Т.).

в. ДЕЈСТВО → РЕЗУЛТАТ ДЕЈСТВА: **ефек(а)т** м *дејство које неко или нешто учини на некога, утисак* → мн. *звучи, шумови и друга вештачка звучна средства која дочаравају звучне природне појаве (у радиотехници, телевизији, филму и сл.).*

2.4.2. У највећем броју анализираних случајева, константом обично у множини у метонимијском контексту квалификују се апстрактне (деадјективне и глаголске) именице. Судаћи према грађи, значења апстрактних именица која су мотивисана метонимијом везују се за типичну употребу тих именица у множини – чиме се, као и код синегдохе, потцртава идентитет њиховог конкретизованог значења.

Судаћи према Речнику САНУ, множина делује као прагматички маркер одвајања и успостављања засебног значења именица у следећим примерима:

вредност → трг. (обично у мн.) *предмети од драгоцених метала, кредитне исправе, акције итд.*; **древност** → (обично мн.) *стара културна тековина, старина, стари споменик и сл.*; **конспирација** → (обично у мн.) *тајни подухват, тајна акција*; **незгода** → (обично у мн. уз им. „згода“) *непријатан, неугодан доживљај, догађај; перипетије*; **каквоћа** → (обично у мн.) *апстрактна именица којом се указује на појединачне особине, какво је што у овој или оној појединости, елементу, смислу: особина, карактеристика; позитивна особина, врлина*; **догађај** → (обично мн.) *сплет значајних појава, збивања у животу друштва или појединца који чине неку целину*; **договор** → (обично мн.) *разговори ради споразума о неком питању, преговори*; **изгред** → (обично мн.) *јавно, отворено испољавање негодовања, нерасположења (обично политичке природе и масовно) према некоме или нечему, демонстрација; немири, метеж*; **лудорија** → (обично у мн.) *неозбиљан, неодговоран или неразуман, непромишљен поступак, реч.*

Примери: Колајдовић ... врло добро зна Руску историју, познаје рукописе и остале древности (Вук, преписка); Кватерник је ушао у конспирације (Нехајев М.); Многобројне згоде и незгоде његовог бурног и чудног живота поново су оживеле (Ћопић Б.); Недостајало му је снаге да увиди како је био слаб да измени ток догађајима (Живадиновић С.); У Китају се европске државе спремају на договоре с Китајцима (Радић А.); Факат је: да се изгредима на јавним зборовима служила баш од 1903. године једино старо-радикална странка (Демократија, часопис) и сл.

2.4.3. Из изложеног је видљиво да се опсег множинског значења именица најчешће сужава на једну тематску област или један функционални стил, чиме се додатно потцртава припадност те именице издвојеној комуникативној сфери. Типичан је пример апстрактне именице **маса**, која своје конкретно плурално значење → *основни, већински део становништва, пук, народ* задобија тек у политичком дискурсу: „Масе више нису познавале оне који су жртвовали своје тело и душу на олтару маса“ (Јовановић М.); „Расправља се о том како ... дјеловати на масе“ (Шимић С.) и сл.

2.5. Множина као саставни део МЕТАФОРЕ. У овом типу случајева множина делује као семантички релевантан чинилац који прати пренос номинације на појам типично употребљен у множини. Пренос номинације одвија се на скалама КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО и ПОЈЕДИНАЧНО → ОПШТЕ.

2.5.1. Типичан модел метафоре индуковане употребом именице у множини мотивисан је семом ИЗГЛЕДА. Њеним преношењем на мноштво појмова, мотивише се настанак предмета на основу симболичне перцепције те семе:

боја → мн. *застава, обично државна; даска ж* → мн. *фиг. бина, позорница; позориште; кука ж* → мн. *криве или завијене црте, вијуге; невесто или немарно исписана слова, бројке, шаре и сл.; змијница ж* → (мн.) *дугачке, спирално извијене шарене траке од хартије којима се ките просторије или које се бацају на веселим приредбама, забавама и сл.; овчица* → (у мн.) *мет. нар. високи, бели облаци, састављени од кристала снега и леда, цируси, цирокумулуси.*

Примери: [Митић и Огњанов] ... су се на светском првенству, тешко повређени, неодољивим пожртвовањем борили за боје своје земље (Политика 1951). Шта његовог генијалног пријатеља ... задржава на сцени као глумца ... када је већ на даскама извојевао себи славно име ... као писац (Дединац М.). Сириски ратари изоравају плоче, на којима су урезане куке и вијуге (Велимировић). Ту га је пекарев Рајко ... учио да чита и пише и дете је предано тонуло у тајанствени свет кука и потеза (Бановић М.). Баш је штета, што нам нису послали конфете и змијнице (Јонке Љ.). Лепо време у опште предстоји. . . Кад се тако звани перасти облаци или као што их још друкчије зову „овчице“ на небу покажу (Пелагић В.).

2.5.2. Поред семе изгледа, перцепција појма у множини се може заснивати и на културно специфичном знању о његовом САСТАВУ. У овом типу случајева, множина се концептуализује кроз ставове носилаца језика о инхерентним функцијама или карактеристикама именованог појма:

лутка ж → мн. *фиг. чудне, необичне, настране идеје; кост ж* → (мн.) *фиг. људско тело (измршавило, слабо); јеж, мрав м* → мн. *жмарци, трнци, мравци.*

Примери: Дошле јој лутке к'о обично, одавно нису (Сремац С.). А њима, женама, тако понекад дођу лутке у главу (Ранковић С.). Спусте кости оба остарела | Уморене на зелену траву (Млад. Д. 1, 16). Тада сам и спавајући осјетио јежеве страха (Ујевић Т.). Кад рече: зове те цар, прођоше ме мрави од пете до перчина (Ненадовић М.).

2.5.3. И именица **бљувотина**, која се у основном значењу дефинише као: *оно што се избљује, избаци из желуца при повраћању*, има секундарно значење мотивисано множином: → (обично у мн.) *фиг. оно што изазива осећај или осећање гађења (ружне речи, псовке, увредљиви поступци и др.).* При одвајању секундарног значења, маркер

типичне употребе именице у множини ставља се како би означио њену нову семантичку улогу, у форми квалификатива (истинитости, моралности) нечијег исказа (као у примеру: „Она није могла одмах да схвати како ја могу ... да говорим такве петоклонашке бљувотине“, Чолаковић Р.). При томе се лексема *бљувотина*, као конкретизована апстрактна именица, у множини употребљава са значењем лексеме *реч*, при чему се њена веза са основним значењем остварује преко сродности са физичким осећајем гађења, који мотивише истоимену заједничку сему.

2.5.4. По сродном обрасцу формира се секундарно, антропоморфизовано значење именице **елемент** → (обично у мн.) *људска група (ређе појединац) као чинилац у неком друштву, друштвеним односима и збивањима*, уз пр.: Спасоје је био мајстор у томе да одбије од свог локала ‘нежељене елементе’ (Петровић В.).

2.6. Одвајање као резултат РАДИЈАЛНЕ ПОЛИСЕМИЈЕ. У мањем броју случајева значење мотивисано типичном употребом именице у множини не може се дефинисати као производ механизма ланчане полисемије (трансформација архисеме), већ пре као семантичка дисперзија која је мотивисана самим индуктором полисемије (полазним семантичким садржајем).

2.6.1. Типични су случајеви одвајања секундарних значења деминутивних именица **иглица** → (обично у мн.) *слеђене честице воде које се нахватају око неког предмета; смрзнута пара; иње; јагодица* → (обично у мн.) *истакнути део на лицу испод очију, горњи део образа изнад истурене (јагодичне) кости; → месно задебљање на врху прстију са супротне стране од ноката; и јамица* → (обично у мн.) *мало удубљење, рупица на бради, образу или слепоочници (која се опажа обично при осмеху); у чијим се секундарним значењима преклапају семантички потенцијали деминутивности и типичне употребе у множини.*

2.6.2. Секундарна значења као резултат радијалне полисемије доста су честа и у контексту покрајинске употребе лексеме, нпр.: **бисага** → мн. *комад овчијег меса, предњи део задње ноге и мало слабине; дроњак* → мн. покр. *ситан, закржљао, слаб кромпир; капљетина* → (мн.) покр. *део зајажене воде која отиче; крило* → (мн.) покр. *дужа страна гроба (Томић С.); кркача* → мн. покр. *две новоуведене, придодате жице, нити уз две постојеће између истих зубаца на ткачком брду, и др.*

2.6.3. У оквиру истог модела, константом *само (у) множини* обележава се настанак значења које одговара специјалној и терминолошкој употреби лексеме, нпр.: **број** → (само мн.) *заст. назив четврте књиге Мојсијеве у Старом завету; бројаница* → (само мн.) *рлг. дванаест дана пред Божић; крстоноша* → (само у мн.) *лителија у којој се носе крстови и друга црквена обележја; клин* → (само мн.) *мед. нар. кила, брух; зебра* → (само мн.) *вет. нар. отекине на вилицама код коња, и сл.*

2.7. *Одвајање као резултат непотпуне лексикализације.* Употреба израза *обично у множини* подразумева и означавање непотпуно лексикализованих облика лексема у којима је множина активна као мотиватор типичног облика речи. При томе, значење у множини представља вид прилагођавања (адекватације) појма његовој актуелној семантичкој референцији. Судаћи према прикупљеној грађи, до таквог дефинисања долази у следећим типовима случајева:

2.7.1. При лексикографском представљању КОНКРЕТНИХ ПОЈМОВА, КОЈИ СЕ У ПРИРОДИ ПОЈАВЉУЈУ У ПАРУ, ВЕЋЕМ БРОЈУ; ОДНОСНО, ПРОЦЕСА ИЛИ ПОЈАВА КОЈЕ СЕ ПЕРИОДИЧНО, ЦИКЛИЧНО, ТЈ. УЧЕСТАЛО ПОНАВЉАЈУ. Тако се, на пример, именица **кљова** у Речнику САНУ дефинише на следећи начин: (обично мн.) *јаче развијени, велики, дуги зуб код неких сисара, обично свинут при врху*; именица **жмарац** као: (обично у мн.) *осећај у телу сличан боцкању изазван извесним физиолошким поремећајима*; именица **врацбина** као: (обично мн.) *поступање онога који врача, мађија, чаролија*; именица **житарица** као: (обично у мн.) *назив за жито сваке врсте које служи за исхрану, цереалије, и сл.*

Сродну лексикографску обраду имају и друге именице: **апотекарија, бакенбарт, бала, вишеклија, дизгин, дрангулија, даира, еспадрила, жвала, иницијал, каруца, кодура, канца, каљача, клизалька, назувак, наколеница, кулиса, огризина, опанак, зализак** и сл. (за КОНКРЕТНЕ ПРЕДМЕТЕ); односно: **баханалија, беспослица, бацанија, врачарија, егзерцирија, јектенија, манир, лудорија** и сл. – (за ПРОЦЕСЕ, односно за ПОЈАВЕ).

2.7.2. Код ове групе случајева изразом *обично у множини* истиче се типична парна употреба појма који се дефинише (*дизгин, каљача, клизалька, опанак*); односно, његова припадност недефинисаном или непребројивом мноштву истородних појмова (*дрангулија, огризина, врачарија, лудорија*). У обе групе, множина се појављује као обележје референцијалног квалитета који искључује разликовање истородних појмова, па према томе и могућност њихове индивидуације, па ни једнина не може бити локализована као секундарни део полисемантичке структуре лексеме.

2.7.3. У сродном контексту јављају се и случајеви лексикографске обраде појмова који означавају КОЛЕКТИВЕ: ГРУПЕ ОСОБА, ЗАЈЕДНИЦЕ ИЛИ НАРОДЕ. Тако се, на пример, именица **Индоевропљанин** дефинише на следећи начин: → (обично у мн. *Индоевропљани*) *припадник породице народа чији су се језици развили из заједничког прајезика*; именица **командос** као: → (обично у мн.) (енгл. *commando*) *припадник привремених тактичких формација припремљених за герилско ратовање, а властита именица* **Аргонаут** као: → (обично у мн.) ... мит. *назив за грчке хероје који су, у потрази за златним руном, отпловили за Колхиду*, и сл. Аналогно изложеном, и овде припадност појма некој широј заједници подразумева губљење његовог сингуларног идентитета.

2.7.4. Сличан тип граматичке квалификације по броју јавља се и при лексикографској обради ТЕРМИНА ИЗ РАЗЛИЧИТИХ ОБЛАСТИ ПРИРОДНИХ НАУКА, чије присуство у стручним текстовима (који припадају научном стилу) имплицира њихову типичну употребу у множини. Као карактеристични примери за ову појаву могу се издвојити именице: **ген** → (обично мн. гени) *хипотетични зачетак наслеђа који се према неким теоријама налази у хромозомима полних ћелија*; **капилар** → (обично у мн.) *најужји крвни суд, који повезује огранке артерија и вена*; затим **декстрин, екстремитет, избара, изотоп, изобата, изогона, изодинама, изохипса, гласница, корњаш, једроглавка, једнокопитар** и многе друге. Како истиче Б. Тафра (2005: 133), овде је реч о „вишим таксонима, а не о делу лексикографске дефиниције“, што значи да маркер типичне множинске употребе термина не треба да чини део њеног примарног значења.

2.8. Из свега наведеног може се извести следећи закључак. Концептуализација множине служи као семантички чинилац који може играти активну улогу у настанку новог значења лексема. При томе, употреба именица у множини може чинити интегрални део СИНЕГДОХЕ, МЕТОНИМИЈЕ и МЕТАФОРЕ као механизма ланчане полисемије – а, у мањем броју случајева, и део РАДИЈАЛНЕ ПОЛИСЕМИЈЕ.

Када је примењен на целу лексему (или њено основно значење), квалификатор множине сигнализира (типична) ограничења лексичке јединице у оквиру њене граматичке парадигме. Подразумева се да свако ограничење које обухвата читаву граматичку јединицу битно сужава њен комуникативни потенцијал (обично је локализујући у домен специјалних терминолошких система, покрајинских контекста, устаљених фраза и сл.).

Квалификатор „зб.“

3. Други вид концептуализације плуралности везан је за употребу квалификатора „зб.“. На семантичком плану, овај квалификатор се користи да би означио значења (или комплексе значења) која настају у оквиру МЕТОНИМИЈЕ; док, на граматичком плану, он маркира лексеме које у својој полисемантичкој структури развијају значења којима је инхерентан семантичко-граматички концепт СКУПНОСТИ, ЗБИРА, (НЕ)ПРЕБРОЛИВОГ МНОШТВА.

До одвајања секундарних збирних значења именица долази у оквиру следећих метонимијских модела:

3.1. Моделу КОЛЕКТИВНА ОСОБИНА ИЛИ СТАЊЕ → ОСОБЕ КОЈЕ РЕПРЕЗЕНТУЈУ ТУ ОСОБИНУ припадају апстрактне именице на **-ост, -ство, -штина, -еж** и др.: **званичност** ж *особина, својство онога који је званичан, онога што је званично* → зб. *званичници, званични представници*; **напредњаштво** с *напредњачка политика, идеологија, свест,*

напредњачки дух → зб. *напредњаци, напредњачка странка*; **избеглиштво** *пребивање ван земље или у земљи ван места сталног боравка до кога је дошло услед склањања испред какве опасности* → зб. *групе избеглица, избеглице*; **богаштина** ж *богатство.* → зб. *богаташи*; **гадеж** м и ж *нечистоћа, прљавштина* → зб. *људи који заслужују презир.*

Примери: Сви [ће], и „заслужени тридесетогодишњи“, и почасни одбор, и јавност, и званичност, добити што им се има одмерити (Богдановић М.). Напредњаштво, доминирајући у млађој генерацији, у првом деценију овога вијека, било је у политици реалистично (Марјановић М.). У општем метежу повратка хитале су армије, избеглиштво, читав један народ (Радић Д.). Где се народ не цепа у крајности богаштине и сиротиње, ту нема ни оне деморализације (Вујић М.). Крвљу својом натапали [су] ... ову несретну земљу само да је ослободе од онога азијатскога гадежа (Самоуправљање, лист, 1883).

3.2. Моделу ПОЈАМ ИЛИ КОНЦЕПТ → ОСОБЕ КОЈЕ ГА РЕПРЕЗЕНТУЈУ ПРИПАДАЈУ ИМЕНИЦЕ: **живот** м *посебан облик кретања материје настао на одређеној етапи њеног развика; облик постојања везан за индивидуализовану, високо организовану материју.* → зб. *људи, живи створови уопште*; **младост** ж *младо доба, узраст од детињства до зрелих година* → зб. *младеж, омладина.*

Примери: У младој боровој шуми ... скупио се и ту застао остатак живота из неколико села (Ћосић Д.). Зимус, кад се комшинска младост набациваше каменом, надбацио је над све остале (Ћипико И.).

3.3. Моделу ДРЖАВА → (НАЦИОНАЛНО ОРГАНИЗОВАНИ) КОЛЕКТИВ ПРИПАДАЈУ ИМЕНИЦЕ НА **-ија** типа: **Мађарија** ж *Мађарска* → зб. нар. *мађарски народ, мађарски живаљ, Мађари*; **Бугарија** ж нар. заст. *Бугарска.* → зб. *Бугари*; **Немадија** ж заст. и нар. *немачка земља, немачка држава, Немачка* → зб. *Немци, немачки војници; уопште туђинска војска* и др.

Примери: Ту се нађох међ самом Мађаријом (Змај Ј. Ј.). Не ћу [се] никад више огледати с цинцаријом и с бугаријом (Руварац И.). Немадија ... [су] Турски војници, народ их за то позива тако, јер нијесу знали српски (Босанска вила 1899).

3.4. Ознака збирности јавља се и код именица са конкретним значењем, које реализују секундарна значења према општем моделу: БОРАВИШТЕ (ОРГАНИЗАЦИЈА) → ОНИ КОЈИ ТУ ПРЕБИВАЈУ (РАДЕ). Секундарна значења овог типа јављају се код конкретних именица: **логор** *војни објекат (шатори, бараке, земунице или зграде, касарне) у којем војска борави* → зб. *људи у логору*: Логор је будан; борци се спремају за покрет (Чолаковић Р.); и **милиција** *наоружане јединице које имају задатак да одржавају јавни ред и мир и штите друштвену и личну имовину* → зб. *припадници таквих јединица, милиционари*: Милиција је трагала дуж обале (Андрић И.).

3.5.1. Регуларно збирно значење не мора бити маркирано граматички, квалификатором, већ и метајезичким путем. Будући да збирност потенцира постојање сема СКУПНОСТИ, ПРИВИДНО НЕОГРАНИЧЕНОГ МНОШТВА у полисемантичкој структури лексеме, она се може супституисати метајезичким константама (*велики*) број, количина, мноштво, маса, група, скуп и заједница.

У овим случајевима, збирно значење именице настаје као резултат преноса сема величине/интензитета на циљни појам (МЕТАФОРА); односно, као резултат персонификације архисеме (МЕТОНИМИЈА), као у примерима: **вашар** м *повремено трговање у неком месту, у одређене дане, у које се скупља велики број купаца и продаваца*; → мноштво, *гунгула*, маса *света на једном месту*; **вихор** м *снажан ветар велике брзине* → *фиг. бујица, велико мноштво нечега*; **врева** ж *бука, граја, галама, вика, жагор* → мноштво, *гомила (о људима) (врева гледалаца)*; **гнев** м *велика љутина, сриба, бес, разјареност* → *фиг. мноштво, велика маса*; **громада** ж *нешто огромно, нешто што има велику масу, велике димензије и сл.* → велики број, *велика скупина, мноштво*; **кијамет** м *пропаст, смак света, страшни суд* → мноштво, *сила, безброј, сијасет, силесија*; **облак** м *згуснута, кондензована водена пара, у атмосфери* → *фиг. мноштво животиња (обично јато птица, рој инсеката или скупина риба) које се крећу заједно у већој групи*; **океан** м *водено пространство, укупна маса слане воде на површини Земље између континента* → *фиг. уопште велики број, велика количина нечега, мноштво, обиље*; **оркан** → *веома велики број, количина, мноштво (нечега), и сл.*

Примери: Стигли смо станици ресничкој, где је тек био прави вашар (Миодраговић Ј.). У вихору речи и хартије ти коментари били су за Бајкића мала острва јасности и одмора (Ћосић Б.). То беше врева мисли и осећаја што бујаше у мени (Јовановић М.). Съ тога овде и рыба у води, | Гди се најпре гњивомъ (множиномъ) налазила, | Већ се више, кажу, и неплоди (Драгољуб, забавник, 1846). Кијамет деце пред кућом (Змај 4).

3.5.2. Наведени примери дефинисања секундарних значења показују да се збирност, као граматичка категорија, семантички може концептуализовати на више начина. Код семантички експлициране збирности, семе скупности се комбинују са експресивним елементима употребе лексеме, чиме се не добија само значење мноштва, већ и његове активности (и стога су ова значења често маркирана као фигуративна).

Род

4. Посматран као категорија чија промењена реализација утиче на ширење полисемије, именички род се најчешће јавља као саставни део процеса МЕТОНИМИЈЕ. Мотивација овог процеса зависи од полазног и циљног значења лексеме, као и од везе која је успостављена између њих.

4.1.1. Типичан случај промене рода мотивисан метонимијом запажа се код именица женског рода на **-а**, које као примарно имају апстрактно значење. Промена рода овде обично сигнализира њихову антропонимизацију, одн. прелаз од СТАЊА ИЛИ ОСОБИНЕ према њиховом НОСИОЦУ ИЛИ ИЗАЗИВАЧУ, као у пр.: **грамза** ж покр. *грамжљивост* → (и м) *грамжљивац*; **гусарина** ж *гусарство* → (и м) *аугм. и пеј. од гусар*; **злосрећа** ж *зла срећа, зао удес, несрећа* → (и м) *особа која има злу срећу, несрећник, несрећница, и* → *неваљалац, хуља, бедник, бедница, несрећа*; **зорба** ж покр. *дрека, издирање, вика (често при заповедању), натресање* → (и м) *насилник, разбојник, бунтовник*; **изневера** ж *прекришј верности, неверство* → (и м) *неверник, издајница*; **мрзило** с покр. *мржња, непријатељство* → (и м) *онај којег мрзе, онај који је омражен, мрзан*; **небрига** ж *немар, немарност, небрижљивост* → (и м) **а.** *особа која није оптерећена бригаама; особа која се ни за шта, ни о коме озбиљно не брине*, **б.** → *особа која не води рачуна о свом изгледу, чистоћи*; **неверица** ж *неверовање, сумња, сумњичење* → (и м) *особа која олако не верује некоме, нечему, у некога, у нешто*, → (и м) *особа која изда, издајник, издајница, вероломник*; **нејеша** ж покр. *одсуство прохтева за јелом, неосећање глади, недостатак апетита* → (и м) *нејелица*; **неопранштина** ж *неопраност, нечистоћа, прљавиштина* → (и м) *нечист, прљав човек*; **несрећа** ж *зла срећа, зла судбина, коб* → (и м) **а.** *несрећник, несрећница, јадник, јадница, невољник, невољница*, → **б.** погрд. (понекад у експресивном изражавању са избледелим значењем) *неваљалац, неваљалица, покварењак, поквареница, бедник, бедница, пропалица, хуља*; **осама** ж *стање осамљености, самоћа, усамљеност* → (и м) *онај који живи сам, без породице, инокосна мушка особа, инокосник, и сл.*

Примери: Кад се гусарина наотимао блага, паде под крило млетачког лава (Костић Л.). Види, грамзо, како си право поделио (Васиљевић А.). Прича се да је један спахија из Скадра био зорба (насртљив) и правио зулуме (Јовићевић А.). Слаботињо, изневеро моја. Изабрао сам те за свог наследника, сам те одредио и нећеш ми побећи (Ћосић Д.). Највећа је у животу мудрост: | Стрпељивост и – бити небрига (Ненадовић Љ.). Жена је била и сретна ради тога [одласка мужа], јер је био нерадник, пијаница и несрећа (Наметак А.). У очи ми гледај, несрећо погана! – грмио је по који пут већ фра Петар (Андрић И.). Несмислица и ускоглеђа, гроф Штирк је заступао туђа гледишта (Јовановић Ј.). Бјежао је од стварности, јер је био, немоћан да је савлада, па се због тога понекоме чинио сањиво сумњало, невјерица и циник (Симић Н.). Осама ... кад се говори о човјеку да нема никога (РЈА).

4.1.2. Секундарна значења набројаних именица квалификују се константом „и м.“, чиме се указује на чињеницу да могу бити и мушког рода, а не само онога наведеног непосредно уз одредницу. То може да буде показатељ њихове непотпуне граматикализације. Будући да метонимијски контекст подразумева постојање логичке

везе између основне и пренесене употребе лексеме, апстрактном именицом се именују и особа и каузална веза између њеног назива и стања у коме се налази. Пошто, семантички гледано, постоји двојако именовање, та веза се на морфолошком плану очитује пре као колебање у роду него као промена рода.

Такође, из примера обраде именица *злосрећа*, *небрига*, *неверица* и *несрећа* видљиво је да се метонимијско значење може концептуализовати у више назива за особе, у складу са поимањем апстрактног концепта који им стоји у основи.

4.2. Сродан тип преноса реализује се код именица средњег или женског рода које, као примарно, имају конкретно значење. У овом типу случајева, супституција предмета називом за особу најчешће се поима као каузална веза између појма и његове колективне експресије, при чему употреба именице у мушком роду служи као сигнал увођења категорије АНИМАТНОСТИ у полисемантичку структуру: **богомoља** ж *место где се врше верски обреди, црква, храм* → (и м) *богомoљац*; **боцкало** с *оруђе којим се боцка, игла, шиљак* → (и м) *особа која задиркује, пецка, пецкало*; **грозница** ж *мед. повишена телесна температура с дрхтавицом, као симптом разних болести, febris* → (и м) *фиг. покр. досадна, наметљива особа*; **дизало** с *техн. дизалица* → (и м) *шаљ. крадљивац, лопов*; **древенда** ж *покр. аугм. и пеј. од дрво; пањ, клода, цепаница* → (и м) *фиг. погрд. тром, непокретан човек; геак, грмаљ, глупак*; **каменица** ж *суд, посуда направљена од камена (за воду, уље и сл.)* → *фиг. (и м) погрд. човек који ћути као камен*; **купусара** ж *каца или сличан дрвени суд у којем се држи и кисели купус* → (и м) *фиг. погрд. отимач, пљачкаш*; **лончина** ж *аугм. и пеј. од лонац* → (и м) *покр. онај који на већим светковинама припрема јела, кувар*; **мазало** с *козметичко средство за мазање тела, лица, косе и сл. (маст, помада, уље и сл.)* → (и м) *пеј. рђав, лош сликар; сликар уопште*; **мутница** ж *набујала, надошла мутна река* → (и м) *мутљивац*; **обртало** с *покр. обрталиште* → (м) *онај који поступа час овако, час онако, који се довија, преметало* и сл.¹

Примери: Молим напомените честитом везиру ... да би неке мутнице и бунтовне спахије заптили (Гавриловић М.). Белосветска мазала грде наше храмове (Пијемонт 1911). Сliku је била начинила пијана кичица неког рђавог мазала (Костић Ж.). Они што четовањем нијесу штеђели пљачкати своје племенике и нијесу се далеко измицали називани су погрдним именима: „зградаре“ ... и „купусаре“ (Дучић С.). Нијесмо вас за то бирали ... Зборите каменице јадни (Божић Г.). Овај Петар Рабун, то ти је онај подмукли боцкало, што га свијет није видио! (Банија, Воркапић Ј.). Људи сиромаси, богомoље и

¹ Гледано из перспективе историјске семантике не може се искључити ни друга могућност, а то је да значења (појединих или свих) именица радијално потичу из једне мотивне речи. Према овом становишту, оба наведена значења представљају семантичке садржаје истог ранга који се везују за два засебна деривата, различита у роду. Тако би нпр. им. **мазало** у м. роду могла представљати изведеницу од основе

глупаци (Ковачић А.). Није питање, да ли је г. Панта, прочитавши критику Флоринскога, уобште скочио ... високо ... и како је пао, да ли на нос или на колена ... већ се пита ... превртало и обртало мој! како је г. Панта критику ту руску прихватио и примио (Руварац И.).

4.3. Квалификатори рода се могу јавити и у полисемантичкој структури именица које, као примарно, имају значење назива за особе. У овом типу случајева секундарно значење настаје аналогичном према основном, као вид сужавања референције на СТАЊЕ или ПОЈАМ са којим особа стоји у метонимијској вези:

арчипара м и ж *онај који много троши, расипник, трошација* → ж *оно што човека изазива да улудо троши*; **ешкија** м *разбојник, зликовац, пропалица* → ж *одметништво, устанак, буна*; **комита** м *припадник оружаних група које нису у саставу редовне, регуларне војске, нерегуларан борац, одметник од власти, устаник* → ж *нерегуларна војска*; **кривошија** ж и м *особа криве шије, кривог врата, кривоврата особа* → ж *мед. нар. болест урођена или добивена назебом услед које се криве врат и глава, сарит *obstipum**; **дрвосеча** м *онај који сече дрвеће у шуми или цепа дрва* → ж *сеча, обарање дрвећа у шуми; време вршења те радње*; **водоноша** ж *она која носи воду, водарица* → ж *онај који има у себи воде, из којег извире вода*; **ибриклија** покр. м *онај који послужује из ибрика* → ж *врста суда, ибрик са шиљастим поклопцем, и сл.*

Примери: То је било о преклањској дрвосечи (Змај Ј. Ј.). Кривошија ... је болест урођена или задобивена, најчешће услед назеба. Глава је савијена на болесну страну (Поповић Д.). Колашинци криви сви: тај има сина у комити, тај брата, тај оца – држе с њима везу, носе им хлеб (Сијарић Ћ.). Кад се који одметне, кажу: „Отишао у ешкију“ (Ђоровић С.).

4.4. Узимајући изложено у обзир, може се закључити да промену рода као показатељ развоја новог значења често прати његова конкретизација која има упориште у метонимији. При томе је основа метонимијске везе код ових именица везана за назив особе (као полазну или као циљну тачку), па је природа те везе најчешће каузална.

4.5.1. Поред овога, у Речнику САНУ се среће и морфолошка консолидација облика множине именица као последица њихове историјске адаптације. Константом *ретко м./ж.* у овим случајевима се означавају одреднице које се завршавају на консонант, нпр.: **благодет** ж (ретко м); **бога** м (ретко ж); **вече** с и ж (ретко м); **врлет** ж (ретко врлет, -а м); **гвозд** м (ретко гвозд, -и ж); **гњат** м (ретко гњат, -и ж), **голет** ж (ретко голет, -а м), **дб** м (ретко дбли ж), **замет** м (ретко ж), **зановет** ж (ретко м), **запад** м (ретко ж), **кострет** ж (ретко м), **кад** м (ретко ж), **колут** м (ретко ж), **лаз** м (ретко ж), **мисао**, мисли ж (ретко

мазати, а не семантички дериват значења козметичког средства; док би им. **каменица** у м. и ж. роду могла стајати за две изведенице истог ранга од основе **камен-**, и сл.

мисао, -сла м), **накот** м (ретко ж), **намисао**, -сли ж (ретко: намисао, -сла м), **недуг** м (ретко ж), **немар** м (ретко ж), **нехат** м (ретко ж), **олош** м (ретко ж), **ђс** ж (ретко м) итд.

4.5.2. Код ових именица, константом *ретко м/ж* маркира се промена рода која своје постојање дугује територијалним, хронолошким или културолошким разлозима.

„Двострукост“ у роду настала је као последица „родне“ интерференције, а ова опет као последица чињенице да нулти наставак формално обележава номинатив једнине и именица мушког и именица женског рода.

Навешћемо неколико примера. Административни стил краја 19. века бележи изоловану употребу именице *нехат* у женском роду („Често пате [грађани] због нехати агенциских званичника“, Самоуправљање 1883); док се употреба именице *немар*, такође у женском роду, јавља у регистру само једног аутора („Код нашег сељачког сталежа не опажа [се] врља за гајење боље живине. Ту своју немар наш народ разно правда“, Радић Ђ.). Употреба именице *налет* у женском роду може се сматрати регионалном карактеристиком језика једног писца („Отјерај с радње ону налет, да не буде зла“, Ћипико И.). Слично је и са употребом именице *запад* у женском роду у језику С. М. Љубише („Бока граничи с истока и са сјевера Црном гором, с југа Арбанијом, с подна морем јадранскијем а са запади Херцеговином“, Љубиша С. М.), и др.

4.5.3. Поменут принцип квалификације именица сведочи о томе да на однос између формалне категорије рода и полисемантичке структуре лексеме могу утицати и фактори њене индивидуалне употребе. У том смислу, подаци из тезаурусних речника могу помоћи да се боље ослика процес прилагођавања језика социјуму који га употребљава.

Падеж

5. Судаћи према прикупљеној грађи и њеној обради, концептуално-семантички чиниоци, који карактеришу употребу појединих именица у косим падежима, могу мотивисати формирање засебних значења у њиховој полисемантичкој структури.

5.1.1. Семантичко окружење које мотивише типичну употребу именица у *вокативу* најчешће је одређено контекстом емфатичког обраћања, који подразумева персонификацију њиховог основног значења (у оквиру МЕТОНИМИЈЕ или МЕТАФОРЕ). До овог процеса долази у случајевима када се употребом именице у *вокативу* изражава наглашен, веома позитиван или веома негативан емоционални став говорника према саговорнику.

5.1.2. Тако се нпр. именица **војска**, у секундарном значењу које је мотивисано њеном емфатичком употребом, у Речнику САНУ дефинише на следећи начин: → (обично у вок.) *људи, народ; човек* (са пр.: „Стој, војско, не дај се! – опоменуо ме је лекар, срдечно и присно“, Конфино Ж.); док се именица **кућа**, са основним значењем: *грађевински*

објект, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу; у истом контексту дефинише као: → (обично у вок.) назив од миља (обично у обраћању мајке детету, често са атрибутом моја) (са пр.: „Мати! викну славим гласом. – Шта је, кућо моја? – притрчи забринута мати“, Шапчанин М. П.).

Емоционалност као прагматички фактор који прати издвајање засебних значења препознајемо и код именица: **нега** (и **храна**) → (обично у вок.) *назив из милоште, одмила за дете, мајку и др.* (у пр.: „Него моја, храно материна!“; Јакшић Ђ.); затим, **банда** → фиг. (обично у вок. при обраћању) *бандит* (у пр.: „Шта, бандо, дјецу плашиш?“; Барковић Ј.); **кадија** → (обично у вок.) покр. *друг, пријатељ* (у пр.: „Калфе су се међусобно називале ... кадијо, бато“, Мијатовић С.), и др.

5.1.3. У набројаним примерима, контекст емфатичког обраћања концептуализује се као семантички елемент и мотивише развој секундарних значења именица. До овог одвајања долази у два типа случајева.

Први тип случајева, како истичу Д. Г. Премк (1997: 85) и М. Ковачевић (1999: 197), припада *морфолошки блокираној синегдохи* која се остварује на равни: ИМЕ ГРУПЕ ЛИЦА → ПОЈЕДИНАЦ/ЛИЦЕ ИЗ ТЕ ГРУПЕ (*војска, кућа, банда*). Аналогично према овој, могли бисмо тврдити да други тип случајева обухвата *морфолошки блокирану метафору*, која се остварује преносом компоненте позитивног чулног утицаја (*нега, храна*); или друштвеног утицаја, угледа (*кадија*) на појединца.

Лексикографска константа *обично* којом се дефинишу ова одвајања упућује на закључак да је појам „морфолошке блокираности“ у оба типа случајева потребно схватити условно. Другим речима, употреба именица у вокативу, на семантичком плану, служи томе да утврди идентитет новоуспостављених значења и раван њихове комуникативне примене. Једном када је тај идентитет утврђен, даља употреба именице у другим падежима (нпр. у акузативу) такође може укључивати ово значење (као у пр.: *Они су најобичнија банда, разг.*).

5.2. На формирање засебних значења мотивисаних метафоричним преносом по изгледу или функцији може утицати и употреба именица у *генитиву без предлога*.

Тако се, на пример, именица **јарац** у секундарном значењу дефинише на следећи начин: → (обично у ген. јд.) *врста дечачке игре* („Које игре знате? – ... Знам ... јарца, или јакања“, Ранковић С.); док се именица **лончић** у једном од секундарних значења одређује као: → (обично у ген.) покр. *дечија игра у којој су главни учесници девојчице, девојке* (са примером: „Млађи се мушкарци играју лопте, девојке лончића“, Филаковац И.). Поменути тип генитива, који мотивише формирање секундарних значења *игре* код именица **ловац, ловица, маца, новчић, ован, орач** и других, у граматикама се најчешће карактерише као „генитив игре“ (Стевановић 1975б: 201–202).

5.3. Семантичко окружење које мотивише типичну употребу именица у падежу са предлогом (*акузативу, инструменталу или локативу*) реализује се у зависности од значења падежних синтагми у којима се дате именице налазе.

5.3.1. У анализираним примерима издваја се типичан контекст употребе *акузатива* и *локатива* са предлогом у, нпр. код именица **невреме** и **љубав**. Им. **невреме** у секундарном, апстрактном значењу дефинише се као: → (обично у ак. с предлогом „у“) *неповољно, непогодно, незгодно, неодговарајуће време, недоба* („Принуђени [смо] да му у невреме досађујемо“, Милошевић Р.); а именица **љубав** у секундарном значењу као: → (обично у лок. „у љубави“, као глаголска допуна) *добри међусобни односи, пријатељство, слога* („[Недић] је оштро осуђивао љубазне критичаре који воле да остану у љубави са целим светом“, Скерлић Ј.). У оба наведена случаја, секундарно значење именица подразумева општи контекст *стања*, односно *околности* у којима се одвија радња – при чему овај контекст код именице **невреме** има израженију ВРЕМЕНСКУ, а код именице **љубав** СИТУАЦИОНУ компоненту (у складу са њиховим основним значењима).

5.3.2. У грађи се примећује и типична употреба именице **нагласак** у *инструменталу* с предлогом *с(а)*, која, мотивисана својим синтаксичким окружењем, развија функцију спецификавања глаголске радње, као и секундарно значење НАЧИНА: → (обично у INSTR. с предлогом *с(а)* уз глаголе говорења) *посебно, нарочито истицање, наглашавање чега (онога што се казује)*: „Тајност је овде од пресудне важности – са нагласком је изговарао командир“ (Јаковљевић С.).

Секундарно значење → *заслуге, дејства* развија се код именице **врлина**, типично употребљене у *инструменталу без предлога* („Уминуше болови врлином | Лековитих трава“, Бан М.). Будући да презентује функцију глаголске детерминанте, поменуто значење именице *врлина* могло је бити дефинисано и путем константе у (*прилошкој*) *служби*.

5.4. Изложени случајеви показују да типична употреба именица у зависним падежима (са предлогом и без предлога) може утицати на формирање њихових секундарних значења. Да би ово било могуће, потребно је да се задовоље два услова. Први је везан за њихов семантички потенцијал: именице *кућа* и *банда* нпр., када су употребљене у вокативу, развијају секундарна значења због тога што њихово основно значење поседује потенцијал ка персонификацији. На то се надовезује други услов, а то је да се трансформације основног значења именица одвијају под утицајем општих концептуално-семантичких чинилаца који су карактеристични за одређени падежни облик.

Придевске категорије

Придевски вид

1. Има довољно разлога да се придевски вид сврста међу граматичке категорије са упориштем у семантици. Анализа придева према функцији коју је извео Е. Фекете (1973) показује да се, у оквиру једне одреднице, опреку у виду треба посматрати као семантичку поделу, а проблем одређеног вида придева као питање инхерентног семантичког обележја. Овоме у прилог говори то што се релационо значење придева успоставља као део функције дескриптивног значења, или, у прелазним случајевима, као његов интегрални део.¹

1.2. У овом контексту, употреба константи *обично*, *ретко* и *само одр.*, односно *ретко неодр.* у Речнику САНУ сведочи о различитим типовима односа између одређеног и неодређеног придевског вида као споја дескриптивног и релационог типа значења. Спецификација категорије вида у полисемантичкој структури придева одвија се као вид перспективизације значења, као процеса којим се сужава збир појмова које означавају и истиче одређеност њихове појмовне представе.

1.3. У највећем броју случајева, константом *обично одр.* типично се сигнализира развој КВАЛИФИКАТИВНОГ типа значења. Поменути тип везан је за домене специјалне употребе описних придева, у којима они више не служе као лексичка средства информативног допуњавања знања о појму, већ и као идентификатори његове карактеристичне особине. Преглед придевских значења, при том, указује на то да су, у оба случаја, у придевском значењу активни детерминативни, упућивачки елементи:

активан редан, *радљив*, *предузимљив*, *жив* → (обично у одређеном виду) *који је у редовном радном односу; који се редовно бави нечим* (активни новинар); **вокалан који се пева**, *који је подешен за певање* → (обично одр.) лингв. *самогласнички, који се односи на*

¹ О инхерентној блискости описног и релационог у оквиру семантике придева са идентификационом функцијом Е. Фекете каже следеће: „дужи облик ... за разлику од краћег облика, вршећи идентификацију – не означава само особину дате јединке [дакле, означава и особину, Н. И.], већ истиче и везу особине са датом јединком; другим речима: упућује на то да саопштеној особину треба посматрати везано, у релацији са датом јединком, оном која се том особином одликује“ (Фекете 1973: 349–350, курзив ауторов). Са овим мишљењем се не слаже Б. Тафра, која је склонија томе да неодређени и одређени вид придева посматра као два граматичко-семантичка подразреда. Ослањајући се на утицај вида у разликовању придевске функције („и одређени и неодређени придјеви квалифицирају, само што одређени квалифицирајући и идентифицирају“), као и на (са синхроног становишта) двојачко порекло суфикса за облике одређеног (дужег) и неодређеног (краћег) вида, ова ауторка тврди да се нпр. придеви „*кишан* и *кишни* не разликују ... [само] по виду, већ [и] по категоријалном значењу“. Пошто је неодређени облик придева, структурно гледано, основни лексички лик описног, а не односног придева, онда ни „одређени лик описног придјева не може бити у опреци с односним придјевом исте творбене основе при успостављању рјечничке натукнице“, из чега следи да је „с лексиколошког стајалишта неисправна она често понављана формула у нашим рјечницима у *одр. виду, обично одр., само одр.*“ – која у оквиру истог речничког чланка повезује оба придевска вида (Тафра 2005: 57–58, подвукао: Н. И.).

вокал, који има природу вокала (вокално 'н'); **гвозден:** који је од гвожђа (сав или великим делом) → (обично одр.) који у себи садржи гвожђе (гвоздена вода); **диференцијалан:** који указује на различитост, различит, друкчији, диференциран → (обично одр.) који различито, подвојено третира поједине сличне случајеве (диференцијални царински систем, диференцијална тарифа); **дуалан:** двострук, двојак → (обично одр.) двојински (дуални облик); **ексклузиван:** који се строго држи одређене области, аспекта и сл. → (обично одр.) грам. којим се нешто изузима, искључује, искључни (ексклузивна реченица, ексклузивни везник); **конструктиван:** који доноси корисне резултате или промене, који даје позитиван допринос у нечему → (обично одр.) конструкциони (конструктивна линија); → фил. **спекулативан** (конструктивни метод); **непостојан:** који с временом губи или мења своја првобитна својства, несталан; **променљив** → грам. (обично одр., с.) који се јавља у сугласничкој групи на крају основе у неким облицима речи, а у осталима се губи (непостојано а); **обрнут:** који је у супротности, у опреци (с нечим), супротан, **опречан** → (обично одр.) мат. који се налази у односу реципроцитета, **реципрочан** (обрнута вредност, обрнута размера), и сл.

1.4.1. У групу придева чији развој семантичке парадигме прати константа *обично одр.* спадају и они који успостављају значења ИДЕНТИФИКАТИВНОГ типа. У одређеном виду (који се у речничком чланку најчешће везује за примарно значење) ти придеви упућују на именичку јединку особином којом се она, у датим границама, искључиво одликује. Доминантну одлику ових придева чини својство упућивања на појам, и то на тај начин да се ова веза може супституисати конструкцијом „онај + који је X особине“ која имплицира индивидуални појам у идентификативном смислу. На тај начин, ови придеви се, на семантичком плану, приближавају придевима у именичкој служби (Фекете 1973: 340–358).

1.4.2. Семантичка идентификација одређености придева иде у смеру маркирања доминантне особине или односа ПОРЕКЛА, ПРИПАДАЊА, ФУНКЦИЈЕ и сл., који чине интегрални део њиховог примарног значења:

вољан (обично у одређеном виду) → **а.** који има вољу, → **б.** који потиче од воље, којим воља управља; (вољно биће, вољни покрет, вољна радња); **дуборезан** (обично одр.) који је урађен у дуборезу, који је украшен дуборезом (дуборезна шара, дуборезни предмет); **навалан** (обично одр.) → **а.** који наваљује, напада, → **б.** нападачки, освајачки (најчешће у вези са ратом) (навална чета, навални рат, навални играч, навални ударац); **мозаичан** (обично одр.) који је од мозаика, који подсећа на мозаик и сл. (мозаични остаци); **закључан** (обично одр.) → **а.** који се односи на закључак, завршетак, → **б.** који се налази на крају, на задњем делу и сл. (закључни предмет, закључна фаза, закључни испит, закључно поглавље); **минералан** (обично одр.) који садржи минерал, минерале

као један од својих састојака (минерална материја); **мелеман** (обично одр.) који делује као мелем, благотворан, исцељујући; **утешан**, **саосећајан** (мелемна снага, мелемни мед); **ненародан** (обично одр.) који није близак, својствен народу (његовом духу, менталитету, обичајима и др.) (ненародни карактер, ненародна основа, ненародни правац); **научан** (обично одр.) → **а.** који се односи на науку, који се заснива на науци, → који се бави науком, чије је занимање наука (научно откриће, научна књига, научни свет); **обилазан** (обично одр.) који не води право, којим се заобилази, заобилазан (обилазна железница, обилазни пут); **опсесиван** који се односи на опсесију, који проистиче из ње, који је изазива и сл. (опсесивни мотив, опсесивна идеја, опсесивна тема) и сл.

1.4.3. Употреба у одређеном виду сигнализира процес функционалног усмерења придева сужавањем њиховог семантичког опсега на мањи број појмова, односно, на ограничен број синтагми са специфичним значењем у које улазе. Употребљена као маркер типичне употребе, константа *обично* скреће пажњу на то да семантички опсег употребљених придева остаје отворен и за неидентификациони, дескриптивни домен (уп.: *задружно газдинство : задружни живот; инструментална музика : инструментално схватање; научна истина : научни свет* и сл.).

1.5.1. Придеви код којих се одвајања појединачних значења дефинишу са *само одр.* такође поседују семантичке обрасце који имају заједничку мотивацију. Константом *само одр.* дефинишу се она значења која прате промену придевске функције – од КВАЛИФИКАТИВНЕ према ИДЕНТИФИКАТИВНОЈ. Поменута промена одвија се под утицајем измењеног граматичког контекста, који је заслужан за губљење успостављене референције.

1.5.2. У највећем броју случајева, до промене вида долази онда када описни придев задобија типолошко-спецификациону улогу. На тај начин, његова референција се помера од дескрипције општих обележја према означавању специјалног квалитета предметног садржаја на који упућује. Таква употреба утиче на формирање лексикализованих спрега придева и именице, као што је видљиво у примерима:

велик → (само одр.) *као стални атрибут у синтагмама и разним терминима:* велика болест, велика заграда, велики кашаљ и др.; **воштан** → (само одр.) *који је у некој друкчијој вези са воском* (воштане жлезде, воштани паразити); **врстан** → (само одр.) грам. заст. *који се односи на врсту* („Ови се умети могу назвати врсни, јер се по њима глаголи дијеле на шест врста“, Даничић Ђ.); **венеричан** → (само одр.) **а.** *који се добија поглавито полним сношајем и јавља на полним органима (о болестима)* (Распоповић [је] не само лекар, већ и специјалиста за кожне и венеричне болести“, Ћосић Б.); → **б.** *који је у вези са полним болестима* („Венерична амбуланта: лечи све болеснике од венерија“,

Николић Д.); **вербалан** → грам. (само одр.) *глаголски* („Вербални супстантив ... је ... начињен од инфинитивне основе“, Живановић Ј.); **голем** → (само одр.) *као стални атрибут у синтагмама и разним терминима*: голема болест, голема вечера, големи кашаљ, големо цвеће и др.; **жучан** → (само одр.) *који се односи на жуч (који садржи жуч и сл.)*: жучна бешика, жучна болест, жучне боје, жучни канал, жучна кесица, жучни мехур итд.; **звучан** → (само одр.) *који се односи на звук (често као део разних термина)*: звучна виљушка, звучни филм, звучни ефекти и сл.; **ликвидан** → (само одр.) фон. *чија се артикулација карактерише извесним протицањем ваздушне струје (најчешће бочним странама језика) и активним учешћем језика*: ликвидни сугласник; **носећ** → (само одр.) техн. и физ. *који нешто држи, носи* („Возила морају бити снабдевена и уравнотежена носећим гибњевима“, Зак.); **(не)кретан** → (само одр.) заст. *који се (не) може премештати, преносити с једног места на друго (о имовини, имању)* („Она је и сву живу стоку и све кретно имање превела у Књажевац другом мужу“, Милићевић М. Ђ.; „Кретно и некретно његово имање мора мени припасти“, Јакшић Ђ.), и сл.

1.5.3. За семантику придева у овим контекстуалним окружењима важи оно што је за њих истакао Е. Фекете (1973: 381–384): они не означавају само изоловану особину појма, већ „ланац других особина које верижно прате врсту“ којој појам припада (тако нпр. *некретно имање* говори више о другим квалитетима имања него о његовој физичкој „непокретности“); затим, они поседују номенклатурни значај (откривају *кључну, насловну особину* појма); означавају особину која је „упадљива, уочљива, присутна и врло карактеристична за сваку јединку дотичне врсте“ (И.: 381). Двочлана спрега придева и појма који се на тај начин означава знак је „јединствене представе“, посебног семантичког садржаја у оквиру опште представе о појму. Као и у другим наведеним случајевима, све поменуте особине довољан су мотиватор за издвајање засебног, типолошки мотивисаног значења у њиховој полисемантичкој структури, али не и за потпуно одвајање тог значења у оквиру засебне одреднице.

1.6. Коначно, случајеви у којима се придеви употребљавају само у одређеном виду могу припадати домену РЕЛАЦИОНИХ значења. У овим случајевима, придевом у одређеном виду се упућује на појам, а не на његову особину; а самим тим, збир појмова који придев може означавати сужава се на један специфичан домен. Будући да је код поменутих значења упућивачка компонента у истом рангу као и придевска детерминација (Фекете 1973: 350) она се у речнику парафразирају путем семантичких компоненти *односа, намене, порекла*:

борбен → (само у одређеном виду, без поређења) *који се односи на борбу (намењен борби, условљен борбом, испуњен борбом и сл.)*; **виталан** → (само одр.) → **а.** *који се односи на живот*; **битан**, *неопходан за живот*; **животни**, → **б.** *који долази од живих*

организама, → **в.** који се односи на трајање живота, на смртност и прираштај; **воден** → (само у одређеном виду) који служи за воду; **глинен** → (само одр.) који је у некој вези са глином (уопште), који се односи на глину; **грлен** → (само одр.) који се односи на грло, који припада грлу; **династичан** → (само одр.) који се односи на династију; **друштвен** → (само одр.) који се односи на друштво, који припада друштву, који потиче из друштва; **живописан** → (само одр.) који се односи на живопис (1а), сликарски; **заповедан** → (само одр.) цркв. на који се не ради, који се обавезно светкује, празнује, и сл.

Примери: Србија је извела у борбени ланац онолико исто бораца колико и Бугарска“ (Белић А.); Хипотеза ова наслања се на опите Jungfleischa који је успео да, без икакве виталне интервенције, произведе све форме винске киселине (Перић Ж.); Одељење за проучавање народа дели се на ... отсек за виталну статистику (Зб. зак.); Ја одох, те донех из канцеларије водену чашу (Аџић С.); Моравска и нишавска долина крцата је ... наслагама, које омогућују развитак глинене индустрије“ (Тућан Ф.); Чује се ... бука људских грлених мембрана. ... Још далеко од ногометних игралишта (Батушић С.); Династични и великашки интереси имали су јаку претегу у судбоносним питањима (Бошковић С.); Сиротиња је остала без науке ... услед целог друштвеног поретка (Веселиновић Ј.); Академски живописац Павао Симић ... је изишао из живописне бечке академије пред буну (Грујић Н.); Из наше земље могу [се] ... изложити ... живописни радови (Шумадинка 1888, часопис); Обично се забиљежи [за састанак] дан недјељни, или кад је заповједни светац, да не би народ дан губио (Богишић В.).

1.7. У Речнику САНУ јавља се и константа *ретко неодр.* Њом се квалификују они придеви који, примарно, идентификују појам успостављањем релације са њим, нпр. *васпитни поступци/значај; дупли зид/прозор; завршни испит / завршно решење; загробни живот; запречна кула/артиљерија; излазна стратегија/тачка; квадратни метар/сантиметар; крвни суд/систем; куповно сукно; курзивно писмо/слово; лојна жлезда; међусобни сукоб; месечни рачун/прорачун; месни одбор; минули рад; моторни плуг; наредбени рок; обредни карактер/плес; обручно гвожђе; овршни трошак/закон; огледно поље / огледна школа; оквирни стил; основно питање* и сл.

Употребом набројаних придева у неодређеном виду скреће са пажња на губљење семантичке релације према именици и задобијања властитог идентитета, који прати функција квалификације појма или ситуације, као у пр.: „Овај пример је врло васпитан“ (Николић Б.); „Купован убрис, окачен о клин“ (Ускоковић М.); „Величина комада тога [помрачења Месеца] назначује се по еклиптичним палцима, кои’ дванајст’ иду на месечан пречник“ (Маринковић В.); „Фолклор ... код Лалића ни раније није био површински ни обредан“ (Михиз Б. М.), итд.

Компаратив

2.1. И употреба придева у компаративу може утицати на развој њихове полисемантичке структуре. Формирање значења мотивисаних компаративном употребом придева одвија се кроз процес семантизације њихових градуелних елемената.

Како је у раду о просторним метафорама у граматичким категоријама утврдио П. Пипер, просторна иконичност представља једну од семантичких доминанти у мотивацији компаратива. На тај начин, „компаративна екстралокализација у српском језику често се остварује као смештање објекта локализације (израженост особине својствене објекту *x*) ‘изнад’ локализатора (слабија израженост исте особине у објекту *y*), упор. ... *Јанко је био по успеху изнад Марка*“ (Пипер 2001: 109).

Сагласно овоме, у грађи се најчешће срећу придеви чија компаративна значења мотивише потреба за локализацијом објекта у простору или времену на замишљеној градуелној скали. Та локализација временом прераста у аутономно идентификационо значење, које се у Речнику САНУ по правилу означава метајезичким изразом са константом *само*: **близак** → (само комп.) → **а. детаљнији, детаљнији,** → **б. одређенији, ужи;** **висок** → (само комп.) *који се одликује већим ступњем биолошке, интелектуалне, моралне развијености;* **далек** → (само комп.) → **а. који се наставља на нешто, који следи нечему, следећи, наредни,** → **б. који ће доцније стићи, доћи, накнадни,** → **в. други, нов;** **низак** → (само у комп. или суп.) *који се налази на (нај)мањем ступњу биолошке развијености (о биљкама и животињама); који је анатомски и функционално (нај)мање сложен, једноставнији у односу на сродне појмове (о чулима);* **касни** → (само у комп.) *који ће доцније постати, бити оно што означава појам уз који стоји* и сл.

Примери: Ја указујем на ову чињеницу да би се ... подвргла ближој верификацији (Жујовић Ј.); Та приповетка је толико ... модернизована да се на основу ње не могу изводити неки ближи закључци (Меденица Р.); Само велике несреће ... могу да пробуде оног другог, вишег човека у човеку (Кнежевић Б.); Сваки даљи преговори о споразумној Влади морали [су] бити прекинути (Протић С.); Зна се шта значи ‘да у Галипољу сачека даља наређења’. То је прогонство, чамовање ... без речи жалбе (Андрић И.); Овде долази и један даљи ... моменат, који на њега утиче (Недић Љ.); Ниже животиње, н. пр. инсекти, оспособљавају се за живот само правилном функцијом инстинкта (Вучић Р.); Николетину Бурсаћа ... каснијег вољеног командира чете, упознао сам још док је он био само босоноги стођаво Николица Бурсаћ (Ђопић Б.).

2.2. Поменута одвајања сведоче о томе да набројани придеви, употребљени у компаративу, сужавају свој семантички опсег, истовремено га измештајући – од особине која је интензивнија, у већој мери изражена, ка особини која је карактеристична за дати појам.

Глаголске категорије

Глаголски вид

1.1. Промена вида у полисемантичкој структури глагола праћена је променом перспективе коју субјект има према глаголској радњи. Из овог разлога, квалификатори глаголског вида који се типично реализују у полисемији („свр.“ и „несвр.“) служе томе да идентификују семантичке контексте у којима долази до измене аспекатског значења.¹

1.2. У литератури и дескриптивним граматикама постоји обимна расправа о синтаксичким, семантичким, творбеним, историјским и другим особеностима глаголског вида (в. детаљан списак у: Хлебџец 1990 и Булатовић 2006). У овом одељку рада задржаћемо се на лексикографским аспектима видске квалификације. То значи да су за основ анализе узети глаголи који промену вида не остварују творбеним, већ семантичким средствима. У Речнику САНУ, они су иницијално означени као свршени/несвршени (или двовидски), док у неком од секундарних значења, квалификаторима „свр.“ или „несвр.“, региструју промењени вид.

1.3. Посматрање вида као примарно семантичког питања полази од констатације да несвршени глаголи третирају догађај у времену као јединицу која је *динамична* и у *развоју*, за разлику од свршених, који подразумевају унутрашњу структуру догађаја у коме је доминантно *достигнуће*. Из овог разлога, концепт перфективности често се погрешно поистовећује са кратким или завршеним трајањем, а имперфективности са дуративним ситуацијама, што не мора увек бити случај. Важније је да перфективни глаголи „типично изражавају један догађај, који се посматра као недељива целина, са јасно дефинисаним резултатом или крајњим стањем ... Најчешће се ради о тренутном догађају или догађају који се посматра као прелаз из једног стања у његову супротност, при чему само трајање нема посебног значаја“ (Дал О. 1984, у: Булатовић 2006: 33).

1.4.1. Према овој дефиницији, прелаз из несвршеног ка свршеном виду означавао би промену ситуативног оквира глаголске ситуације у форми прелаза из једног стања у друго. У поменутом прелазу долази до супституције динамичности и променљивости радње (из иницијалног значења) семама егзистенцијалности и стативности, а глагол који иницијално припада групи глагола ПРОЦЕСА типично прелази у глагол ОСТВАРЕЊА.²

¹ Уз њих, глаголски вид у Речнику САНУ обележава се и квалификаторима „уч.“ (*добежавати, допљускивати, гегуцкати се, изгоревати, кврцкарати* и сл.), и „трен.“ (*беласнути, бризнути, догледнути, глоцнути, голицнути, извирнути, квакнути, мигнути* и сл.). Они не поседују властиту аутономију, већ се махом користе као семантички модификатори свршеног/несвршеног вида.

² „Имперфективни глаголи у првом реду – и једино – значе име процеса који се приказује у животу, у току; перфективни глаголи *не* значе на првом месту име процеса ... већ значе готовост, умртвљеност, запечаћеност у сазнању ... Из те несиметрије излази следеће. Ако се о трајној радњи (чије је име –

Типична семантичка тенденција која прати промену вида на оси НЕСВРШЕНО → СВРШЕНО везана је за апстраховање основних значења процесуалних глагола:

затуцати несвр. покр. ударањем, ковањем затварати рупу на нечему → (свр.) учинити затуцаним, ограниченим, затупити, заглупити; **заламати** несвр. одламати (потпуно или делимично) крај, врх нечему, скраћивати ломљењем → свр. правити несвесне, неконтролисане покрете, гестикуирати, ломити (рукама); **вући** потезати к себи савлађујући силу која се противи примицању → **а.** извлачити, извући одабирајући између нечега (у игри на срећу и сл.), **б.** померити, померати (фигуру у шаху или другој игри); одигра(ва)ти (потез); **дириговати** несвр. управљати извођењем музичког дела → (и свр.) одредити, одређивати, → усмерити, упутити; **млавити** несвр. тући, ударати, лемати, млатити → (и свр.) јурити, јурнути, јуришати, навалити, навалјивати; **музицирати** несвр. производити тонове, мелодије на неком музичком инструменту → (и свр.) необ. (у)чинити да се нешто изрази музиком, да(ва)ти нечему музички израз; **назорити** покр. несвр. гледати, посматрати; надгледати → свр. пружити помоћ, припазити; **навигати** покр. несвр. пловити као поморац (морнар, капетан и др.) → свр. **а.** удесити, уприличити, → **б.** навести, подстаћи, наговорити; **нишанити** несвр. узимати на нишан при гађању, усмеравати, управљати оружје (обично ватрено) у одређеном правцу → (свр.) покр. (нешто) ставити белег, знак (на некога, на нешто), обележити, означити, и сл.

Примери: Кучки муслимани такође нијесу никакви фанатици, ваљда стога што немају хоџа, који би их затуцали својом проповеђу (Дучић С.). Згрчи се [Мара] и хистерично залама рукама (Машић Б.). Залама Ђорђе рукама и закрета очима (Козарац Ј.). Погодише се да вуку лутрију после подне (Глишић М.). Вукао сам ловца и добио партију (Грицкат И.). Стисне шаку, као да ће сад на кога млавити (Козарац И.). Неки су задржали хорове [у средњовековној драми] ... неки су опет целу драму музицирали, стварајући оперу (Слијепчевић П.). Да ме мало не назори у оним тешким данима, не знам шта бих (Радуловић Ј.). Зар је мало што му је оteo јараницу, навигао на њ тазбину да му о глави ради (Невесински Р.). Ни те мере нису могле да уредe и диригују цену сребру и злату (Елезовић Г.). Чините припреме, да можете сутра ... дириговати Ваше трупе у правцу линије Новаково брдо – Бразиловица (Павловић Ж.). Нишани то место, да га могу лако наћи (Поповић М.).

имперфективни глагол) контекстом или ма како друкчије семантички изрекле да је она *цела* извршена, да је од слике акције постало сазнање, спомен о акцији, онда се глаголу придао, у суштини, онај „декор“ који претставља карактеристику перфективног глагола“ (Грицкат 1957: 95).

1.4.2. До формирања секундарних значења наведених глагола долази захваљујући концептуализацији конкретне, физичке радње као апстрактног стања. Унутрашња промена, динамизам и временска неограниченост, која је својствена глаголима несвр. вида, у свр. виду се типично представља као временски омеђена ситуација у којој доминирају остварење и стативност. При томе се у свакој употреби свр. вида семантички имплицира основно значење, чиме се наглашава каузална веза између њих.

1.4.3. Узроке овог типа промене И. Грицкат налази у семантичком богаћењу глагола, које мотивише настанак секундарног значења „по сличности“ са основним. Тиме се ствара „у неку руку фигуративно“ значење као последица „метафоре или каквог другог [комплементарног] процеса“. Лексичко-семантички статус глагола свршеног вида који настају из несвршених за ауторку остаје нејасан: иако представљају „семантичке варијанте“, они се понашају као „нови, млађи глаголи у језику“, па има основа и за њихово засебно представљање у речнику (Грицкат 1957: 105).

1.4.4. Овакав опис сугерише да померање глаголске семантике од несвршеног ка свршеном виду представља прогресиван процес, а од свршеног ка несвршеном – регресиван (према: Грицкат 1957: 97–100). И. Грицкат чак категорички одриче могућност настанка несвршених значења из свршених. Према њеној констатацији, односи између „имперфективних и перфективних семантичких поља“ двоаспектних глагола формирају се по обрасцу: $I > П$, $I = П$, $I \neq П$, али никад $I < П$ – те је „проблем двоаспектности уствари проблем гравитирања извесних глаголских значења од имперфективности ка перфективности“ (Грицкат 1957: 99–100 и 106). Примери бележења свршеног вида у примарном значењу двовидских глагола (нпр. **доскакати** свр. *доћи у скоковима* → несвр. *достизати скоком неку границу, мету, постизати потребну дужину скока* („Он доскаче шест метара“); **доћи** свр. *ходом, путовањем или било каквим кретањем стићи, доспети, приспети* → несвр. *досећи, досезаши, до неке тачке, границе (о правцу простирања, дужини нечега итд.)* („Капут мора доћи бар до колена“); **измењати** свр. *изменити* → несвр. *мењати, стављати једно до другог* („Измењаш људима фирме“) и сл.) по овој ауторки махом представљају случајеве симилисемије, у којима временом долази до пораста доминације једног вида и његовог коресподентног значења.¹

¹ Према овом критеријуму, симилисемијом би се могли објаснити и случајеви „имперфективизације“ које наводи М. Стевановић, нпр. *Ја вам кажем* (у значењу: *Ја вам говорим*); *Време носи, а безвреме казни* (тј. *кажњава*); *Војници 3. чете малаксају* (тј. *малаксавају*) и сл. (Стевановић 1975б: 544).

1.5.1. Одавно је примећено да код глагола универзалне семантике који представљају *интернационализме*, улога која им се даје у процесу лексичке адаптације одређује њихов вид (Белић 1956 [2000]: 279). Поменути глаголи посебно су погодни за анализу инхерентних аспекатских разлика, будући да потичу из аналитичких језика у којима се вид изражава компонентно, а не синтетички (морфолошки).¹ Са друге стране, њихов вид је нестална категорија управо због тога што се налазе у процесу лексичке адаптације, па се употребљавају у већем броју комуникативних ситуација него глаголи словенског порекла.

Речник САНУ даје доста потврда за овај тип случајева. Тако је нпр. гл. **командовати** свршеног вида када је фокусиран на субјекат („Капетан *командује* да се полази“), а несвршеног када му је фокус на објекту („Капетан *је командовао добровољцима*“). Сродни су глаголи: **марширати** несвр. вој. *кретати се организовано, у одређеном поретку и ритму* → свр. (некога) *(из)гонити, избаци(ва)ти, протер(ив)ати*; **контрастирати** несвр. *налазити се, бити у контрасту, показивати изразиту разлику; заснивати се на контрасту* → свр. *ставити једно наспрам другог, супротставити*; **демонстрирати** несвр. *јавно и отворено испољавати негодовање, нерасположење или нетрпељивост према некоме или нечему* → свр. *показати очигледним примерима, илустрацијама, огледима и сл., приказати*; **дефилирати** несвр. *пролазити у свечаном маршу, поворци, учествовати у дефилеу* → (и свр.) заст. *защитити, заклонити, скри(ва)ти (ров, војне јединице) од непријатеља*, и сл.

Примери: (несвр.) Овакво држање [је] контрастирало потпуно њиховом ранијем (Павловић Д.) : (свр.) Контрастирај то двоје (Костић М.); (несвр.) Војска није била спремна да маршира (Јовановић Ј.) : (свр.) Калиопа [је] ... с писаром удесила да он буде марширан ... у Румунију (Вучо А.); (несвр.) [Омладина] је демонстрирала против анексије Босне (Рибар И.) : (свр.) Нећу презати сваки час хоћу ли какву неукусну гримасу случајно демонстрирати докторовој госпођи” (Божић Г.); (несвр.) Испрсио прси као да дефилира пред царем (Томић Ј.) : (свр.) Ескарп буде потпуно дефилиран од артиљеријске ватре нападача (Магдаленић М.), и сл.

1.5.2. Доста је примера у којима се промена вида реализује као промена субјекатске перспективе: од процесуалности ка остварености и обратно. У овим случајевима, вид је реализован као семантички потенцијал садржан у основном значењу глагола. Тада се користи двојна дефиниција: **лицитирати** свр. и несвр. *изложити, излагати лицитацији*: (свр.) Са стварима од вриједности неког банкротера била [је] лицитирана и продата ... једна банда творничке дјеце (Пијаде М.) : (несвр.) Кругови који покрећу италијанску

¹ У одељку своје *Граматице* посвећене глаголима са два вида, М. Стевановић за примере узима процентуално велик број интернационализама (Стевановић 1975б: 542–543).

штампу да лицитира око [овог] питања изгледа да не умеју да сагледају ... своје поступке (Политика 1951); **дисквалификовати** свр. и несвр. *огласити, оглашавати, (у)чинити некога (нешто) недостојним или неспособним (за неко звање, за обављање извесних послова, за употребу и сл.):* (свр.) Ишло [се] на то, да се Лаза Костић као песник дисквалификује (Стефановић Т.) : (несвр.) Сасвим [је] постићен због своје ... неспретности, која га је ... дисквалифицирала (Колар С.); **документовати** свр. и несвр. *навести, наводити документе, доказе за нешто, поткрепити, поткрепљивати, доказ(ив)ати документима, чињеницама:* (свр.) Оставком својом [министар председник је] документовао немогућност владања без поверења скупштинскога (Протић С.) : (несвр.) Он је ... документовао недостатке и показао шта је требало радити (Веселиновић Ј.), **инспирисати** свр. и несвр. *надахнути, надахњивати, подстакнути, подстицати:* (несвр.) Борбу Африканаца инспиришу идеали слободе (Политика 1958) : (свр.) Треба дакле да тражимо који је тај идеал правде који ће инспирисати законодавца (Перић Н.), **електризирати, естетизирати, квитирати, моралисати** и сл.

1.5.3. У оба типа случајева, промена вида прати промену глаголске валенце, која је условљена семантичким чиниоцима. Тако је нпр. глагол *контрастирати* несвршеног вида кад је једновалентан (*држање је контрастирало са ранијим држањем*); а свршеног кад је двовалентан (*требало би контрастирати њен исказ са његовим*). То је први приметио А. Белић, који каже да развој „унутрашег значењског објекта“ представља најважнији чинилац промене гл. вида, односно да глагол мења вид захваљујући томе што се у њему „прећутно развије предметна именица која је у извесном односу према значењу глагола“ (1956 [2000]: 277). Преведено на семантички план, ово значи да свршеност глагола подразумева већи степен активности (реализован фокусирањем на „унутрашње значењске“ објекте); а несвршеност већи број егзистенцијалних функција, којима је фокус на самој структури ситуације.

1.5.4. Како показује прикупљена грађа, „унутрашњи значењски објекат“ може бити и сам вршилац радње, оличен у повратној речци **се**. У том случају, уочава се утицај категорије глаголског рода на промену вида.¹ Тако нпр. глагол несвр. вида **издизати**, који има основно значење *покретати увис, померати навише, одизати* („Крушке су издизале лишће над собом“), у повратном облику постаје свршен када означава конкретну радњу → *покретање из седећег или лежећег положаја, устајање* коју врши више лица („Пошто се сви издижу, умију и Богу помолe, пију каву и ракију“). Променом семантичке валенце у значењима која подразумевају окретање радње према себи (као

¹ На то упозорава и М. Стевановић када каже да се „прелазност и непрелазност глагола ... не могу потпуно одвојити од глаголског рода“ (Стевановић 1975б: 550–551). Како смо већ показали, и гл. вид је категорија која стоји у блиској вези са гл. прелазношћу.

субјекту), повратни облик глагола, у већој или мањој мери, задобија резултативну компоненту.

Таква промена видљива је и у следећим примерима: **кани**ти несвр. *имати намеру, намеравати, смерати; спремати се, решавати се (на нешто), П. ~ се → (и свр.) (некога, нечега) а. дићи, дизати руке (од некога, од нечега), клонити се, оканити се, махнути се, → б. занемари(ва)ти, пренебрећи, пренебрегавати (нешто); износити* несвр. *носећи премештати напоље, ван; вадити, извлачити; П. ~ се → (свр.) престати с ношењем јаја (о живини, перади); жалити* несвр. *имати непријатно осећање, бити нерасположен (због нечега); бити тужан, ожалозићен; П. ~ се → (и свр.) поднети, подносити жалбу; оружати* несвр. (ређе свр.) *снабде(ва)ти оружјем, наоружа(ва)ти; П. ~ се → (свр.) покр. обући се, оденути се; обући се свечано, дотерати се; спремити се, и сл.*

Примери (за свр. вид): Каните се тога, да нам тамбурица буде тумач високих мисли (Новак В.); Да се нисам намерно канио многих факата, било би их још тушта и тма (Тројановић С.); “Кокóшка се íзноси” — „кокошка престаде да носи (јаја)” (Белић А.); Три пута сам се жалио начелству (Миленковић Т.); Ти се оружај, а ја да турим на краве па ће идемо у њиву (Жугић Р.).

1.5.5. Семантичке компоненте резултативности и стативности, које дефинишу свршени вид, нарочито су видне код узјамноповратних значења. Дobar пример за ово је гл. **имати** (несвр. *бити власник нечега*) који бележи следеће значење: **П. ~ се → (и свр.)** уз. повр. *бити у интимној вези, упустити се у сексуални однос* (са пр. „Код куће ... чинило ми се да сам прљава од пољубаца, али, веруј ми – нисмо се имали“, Вучо А.). Сличну реализацију има и гл. **мењати** (несвр. *чинити друкчијим по садржини, изгледу, облику и сл.*) у следећем значењу: **П. ~ се → уз. повр. (и свр.)** (нечим) *да(ва)ти (нешто) једно другом у замену за нешто друго (као противвредност, еквивалент), вршити с неким размену* (са пр. „Они су се мењали погледима“ Глишић М.), и сл.

1.6. Изложени преглед појединих аспеката обраде гл. вида у Речнику САНУ треба најпре да упуту међузависност која постоји између ове категорије и других, формалних и семантичких елемената: глаголске процесуалности, компоненте остварења, глаголске валенце (чија је промена видљива у процесу лексичке адаптације), као и глаголског рода (који се интегрише са глаголским видом и истиче преко скупа функционално-семантичких разлога за његову промену).

Императив

2.1. Узет као глаголски модус којим се исказује подстицај некеме на вршење радње, императив најчешће служи за квалификацију значења глагола који изражавају хитност ситуације и наглашен емоционални став говорника.

2.2. У контексту промене глаголског значења, може се констатовати да јак интензитет подстицаја, који је својствен модусу императивности (и директне заповести као његовом прототипичном члану), у контакту са глаголима ФИЗИЧКОГ КРЕТАЊА или ПРОМЕНЕ ПОЛОЖАЈА утиче на концептуализовање њиховог основног значења у контексту потцртавања нечијих ОСОБИНА, односно дефинисања МЕЂУЉУДСКИХ ОДНОСА.

То је видљиво у следећим примерима: **мрднути** → (обично у императиву) *показати какву активност, живост, предузимљивост, покренути се; почети нешто радити живље, брже*; **напредовати** → (обично у имп.) *када се даје сагласност, одобрење за нечији долазак, улазак: ући, улази, изволи, напред!*; **оставити** → (обично у имп.) (без допуне, ређе с допуном: нешто) у обраћању: *не обратити пажњу на нешто, не обазрети се на нешто, манути се, оканити се (нечега), пустити*; **вући се** → (обично у имп.) *одлазити, губити се, торњати се*; **оборити** → (обично у имп.) фам. *брзо, живо почети (игру, свирку и сл.)* и сл.

Примери: Што си заћутао?! Мрдни мало (Сремац С.); Мрдни мало, иди ... и тргни коју клековачу (Радић Д.); Смије се у? – упита овај са дворишта, куцнувши бијелијем нашаранијем штапом о кућна врата. – Напредуј, брате, напредуј, – озва се опет Радивој (Милијевић С.); Мани се, будало! Остави, не говори (Московљевић М.); Кући се вуци! (Глишић М.); Вуци се на место, ленштино (Сремац С.); А кад хоће брже да заиграју, обично кажу свирачима: обори! (Павловић Ј.); Обори! – раздра се изненада Бора (Јаковљевић С.).

Трпни придев

3.1. Семантичко квалификовање глагола који се типично користе у облику трпног придева одвија се у два типа случајева. Поменути типови стоје у вези са односом придевске и глаголске компоненте у семантичкој структури глаголске лексеме.

3.2. Такву квалификацију имамо, нпр., код глагола **надредити, обездрвити, окужити, олупати, оријентализовати, офиксати** и др., у чијем је *основном значењу* присутна придевска компонента, најчешће се реализују у својству придева за прецизирање стања субјекатског појма: „Појам рода [је] надређен појму врсте“ (Вечерина И.); „Изнад саме вароши издижу се Крстиловица и Плачевица, два обездрвљена али и пак травом обрасла виса“ (Карић В.); „Обилазио је окужене махале, лечио болесне“ (Андрић И.); „Под насипом је изазовно лежала ноћна посуда с олупаним емајлом, разједена од рђе“ (Јонке Љ.); „Целу ову ... епизоду изводи само мушки збор ... са мало оријентализованом градацијом у средини“ (Коњовић П.); „Ципеле су му биле фино офиксане“ (Васић Д.).

3.3. За разлику од њих, глаголи који су у неком од *секундарних значења* дефинисани метајезичком константом *обично у (облику) трп. пр.* задржавају вредност глаголске

дијатезе. Њихов преглед у датом контексту открива да се одвајање секундарног значења перципира као процес АПСТРАХОВАЊА, при чему глагол ПРИВРЕМЕНОГ ФИЗИЧКОГ СТАЊА постаје (придевско) обележје ТРАЈНОГ ДУХОВНОГ СВОЈСТВА / ОБЕЛЕЖЈА субјекатског појма, као у пр.: **натопити** → (обично у облику трп. пр.) *фиг. прожети, испунити; преплавити; обележити* → (обично у облику трп. пр.) ... (некога, нешто) *дати одређени суд, мишљење о некоме, нечему, оцени, окарактерисати; обићи* → заст. (обично у трп. пр.) *опколити, окружити, опседнути; облити* → заст. (обично у облику трп. пр.) *прекрити, обухватити са свих страна, обавити, омотати (Земљу, тело и сл., о ваздуху, атмосфери); окупати* → *фиг. (обично у трп. пр.) обухватити целу површину или простор нечега, прекрити, обасути (сјајем, светлошћу и сл); прожети са свих страна; оглодати се* → (обично у трп. пр.) *изглодати се, истрошити се; искрзати се, похабати се; окаменити се* → *фиг. (обично у трп. пр.) ... престати се мењати, остати непромењен; осудити* → (обично у трп. пр.) *стицајем прилика, околности принудити, приморати, натерати, присилити (на нешто)* и сл.

Примери: Само по томе закључих да је сваки његов дан тугом натопљен (Степановић К.); Био сам обележен као комуниста и по њиховим појмовима ја сам био непријатељ њихов (Јакшић С.); Мајор Цветић ... извештава да је његово десно крило сасвим обиђено (Павловић Ж.); Земна наша кугла са свију страна обливена [је] атмосферским ваздухом (Маринковић В.); Данило касапин подврисне и откида зубима лучку од оглодана доворотника (Андрић И.); У ... [критичким освртима] ... се и даље тврдоглаво остаје при апстрактним ... поставкама, које, претворене у круте окамењене догме, настављају да живе ... као и раније (Мишић З.); Само су два модра пламена сјала; два шикнула слапа окупана плаветнила (Симић Н.); Српски је језик зацрнио и он је испод сваке критике, те су тако деца у школи осуђена да се уче ... рђавом српском језику (Лукић Ј.), и сл.

3.4. Одвајање секундарних значења мотивисаних обликом трпног придева постаје део лексикографске праксе тек у последњим томовима Речника САНУ. На овај начин су обрађени углавном глаголи почев од слова О. Прилику за даље истраживање везе између семантике трпног придева и промене основног значења глагола пружа обрада глагола сложених са префиксима (**по-**, **под-**, **пре-**, **про-**, **раз-** и др.), која тек треба да одговори на питање има ли ова појава системски карактер.

Типична употреба глагола у безличном и обезличеном облику

4.1. Када је употребљен као семантичка константа, изразом (*обично, често*) *безл.* у Речнику САНУ се маркирају глаголска значења која се, у одређеним комуникативним ситуацијама, типично везују за њихову обезличену форму. Преглед поменутих глагола упућује на закључак да у таквим случајевима они развијају значења која, без обзира на

варијације, припадају заједничком, ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНОМ типу. У оквиру тог домена, најчешће се реализују радње које се типично представљају као деагентизована збивања, изведена из основног значења путем МЕТАФОРЕ.

4.2. Типична обезличена употреба глагола најчешће мотивише развој секундарних значења која се употребљавају за нијансирање МЕЂУЉУДСКИХ ОДНОСА, као у пр.: **догорети** → (обично безл.) фиг. *доћи до стања, тренутка после кога се више не може чекати (трпети, крити нешто итд.); заорати* → фиг. (обично безл.) *почети рђаво радити, прећи уобичајену меру, застранити; мимоићи се* → (обично безл.) **а.** *проћи, свршити се, → б.* *десити се, догодити се (случајно, непредвиђено); окренути → (обично безл.) *почети напредовати, кренути набоље (у неком послу, подухвату),* и сл.*

Примери: Кад једном заоре се наопако, нико не управи (Словинац 1881); Право да вам кажем: ја се радујем што се тако мимоишло (Стерија Ј. П.); Јуче се некако мимоиђе те не одох (Глишић М.). Окренуло му се преко ноћи (Ред. пр.).

4.3. Секундарна значења маркирана константом *често безл.* служе за обележавање домена ЕМОЦИОНАЛНИХ СТАЊА ИЛИ ОДНОСА, у коме непостојање субјекта упућује на спонтаност настајања глаголом означене ситуације, као и на њену симултаност (истовремено јављање на више места). Уп. примере: **зазепсти** → (често безл.) *осетити зебњу, немир, страх, неугодност и сл., побојати се, застрепети; досудити → празн. (често безл.) *унапред одредити, неке нешто у животу, нечију судбину (од стране неке више силе); замирисати* → (често безл.) фиг. *показати извесне знаке постојања или скорог настајања; запети* → (за некога, нешто) (често безл.) *доћи у питање, компликовати се; зацрнети* → (често безл.) *поћи лоше, дотерати до веома рђавог стања, развити се у сасвим неповољном правцу* и сл.*

Примери: Оно што је неке досуђено не може се избећи (Петровић П. Ж.); Замирисало је по скандалу (Бенешкић Ј.); Море ако је за то запело, па и томе има лека! (Сремац С.); Да Исаковичу сасвим зацрни, доделише му тих дана у пук и два немачка официра (Црњански М.).

Контекстуално-граматичка употребљивост лексеме и њена идентификација у лексикографској пракси: закључна разматрања

1. Анализа метајезичких константи на примеру дефинисања граматичких категорија у Речнику САНУ потврђује претпоставку да контекстуално-граматичка употреба речи за последицу може имати промену њеног значења. У дескриптивној лексикографији поменута промена се региструје као богаћење полисемантичке структуре лексеме. При томе се, по правилу, у дефиницији експлицира међузависност између семантичког описа језика и његових граматичких концепата.

Како показује употреба константи *обично*, *често*, *ретко* и др., у склопу описа прототипичности јавља се и тенденција да се одреди квалитативни статус граматичких обележја у актуелној језичкој употреби, што представља важан податак у контексту њихове стандардизације.¹

2. Наведене тезе налазе своју потврду у анализи контекстуално-граматичке употребљивости речи у Речнику САНУ. Приказ граматичких категорија које су активне у полисемији представљамо у следећој табели:

	КВАЛ.	+ ОБИЧНО	+ ЧЕСТО	+ РЕТКО	+ САМО
ИМЕНИЦЕ					
Плуралност	мн. / зб.	мн.	мн.	мн. / јд.	мн.
Род	м. / ж.			м. / ж.	
Падеж		ген. / ак. / вок. / инстр. / лок.			ген. / вок. / инстр.
ПРИДЕВИ					
Вид	одр.	одр.		неодр.	одр.
Степен поређења					комп.
ГЛАГОЛИ					
Вид	свр. / несвр. (уч. / трен.)			свр.	
Модус		имп.			
Облик		пр. трп.			
Лице		безл.	безл.		

¹ Говорећи о овом типу константи, В. Згуста исправно примећује да изрази *обично*, *ретко* и сл. готово никад не одражавају „чисто статистичке елементе фреквенције појављивања [речи]“. Међутим, он им одриче и сваку другу нормативну вредност, називајући их „криптопрохибитивним етикетама“ које у описном речнику више сакривају него што откривају, те их је потребно избегавати (Згуста 1991: 255, фусн. 156). Према нашем мишљењу, ове константе није могуће уклонити из лексикографске праксе, будући да одражавају базичне концепте уопштавања примењене на језички опис. Из истог разлога, њихова употреба у академском дискурсу доста је честа (и сâм Згуста се, у својим научним формулацијама, радо користи изразима сродног типа).

3. У Речнику САНУ, „семантички релевантна“ множина чини категорију која је веома активна у полисемији. Захваљујући томе, она се може манифестовати кроз различите видове типичне употребе речи.

3.1. Када је семантички активна, типична употреба именица у множини чини саставни део процеса синегдохе, метонимије или метафоре. Код синегдохе (и метонимије), множина врши улогу одвајања значења индукованог овим процесима, као и његове стабилизације. Опсег множинског значења именица истовремено бива сужен на једну тематску област, чиме се додатно потцртава припадност те именице издвојеној комуникативној сфери (*житарице, маневри, команде, грчеви* и сл.). Код метафоре, типична употреба у множини означава прелазак из конкретног у апстрактни семантички домен, који је најчешће мотивисан семом облика (*делије, медаљони* и сл.). Поменути процес учвршћивања значења индукованог синегдохом видљив је и код константе *често*. Ту је индивидуалитет новоуспостављеног појма у толикој мери изражен да он у том значењу може функционисати и у једнини, имплицирајући концепт множине (*квале – квака, лутке – лутка* и сл.).

Поред овог, множина може функционисати као прагматички маркер који означава актуелизовање појмовне вредности именице: такав прелаз највидљивији је у области термилошких система (*камиле, јелени, деривати* и сл.).

3.2. Посебан вид концептуализације плуралности именица у Речнику САНУ везан је за издвајање и дефинисање њихових збирних значења. Квалификатором „зб.“ маркирају се секундарна значења која настају као резултат метонимије (*младост, напредњаштво, логор, милиција* и сл.); док се кроз употребу метајезичких константи (*велики*) број, количина, мноштво, маса, група, скуп и заједница могу уочити и збирна значења као саставни део метафоре (*вашар, врева, гнев, океан* и сл.).

3.3. Делом и због чињенице да морфолошка структура рода у српском језику није до краја стабилизована, ова категорија у Речнику САНУ служи и као средство издвајања и идентификације значења код именица и придева, али и као средство обележавања њихове специфичне контекстуалне употребе. Тако се, код двородних именица, константом *само* обележава везивање једног рода за специфично значење, најчешће у форми његове персонификације (*врдалама* (м), *неверица* (м) и сл.). Помињање рода у другачијем, не-рестриктивном контексту, присутно је код именица које се завршавају на консонант (*замет* (ретко ж), *немар* (ретко ж), *намисао* (ретко м) и сл.).

4.1. И типична употреба именица у зависним падежима утиче на формирање нових значења у њиховој полисемантичкој структури. Трансформације основног значења именице се најчешће реализују као резултат процеса метафоре или синегдохе. Како показује грађа, да би до овога процеса дошло, потребно је да се семантичка класа изабране речи и вид њене концептуализације повежу са падежним маркерима и формирају засебно мотивисано значење.

4.2. У овом случају, значење се везује за карактеристичну употребу лексеме у окружењу које мотивишу падежна семантика и синтакса. Константом *обично* најчешће се маркирају именице у облику **вокатива** (морфолошки блокирана метафора: *него, храно*; или синегдоха: *кућо, бандо*); **генитива** (именице са посебним значењем игре: *ловца, ловице, маце* и сл.); као и апстрактне именице у **акузативу** и **локативу с предлогом у**, чије основно значење се комбинује са значењем падежног облика у изражавању околности (*у невреме, у љубави, у срећи* и сл.).

5. Како показује анализирана грађа, одређени придевски вид је релевантан чинилац при преструктурирању придевске семантике и формирању нових значења. Одређеност вида обично означава прелаз од дескриптивне према идентификационој функцији, а од нијанси такве употребе (садржаних у (а)типичним реализацијама које се означавају константама *обично, само* и *ретко*), зависи и инхерентна семантика самог процеса.

5.1. Тако се константом *обично одр.* сигнализира развој квалификативног типа значења у дубини полисемантичке структуре. Поменута значења могу бити усмерена на доминантну особину или однос (*вољни, научни, опсесивни*); или на идентификацију појмовног садржаја именице (*вокални, гвоздени*).

5.2. Идући даље на скали интензитета семантизације налазе се придеви чија значења се квалификују константом *само одр.* Њихова референција је, у датим значењима, потпуно померена – од дескрипције општих обележја према номенклатурним обележјима врсте на коју упућују. Стога се они не могу посматрати издвојено од атрибутивних синтагми у којима се налазе (*велики кашаљ, венерична болест, водоспроводна цев* и сл.). Други тип придева који се у Речнику САНУ најчешће обележава овом константом у полисемантичкој структури развија релациона значења мотивисана семама односа, намене или порекла (*глинена индустрија, друштвени поредак, заповедни светац* и сл.).

5.3. Коначно, код придева чија се значења обележавају константом *ретко неодр.* таквом квалификацијом скреће са пажња на могућност губљења семантичке релације према именици и задобијања дескриптивне функције (*обредан, васпитан, купован* и сл.).

5.4. Изложени однос између одређеног и неодређеног придевског вида најпре говори о томе да се прелази између дескриптивних и квалификативних значења одвијају у оквиру јединствене семантичке парадигме. Из овог разлога, придевски вид, са својим значењским импликацијама, не може бити чинилац успостављања семантичког идентитета лексеме, па се придеви са дескриптивном функцијом (лексикографски гледано) не могу хомонимијски одвајати од идентификационих.

6. Употреба придева у облику компаратива (*виши, ближи, даљи* и сл.) може подстаћи развој секундарних, градуелно мотивисаних значења у њиховој полисемантичкој структури. Поменута значења се реализују у виду екстралокализационих карактеристика речи на које упућују (*даља наређења, ближи закључци* и сл.). С обзиром да се овај метод семантичко-граматичке квалификације у Речнику САНУ не спроводи доследно, питање корпуса значења која се могу идентификовати концептуализацијом компаратива остаје отворено.

7. Квалификатори глаголског вида који се типично реализују у полисемији: „свр.“ и „несвр.“ користе се да идентификују контексте у којима долази до измене аспекатског значења. Промена вида типично се одвија на оси НЕСВРШЕНО → СВРШЕНО, а прати је измена перспективе унутрашњег догађаја: од динамике и развоја ка достигнућу. У свом карактеристичном облику, она се реализује апстраховањем основног значења глагола (*дириговати, навигати, нишанити* и сл.). Промену вида прати измена и других, формалних и семантичких елемената: глаголске процесуалности, компоненте остварења, глаголске валенце, као и глаголског рода.

8. Како примећује П. Пипер (2005: 661), императив представља глаголски облик који се у одликује великим степеном граматикализованости. Тај закључак потврђује и употреба константе *обично у имп.*, којом се у Речнику САНУ идентификују случајеви употребе глагола у којима модус вербалног подстицаја, својом семантичком компонентом, утиче на измену њиховог основног значења (нпр. *обори!*, *вуци се!* и сл.).

9. Узимајући у обзир да облик трпног придева подразумева постојање придевске компоненте у семантичкој структури глаголске лексеме, може се закључити да случајеви обележавања глагола константом *обично у (облику) трп. пр.* (на нивоу лексеме и појединачног значења) подразумевају промену перцепције глаголског садржаја према трајном (духовном) својству или особини субјекатског или објекатског појма (*натопљен тугом, окамењена догма* и сл.). У овом типу случајева категоријално

значење облика у коме се глагол налази, посматрано кроз прагматичке чиниоце који прате његову употребу, утиче на измену глаголског значења.

10. И типична употреба глагола у безличном и обезличеном облику, која је у Речнику САНУ маркирана константама *обично* и *често*, даје добар увид у однос глаголског значења према одсуству категорије личног. У оквиру овог питања нарочито је индикативан однос примарног значења глагола и његове метафоричне реализације, који открива начин концептуализације обезличених глагола, односно перцепције процеса или стања из којих је изузет узрочник (*замирисало је, запело је, зацрнело му је, догорело је, мимоишло се* и сл.).

ЗАКЉУЧАК

1.1. У закључним разматрањима даваним на крају сваке тематске целине изнели смо запажања која резимирају претходно изнете тезе и осветљавају место те целине у оквиру изабране теме. Преостаје да, у закључку рада, дамо општи приказ улоге најзначајнијег пројекта савремене српске лексикографије – Речника САНУ – у процесима лексичке стандардизације српског језика.

1.2. У историјској перспективи, рађање модерне лексикографије представља развојни процес који се одвијао кроз шест етапа припремног рада на Речнику САНУ, од 1847. до 1959. године. Еволуцију овог процеса у поменутом периоду обележило је усмерење лексикографа на два скупа филолошко-лингвистичких принципа: *концепцијских и методолошких.*

2.1. Први, *концепцијски* скуп принципа обухвата представу о дескриптивном речнику као свеобухватном лексичком и појмовном инвентару језика. На заснивање ове представе пресудан утицај су извршили следећи теоријски увиди: о мозаичкој природи језика, о лексици као средству организације и класификације појавног света, и о лексичкој грађи за речник као репрезенту језичких жанрова и варијетета.

2.2.1. Прве увиде о мозаичкој природи језика затичемо у епохи просветитељства. Концепт језика као комплексног идиома чију основу чини народни израз („општи прости дијалекат“), али израз у коме владају и кога обликују закони полиглосије, налазимо код Доситеја. Половином 19. века, овај концепт у лексикографској перспективи даље развија Ј. Стејић, рационалистичком констатацијом да законима језичке полиглосије владају социјалне поделе у друштву. Тиме је лексички састав српског књижевног језика подељен на два главна регистра: „говорни простонародни језик“ и „писмени језик“. Усвајајући главне принципе Стејићеве теорије, заједно са његовим погледима на Вуков *Рјечник* као приручник који програмски обрађује само један, народни аспект књижевног језика, С. Новаковић је крајем 19. века дошао у могућност да типолошки прошири ову поделу у позитивистичком духу. Тако је настала Новаковићева интерпретација језика као мозаичког ентитета који је састављен од низа засебних варијетета, односно „кругова“. Поменути „кругови језика“ се примарно реализују на плану лексике, и представљају реализације „кругова живота“, односно лексичке супституте духовних, стручних и културних активности говорника у свакодневном животу. Поред социјалног, њихова диференцијација се одвија и на жанровском и територијалном нивоу.

2.2.2. Према Новаковићевим замислима настало је и *Упутство за купљење речи по народу* (1899) које представља конкретну, лексикографску реализацију идеје о раслојавању српског језика као и о организацији његове лексике око хомогених група појмова. С тим у вези, у *Упутству* су изложене бројне семантичке групе у чије оквире би требало сместити све прикупљене речи.

2.3.1. Из свега што је изложено у претходној тачки може се закључити да речник, својом суштином, треба да да приказ свих језичких „кругова“ у њиховом међусобном односу. Међутим, прве збирке речи за Речник САНУ су својим тематским устројством одражавале појмовну организацију само појединих области (ботанике, зоологије и сл.). У том смислу, ни семантичке групе наведене у *Упутству* нису дале целовиту слику језичких кругова, најпре због свог усмерења на области народног живота.

2.3.2. Из ових разлога, пуну интеграцију погледа на лексикону као средство организације и класификације појавног света налазимо тек у збирци речи и речнику В. Арсенијевића. У настојању да пружи свестрану лексичко-етнографску студију о српском народу у форми тематског речника, Арсенијевић је створио широко конципиран систем категорија (архилексема) у које је сврстао све прикупљене лексичке уносе (њих преко 250.000). У Арсенијевићевој збирци архилексеме обухватају различите тематске области, почев од општих генеалогских (биљке, животиње), преко феноменолошких (метеорске појаве) и друштвених (свадба) па све до етнографских и фолклорних (народна веровања, обичаји, пословице, питалице итд.), а конципиране су тако да омогуће категоризацију појединачних уноса, тј. да им дају појмовни идентитет. Тако се нпр. унос *медењача* препознаје по томе што припада категорији *крушка*, или шире гледано *биљка*; унос *перчин* по томе што припада категорији *коса*, или шире гледано *човечје тело* и сл.

Међутим, за разлику од сродних система категоризације који су настали по угледу на Аристотелов, Арсенијевићев систем није апстрактан, већ се заснива на појмовима који су *лексички најпродуктивнији*, односно на појмовима који изграђују највише семантичких, концептуалних и асоцијативних веза у лексикону српског језика. То значи да, уместо *мисаоних*, у своју представу света Арсенијевић уводи *језичке категорије*, чиме даје прилику лексикону српског језика да сам покаже своју унутарњу организацију.

2.3.3. Захваљујући Арсенијевићевом раду, савремена лексикографија је почетком 20. века дошла у прилику да истражи везе између лексичког и појмовног нивоа језика, што јој је помогло да конципира садржај описног речника као скуп појмовних знања о свету и основ његове категоризације. Уз то, његова збирка речи и речник су указали на

појмовне домене (или „кругове“) око којих се групише највише лексике у актуелној употреби, што представља значајан језички увид.

2.4.1. Коначно, рађање модерне лексикографије на прелазу из 19. у 20. век обележила је и идеја по којој Речник САНУ, квалитетом и обимом грађе као и начелима њене организације треба да буде репрезентативан за језичку целину.

Пратећи ову идеју, најобимнији део рада савремених лексикографа у првим деценијама 20. века је посвећен анализи речничких извора у духу њихове лексичке диференцијалности. У складу са овим, А. Белић је (полазећи од Новаковићевих замисли) изнедрио модел интеракције језичких идиома који је послужио за полазну анотацију грађе. У основи Белићевог модела стоји однос између „књижевног“ и „народног“ језика, који је на микроплану речничких извора представљен односом између штампаних дела (махом књижевних и стручних) и збирки речи. Сваки конкретни извор у оквиру овог система даље је аотиран у складу са доменом своје употребе, односно у складу са функционалним стилем (специфичним „жанром“) који је у њему заступљен. На плану штампаних извора, ова анотација је заснована на стилским одликама текстова (нпр. поезија, драмско дело, етика, религија, путопис, медицина, закони и сл.), док је код збирки речи она базирана на територијалним (дијалекатским) и тематским принципима.

2.4.2. Описани систем анотације је изискивао је да се закључци о равнотежи извора у речничкој грађи, као и све њихове касније допуне, врше у складу са критеријумима израде репрезентативног корпуса. На овај начин је корпус Речника САНУ, уобличен у конкретном речничком тексту, дошао у могућност да кориснику пружи податке о свој множини књижевних и народних регистара и варијетета у целини њихове једноиповековне дијахроне реализације.

2.5. Захваљујући изложеним теоријским увидима, историјска основа савремене српске лексикографије се може посматрати као скуп приступа лексици, ставова о њој, и сазнања која су настала из непосредног увида у обиман лексички материјал. Крајњи циљ таквог филолошког рада био је да се покаже да је улога дескриптивног речника конститутивна за језик у процесима селекције (као формирања његове основице), дескрипције (као описа његове структуре), кодификације (као категоризације његових кључних појмовно-значењских обележја) и елаборације (као приказа функционисања стандардног језика у односу према дијалектима) (према: Радовановић 2003: 186–196).

3.1. Други, *методолошки* скуп принципа обухвата представу о дескриптивном речнику као делу у коме је представљен специфичан систем знања о језику. У српској лексикографији, његову главну одлику чини напоредна егзистенција два гледишта у посматрању и обради језичког система: *феноменолошког* и *аналитичког*.

3.2. Основна начела *феноменолошког гледишта* први је изложио А. Белић, у *Извештају Академији наука о раду на Речнику САНУ* из 1926. године. Тврдњом да у речнику треба износити правила која проистичу из увида у језички материјал, Белић је заправо истакао да лексикографска обрада треба да буде уређена према оним нивоима језичке анализе које захтева развој значења саме речи. У складу са тим, он је изнео и захтев да се значења у речнику не излажу „у системи нарочите врсте“ већ по хронолошком реду по коме се јављају у 19. и 20. веку. Тај захтев је изнет из уверења да хронолошки приказ развоја значења представља најсигурнији начин целовитог представљања семантичког садржаја лексеме.

3.3.1. До потврде Белићевих начела и даљег развоја феноменолошког гледишта у српској лексикографији долази у другој половини 20. века, када преовладава став да лексичко значење представља апстракцију коју није могуће дефинисати на појединачним равнима језичке анализе: творбеној, морфолошкој, синтаксичкој итд. Према овом гледишту, лексикографска дефиниција треба да прати промене у језичкој структури, али та структура, једном изолованом фацетом, не може да успостави општи семантички образац који ће важити за све случајеве реализације лексике у оквиру једног формалног типа. То је зато што дефиниција заснована на структури својом суштином тежи унитарности, искључујући језичку варијацију и истичући само оне елементе које сматра релевантним у оквиру једног погледа на лексички систем.

3.3.2. За илустрацију овог гледишта навешћемо један пример из лексикографске праксе. Уобичајено је да се апстрактне именице које су изведене из придевске основе суфиксом **-ост** дефинишу као „*особина, стање или својство онога што је X*“, при чему X представља придев који им стоји у основи (нпр. **диференцираност**, *-ости ж својство онога што је диференцирано*). Овакав начин дефинисања наглашава неутралност значења деривата на **-ост** у односу на њихову творбену основу, што их разликује од других изведених апстрактних именица (нпр. на **-ота**, **-ство**, **-штина**, **-лук** и сл.) чији семантички садржај укључује и конотативни потенцијал њихових суфикса.

Међутим, према феноменолошком становишту погрешно је претпоставити да све именице на **-ост** (па чак и оне које поседују исти тип творбене основе) имају једнак семантички статус у српском језику. Штавише, задатак лексикографа је да у сваком појединачном случају успостави лексикографски портрет именице на **-ост**, тј. да укаже

на њена одступања (ако постоје) од формалног обрасца „*особина, стање, својство X*“. Та одступања приближавају речнички опис стварном стању у језику.

У складу са овим, нпр. примарно значење именице **оскудност** у 18. тому Речника САНУ се не дефинише као **стање онога што је оскудно*, већ као *недостатак основних средстава за живот*. Одступање од дефиниције засноване на структури може се објаснити тиме што се измењеним описом значења именице *оскудност* наглашава њена појмовна самосталност у односу на придев (као у пр.: *трпети оскудност, патити се у оскудности, давати слику оскудности* и сл.). Другачије речено, дефиниција апстрактне именице на **-ост** одступа од њеног општег творбено-семантичког модела онда када лексикограф, руковођен актуелним стањем у језику, у њену анализу уведе и друге критеријуме (у овом случају, опсервацију да се именица *оскудност* у језику реализује као културни концепт).

3.3.3. Актуелно језичко стање, на коме инсистира феноменолошко становиште, приморава лексикографе да стално профињују опис језика, преиспитујући постојеће моделе дефинисања и откривајући нове међузависности између семантичке реализације лексеме и њених формалних одлика.¹

3.4.1. Почев од 30-тих година 20. века, у српској лингвистици почиње да се јавља нови приступ лингвистичким истраживањима базиран на сагледавању језика као структуре. Имајући у виду природу и значај промена које је структуралистички приступ унео у научно посматрање језика, не чуди што је овај лингвистички правац директно заслужан за настанак *аналитичког гледишта* у српској лексикографији.

¹ Примера одступања од типске дефиниције у духу феноменолошког становишта има много. С тим у вези може се поменути и проблемско истраживање о речцама (партикулама) као јединицама лексичког система које је спровела С. Ристић. Проблем је отворен увидом (заснованом на властитој обрађивачкој пракси) да „оба речника (Р. САНУ и Р. МС) недоследно и несистематски представљају ове јединице, како у погледу одређивања њиховог граматичког статуса тако и у погледу представљања њиховог лексичког значења“. На основу анализе речничке обраде речца типа *збиља, вала, богме, бар, свеједно, бре, (х)ајде, море, ма* и других, ауторка је констатовала да „начини дефинисања и типови дефиниција наведених и сличних јединица ... не показују никакав системски однос међу њима, док прегледани језички материјал показује да такав однос постоји“ (Ристић 1994: 155, подвукао: Н. И.). Даљим истраживањима лексикосемантичких и функционалних карактеристика ове врсте речи у кључу нових, когнитивно заснованих теорија, С. Ристић је уочила да се системност у значењу речца заснива на прагматичким и модалним компонентама које организују њихову семантичку структуру. Правилна интерпретација ових компоненти, према ауторкиним речима, остварује се помоћу когнитивних модела који се активирају приликом употребе речце у комуникацији. Поменути модели обухватају „модални оквир њихове реализације и елементе оцене који у значење речца уводе и ‘фактор човек’“ (Ристић 1999: 93–96). На основу тих закључака, С. Ристић је предложила да се у речничку обраду речца уведе систем дефиниција базиран на интегралним семама које функционишу на прагматичко-когнитивном нивоу (И.: 114).

У овом истраживању, феноменолошки приступ лексици је био заслужан за уочавање разлика између реализације јединице језичког система и начина њеног дефинисања у речнику, као и за даља испитивања тих разлика у духу савремених приступа лексикону. Крајњи циљ истраживања – увођење новог вида анализе у лексикографово сазнајно поље – представљен је као решење једног типа проблема у речничкој обради.

3.4.2. Веза између структуралистичке парадигме и аналитичког гледишта нарочито је истакнута у *Огледној свесци Речника српскога књижевног и народног језика* из 1944. године. У предговору *Огледне свеске* је теоријски представљен модел лексичког значења који се заснива на односу два елемента. То су: *семасиолошка* (или *појмовна*) *вредност* (Genus proximum) и *семантички чиниоци који су инхерентни промени језичке структуре* (Differentia specifica). Промену језичке структуре која условљава однос ових елемената аутори *Огледне свеске* у првом реду уочавају на плану деривационих односа у лексикону српског језика.

3.4.3.1. Задатак лексикографа који се у обради служи датим моделом није у томе да опише значење сваке појединачне речи, већ да у дефиницији представи однос Genus proximum-а и Differentia-e specifica-e. То значи да лексикограф не дефинише лексему изоловано, већ кроз њен однос према структурно и хијерархијски надређеним елементима у језичком систему. Тако се, да наведемо један пример, суфиксални деривати у *Огледној свесци* дефинишу успостављањем релације према Genus proximum-у њихове мотивне речи – било да основно значење деривата упућује на поједина значења мотивне речи (као у пр.: *гладница – глад*), било да се значење деривата одређује као функција мотивне речи (као у пр.: *гласак – глас*).

3.4.3.2. Однос између Genus proximum-а и Differentia-e specifica-e се може успоставити и на микроплану семантичке структуре једне лексеме. Тиме се долази до приступа полисемији по коме секундарна значења треба дефинисати у структурној релацији према основном значењу. Овај приступ је у *Огледној свесци* нарочито видљив у обради придева *главни*, код кога су готово све секундарне семантичке реализације представљене као граматичке функције основног значења.

3.4.4. Из изложеног се може закључити да аналитичко гледиште почива на ставу по коме лексичко значење представља апстракцију условљену синтагматским и парадигматским, односно деривационим односима у језичкој структури. Сагласно овоме, дефиниција у описном речнику одсликава међузависност између појмовне вредности и структура у којима се та вредност реализује. Из овог разлога и главне одлике аналитичког описа у речнику одговарају аксиомима структуралне лингвистике: речничка дефиниција треба да обухвати само оно што је језички релевантно, а да одбаци оно редундантно, лексикограф треба јасно да одреди ниво манифестације појаве коју дефинише, у обликовању речничког чланка мора се водити рачуна о хијерархији јединица лексичког система, дефиниција у речнику треба да тежи једноставности (према: Ивић 2001а: 160).

3.4.5. Будући да аналитички тип описа у првом реду настоји да представи место лексеме у језичком систему, а не њен индивидуални развој, он искључује и хронолошки

приказ значења речи. Такав поступак у *Огледној свесци* се образлаже потребом за изношењем „хоризонталног“, синхроног пресека лексичког материјала.

4.1. Преостаје да се, на основу свега што је изложено, утврди утицај феноменолошког и аналитичког гледишта на формирање савремене речничке обраде. Полазећи од овог, укратко ћемо представити и улогу те обраде у стандардизацији граматичког описа српског језика.

4.2. У последњој етапи припремног рада на Речнику САНУ, напоредна егзистенција два изложена гледишта довела је до формирања специфичног модела речничке обраде. Његово главно обележје чини лексикографско схватање полисемије као феномена који је у исто време и *отворен* и *структуралан*.

4.3.1. *Начело отворености полисемије*, које се може приписати феноменолошком гледишту, заслужно је за став по коме формирање секундарних значења у полисемантичкој структури зависи од чиниоца који прате актуелну употребу речи у различитим хронолошким етапама њеног развоја. Стога речнички чланак често указује на вишедимензионалност критеријума релевантних за издвајање засебних значења, као и приступа који су примењени при њиховом дефинисању.

4.3.2. У равни граматике и њеног представљања у речнику, ово начело је омогућило да се промене граматичких категорија посматрају као услов настанка секундарних значења у полисемантичкој структури речи. То значи да у механизме полисемије – како је схватају лексикографи – улазе и семантички, прагматички и контекстуални чиниоци (суп)категоријалних промена лексема у граматичком систему. Овако формирана значења у речнику указују на то да граматичка функција и њен мотиватор стоје у активном односу, утичући једно на друго и остварујући се у међусобној зависности једног од другог.

4.3.3. Као што је видљиво у другом делу нашег рада, граматичка померања у полисемантичкој структури се могу везати за два типа односа између основног и секундарног значења речи: *семантички* и *концептуални* тип. Семантички тип односа је заслужан за граматичке моделе који се реализују у саставу лексичких фигура метафоре, метонимије и синегдохе; док је концептуални тип односа заслужан за граматичке моделе који се реализују различитим видовима концептуализације полазног семантичког садржаја (његовом антропонимизацијом, локализацијом и сл.). Захваљујући начелу отворености полисемије, у речнику се не прави јасна граница између једног и другог типа односа, па везе између основног и секундарних значења у граматичком дискурсу могу имати и интегрисану, семантичко-концептуалну природу. Та природа се огледа у томе што се у равни мотивације семантичких процеса који одређују граматичка значења често могу наћи различити типови концептуалних односа.

Тако нпр. употреба предлога у прилошкој служби представља метафору чији је изворни домен концепт локализације, и сл.¹

4.4.1. Са друге стране, *начело структуралности полисемије*, које је потекло из аналитичког становишта, у првом реду је заслужно за формализовање делова речничког чланка према лингвистичким нивоима који се представљају. На тај начин, граматички елементи реализације речи имају за резултат *граматичку тачку* (или више њих) у речничком чланку. Ова тачка има своје место у линеарном поретку значења и формално је истакнута у односу на друге тачке, што је било важно за системску претрагу и утврђивање граница одређене граматичке појаве на нивоу целокупног речничког текста.

4.4.2. Важан део структуралности полисемије чини и њена регуларност, односно постојање заједничког односа између основног и секундарног значења у полисемантичкој структури групе сродних лексема. Анализом ових регуларности могу се издвојити доминантни типови граматичких померања у лексикону српског језика (нпр. аргументативни, квалификативни, конективни и експресивни тип). Постојање ових типова упућује на закључак да семантичко-граматичке промене не само да деле заједничку мотивацију, већ чине и део ширих, функционално-семантичких система односа у лексикону српског језика.

4.4.3. Изложене тврдње о регуларности полисемије у граматичком дискурсу указују на везу која постоји између граматичке категоризације лексеме и њене семантичке реализације. У оквиру аналитичког гледишта, природу те везе можемо изложити у следећој кључној генерализацији коју потврђује анализа изведена у раду: **граматичке категорије, посматране као модели прототипичних односа између лексема и делови структура које се у лексичком систему формирају на основу тих односа, комбинују се са одговарајућим семантичким потенцијалом одређених (класа) лексема и тиме утичу на формирање засебних значења у њиховој полисемантичкој структури.** С овим у вези, може се говорити о „идентитету морфолошке улоге“ односно о „сродности у граматичком понашању речи“ и њиховом месту у лексикографском чланку (према: Wierzbicka 1988 и Crystal 2004).

¹ Потврду овог закључка у теоријској литератури налазимо код В. Еванс, у теорији бипартитне структуре семантичког садржаја. Према овој ауторки, садржај лексичких јединица се може посматрати као спој њихове семантичке и концептуалне структуре у активном односу. Другим речима, лексеме истовремено кодирају семантичке садржаје и обезбеђују приступ пољима концептуалних садржаја (према: Evans 2009: 100–101). У истом контексту в. и закључак рада о интегралној теорији полисемије од М. А. Стернине: „Интегрална теорија полисемије ... обухвата оба нивоа полисемије и све њене типове: лексичку полисемију, лексичко-граматичку полисемију и лексичко-граматичку варијацију ... Механизам извођења значења код набројаних типова полисемије је идентичан – у свим случајевима долази до замене једне или две семе. Код лексичке полисемије замењује се лексичка сема, код лексичко-граматичке варијације сема врсте речи, а код лексичко-граматичке полисемије оба типа сема“ (Sternina 2006: 223).

5.1. Једном када смо установили опште одлике лексикографског приступа граматичком домену у Речнику САНУ, можемо поставити и питање његовог могућег утицаја на стандардизацију граматичког описа српског језика. Стога ћемо, у делу који следи, укратко представити поступке у речничкој обради који допуњују или профињују одговарајуће елементе граматичке анализе.

5.2.1. *О природи термина „врста речи“ из лексикографског угла.* Познато је да граматичка дефиниција врсте речи обично представља општији или ужи ниво апстракције (пре)дефинисан на основу одређеног скупа обележја. Та обележја обухватају семантичке и формалне чиниоце путем којих се дата реч реализује. Овим категоријама се углавном прилази априорно, „као унапред датој врсти чији су чланови познати и треба им упркос њиховој разнородности наћи заједнички именитељ“ (Пипер 1983: 16).

5.2.2. Међутим, како показује анализа метајезичке константе у *служби*, границе између врста речи у лексикону српског језика нису увек јасно постављене. Ово нарочито долази до изражаја у граничним случајевима, када у речнику треба дефинисати лексему која променом контекста употребе поприма инхерентне карактеристике друге врсте речи. Тада постаје уочљиво да лексеме, поред општих граматичких својстава, реализују концептуална обележја која се одликују вишим степеном апстракције и надилазе традиционалну поделу речи на врсте.

5.2.3. Анализом већег броја случајева који се могу сврстати под овај тип речничког описа долазимо до закључка да дистинкције између врста речи кореспондирају са онтолошким и искуственим категоријама у оквирима језичке компетенције говорника, као и са његовим субјективним доживљајем одређених појава из материјалног света. Потврђује се теза А. Вјежбицке – да граматичка класификација не егзистира изнад антрополошких уопштавања, концептуализација и репрезентација, већ да чини њихов саставни део (Wierzbicka 1988: 2).

5.2.4. Овакав однос према врстама речи увод је у преиспитивање предефинисаних схватања о граматичким класама из угла лексикографа. Из наведених разлога, типични случајеви употребе метајезичке константе у *служби*, који упућују на појаву *супконверзије*, требало би да чине саставни део осавремењивања граматичког описа српског језика (како смо навели у закључку одговарајуће целине у раду).

5.3.1. *О природи термина „граматичка категорија“ из лексикографског угла.* У нашој граматичкој традицији, уобичајена је подела граматичких категорија на два основна типа. То су: категорије које се обрађују у пољу граматичке семантике (нпр. род и број код именица, глаголски вид и сл.), и категорије које се обично обрађују у пољу посвећеном морфологији (нпр. падеж, придевски вид, глаголско време и сл.).

5.3.1.1. Међутим, како показује анализа граматичких квалификатора у Речнику САНУ, оба типа категорија могу подједнако мотивисати настанак секундарних значења у полисемантичкој структури речи. Наиме, код речи које поседују одговарајући семантички потенцијал, њихове граматичке категорије могу активно учествовати у формирању секундарних значења на два плана: структурном и семантичком.

5.3.1.2. На структурном плану, оне наглашавају индивидуалност новоуспостављеног значења тиме што га везују за један морфолошки облик речи (нпр. *крпа – крпе, окупати – окупан* и сл.). Са друге стране, на семантичком плану оне се концептуализују одређујући се према одговарајућим категоријама симултаности, емоционалности, сингуларности и др. Захваљујући њиховој концептуализацији, граматичке категорије улазе у састав механизма промене значења (метафоре, метонимије, синегдохе, специјализације значења и др.) као семантички активне компоненте.

5.3.2. Други важан увид који је произишао из анализе овог питања везан је за употребу метајезичких константи *обично, често, ретко* и *само* уз квалификаторе граматичких обележја у полисемији. Поменуте константе сведоче о томе да граматичке категорије у актуелној језичкој употреби немају апсолутну примену, већ се реализују у оквиру прототипичних, семантичко-прагматичких домена. Како показује анализа изведена у раду, та прототипичност је најчешће везана за домене који су индивидуално или културно специфични. Ово нарочито долази до изражаја нпр. у процесу стабилизације рода, који зависи од територијалних, хронолошких и других чинилаца употребе лексеме (нпр. *запад м (ретко ж); немар м (ретко ж)* и сл.).

5.4. Аналогно оном што је изложено у претходном закључку, и представљање граматичких категорија кроз оба аспекта обраде – морфолошки и семантички – требало би да чини саставни део модернизације граматичког описа српског језика. Као што је већ напоменуто у закључку одговарајуће целине у раду, такво представљање би укључивало и приказ прототипичности њихове употребе у лексикону.

6. У складу са овим, даљи правци истраживања одабране теме треба да буду усмерени на израду језичког приручника који би објединио достигнућа модерне дескриптивне лексикографије, теоријске лингвистике (посебно из домена граматичке семантике) и граматикографије. Тај приручник би се ослањао на репрезентативни корпус савременог српског језика, својом методологијом би обухватао ноције међукатегоријалности, семантичке мотивације граматичких категорија и прототипичности њихове употребе у лексикону, а своје налазе би представљао кроз

јединствена метајезичка обележја која су развијана у оквиру београдске лексикографске школе. Наш рад представља прилог и том циљу.

ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа о изради Речника САНУ (по хронолошком реду):

- 1854: Неколико српских речи из среза хомољског, које је Друштву Ср. Словесности послао М. Живановић, бив. стар. писар Начелства Округа Пожаревачког (Акта Друштва С. Сл. за год. 1854. бр. 41) (препис)
- 19.12.1861. Писмо Симеона Матијевића Богдановића Вуку Караџићу уз збирку речи и пословица (копија, ориг. у Арх. САНУ, сигн. 8370/2)
- 1890–1900: Напомене г. др. М. Јовановића-Батуга на поједине збирке народних речи (листићи са белешкама)
- 3.3.1899. Писмо Драгише Лапчевића и Ник. А. Јовановића Академији уз огледну збирку
- 17.5.1899. Писмо Драгише Лапчевића и Ник. А. Јовановића Академији са молбом за Вуков *Рјечник*
- 13.3.1900. Писмо Павла М. Поповића Академији уз његову трећу збирку речи и најаву четврте збирке
- 18.12.1900. Извештај Петра Л. Ратковића о заоставштини Владана Арсенијевића и препорука за њен откуп
- око 1900. Владан Арсенијевић, *Јестаственички рјечник* (етногр. збирка Акад. бр. 366/1–14).
- око 1900. Списак лица и листова којима је слато *Упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије*
- 22.12.1900. Писмо Бран. Н. Павловића Академији уз збирку од 321 речи из села Закуса
- 6.1.1902. Писмо Бран. Н. Павловића Академији уз збирку од 900 речи
- јануар 1901. Писмо Николе Радојчића Академији са најавом збирке речи у ћурчијском занату
- 15.2.1902. Извештај М. Иванића Академији о раду Лексикографског одсека – за период од фебруара 1901. до фебруара 1902.
- 16.11.1903. Концепт писма М. Иванића Душану С. Поповићу, учитељу, о његовој збирци народних речи
- 28.4.1908. Писмо Ст. М. Мијатовића Академији са прилогом од 52 речи
- средина 1908. Писмо Св. Мл. Бајића из Кумана о значењу појма *домуз – арабе* у српском језику
- 8.8.1913. Писмо Драгутина Степановића М. Иванићу уз збирку од 439 речи

1910. *Упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије* (препис)
- 1.1.1914. Позив члановима Лексикографског одсека на састанак на коме ће бити приказан *Оглед* Речника СКА (присуствовали: Љубомир Ковачевић, Љубомир Стојановић, Љубомир Јовановић, Андра Николић и Александар Белић)
- 10.1.1921. Александар Белић, Програм рада на Речнику САНУ упућен Председништву Академије
- 23.1.1921: Александар Белић, Писмо Академији поводом збирке Никодима Васића
- 1926: Александар Белић, *Извештај Академији наука о раду на Речнику САНУ*
- 30.12.1925. Писмо Драгише Лапчевића уз збирку језика рудара
- 4.1.1934. Писмо Милуна Константиновића о збирци у настајању и молба за преписом *Упутстава*
- 30.3.1935. Писмо Душана Марјановића уз збирку од преко 15.000 турских речи у српском језику (предговор збирци)
- 19.10.1936. Писмо А. Белића пензионисаном М. Московљевићу о поновном ангажовању на Речнику
- 1.12.1937. Извештај председника Академије А. Белића о раду у Лексикографском Одсеку (поднет Министарству просвете)
- 17.1.1939. Писмо Маринка Станојевића уз збирку од 304 речи из Тимока
- 8.2.1939. Инвентар Лексикографског одсека са посебним освртом на стање речничке грађе
- 26.10.1942. Писмо Х. Барића шефу словослагачнице Државне штампарије са молбом да се доносиоцу, проф. Лалевићу, изда рукопис *Огледа* ради дефинитивне ревизије текста
- 23.3.1944. Писмо (на немачком) М. Тривунца Пропагандном одељењу Команде „Југоисток“. На крају писма белешка: „Г. М. Тривунац однео лично Пропагандном одељењу ‘Југоисток’ *Оглед* Речника ради цензурисања“
- После 1947: Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта (св. I)*, Београд: 1932. Ручни примерак Д. Чемерићића са рукописним допунама и исправкама на тексту.
- 1953–1959: А. Белић: *Увод* у Први том Речника САНУ и чланак о Речнику САНУ за *Енциклопедију Југославије* (објављен као саставни део одреднице *Академија*)
- 1956: Др Јован Радуловић, *О акценуацији мостарског говора*, рукопис. Куцано машином. Студија стр. 1–18; збирка речи стр. 18–58.

**Штампани извори о Речнику САНУ
и литература о његовом историјату:**

- Бабић, Јован (ур) *et al.* (1953). Јован Бабић (ур.), Милан Вујаклија (ур.), Коста Дошен (ур.) и др., *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика по грађи Српске академије наука*, штампано као рукопис, Београд: Институт за српски језик.
- Белић, Александар (1915). *Србија и јужнословенско питање*, Ниш: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Белић, Александар (1925): „Књижевни језик српскохрватски“, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, ур. Станоје Станојевић, том II. 347–357.
- Белић, Александар ([1937] 1999). „Речник народног књижевног језика“, у: *Српска академија наука и уметности*, Изабрана дела V (*Из историје установа*), Београд: Завод за уџбенике. 124–132.
- Белић, Александар (1953). [Речник Српске академије наука], засебна целина у оквиру одр. „Академија“, *Енциклопедија Југославије*, том I. Загреб: Југославенски лексикографски завод. 39–40.
- Белић, Александар (1959). „Увод (у први том Речника САНУ)“, Београд: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I. VII–XXVI.
- Богдановић, Катарина (1914). „Јован Стејић“, у: *Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века*, Нови Сад: Матица Српска. 82–109.
- Бошковић, Јован (1854): „Треба ли књижевници да уче свој језик?“, у: *О српском језику, скупљени списи*, св. 1, Београд: Штампарија Краљевине Србије. 3–7.
- Бошковић, Радосав (ур.) *et al.* (1944). Радосав Бошковић, Кирил Тарановски, Јован Вуковић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић и др., *Речник српског књижевног и народног језика, огледна свеска*, Београд: Државна штампарија.
- ГлДСС: Гласник Друштва српске словесности*, Београд: Друштво српске словесности.
- ГлСУД: Гласник Српског ученог друштва*, Београд: Српско учено друштво.
- Годишњак: Годишњак Српске краљевске академије*, Београд: Српска краљевска академија (за годишта 1888–1940).
- Гортан-Премк, Даринка (1984). „Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција“, *Наш језик XXVI/2–3*, Београд. 139–146.
- Грицкат, Ирена (1960). „Академијски речници и њихови задаци – поводом прве књиге Речника Српске академије наука“, *Наш језик*, књ. X, св. 3–6 и 7–10, Београд. 88–100 и 212–227.
- Грицкат, Ирена (1988а). „Проблеми описне лексикографије (приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности)“,

- Београд: *Глас СССЛII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 13. 7–13.
- Грицкат, Ирена (1988б). „Речник Српске академије наука и уметности – почеци, лик, перспективе“, Београд: *Глас СССЛII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 13. 25–40.
- Грицкат, Ирена (1993). „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности“, Београд: *Сто година лексикографског рада у САНУ*. 5–13.
- Грицкат, Ирена (1996). „Наука о језику у делатности Академије“, Београд: *Глас СССЛXXIX Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 15. 1–83.
- Грицкат, Ирена (2004). „Из проблематике синонимије у српској филологији“, Београд: *Глас СССХСVIII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 20. 11–17.
- Даничић, Ђуро (1867 и д.): *Писма Ђ. Даничића С. Новаковићу*, у: *Књига Ђуре Даничића*, прир. Војислав Ђурић, СКЗ, 1976.
- Даничић, Ђуро (1878). *Оглед – Рјечник хрватскога или српског језика, на свијет издаје Југославенска академија знаности и умјетности*, Загреб: Дионичка тискара.
- Ђорђевић, Бојан (2008). *Српска култура под окупацијом*, Београд: Службени гласник.
- Ђурић, Војислав (прир.) (1976). *Књига Ђуре Даничића*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Иванић 1913: Момчило Иванић, *Српски речник књижевнога и народнога језика по материјалу Лексикографскога одсека Српске Краљ. Академије*, Огледно издање бр. 1, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Иванић, Момчило и Ђорђевић, Пера (1899). *Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Иванић, Момчило (1899). „Рад Лексикографског одсека Српска Краљевске Академије (од 15. фебруара 1899. до краја јануара 1900)“, *Годишњак Српске краљевске академије XIII*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд. 182–191.
- Ивановић, Ненад (2007). „Принципи формирања и организације корпуса Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у периоду од 1853. до 1953. године)“, *Шездесет година Института за српски језик САНУ, зборник радова*, књ. II, Београд: Институт за српски језик САНУ. 53–78.
- Ивановић, Ненад (2009). „Збирка речи из разних крајева, а поглавито из Војводине Ј. Ј. Змаја у грађи за Речник САНУ и њен допринос развоју лексике српског књижевног језика“, *Дијалекат – дијалекатска књижевност, зборник радова*, Лесковац: Лесковачки културни центар. 140–156.

- Ивић, Милка (2000). „Година 1847: Прва свеска *Гласника Друштва српске словесности*“, *Лингвистички огледи, три*, Београд: XX век. 163–174.
- Ивић, Павле (1998). *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела, VIII, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јерковић, Јован (1972). „Језик писама Јована Јовановића Змаја“, *ЗбФЛМС XV/2*, Нови Сад: Матица српска. 67–113.
- Јерковић, Јован (1984). „О неким творбеним новинама у језику наших писаца“, *Лексикографија и лексикологија (зборник радова)*, Матица српска–Институт за српскохрватски језик, Нови Сад–Београд. 67–70.
- Јовановић, Мирослав (2002). *Језик и друштвена историја – друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд: Стубови културе.
- Јошић, Неђо (2008). „Корпус Речника САНУ: ријечи из народних говора и њихова регионална заступљеност“, *Српски језик у (кон)тексту, зборник радова*, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ. 437–447.
- Карацић Стефановић, Вук. (1852). „О систему и методи мојега Српског Рјечника“, писмо Срезњевском од 18.10.1852, у: *Преписка*, књ. 9 (1851–1852), прир. Г. Добрашиновић са сарадницима, Сабрана дела В. С. Карацића 28, Београд: Просвета. 757–762.
- Кашић, Јован (1987). „О Српском рјечнику из 1852“, у: Сабрана дела В. С. Карацића 11/2, Београд: Просвета. 1483–1743.
- Књ. Б. Д.: в. Ђурић, Војислав (прир.) (1976).
- Маретић, Томо (1914). [*Писмо о Огледној свесци М. Иванића*], *Љетопис ЈАЗУ* 28, Загреб: ЈАЗУ. 120–128.
- Миљковић, Бранислав (1914). „Друштво Српске Словесности (од 1841 – 1864 год.)“, у: *Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века*, Нови Сад: Матица Српска. 18–81.
- Николић, Мирослав (1996а). „Ужичка лексика у Вуковом Рјечнику из 1852.“ *Наш језик* XXX/1–5, Београд. 288–291.
- Николић, Мирослав (1996б). „Неке карактеристике именичке лексике у Вуковом Рјечнику у поређењу са савременим стањем“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 25/2*, Београд: МСЦ. 393–401.
- Новаковић, Стојан (1867). „Предговор Топографском рјечнику уз опис Босне и Херцеговине“, Гл. СУД, књ. 5 (св. 22 старога реда), Београд. 46–47.
- Новаковић, Стојан (1869). *Српска библијографија за новију књижевност (1741–1867)*. Београд: Српско учено друштво.
- Новаковић, Стојан (1876). „Ђуро Даничић, или Филологија и књижевни језик српски (1847 и 1877)“, Београд: Српска Зора (засебно прештампано).

- Новаковић, Стојан (1878). [*Писмо председнику Југославенске Академије поводом Огледа Рјечника ЈАЗУ*], *Рад ЈАЗУ*, књ. XLV, Загреб: ЈАЗУ. 165–213.
- Новаковић, Стојан (1888). „Српска краљевска академија и неговање језика српског”, *Глас Српске краљевске академије*, књ. 10, Београд: СКА. 5–87.
- Новаковић, Стојан (1893). Стојан Новаковић, *Предлог Српској краљевској академији учињен 5. априла 1893, да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек*, Земун: Штампарииа Јове Карамата (прештампано из листа „Јавор“).
- Нуорлуото, Јухани (1988). „Језички тип Јована Стејића у конфронтацији са вуковским типом стандардног језика“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 17/2. Београд: МСЦ. 151–158.
- Павковић, Васа (2006). „Размишљања о једном Стеријином лексикографском прилогу“, *Наш језик*, књ. XXXVII, Београд. 25–32.
- Павловић, Миливој (1923): Миливој Павловић, „Језик у првим песмама Змаја Јована Јовановића“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 3, Београд: Филолошки факултет. 166–182.
- Павловић, Миливој (1937). *Језик и народна култура*. Скопље: Друштво за српскохрватски језик и књижевност.
- Павловић, Миодраг ([1968] 2000). „Поезија Јована Јовановића Змаја“, у: *Есеји о српским песницима*. Београд: Просвета. 74–102.
- Петровић, Снежана (2012). *Турцизми у српском призренском говору на материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемериќића*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Пешиќан, Митар (1973). „Трећина посла на изради великог речника САНУ“, *Наш језик*, књ. XX, св. 1–5, Београд. 11–22.
- Пешиќан, Митар (1978). „Десет томова Речника САНУ“, *Наш језик XXIII/3–4*, Београд. 87–92.
- Пешиќан, Митар (1988). „Типолошка допуњавања Вуковог народног лексичког система за потребе књижевног језика“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 17/1, Београд: МСЦ. 33–42.
- Позив 1855: Јавни позив од стране Друштва Србске Словесности*, Српске новине 1855/55, Београд. 233–234.
- Панић, М. (1940). „Један грех Српске краљевске академије“. *Политика* од 21.5.1940, Београд. Стр. 15.
- Поповић, Јован Стерија (1847). „Покушеније смислосродног (синонимног) речника”, *Гласник Друштва српске словесности*, св. 1. Београд: Друштво српске словесности. 25–29.

- Поповић, Миодраг (1985). „Јован Јовановић Змај (1833–1904)“, *Историја српске књижевности* 2, Београд: Просвета. 224–270.
- Поповић, Љубомир (1995). „Стејићева концепција српског књижевног језика“, *Књижевност и језик*, бр. 3–4, Београд. 1–31.
- Премк, в. Гортан-Премк.
- Ристић, Стана (2007). „Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ“, *Шездесет година Института за српски језик САНУ, зборник радова*, књ. I. Београд: Институт за српски језик САНУ. 131–149.
- Ристић, Стана (2008). „Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са становишта репрезентативности савременог српског језика“, *Српски језик у (кон)тексту, зборник радова*, Крагујевац: ФИЛУМ. 407–427.
- Селимовић, Меша (1975). Меша Селимовић, *За и против Вука*, Сабрана дела, 8, Ријека–Београд: Отокар Кершовани – Слобода.
- Скерлић, Јован (1964). *Писци и књиге* 2. Београд: Просвета.
- Скерлић, Јован ([1912] 2006). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станојчић, Живојин (1976). „Речник и језичка култура (поводом изласка из штампе последње књиге *Рјечника ЈАЗУ*)“, *Наш језик* XXII/3, Београд. 95–97.
- Стевановић, Михаило (1973). „Институт за српскохрватски језик и програми његова рада“, Београд: *Наш језик*, књ. XX, св. 1–5, Београд. 1–10.
- Стејић, Јован (1849). „Језикословне примедбе на предговор г. Вука Стеф. Карацића к преводу Новог завета“, *Гласник Друштва српске словесности*, св. 2, Београд. 1–42.
- Стејић, Јован (1853). „Предлог за србски речник и србску граматiku“, *Гласник Друштва србске словесности*, св. 5. 1–13.
- Стојановић, Љубомир (1899). *Вук Стеф. Карацић, његов рад на српском језику и правопису (говор проф. Љуб. Стојановића на дан преноса Вукових костију из Беча у Београд 20. септембра 1897. године)*, Београд: Државна штампарија.
- Стојановић, Љубомир (1924). *Живот и рад Вука Стеф. Карацића*, Београд–Земун: Графички завод Макарије, 1924.
- Ћирковић, Симо Ц. (2009). *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд: ИПС Медиа–Просвета.
- Ћупић, Драго (2010). „Белић, Александар“, у: *Српска енциклопедија*, том I, књ. 1, Нови Сад–Београд: Матица српска–САНУ–Завод за уџбенике. 685–687.
- Упутства*: Група аутора (А. Белић са сарадницима), *Упутства за израду Речника САНУ*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Фекете, Егон (1982). „Стандардни српскохрватски језик у оквиру савремених двојезичних речника (са српскохрватским као првим језиком)“, *Наш језик* XXVII/3–4, Београд. 161–170.
- Фекете, Егон (1983). „Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века“, *Наш језик* XXVI/2–3, Београд. 83–93.
- Фекете, Егон (1993). „О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“, *Сто година лексикографског рада у САНУ, зборник радова*, Београд: Институт за српски језик САНУ. 21–49.
- Шевић, Милан (1925). „Из Бранкова и Даничићева круга – писма Ћ. Даничића и његових другова“, *Даничићев зборник*, Београд–Љубљана: Српска краљевска академија. 227–287 (писмо Ћ. Натошевићу стр. 242–244).

Теоријска литература:

- Anderson, John M. (2008). „Syntactic Categories and Notional Features“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 225–238.
- Апресјан, Јури (1995)¹: *Лексическа семантика – синонимическе средства језика*, Изабранные труды I, Москва: Языки русской культуры.
- Апресјан, Јури (1995)²: *Интегрално описание језика и системна лексикографија*, Изабранные труды II, Москва: Языки русской культуры.
- Apresjan, Juri (2000). *Systematic Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Apresjan, Juri (2008). „Principles of Systematic Lexicography“, in: Thierry Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 51–60.
- Atkins, Sue (2008). „Theoretical Lexicography and its Relation to Dictionary-making“, in: Thierry Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 31–50.
- Бабић 1986: Стјепан Бабић, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику (нацрт за грамматику)*. Загреб: ЈАЗУ–Глобус.
- Барић, Еугенија (ур) *et al.* (1997). Еугенија Барић (ур.), Мијо Лончарић (ур.), Драгица Малић (ур.) и др., *Хрватска граматика, II промијењено издање*. Загреб: Школска књига.
- Батистић, Татјана (1980). „О аспектима семантичке анализе“. *Наш језик XXIV/4–5*, Београд. 184–216.
- Baker, Mark C. (2003). *Lexical categories (Verbs, Nouns and Adjectives)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Белић, Александар (1941). *О језичкој природи и језичком развоју, лингвистичка испитивања*. Посебна издања СКА, философски и филолошки списи, књ. 35, Београд: Млада Србија.
- Белић, Александар ([1956] 2000). „О глаголима са два вида“, *О различитим питањима савременог језика*, Изабрана дела XIII, Београд: Завод за уџбенике. 276–292.
- Белић, Александар (1959). *О језичкој природи и језичком развоју, лингвистичка испитивања (књига II)*. Посебна издања САН, одељење литературе и језика, књ. 10, Београд: Научно дело.
- Белић, Александар (1998). *Око нашег књижевног језика (чланци, огледи и популарна предавања)*, Изабрана дела VIII, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Biber, Douglas *et al.* (1998). Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Rappaport, *Corpus linguistics – Investigating language structure and use*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bolinger, Dwight (2008). „Defining the Indefinable“, in: Thierry Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 193–196.

- Bolinger, Dwight (2008). „Gradience“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 311–320.
- Bouchard, Denis (2008). „Fuzziness and Categorization“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 479–486.
- Булатовић, Весна (2006). *Енглески лексички коресподенти аспекатских разлика у српском језику*. Необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Vendler, Zeno (1974). *Linguistics in Philosophy*. London: Cornell University Press.
- Weiner, Edmund (2009). „The Electronic OED: The Computerization of a Historical Dictionary“, in: A. P. Cowie (ed.), *The Oxford History of English Lexicography*, vol. I, Oxford: Oxford University Press. 378–409.
- Wierzbicka, Anna (1988). *The Semantics of Grammar*, Amsterdam: John Benjamins.
- Wierzbicka, Anna (2008). „Prototypes Save“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 461–478.
- Geach, Peter (1962). *Reference and Generality*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Geeraerts, Dirk (2007). ‘Lexicography’, in: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, Oxford: Oxford University Press. 1160–1174.
- Gupta, Anil (1980). *The Logic of Common Nouns*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Гортан-Премк, Даринка (1978). „Уз Речник српскохрватског књижевног језика (неколико података и неколико речи)“, *Наш језик* XXIII/3–4, Београд. 3–5.
- Гортан-Премк, Даринка (1980). „О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику“, *Наш језик* XXIV/3, Београд. 107–114.
- Гортан-Премк, Даринка (1994а). „Типови и врсте речи“, *Јужнословенски филолог* L, Београд. 117–128.
- Гортан-Премк, Даринка (1994б). „О новоме типу дескриптивног речника“, *ЗбМСФЛ* XXXVII, Нови Сад. 203–208.
- Гортан-Премк, Даринка (1997). *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гортан-Премк, Даринка (ур) *et al.* (2003). Д. Г. Премк (ур.), Вера Васић (ур.), Љиљана Недељков (ур.), „Предговор“, у: *Семантичко-деривациони речник, св. 1 (човек–делови тела)*, Нови Сад: Филозофски факултет. 7–18.

- Гортан-Премк, Даринка (2012). „Ирена Грицкат-Радуловић – велики лексикограф и учитељ лексикографије“, *Јужнословенски филолог* LXVI, Београд. 21–30.
- Грицкат, Ирена (1955). „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог* XXI, књ. 1–4, Београд. 45–96.
- Грицкат, Ирена (1957). „О неким видским особеностима српскохрватског глагола“, *Јужнословенски филолог* XXII, књ. 1–4, Београд. 65–130.
- Грицкат, Ирена (1961). „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима“, *Наш језик* XI, св. 3–4, Београд. 69–80 (св. 3) и 78–89 (св. 4).
- Грицкат, Ирена (1967а). „Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације“, *Наш језик*, књ. XVI, св. 3, Београд. 119–126.
- Грицкат, Ирена (1967б). „Стилске фигуре у светлу језичких анализа“, *Наш језик*, књ. XVI, св. 4, Београд. 218–235.
- Грицкат, Ирена (1981). „Лексикографски поступак у Речницима САНУ и ЈАЗУ (показан на глаголима са префиксом за-“, *Наш језик* XXV/1–2, Београд. 3–23.
- Грицкат, Ирена (1983). „О прилозима у српскохрватској језичкој науци“, *Јужнословенски филолог* XXXIX, Београд, стр. 1–41.
- Грицкат, Ирена (1984). „Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXVII–XXVIII, Нови Сад. 197–203.
- Грицкат, Ирена (1986). „Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд. 71–93.
- Грицкат, Ирена (1993). „Прилог дискусији о описним и односним придевима у српскохрватском језику“, *Наш језик* XXVIII/4–5, Београд. 214–223.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2008). „О когнитивним основама семантичке промене“, *Семантичка проучавања српског језика, зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности. 49–63.
- Дешић, Милорад (1980). „О дефиницијама у Речнику САНУ“, *Наш језик* XXIV/3, Београд. 115–128.
- Дешић, Милорад (1982). „Полисемија и хомонимија у рјечницима савременог српскохрватског језика“, *Наш језик* XXV/4–5, Београд. 231–241.
- Дешић, Милорад (1997). „Акузатив једнине именица мушког рода и полисемија“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ. 185–194.
- Dixon, R. M. W. (2005). *A Semantic Approach to English Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- Драгићевић, Рајна (1996). „О неким парадигматским лексичким скуповима“, *Наш језик* XXXI/1–5, Београд. 96–105.

- Драгићевић, Рајна (1999). „Перспективизација придева који означавају људске особине“, *Српски језик* IV/1–2, Београд. 397–407.
- Драгићевић, Рајна (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић, Рајна (2006). „Семантички односи слични полисемији“. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1, Београд: МСЦ. 227–233.
- Драгићевић, Рајна (2007). *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Драгићевић, Рајна (2008). „О једној методи за испитивање утицаја културних и друштвених промена на значење речи“, *Семантичка проучавања српског језика, зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности. 81–92.
- Драгићевић, Рајна (2012а). „Творбено-семантичка анализа десупстантивних предлога у српском језику“, *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима, зборник радова*, Београд: Филолошки факултет. 73–87.
- Драгићевић, Рајна (2002б). „О именицама у служби предлога“, *Јужнословенски филолог* LXVIII, Београд. 91–111.
- Ђорђевић, Радмила (1989). *Контрастивна граматика именичке групе*. Београд: Научна књига.
- Ђукановић, Владо (1996). „‘Београдски стил’ – преломни период у развоју српског стандардног језика“, *Наш језик* XXX/1–5, Београд. 122–132.
- Evans, Vyvyan (2009). *How Words Mean. Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford: Oxford University Press.
- Згуста, Ладислав (1991). *Приручник лексикографије*. Сарајево: Свјетлост.
- Ивановић, Ненад (2008). *Апстрактне именице у српском језику (творбени и семантички аспекти)*, необјављена магистарска теза одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ивановић, Ненад (2009). „Прилози у служби других врста речи у српском језику (на материјалу из Речника САНУ)“, *Савремена проучавања језика и књижевности, зборник радова*, Крагујевац: ФИЛУМ. 149–166.
- Ивановић, Ненад и Ристић, Стана (2011). „Предлог за модернизацију рада на Речнику САНУ“, *Грамматика и лексика у словенским језицима, зборник радова*, Матица српска–Институт за српски језик САНУ, Нови Сад–Београд. 529–553.
- Ивановић, Ненад (2012). „Субконверзија у српском језику (функционално-семантички аспект)“, *Структурне карактеристике српског језика, зборник радова*, Крагујевац: ФИЛУМ. 307–321.

- Ивић, Милка ([1954] 2005). *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд: САНУ – Београдска књига – Институт за српски језик.
- Ивић, Милка (1982). „О регуларној полисемији у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси“, *Лексикографија и лексикологија, зборник реферата*, Београд – Нови Сад: САНУ – Институт за српски језик – Матица српска. 77–81.
- Ивић, Милка (2000). „О неким актуелним проблемима граматике српског језика“, *Лингвистички огледи, три*, Београд: XX век. 69–73.
- Ивић, Милка (2001а). *Правци у лингвистици. Књига 1*. Београд: XX век.
- Ивић, Милка (2001б). *Правци у лингвистици. Књига 2*. Београд: XX век.
- Ивић, Милка (2007а). „Актуелни увиди у ‘врсте речи’“, *Наш језик XXXVIII/1–4*, Београд. 5–7.
- Ивић, Милка (2007б). „О односима између придева и прилога“, *Наш језик XXXVIII/1–4*, Београд. 9–13.
- Јовић, Душан (1972). „О Месту Ferdinanda de Saussura, Александра Белића и Leonarda Bloomfelda у лингвистици XX века“, *Јужнословенски филолог XXIX*, св. 1–2, Београд. 49–80.
- Jespersen, Otto ([1933] 1972). *Essentials of English Grammar*, George Allen: London.
- Јовановић, Гордана (1981). „Лексика старијих типова књижевног језика у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*“, Научни састанак слависта у Вукове дане 11, Београд: МСЦ. 11–16.
- Јокановић-Михајлов, Јелица (1997). „Категорија узвика – граматички и лексички аспект“. *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ. 171–178.
- Јокановић-Михајлов, Јелица (1998). „Узвици као врста речи“. *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 247–252.
- Kilgariff, Adam (2008). „I don't Believe in Word Senses“, in: Thiery Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 135–151.
- Клајн, Иван (1985). *О функцији и природи заменица*. Библиотека Јужнословенског филолога (Нова серија), књ. 7. Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ.
- Клајн, Иван (2003). *Творба речи у савременом српском језику (први део – слагање и префиксација; други део – суфиксација и конверзија)*, Београд–Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства–Институт за српски језик–Матица српска.
- Кликовац, Душка (2004). *Метафоре у мишљењу и језику*. Београд: XX век.
- Ковачевић, Милош (1994). „Условно значење везника док“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 22/2*, Београд: МСЦ. 147–154.
- Ковачевић, Милош (1998). „Диференцијација партикула и хомоформних (дијелова) везника“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 215–228.

- Ковачевић, Милош (1999а). „Метонимија и синегдоха“, *Српски језик* IV/1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика. 171–202.
- Ковачевић, Милош (1999б). „Стилистички аспект граматичких категорија“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 28/2, Београд: МСЦ. 51–63.
- Ковачевић, Милош (2000). *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић, Милош (2006). „О једној специфичној синтаксичко-семантичкој употреби лексеме *то*“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1, Београд: МСЦ. 103–113.
- Ковачевић, Милош (2007). *Србистичке теме*. ФИЛУМ: Крагујевац.
- Ковачевић, Милош (2008). Милош Ковачевић, „Значај интензификатора за концесивну интерпретацију зависних реченица“, *Српски језик у (кон)тексту, зборник*, Крагујевац: ФИЛУМ. 65–83.
- Ковачевић, Милош (2009). *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Кордић, Сњежана (1999). „Граматички опис конципиран према функционално-семантичким категоријама“, *Актуелни проблеми граматике српског језика*, Суботица–Београд. 43–48.
- Корин, Ендру (1998). „Врсте речи између структурализма и генеративизма“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 27/2, Београд: МСЦ. 55–71.
- Crystal, David (2004). „English Word Classes“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 191–212.
- Croft, William and Cruse, Alan D. (2004). *Cognitive Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan (2004). *Meaning in Language (An Introduction to Semantics and Pragmatics)*, Oxford: Oxford University Press.
- Labov, William (2008). „The Boundaries of Words and their Meanings“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 67–90.
- Langacker, Ronald W. (2008). „Bounded Regions“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 239–246.
- Lagnacker, Ronald W. (2011). „Semantic motivation of the English auxiliary“, in: Panther, Klaus-Uwe (ed.) and Radden, Gunter (ed.) (2011). *Motivation in Grammar and the Lexicon*. Amsterdam: John Benjamins. 29–47.

- Лашкова, Лили (1998). „Подела на врсте речи у словенским језицима – могућности и перспективе“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 31–37.
- Lakoff, George (2008). „The Importance of Categorization“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 139–178.
- Ломпар, Весна (1998). „Статус и класификација речци у сербокроатистичким граматикама“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 239–246.
- Лубаш, Владислав (1998). „Пољске и српске полуречи у систему врста речи“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 315–322.
- Meijs, Willem (1996). “Linguistic Corpora and Lexicography”, *Annual Review of Applied Linguistics*, vol. XVI, Cambridge: Cambridge University Press. 99–114.
- Маретић, Томо (1963). *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика, III непромијењено издање*, Загреб: Матица хрватска.
- McNally, Louise (ed.) and Kennedy, Christopher (ed.) (2008). *Adjectives and Adverbs: Syntax, Semantics, and Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Московљевић, Јасмина (1997). „Међуоднос граматике и лексикона у савременој лингвистичкој теорији“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ. 35–44.
- Мразовић, Павица и Вукадиновић, Зора (2009). Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Грамматика српскохрватског језика за странце (друго, прерађено и допуњено издање)*, Београд: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Муратагић-Туна, Хасна (1999). „Нешто о двородним именицама“, *Српски језик IV/1–2*, Београд. 521–544.
- Николић, Мирослав (1996а). „Недеклинабилне именице у српском језику“. *Наш језик XXX/1–5*, Београд. 15–43.
- Николић, Мирослав (1996б). „Непроменљиви придеви у српском језику“. *Наш језик XXXI/1–5*, Београд. 35–54.
- Николић, Мирослав (2002). „Тешкоће при утврђивању одреднице у речницима српског језика“, *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе, зборник*, Нови Сад – Београд: САНУ – Матица српска – Институт за српски језик САНУ. 49–56.
- Newmeyer, Frederick (2008). “The Discrete Nature of Syntactic Categories: Against a Prototype-based Account”, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 487–510.

- Остојић, Бранислав (1998). „О једном типу замјеничких и прилошких везника у српском језику“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 197–204.
- Пешикан, Митар (1970). *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије.
- Пешикан, Митар (1977). „Лексикализација множине именица и обрада ове појаве у рјечницима“, *Зборник радова поводом 70-годишњице живота академика Ј. Вуковића*, Сарајево: АНУ БиХ. 339–347.
- Пешикан, Митар (1981). „Даничић – лексикограф и његова обрада функционалних ријечи“, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: САНУ–ЈАЗУ. 277–284.
- Пешикан, Митар (1982). „О селекцији речи у описним речницима“, *Лексикографија и лексикологија*, Београд – Нови Сад: САНУ – Матица српска. 209–215.
- Пипер, Предраг (1983). *Заменички прилози (граматички статус и семантички типови), Радови Института за стране језике и књижевности*, Нови Сад: Просвета.
- Пипер, Предраг (1988): *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (семантичка студија)*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 8, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ.
- Пипер, Предраг (1997). *Оглед српске морфосинтаксе (у поређењу са македонском)*, Сеул: Ханкук универзитет за стране студије.
- Пипер, Предраг (2001). *Језик и простор (друго, допуњено издање)*. Београд: XX век.
- Пипер, Предраг (2005). „Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика“, у: Пипер и др. (ур.), *Синтакса савременог српског језика – проста реченица*, Прилози граматици српског језика, Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска. 575–978.
- Поповић, Љубомир (1978). „О двозначим конструкцијама“. *Наш језик* XXIII/3–4. Београд. 95–103.
- Поповић, Љубомир (2006). „Полисемичност лексема као један од проблема интерфејса синтаксе и речника“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 35/1*, Београд: МСЦ. 25–40.
- Предг. СДР*: в. Гортан-Премк, Даринка (ур) *et al.* (2003).
- Премк, в. Гортан-Премк.
- Radden, Günter – Dirven, René (2007). *Cognitive English Grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Радић-Дугоњић, Милена (1997). „Лексичка функција и њени граматички модели у преводној лексикографији“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ. 399–408.

- Радовановић, Милорад (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Радовановић, Милорад (1997). *Списи из контекстуалне лингвистике*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Радовановић, Милорад (2003). *Социolingвистика*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ракић, Станимир (1996). „О конверзији сложених придева у именице“, *Наш језик* XXX/1–5, Београд. 141–144.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (1959–2010)*, књ. I–XVIII (А–оцарити), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Рикер, Пол (1981). *Жива метафора*. Загреб: Тека.
- Ристић, Стана (1990): *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевној језику (лексичко-граматички приступ)*, Библиотека јужнословенског филолога, књ. 9. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, Стана (1993). „Лексички систем и лексичко значење (преглед општих појмова“, *Наш језик* XXIX/3–4, Београд. 229–234.
- Ристић, Стана (1996). „Нормативност и лексичко нормирање у дескриптивној лексикографији“, *Наш језик* XXX/1–5, Београд. 67–75.
- Ристић, Стана и Радић-Дугоњић, Милена (1999). *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*. Београд: Филолошки факултет.
- Ристић, Стана (2002). „Основни принципи Михаила Стевановића у представљању јединица лексичког система“, *Живот и дјело академика Михаила Стевановића*, Подгорица: ЦАНУ. 111–124.
- Ристић, Стана (2003). „Приступ граматичким речима у лексикографском и теоријском раду Михаила Стевановића“, *Гласник одјељења умјетности* 21, Подгорица: ЦАНУ. 61–72.
- Ристић, Стана (2004а). *Експресивна лексика у српском језику (теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти)*, Монографије Института за српски језик САНУ 1, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, Стана (2004б). „Партикуле као јединице семантичке кохезије“, *Српски језик* IX/1–2, Београд. 505–514.
- Ристић, Стана (2004в). „Информације о граматичкој лексичкој спојивости у дескриптивном речнику“, *Наш језик* XXXIV/1–2, Београд. 131–140.
- Ристић, Стана (2006). *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Ристић, Стана (2012). *О речима у српском језику (творбени и лексикографско–лексиколошки аспекти)*, Монографије Института за српски језик САНУ 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ross, John Robert (2008). „Nouiness“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 351–422.
- Rosch, Eleanor (2008). „Principles of Categorization“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 91–108.
- Ружин, Татјана (2009). *Директна и индиректна каузалност (лексичка реализација у енглеском језику)*, необјављена магистарска теза одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Сааведра, Димка (1997). „Опште заменице – лексичко-граматички статус“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ. 141–154.
- Самарџић, Мила (2009). „Конверзија у италијанском језику“. *Ријеч, нова серија, бр. 2*, Никшић: Филозофски факултет – Институт за језик и књижевност.
- Симић, Радоје (1987). „Уз теорију о врстама речи“, *Наш језик XXVII/3–4*, Београд. 224–241.
- Симић, Радоје (1998). „‘Прагматичка’ и ‘лингвистичка’ теорија о врстама речи“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 19–29.
- Скок, Петар (1971–1974). *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, књ. I–IV, Загреб: ЈАЗУ.
- Стамаћ, Анте (1983): *Теорија метафоре (2. изд.)*. Загреб: Знани.
- Сосир, Фердинанд (1969). *Опита лингвистика*, Београд: Нолит.
- Станојчић, Живојин и Поповић, Љубомир (2002). *Грамматика српског језика, 8. прерађено издање*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, Михаило (1975а). *Савремени српскохрватски језик 1 (Увод, Фонетика, Морфологија)*, Београд: Научна књига.
- Стевановић, Михаило (1975б). *Савремени српскохрватски језик 2 (Синтакса)*, Београд: Научна књига.
- Стевановић, Михаило (1982). „Синтакса у лексици“, *Лексикографија и лексикологија (зборник реферата са истоименог научног скупа)*, Београд – Нови Сад: САНУ – Матица српска. 289–296.
- Стевовић, Игрутин (1973). „Прилози као врста речи (I део)“, *Јужнословенски филолог XXVIII*, Београд. 615–623.
- Стевовић, Игрутин (1974). „Прилози као врста речи (II део)“, *Јужнословенски филолог XXIX*, Београд. 79–111.

- Stern, Gustaf (1931). *Meaning and Change of Meaning*. Bloomington: Indiana University Press.
- Stern, Joseph (1983). „Metaphor and Grammatical Deviance”, *Noûs* XVII/4. 577–599.
- Sternina, M. A. (2006). „Integral Theory of Polisemy“. *Јужнословенски филолог* LXII, Београд. 215–224.
- Стефановић, Марија (2008). *Категорија аниматности у српском и руском језику*, Нови Сад: Академска књига.
- Tyler, Andrea and Evans, Vyvyan (2003). *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tucker, Gordon H. (1998). *The Lexicogrammar of Adjectives (A Systemic Functional Approach to Lexis)*, London: Cassell.
- Танасић, Срето (2005). „Синтакса глагола“. у: Пипер и др. (ур.), *Синтакса савременог српског језика – проста реченица*, Прилози граматици српског језика, Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска. 345–470.
- Тафра, Бранка (1986). „Разграничавање хомонимије и полисемије (лексиколошки и лексикографски проблем“, *Филологија*, књ. 14, Загреб. 128–139.
- Тафра, Бранка (1995). *Језикословна раздвојба*, Загреб: Матица хрватска.
- Тафра, Бранка (2005). *Од ријечи до рјечника*, Загреб: Школска књига.
- Taylor, John (1995). *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory* (2. ed.), Clarendon Press: Oxford.
- Taylor, John (2008). „Grammatical Categories“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 293–308.
- Тешић, Милосав (1980). „Речник САНУ као путоказ за правилан однос према туђицама“, *Наш језик* XXII, Београд. 64–67.
- Тополињска, Зузана (1998). „Да ли су везници хомогена врста речи?“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 27/2*, Београд: МСЦ. 191–196.
- Тошовић, Бранко (2006). „Лексичко-граматичко камелеонство“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 35/1*, Београд: МСЦ. 61–73.
- Ђорац, Милорад (1982). *Метафорски лингвистилеми*. Београд: Привредно-финансијски завод.
- Ђорић, Божо (1994). „Творбено и лексичко значење (наша лексикографска пракса)“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 22/2*, Београд: МСЦ. 257–271.
- Фекете, Егон (1969). „Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику (I део)“, *Јужнословенски филолог* XXVIII/1–2, Београд. 321–386.

- Фекете, Егон (1973). „Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику (II део)“, *Јужнословенски филолог* XXIX/3–4, Београд. 340–522.
- Fellbaum, Christiane (ed.) (2009). *Idioms and Collocations – Corpus-based Linguistic and Lexicographic Studies*, London: Continuum.
- Fillmore, Charles (1992). „‘Corpus linguistics’ or ‘Computer-aided armchair linguistics’“, in: Svartvick, J. (ed.), *Directions in Corpus Linguistics, Proceedings of Nobel Symposium 82*, Stocholm, August 1991. Berlin: Mouton de Gryter. 35–66.
- Halliday, M. A. K. ([1961] 2002). *Categories of the Theory of Grammar*, in: *On Grammar*, London: Continuum. 37–94.
- Halliday, M. A. K. ([1984] 2002). *On the Ineffability of Grammatical Categories*, in: *On Grammar*, London: Continuum. 291–332.
- Hanks, Patrick (2008). „Do Word Meanings Exist?“, in: Thierry Fontenelle (ed.), *Practical Lexicography (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 125–134.
- Hlebec, Boris (1990). *Aspects, Phases and Tenses in English and Serbo-Croatian*. Graz: Grazier Linguistische Monographien 8.
- Hopper, Paul J. and Thompson, Sandra A. (2008). „The Discourse Basis for Lexical Categories in Universal Grammar“, in: Aarts, Baas (ed.), Danison, David (ed.), Keizer, Evelien (ed.), Popova, Gergana (ed.). *Fuzzy Grammar (A Reader)*. Oxford: Oxford University Press. 247–292.
- Hurford, James R. (1987). *Language and Number (The Emergence of a Cognitive System)*, Oxford: Blackwell.
- Hüllen, Werner (2009). *Networks and Knowledge in Roget’s Thesaurus*, Oxford: Oxford University Press.
- Shopen, Timothy (2007). *Language Typology and Syntactic Description. Volume I: Clause Structure. Volume II: Complex Constructions. Volume III: Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schryver, Gilles–Maurice de (2003). “Lexicographers’ Dreams in the Electronic–Dictionary Age”, *International Journal of Lexicography*, vol. XVI/2, Oxford: Oxford University Press. 143–199.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ненад Ивановић је рођен у Београду, 15.10.1979, где је завршио основну школу и гимназију. Школске 1998/1999. уписао је Филолошки факултет Универзитета у Београду. За остварене резултате на основним студијама 2002. године добио је стипендију амбасаде Краљевине Норвешке, а 2003. и признање и стипендију Фонда Краљевског дома Карађорђевића.

Дипломирао је 2004. на студијској групи *Српски језик и књижевност са јужнословенским језицима и књижевностима* при Катедри за српски језик са јужнословенским језицима, са општим просеком оцена 9.04. Магистарске студије, смер *Наука о језику*, завршио је на истом факултету са општим просеком оцена 10. Године 2008. с успехом је одбранио магистарски рад под називом *Апстрактне именице у српском језику (творбени и семантички аспекти)*.

На Институту за српски језик САНУ је запослен од 2004. године, као истраживач-сарадник на пројекту *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Током осам година рада на матичном пројекту израдио је преко 24 табака текста за Речник САНУ у фази основне обраде (обраде П–40, *повређавати–поган*; П–42б, *погодити–погрдња*; и П–57, *појма–поклапан*), као и преко 10 табака речничког текста у фази помоћне редакције (обраде П–26, *пла–плакати*; и П–36, *побоке–побушити*, у изради). На основу извештаја о прегледаном тексту помоћне редакције обраде П–26 (придева *плав* са његовим деривационим гнездом) за 20. том Речника САНУ, Уређивачки одбор овог речника му 2011. године додељује звање помоћног уредника.

Напоредо са лексикографским, бави се и научним радом. Аутор је више самосталних и коауторских радова објављених у земљи и иностранству. У радовима се бави историјским и теоријским питањима савремене српске лексикографије, дигитализацијом језичких ресурса и израдом електронског речника српског језика, лексиком на међупростору између граматике и речника, творбом речи, као и културолошко-семиолошким основама превођења на српски језик (в. основне библиографске податке у одељку *Литература*).

Током 2008. и 2012. године одржао је више научно-популарних предавања о савременој српској лексикографији на Коларчевом народном универзитету.

Члан је Комисије за лексикографију Одбора за стандардизацију српског језика.

Области научних интересовања: *лексикографија са лексикологијом и семантиком, историјска лексикографија, граматика, историјска граматика, творба речи.*

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Ненад Б. Ивановић _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика
(са историјског и лексикографског аспекта)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Ненад Б. Ивановић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____ Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика
(са историјског и лексикографског аспекта)

Ментор _____ проф. др Мирослав Николић

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика
(са историјског и лексикографског аспекта)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, _____

Потпис докторанда

